

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐՄԱՆ ՌՈՒԲԻԿԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

**ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՎՐԱ
(ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅԻ ՀԱՐՑԵՐ)**

**Ը.00.01 – «Ընդհանուր տնտեսագիտություն» մասնագիտությամբ
տնտեսագիտության դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման
ատենախոսություն**

**Գիտական խորհրդատու՝ Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Գ. Ի. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ**

Երևան 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	5
-------------------	---

ԳԼՈՒԽ 1. ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵՋ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	16
--	----

1.1 Հոգեբանական գործոնի էությունը և տնտեսագիտական մեկնաբանությունը.....	16
1.2 Հոգեբանական գործոնի ինստիտուցիոնալ նշանակությունը տնտեսագիտական հայացքների ձևավորման և զարգացման ընթացքում.....	34
1.3 Տնտեսական զարգացման տեսական ըմբռնման հոգեբանական կողմերը.....	52

ԳԼՈՒԽ 2. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄՈԴԵԼՆԵՐԸ՝

ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ.....	80
---	----

2.1 Տնտեսության ինքնակարգավորման և զարգացման դասական տեսությունը. սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկությունները.....	80
2.2 Տնտեսական գործընթացներում պետական միջամտությամբ զարգացման մարքայան և ինստիտուցիոնալ մոդելները. համեմատական մեկնակերպ.....	92
2.3 Տնտեսական զարգացման քայնայան հայեցակարգի հոգեբանական կողմերը՝ արդի ընկալմամբ.....	105

ԳԼՈՒԽ 3. ՄԱՐԴՈՒ ԷՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՈՂՂՈՒԹՅԱՆ ՆԵՅՐՈՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ.....	118
--	------------

3.1 Մարդու էության տնտեսագիտական ընկալման հոգեբանական առնչությունները.....	118
3.2 Ինստիտուցիոնալիզմի հոգեբանական կողմնորոշման ձևավորման նախադրյալները.....	126
3.3 Տնտեսագիտությունում հոգեբանական ուղղության նեյրոտնտեսագիտական վերլուծությունը.....	137

ԳԼՈՒԽ 4. ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԱՏԱՐՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՑԻՈՆԱԼ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ...	158
--	------------

4.1 Հոգեբանական գործոնի ինստիտուցիոնալ նշանակությունը և շուկայական բաղադրատարրերի պարուրաձև մոդելը.....	158
4.2 Նորարարական մտածողությունը և գիտատեխնիկական առաջընթացը շուկայական բաղադրատարրերի ինստիտուցիոնալ փոխառնչությունների հոգեբանական գործոն.....	172

ԳԼՈՒԽ 5. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՔԵՅՆՍՅԱՆ

ԵՎ ԻՆՍՏԻՏՈՑԻՈՆԱԼ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ.....185

5.1 Տնտեսական զարգացման ինստիտուցիոնալ տեսությունը՝

գործնական նշանակությամբ.....185

**5.2 Հոգեբանական գործոնի տնտեսական նշանակությունը զարգացող երկրներում՝
ըստ քեյնսյան հայեցակարգի.....194**

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....205

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....219

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ 1 – 9

Ներածություն

Թեմայի արդիականությունը.

Ատենախոսության թեմայի ընտրությունը և արդիականությունը պայմանավորված է տնտեսագիտության զարգացման ժամանակակից միտումներով: Տնտեսագիտական արդի վերլուծություններում և էմպիրիկ քննարկումներում աստիճանաբար մեծ կիրառություն է ստանում «լաբորատոր», փորձարարական մեթոդը, հոգեբանական գործոնի ուսումնասիրությունները ավելի են ինտեգրվում տնտեսագիտական վերլուծությունների մեջ: Ներկայում միջգիտակարգային վերլուծությունների հիման վրա տնտեսական նույնաբնույթ գործընթացների տարաբնույթ մեկնաբանություններ են տրվում, ըստ որի հոգեբանական գործոնի ազդեցությամբ պայմանավորված տնտեսական գործընթացների՝ աճի ու զարգացման, բազմաբովանդակ ուղենիշներ են սահմանվում ու բացատրություններ են տրվում: Հարկավոր է նկատել, որ տնտեսագիտության «անդաստանում», առհասարակ գիտության տարբեր բնագավառներում վերոգրյալ փոխառնչությունները տարակերպ են գնահատվել անցյալում և տարբեր գնահատականների են արժանանում ներկայում: Փաստն այն է, որ ինչպես տնտեսագիտական հայացքների ու մոտեցումների ձևավորման, այնպես էլ մտքի զարգացման ընթացքում հասարակական, սոցիալական, հոգեբանական գործոններին պարբերաբար անդրադարձ է կատարվել՝ առավելապես հասարակական, տնտեսական զարգացումների և ինստիտուցիոնալ վերափոխումների վերլուծության համատեքստում: Այս մակարդակում դասական ձևաչափից տարբերվող այլընտրանքային վարքագծի դրևորումներն առավել ակնհայտ են դառնում և միջառարկայական ուսումնասիրությունների տեղիք են տալիս: Թերևս, պատահական չէ, որ 2002 թվականին տնտեսագիտության բնագավառում նոբելյան մրցանակը շնորհվեց համատեղությամբ տնտեսագետի և հոգեբանի՝ Վ. Սմիթին և Դ. Կահնեմանին: Հասարակության բարեկեցության բարձրացման, տնտեսական գործընթացների վերլուծության ու զարգացման մտքերի փոխառնչման և նոր գաղափարների առաջացման, արտահայտման համար համապատասխան անկաշկանդ հոգեբանական միջավայրի ձևավորման տեսանկյունից արտահայտիչ է 2013 թվականի նոբելյան մրցանակի տրամադրումը տնտեսագիտության երկու տարբեր մոտեցումների

կողմնակիցներին. Ե. Ֆաման հիմնավորում է շուկայի ամենակարողության դասական մոտեցումը, իսկ Ռ. Շիլերը ուշադրություն է հրավիրում շուկայի անկարողության և տնտեսվարող սուբյեկտի ոչ ռացիոնալ տնտեսական վարքագծի յուրատեսակ դրսևորումների ինստիտուցիոնալ-հոգեբանական կողմերի վրա: Ակնհայտ է, որ իրականությունը վերլուծելիս, արժևորելիս կարևոր տեղ է հատկացվում հոգեբանական սպասումներին և գնահատականներին: Քանի որ միատեսակ և միևնույն երևույթները, նախորդող և հաջորդող գործընթացների համատեքստում, կարող են արժանանալ տարբեր «հոգեբանական որակումների»: Օբյեկտիվ իրականությունը վերլուծելիս կարևոր են մարդու կարգավիճակը, դասակարգային պատկանելիությունը, հասարակության մեջ տեղի ունեցող ինստիտուցիոնալ գործընթացները: Բացի դրանից, մարդու լավատեսությունը, հոռետեսությունը, հոգեբանական, վիճակագրական սպասումները կարող են տարաբնույթ ազդեցություն ունենալ տեղեկատվության վերլուծության, մարդու տնտեսական վարքագծի դրսևորումների վրա: Հոգեբանական տեսանկյունից տեղի են ունեցել շեշտադրումների որոշակի փոփոխություններ: Արդյունաբերական հասարակարգերում, հատկապես ձևավորման շրջանում, թերևս քննվում են ժամանակի տվյալ պահին եկամտային սահմանափակության պայմաններում տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագիծը, օրինակ՝ սպառման ու խնայողությունների միջին ու սահմանային հակումները: Հետարդյունաբերական հասարակարգում կարող են հաշվի առնվել ոչ միայն ժամանակի տվյալ պահին վճարունակության, այլև «վարկավարձակալական» միջոցներով գնումների իրականացմամբ պահանջմունքների բավարարման հնարավորությունները: Եթե նախկինում տնտեսվարող սուբյեկտը պերճանքի, երկարաժամկետ օգտագործման կամ պարզապես թանկարժեք իր գնելու համար ստիպված էր տարիներ շարունակ խնայողություններ կատարել (պարտք վերցնել, օգտվել մեկ այլ տնտեսվարող սուբյեկտի ծառայություններից), ապա դիտարկվող փուլում արտադրողներն իրենք ևս շահագրգռված են կազմակերպելու ապառիկ վաճառքի, լիզինգային և/կամ այլ եղանակներով ֆինանսավորման ձևերի ներդրումը:

Արդի ժամանակաշրջանում զարգացած երկրների տնտեսական աճը, կառուցվածքային փոփոխությունները գնահատելիս սոցիալ-տնտեսական բազում գործոնների և պատճառահետևանքային կապերի հաշվառման հետ միաժամանակ էական է դարձել

հոգեբանական գործոնի տեղի ու դերի հստակեցումը: Սա ինքնին բարդ մի գործընթաց է, քանի որ հոգեբանական գործոնի լիարժեք ու համակողմանի ազդեցությունը կարող է դրսևորվել ինչպես ակնթարթորեն, այնպես էլ կարճաժամկետ, միջնաժամկետ, ինչպես նաև վերջնականապես երկարաժամկետ հատվածներում: Թերևս մեկ փաստ ակնհայտ է՝ ինստիտուցիոնալ փոխառնչությունների համատեքստում, առանց հոգեբանական գործոնի դերն ու նշանակությունը հաշվի առնելու դժվար է մշակել արդյունավետ տնտեսական ռազմավարություն, ինչը կապահովի տնտեսական աճ ու զարգացում: Զարգացած, զարգացող երկրներում հասարակության սոցիալական կառուցվածքը, ինստիտուցիոնալ-հոգեբանական փոփոխությունները, սպասումները ոչ միայն տնտեսական վերափոխումների արդյունք են, այլև այդ ամենի վրա ազդող էական գործոններից են: Եթե «ավանդական հասարակությունում», ինչպես նաև «անցումային հասարակության» նախնական փուլում գնորդն ապրանք «հայթայթելու» խնդիր ուներ, թողարկված ապրանքներն էլ իրարից էապես չէին տարբերվում, ապա ներկայում նույնիսկ միատեսակ ապրանքախմբում դժվար է գտնել ամբողջովին միանման ապրանքներ: Կենսանվազագույն պահանջմունքների բավարարման, «վերելքի, արագ հասունացման, զանգվածային սպառման, կյանքի որակական պայմանների բարելավման» և այլ «պարբերաշրջաններում» տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագիծն էապես տարբեր է: Հոգեբանական տեսանկյունից «կյանքի որակական պայմանների բարելավման» շրջանում կարող է մեծ ուշադրություն հատկացվել ոչ միայն ֆիզիոլոգիական պահանջմունքների բավարարմանը և կոնկրետ օգտակարության ստացմանը, այլև՝ ապրանքանիշին, ինքնության, հասարակության (անբաժան) մասնիկ զգալու, մեծամասնությանը նմանակելու, մեծամասնությունից տարբերվելու և այլ ցանկությունների արտահայտմանը: Սա ենթադրում է գնորդի, սպառողի տնտեսական ընտրության վրա հոգեբանական ազդեցության ընդլայնում: Տնտեսական վարքագծի տարաբնույթ դրսևորումները, հասարակության տարբեր շերտերի շահերի ներկայացման, ընկալման, փոխառնչման, արժևորման ու վերարժևորման վերաբերյալ քննարկումները որոշակիորեն ուղղորդել են տնտեսագիտական միտքը և տնտեսական գործընթացների ծավալումը, զարգացումն ու աճը: Տեսական առումով սա առանձնահատուկ կարևորություն է հաղորդում այս բնույթի վերլուծություններին՝ հնարավորություն ընձեռելով

ըմբռնելու տարբեր ժամանակաշրջաններում արծարծված տեսական դրույթների ձևակերպման մեջ հոգեբանական գործոնի ազդեցության չափը: Իսկ Այս տեսանկյունից կարող են ուղենշվել տնտեսագիտական վերլուծության շրջանակներում հոգեբանական ուսումնասիրությունների և գործնականում դրանց կիրառման մեկնարկն ու հնարավորությունները: Այս ամենով հանդերձ ակնհայտ է, որ տնտեսական գործընթացների, զարգացման որևէ մեկնաբանության ֆետիշացումը կաղճատի տնտեսական իրավիճակի օբյեկտիվ ընկալման, վերլուծության, ինչպես նաև համապատասխան քաղաքականության մշակման գործընթացը: Մինչդեռ, պետք է արձանագրենք, որ տնտեսական որոշումների կայացման մեջ հոգեբանական գործոնի ազդեցությունը (մարդկային փոխհարաբերությունները, հասարակության տարբեր շերտերի փոխվստահության աստիճանը և այլն) բավական երկար ժամանակ տնտեսագիտական որոշակի բովանդակությունից զուրկ կատեգորիա է դիտվել՝ դուրս մնալով տնտեսագիտության ուսումնասիրման առարկաների շղթայից: Իհարկե, ներկայում ինստիտուցիոնալիզմի, հոգեբանական մտքի զարգացմամբ և գիտության տարաբնույթ բնագավառների միջառարկայական հատմամբ ուսումնասիրությունների կատարմամբ հնարավորություններ են ընձեռում լրացնելու այդ բացը և ուսումնասիրելու տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագծի «այլընտրանքային» դրսևորումները: Հոգեբանական տեսանկյունից հիմնավորվում է մարդու սոցիալ-տնտեսական վարքագիծը պայմանավորող դրդապատճառների համապարփակ և ընդգրկուն ցանկ: Տնտեսագիտական մտքի և սոցիալ-տնտեսական զարգացումների ընթացքում, որպես անձնական և հասարակական շահերի համատեղ գործունեության դրդապատճառ, առանձնացվել են անձնական, ազգային ու պետական շահերի ներդաշնակության գաղափարները, կարևորվել է հոգեբանական գործոնը՝ տնտեսական գործընթացների ու փոխհարաբերությունների տարբեր մակարդակներում և առնչություններում:

Շարունակելով այս ավանդույթը՝ սույն հետազոտության մեջ այս տեսանկյունից են ներկայացվում տնտեսագիտական առանցքային կատեգորիաները՝ մարդու տնտեսական վարքագծի առանձնահատկությունները, գովազդի, փողի դերի ընկալման, տնտեսության ոլորտների կառավարման և կառավարելիության առանձնահատկություններն ու հնարավորությունները, տնտեսվարող սուբյեկտի բանականության կանխավար-

կածը, ընկալման ձևաչափը, առաջարկի, պահանջարկի և տնտեսագիտական այլ հասկացությունները: Այսպիսով՝ միայն արտադրության գործոնների ու տեխնոլոգիաների արդյունավետ համակցության վրա հիմնված տնտեսական գործընթացների, աճի ու զարգացման վերլուծությունը սահմանափակ մոտեցում է դառնում: Հետամնացության հաղթահարումը, տնտեսական անբարենպաստ ցուցանիշների բարելավումը, գիտատեխնիկական նորարարությունների խրախուսումը, ներդրումը, ինստիտուցիոնալ համապատասխան միջավայրի առկայությունը և նորարարական մտածողության ձևավորումը չեն սահմանափակվում միայն տնտեսական աճի հիմնախնդիրների վերաբերյալ դիտարկումներով, բացարձակ և հարաբերական պարզունակ ցուցանիշների մշակմամբ ու հաշվարկմամբ: Այս գործընթացն ընդգրկում է տնտեսական զարգացմանն առնչվող հիմնախնդիրների ավելի լայն շրջանակ, որում կարևոր նշանակություն ունի տնտեսական անվտանգության հիմնախնդիրների դիտարկումը և այս տեսանկյունից անվտանգ տնտեսական զարգացման ապահովումը, համապատասխան համաթվերի մշակումը: Սա իրատեսորեն ենթադրում է հստակ տեսական մոտեցումների և գործնական չափանիշների մշակում, որի հիման վրա իրականացված տնտեսական քաղաքականությունը կնպաստի երկրի առաջընթացին ու զարգացմանը:

Քննարկումների այս ծիրում Հայաստանի Հանրապետությունում տվյալ ուղղությամբ հետազոտությունները եզակի են և անբավարար, այն դեպքում, երբ միջազգային պրակտիկայում ներկայում տեղի են ունենում տնտեսագիտության և հոգեբանության առնչություններին նվիրված լուրջ, բազմաբնույթ հետազոտություններ, որտեղ քննարկումներն ուղղորդվում են «տնտեսական և հոգեբանական առաջնահերթությունների» համադրմամբ և սահմանմամբ: Պաշտոնապես ամրագրվել են «նեյրոտնտեսագիտություն», «նեյրոշուկայագիտություն», «սոցիալական տնտեսագիտություն», «հոգեբանական տնտեսագիտություն» և մի շարք այլ՝ նախկինում ոչ միանշանակ ընդունելի հասկացություններ, գիտակարգեր և գիտական ուղղություններ: Այս տեսանկյունից ևս ներկայացված ատենախոսությունը արդիական է:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները.

Հետազոտության հիմնական նպատակն է ուսումնասիրել հոգեբանական գործոնի ազդեցությունը տնտեսական գործընթացների վրա: Այս տեսանկյունը տնտեսագիտա-

կան մտքի և տնտեսական զարգացման ռազմավարության մեջ հոգեբանական գործոնի տեղի և դերի հստակեցման փորձ է: Կարևորվել է հոգեբանական գործոնի դերը տնտեսության զարգացման, ինքնակարգավորման, պետական կառավարման համակարգերում: Առանցքային է դիտարկվել այդ հարթությունում հիմնախնդիրների փոխկապակցված վերլուծությունը, ինչը հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու մարդու վարքագիծը տնտեսական, հոգեբանական, նեյրոշոկայագիտական դիտանկյուններից: Հաշվի առնելով վերը շարադրվածը և ատենախոսության առանձնահատկությունները, ուսումնասիրության բարդությունները՝ անդրադարձ է կատարվել նեյրոտնտեսագիտական դրույթներին, որը հնարավոր է դարձրել վերարժևորել տնտեսագիտական մի շարք մոտեցումներ և դրույթներ:

Հետազոտության նպատակից բխում են առաջադրված խնդիրները և դրանց լուծման համար անհրաժեշտ քայլերի տրամաբանությունը.

— բնութագրել տնտեսագիտության համակարգում հոգեբանական առնչությունների վերլուծությունների արտացոլման էվոլյուցիան, բացահայտել հոգեբանական գործոնի և շարժառիթների դերը և նշանակությունը տնտեսագիտության ձևավորման ու զարգացման ընթացքում, տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագծի առանձնահատկությունները,

— վերլուծել հոգեբանական գործոնի էությունը և տնտեսական զարգացման նշանակությունը, այս տեսանկյունից ներկայացնել հոգեբանական գործոնի տնտեսագիտական մեկնաբանությունները՝ տարաբնույթ ուսմունքներում և ուղղություններում,

— ներկայացնել տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագծի վերլուծության մեթոդաբանությունը՝ կարևորելով սոցիալ-հոգեբանական գործոնների ինստիտուցիոնալ մեկնաբանությունը, հետահայաց վերլուծությամբ՝ մոդելային մտածողության ներմուծումը, մարդու էության և վարքագծի տնտեսական օրինաչափությունների մեկնաբանությունը,

— համեմատական մեկնակերպով վերլուծել տնտեսության ինքնակարգավորման և զարգացման դասական տեսության սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկությունները, պետական միջամտությամբ զարգացման մարքսյան և ինստիտուցիոնալ

մոդելները, քեյնսյան հայեցակարգի հոգեբանական կողմերը՝ ժամանակակից ընկալմամբ,

— ներկայացնել տնտեսագիտությունում հոգեբանական ուղղության ձևավորման ինստիտուցիոնալ յուրահատկությունները և նեյրոտնտեսագիտական նախադրյալները՝ անդրադառնալով մարդու էության տնտեսագիտական ընկալման հոգեբանական հիմքերին, տնտեսական կատեգորիաների (շուկայական բաղադրատարրերի, կազմակերպական վարքագծի, վիճակագրական սպասումների, սահմանափակ ու հարափոփոխ բանականության կանխավարկածի) հոգեբանական վերլուծություններին,

— տնտեսական աճի ու զարգացման քեյնսյան հայեցակարգի շրջանակներում ներկայացնել սպառման կորի ֆունկցիոնալ արդի տեսքը՝ եկամուտների ավելացմանը համընթաց ցույց տալով սպառման ֆունկցիայի փոփոխության ժամանակակից սկզբունքները,

— քննարկել հոգեբանական գործոնի տնտեսական նշանակությունը՝ շուկայական բաղադրատարրերի ինստիտուցիոնալ մեկնաբանությամբ,

— ներկայացնել հոգեբանական սպասումները և տնտեսական զարգացման ինստիտուցիոնալ ու քեյնսյան տեսությունները գործնականում՝ հաշվի առնելով գիտատեխնիկական նորարարությունների, մասնավորապես՝ տնտեսությունում այլընտրանքային էներգիայի աղբյուրների ներդրման հետևանքները,

— հիմք ընդունելով տնտեսական զարգացման քեյնսյան և դասական տեսության մեթոդաբանությունը՝ դասակարգել զարգացող երկրների տնտեսությունները:

Հետազոտության առարկան և օբյեկտը.

Հետազոտության օբյեկտը՝ հասարակական հարաբերությունների էվոլյուցիայի տարբեր փուլերի տնտեսական գործընթացների «զարգացումն է»՝ պայմանավորված հոգեբանական գործոնի ազդեցությամբ, տնտեսագիտական մտքի «փոխակերպումներով»: Այդ փոխառնչության հոգեբանական միջավայրի համակողմանի վերլուծությունը կարևորվել է այնքանով, որքանով ազդում է տնտեսական առաջընթացի վրա ու դրսևորվում տնտեսագիտական հայեցակարգերում: Հետազոտության առարկան հենց այդ «հոգեբանական գործոնն է», այսինքն՝ մարդու հոգեբանական հատուկ այն

երևույթները (պահանջմունքներ, ակնկալիքներ, արժեքներ, աշխարհայացք, սոցիալական դիրքորոշում, պահպանողական ու նորարարական մտածողություն և այլն), որոնք ազդում են ինչպես տնտեսվարողների պրակտիկ, այնպես էլ տնտեսագետների տեսական գործունեության վրա: Այս առումով հոգեբանական գործոնի բազմաբովանդակ ու բազմաշերտ բնութագրումը տրվել է ոչ թե գիտագործնական առկախված տիրույթում, այլ՝ տնտեսագիտական տեսությունների, ուսմունքների հիմնավորման շրջանակներում: Այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են տնտեսվարող սուբյեկտների միջև փոխվստահության աստիճանը, հոգեբանական սպասումները, միջանձնային հարաբերությունները և այլ ինստիտուտների առկայությունն ու դրսևորումները, միանշանակ քանակական ցուցանիշներով բնութագրելը բավական բարդ է և տարողունակ: Դրանք դիտարկվել են ինստիտուցիոնալ փոխառնչությունների համատեքստում, կարևորվել են տնտեսագիտական տարաբնույթ ուղղություններում ու ուսմունքներում վերլուծված տնտեսական ու ոչ տնտեսական գործոնները, որոնց ամբողջացմամբ առանձնացվել է հոգեբանական գործոնի համալիր նշանակությունը և քննարկվել տնտեսական և տնտեսագիտական իրողությունների վրա ազդեցությունը:

Ատենախոսության տեսական, մեթոդաբանական և տեղեկատվական հիմքերը.

Աշխատանքում առաջադրված խնդիրների լուծման տեսական, մեթոդական և մեթոդաբանական հիմք են ծառայել տնտեսագիտության տեսության դասական, քայնայան, ինստիտուցիոնալ, մարքսյան ուղղության ներկայացուցիչների աշխատությունները, հայրենական և արտասահմանյան գիտնականների, հետազոտողների, Նոբելյան մրցանակակիրների ու փորձագետների վերլուծությունները, տնտեսական աճին ու զարգացմանը վերաբերող Հայաստանի Հանրապետության, Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամի, Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության, Համաշխարհային Բանկի ծրագրային փաստաթղթերը և դրանց ընդհանրացումները:

Աշխատանքի տեղեկատվական հիմքն են Հայաստանի Հանրապետության Ազգային վիճակագրական ծառայության հրապարակումները, Համաշխարհային Բանկի, Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության և մի շարք այլ միջազգային կառույցների տարեկան զեկույցները, միջազգային տարաբնույթ կազմակերպությունների տեղեկագրերը,

Հայաստանում և միջազգային հարթակներում կատարված համապատասխան վերլուծություններն ու հետազոտությունները:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են համակարգային, կառուցվածքային, ընդհանուր գիտական վերլուծության և սինթեզի, տնտեսավիճակագրական գործոնային վերլուծության, բացարձականացման և հարաբերականացման, գիտական վերացարկման, համեմատական վերլուծության ու որակական գնահատման, կորելյացիոն ռեգրեսիոն, էվոլյուցիոն, հետահայաց, ինստիտուցիոնալ մեթոդները, տնտեսական աճի ու զարգացման, մարդկային ու սոցիալական զարգացման Համաշխարհային Բանկի, Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամի և այլ միջազգային կառույցների մոտեցումներն ու մեթոդաբանությունը:

Ստացված հիմնական արդյունքները և գիտական նորույթը.

Ատենախոսությունը տնտեսական գործընթացների ծավալման, աճի ու զարգացման համատեքստում հոգեբանական գործոնի ազդեցության դերի արժևորման, համակողմանի բացահայտման տեսական, մեթոդական և գործնական կողմերի համալիր հետազոտություն է, ինչը Հայաստանի Հանրապետությունում նմանատիպ առաջին փորձն է:

Մասնավորապես գիտական նորույթն ամփոփված է հետևյալ արդյունքներում.

ներկայացնելով տնտեսական ճգնաժամի և հետճգնաժամային տնտեսական զարգացման արդի առանձնահատկությունները, հստակեցվել է հոգեբանական գործոնի ազդեցությունը նշանակությունն ու հնարավորությունը:

Շուկայական բաղադրատարրերի՝ պահանջարկի և առաջարկի էության, հավասարակշռվածության հնարավորությունների, մեկնաբանության համատեքստում վերլուծվել է հոգեբանական գործոնի դերը և ինստիտուցիոնալ նշանակությունը:

Թ. Վերլենի, Յ. Շումպետերի, Զ. Գելբրեյթի տեսության շրջանակներում այլընտրանքային էներգիայի աղբյուրների կիրառության ծավալների աճի և ըստ այդմ գների նվազեցման շնորհիվ հիմնավորվել է ամբողջական առաջարկի կորի վայրընթաց միտման հնարավորությունը, որը շուկայական հավասարակշռվածության փոխառնչություններում կարևոր դեր կարող է ունենալ հատկապես արտադրողի, սպառողի հոգեբանության վերլուծության տեսանկյունից:

Տնտեսական աճի ու զարգացման քայնային մոդելում նորովի է ներկայացվել սպառման կորը՝ պայմանավորված կենսանվազագույն պահանջմունքների բավարարման և դրա համար անհրաժեշտ նվազագույն աշխատավարձի սահմանման հնարավորություններով:

Տնտեսական զարգացման քայնային տեսության շրջանակներում սահմանվել են զարգացող երկրների տնտեսություններում տեղի ունեցող կառուցվածքային փոփոխությունների գնահատման և արդյունավետության չափանիշները՝ հաշվի առնելով հոգեբանական գործոնի ազդեցության ձևաչափն ու հնարավորությունները: Քանակական հետազոտության միջոցով բացահայտվել է զարգացող երկրներում տնօրինվող եկամտի և սպառման միջև առկա փոխառնչությունը:

Տնտեսագիտական մտքի զարգացման ինստիտուցիոնալ տեսության շրջանակներում հոգեբանական առանձնահատկությունների հիման վրա ներկայացվել են ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության կայացման և նրա տարաբնույթ ուղղությունների տարանջատման սկզբունքները:

Ինստիտուցիոնալիզմի զարգացման ներդրումն տնտեսագիտական հիմքերի արծարծմամբ բացահայտվել են գիտության տարաբնույթ բնագավառների փոխառնչման պայմաններում ռացիոնալ տնտեսական մոդելից շեղվող վարքագծի հոգեբանական կողմերը:

Հետազոտության գործնական նշանակությունը և արդյունքների ներդրումը.

Հետազոտության դրույթները կարող են կիրառվել տնտեսական գործընթացների կառավարելիության բացահայտման, արդյունավետ կառավարման նպատակով, տնտեսական զարգացման քաղաքականության մշակման ընթացքում, տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագծի ներդրումն տնտեսագիտական, ինստիտուցիոնալ-հոգեբանական վերլուծություններում իսկ ներկայացված առաջարկությունները կարող են նպաստել տնտեսական գործընթացների արդյունավետության բարձրացմանը: Հետազոտության հիմնարար դրույթները գիտական հանրությանը ներկայացվել ու քննարկվել են ԱՄՆ-ի Քալիֆորնիայի պետական համալսարանի Ֆրեզնոյի մասնաճյուղում, Ռուսաստանի Դաշնության Ազգային հետազոտական համալսարանի «Տնտեսագիտության բարձրագույն դպրոցի» կազմակերպած գիտական սեմինարներում, Հայաստանի պետական

տնտեսագիտական համալսարանի Մակրոէկոնոմիկայի, Տնտեսագիտության տեսության ամբիոններում, Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի Տնտեսագիտության տեսության ամբիոնում, Այլընտրանք հետազոտական կենտրոնում: Ատենախոսության որոշ արդյունքներ օգտագործվել են ԵՊՀ Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետում հեղինակի կողմից դասավանդվող «Տնտեսագիտական մտքի պատմություն», «Հոգեբանական տնտեսագիտություն», ինչպես նաև արտացոլված են «Զարգացման տնտեսագիտություն», «Ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտություն» դասընթացների ծրագրերում, դասախոսություններում:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները մենագրությունների, հոդվածների ձևով տպագրվել են միջազգային գրախոսվող գիտական հրատարակություններում և զեկուցվել են գիտական սեմինարներում և հրատարակվել տարբեր տարիներին՝ Գերմանիայում, Լեհաստանում, Չեխիայում, Անգլիայում, Ուկրաինայում, Ավստրիայում, Ռուսաստանում, Ռումինիայում կազմակերպված միջազգային գիտագործնական համաժողովների թեզիսների ժողովածուներում, տնտեսագիտական առաջատար ամսագրերում: Բացի դրանից ատենախոսության հիմնական արդյունքները հոդվածների ձևով հրատարակվել են Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն Որակավորման Հանձնաժողովի սահմանած ցուցակում ընդգրկված գիտական հրատարակություններում, ինչպիսիք են «Հայաստան. Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա», «Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ և կառավարում», ԵՊՀ Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի տարեգրքում:

Ատենախոսության ծավալը և կառուցվածքը.

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, հինգ գլխից, եզրակացություններից և առաջարկություններից, գրականության ցանկից, հավելվածներից: Ատենախոսության ծավալն առանց հավելվածների 241 էջ է:

ԳԼՈՒԽ 1. ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵՋ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

1.1 Հոգեբանական գործոնի էությունը և տնտեսագիտական մեկնաբանությունը

Տնտեսագիտական վերլուծության առանցքը, ինչպես հայտնի է տնտեսական հարաբերություններն են, սակայն դրանց վրա տարաբնույթ ազդեցություն են գործում զանազան երևույթներ, այդ թվում՝ հոգեբանական գործոնը: Եթե ավանդական հասարակությունում, ինչպես նաև «անցումային» հասարակության նախնական փուլում գնորդն ապրանք «հայթայթելու» խնդիր ուներ, թողարկված ապրանքներն էլ իրարից էապես չէին տարբերվում, ապա ներկայում նույնիսկ միատեսակ ապրանքախմբում դժվար է գտնել ամբողջովին միանման ապրանքներ: Սա ենթադրում է գնորդի, սպառողի տնտեսական ընտրության վրա հոգեբանական ազդեցության ընդլայնում: Վերջինս փոքրածավալ էր ավանդական հասարակությունում, ինչը ամենևին չի նշանակում, թե Հին Արևելքում, Անտիկ Աշխարհում տնտեսական հարաբերությունները կարգավորելիս չեն կիրառվել հոգեբանական ազդեցությամբ հնարքներ: Ավելին կառավարման այդ հնարքները կիրառական կարող են լինել նաև մեր օրերում¹:

Դիցուք, հին հույն փիլիսոփա Էպիկուրը օբյեկտիվ իրականության ճանաչողության «թյուրիմացությունները» մեկնաբանում էր, որպես սուբյեկտիվ հույզերի առաջացման հետևանք: Նա կողմնակից էր այն մոտեցմանը, ըստ որի մարդը պետք է ազատվի տգիտությունից ու նախապաշարումներից, տարաբնույթ վախերից. առանց դրա Էպիկուրը բացառում էր աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը, գերագույն բավականության հոգեվիճակի «վայելումը», ուստի և խրախուսում էր վարքագծային

¹ Տե՛ս Միրզոյան Վ., Կառավարման փիլիսոփայություն, Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2013, էջ 15 – 16: Շուրջ 2500 տարվա վաղեմության դիտարկումները արդիական հնչեղություն ունեն, ինչը վկայությունն է այն բանի, որ՝

ա) կառավարման հիմնախնդիրների էությունը սկզբունքորեն նույնն է եղել բոլոր ժամանակներում, իսկ տարբերությունները վերաբերում են այս կամ այն խնդրի լուծման պատմականորեն որոշակի ձևերին,

բ) փիլիսոփայական միտքն է, որ պահել-բյուրեղացրել է անցած սերունդների կառավարչական փորձի տեսական ընդհանրացումը,

գ) փիլիսոփաների մեծ մասը ոչ թե սոսկ արձանագրել է հասարակության, պետության, տնտեսության, ընտանիքի և այլ հանրույթների կառավարման վիճակը, այլ որոնել դրանց «լավագույն» ձևերը, մի որոնում, որ բնորոշ է փիլիսոփայությանը՝ որպես իրողության ակտիվ արտացոլման, հասարակական գիտակցության գործունյա ձևի, իդեալականին միտված մտածելակերպի,

դ) անցյալի իմացությունը պիտանի է նաև այսօր, թեկուզ «հեծանիվ հորինելուց» խուսափելու համար:

ավանդական հարմարվողականությունը²: Անտիկ ժամանակաշրջանի մեկ այլ մտածող՝ Լ. Կոլումեյան ստրկատերերին կոչ էր անում հաճախակի գտնվել իրենց պատկանող արտադրություններում, որպեսզի ստրուկներն ավելի զգոն ու աշխատասեր լինեն, հակառակ դեպքում՝ այդ արտադրությունները գերադասելի է վարձով տրամադրել³: Այս ուղղությամբ հետազոտություններին կարևոր նշանակություն սկսեց տրվել արդյունաբերական հասարակարգի ձևավորմամբ ու զարգացմամբ, քանի որ բազմապատիկ աճ է գրանցվում սպառողական (Անգլիայում ջուլիակագործությունում աշխատանքի արտադրողականությունը աճեց առավել քան 40 անգամ), ներդրումային ապրանքների (ԱՄՆ-ում ածխի արդյունահանումը ընդլայնվեց ավելի քան 17 անգամ, նավթինը՝ 76 անգամ և այլն) արտադրությունում⁴: Արդյունաբերական հասարակարգի ձևավորմամբ տնտեսագիտական մտածողությունում կարևոր տեղ հատկացվեց իրացման հիմնախնդիրների ուսումնասիրությանը: Ձևավորվեցին Թ. Մալթուսի իրացման տեսությունը⁵, սահմանային օգտակարության տեսությունը⁶ և այլ ուսմունքներ⁷: Ներկայում հոգեբանական գործոնի, որպես ինստիտուցիոնալ կառույցի կարևոր բաղադրիչի, ազդեցությունը հաշվի է առնվում ինչպես միկրոտնտեսագիտական, այնպես էլ մակրոտնտեսագիտական վերլուծություններում: Փորձենք այս տեսանկյունից դասակարգել աշխատանքում քննարկվող ինստիտուցիոնալ այն «փոխառնչությունները», որոնք տնտեսական նշանակությամբ ու հոգեբանական մեկնակերպով կարևորվել են տնտեսագիտական մտքի զարգացման ընթացքում:

² Տե՛ս Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Երևան, Ոսկան Երևանցի, 2005, էջ 42:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44:

⁴ Տե՛ս История мировой экономики: Учебник для вузов / Под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой. Москва, Юнити, 2002, с. 481 – 486, Անանյան Լ., Պետրոսյան Լ., Տնտեսական պատմություն: Երևան, Տնտեսագետ, 2005, էջ 86 – 89, 95 – 98, 105, Եղիազարյան Մ., Խաչատրյան Լ., Մարտիրոսյան Ա., Հակոբջանյան Ա., Խանդամիրյան Ա., Տնտեսական պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 64 – 72: Այնուամենայնիվ տնտեսագիտական մտածողությունում էական տեղ է հատկացվում իրացման հիմնախնդիրների ուսումնասիրությանը, որի բաղկացուցիչ մասն է հոգեբանական գործոնի արժևորումը, դերի ու ինստիտուցիոնալ ազդեցության հստակեցումը: Տե՛ս Посыпанова О., Экономическая психология: Психологические аспекты поведения потребителей. Калуга, Издательство КГУ им. К. Э. Циолковского, 2012; Фенько А., Люди и деньги: Очерки психологии потребления. Москва, НФ “Класс”, 2005.

⁵ Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Գ. Գալստյան, Ա. Մարտիրոսյան, Կ. Ավետիսյան, Մ. Եղիազարյան, Ա. Հակոբջանյան, Հ. Մարգարյան, Ա. Ներսիսյան, Երևան, Ասողիկ, 2009, էջ 81 – 83:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 124 – 129:

⁷ Այս ուղղությամբ ձեռքբերումները գործադրվեցին արտադրության կազմակերպման բնագավառում ԱՄՆ-ում, ճապոնիայում՝ ֆորդիզմը, տոյոտիզմը և այլն, հիմնված ինչպես անհատի, այնպես էլ կոլեկտիվի հոգեբանական առանձնահատկությունների վրա:

Աղյուսակ 1.1.1 Ինստիտուցիոնալ «փոխառնչությունների» տնտեսական նշանակությունը և դրսևորումները՝ հոգեբանական մեկնակերպով:

Ինստիտուցիոնալ փոխառնչությունները	Տնտեսական ազդեցության հնարավորությունը	Ինստիտուցիոնալ, սոցիալ-հոգեբանական նշանակությունը
1	2	3
Ավանդույթներ	Հասարակական դիրքի և տնտեսական գործառույթների ժառանգաբար փոխանցումը:	Առանձին հասարակական գործառույթների ամրակցումը որոշակի խմբի, որից էլ ածանցյալ է տնտեսական ռեսուրսների սեփականությունը: Առանձին ընտանիքների սեփականության տարածումն է ռեսուրսների նկատմամբ և հասարակական գործառույթները՝ ածանցյալ են սեփականությունից:
	Գիտական մտքի զարգացումը իշխող գաղափարախոսության և ավանդական գործոնների համակարգում:	Տնտեսության և առանձին ճյուղերի սահմանային վերլուծությունը առակների, ավանդապատումների, գիտական մյուս դիսցիպլինների՝ փիլիսոփայության, քաբագիտության և այլն, համակարգում: Էկոնոմիկայի սահմանումը, խրեմատիստիկայի հասկացության դուրսբերումը: Մատերիալիզմի և իդեալիզմի տեսական հիմնական դրույթների շարադրումը:
	«Ծախքեր – արդյունք» հիմնախնդրի ձևակերպումը վարքաձային հարմարվողականության շրջանակներում:	Անտիկ պոլիսի զարգացման և դասական ստրկատիրության ծաղկման ժամանակաշրջանում տնտեսագիտական մտքի շրջանակներում ձևակերպվում է տնտեսությունների ռացիոնալ կազմակերպման և արդյունավետության հիմնահարցը՝ «ծախսեր-արդյունք» տեսանկյունից: _Արժեքի, գնի հիմնախնդրի ձևակերպումը. ա. օգտակարության սուբյեկտիվ ընկալմամբ, բ. աշխատանքային ծախսումների միջոցով: _Փողի գործառույթների դիտարկումը: _Աշխատանքի բաժանման, նորմավորման միջոցառումների համակարգի սահմանումը: _Կոլոնային հողոգտագործման գաղափարի ներդրումը:

Աղյուսակ 1.1.1-ի շարունակությունը

1	2	3
Ավանդույթներ	Կրոնական՝ սքոլաստիկանության հիմնարար սկզբունքների ֆետիշացումը	Առևտրական հարաբերությունների, արհեստների թույլ զարգացման պայմաններում փողի ձեռքբերման և հարստության ֆեոդալական ֆենոմենի սահմանում: Որքան թույլ էր զարգացած ապրանքաշրջանառությունը, այնքան փողը դիտվում էր որպես ինքնին համընդհանուր հարստություն՝ ի տարբերություն նյութական հարստության: Հարստության սպառումը բարձրացնում էր մարդու հասարակական կարգավիճակը, քան արտադրական նպատակներով դրա օգտագործումը: Սեփականության ձեռքբերման ուղիների հստակեցումը, աշխարհիկ և հոգևոր կալվածատերերի խավերի ձևավորումը: Հողակախյալ գյուղացիների ինստիտուտի ձևավորումը՝ ա. աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը, բ. աշխատանքի նորմալ վերարտադրության հիմքերի ձևավորումը, գ. արտատնտեսական հարկադրանքի դերի կրճատումը: Տնտեսագիտական մտքի շփումն Անտիկ ժամանակաշրջանի ձեռքբերումներին, պայմանավորված՝ ա. բնատնտեսական հարաբերությունների գերիշխմամբ, բ. ստրկատիրական և ճորտատիրական հարաբերությունների ընդհանրություններով: Հասարակության մեկնաբանությունը՝ որպես միասնական օրգանական համակարգ: Դասային կառուցվածքի մեկնաբանությունը՝ որպես ի վերուստ սահմանված, սոցիալական հավասարության սկզբունքի մերժումը: Հասարակական բարոյության հիմքում բնատնտեսական հարաբերությունների ֆետիշացումը: Արդարացի գների և փողի անվանական տեսության շարադրում: Երկակի ճշմարտության սկզբունքի և դիսկի փոխհատուցման դիմաց շահույթի ստացման ընդունումը:

Աղյուսակ 1.1.1-ի շարունակությունը

1	2	3
Պետական շահի գիտակցումը և անորոշության մթնոլորտի փարատումը	Մերկանտիլիզմի ձևավորումը և քաղաքատնտեսություն գիտակարգի սահմանումը: Պետական շահը՝ որպես տնտեսական գործունեության դրդապատճառ: Մակրոտնտեսական մոտեցումների ձևավորման փորձերը:	Տնտեսական հարաբերությունների, միջազգային առևտրատնտեսական գործակցության դիտարկումը՝ որպես զրոգումարով խաղ: Պետության ձևավորման և տնտեսական անվտանգության միջոցառումների սահմանումը: Արտահանման խրախուսումը, ներկրման արգելքների ընդունումը: Պետական հովանավորչության և ներկրման փոխարինման քաղաքականության իրականացումը: Ոսկու և արծաթի կուտակումը, ներդրման ուղղությունների դիտարկումը: Տնտեսական համակարգը դիտվում է որպես անկատար, որում տնտեսական հավասարակշռությունը կարող է հաստատվել թերզբաղվածության և պատահաբար՝ լրիվ զբաղվածության պայմաններում: Ուստի պետության միջամտությամբ փորձ է կատարվում ապահովել տնտեսական հավասարակշռության ապահովման դասական սկզբունքի կենսունակությունը: Բաշխվող եկամտի մեծությունը փոփոխական է՝ կախված բազմաթիվ գործոններից, ուստի տնտեսագիտությունը պետք է զբաղվի այդ գումարի մեծությունը որոշող գործոնների ուսումնասիրությամբ: Աշխատավարձի մեծության ճկունությունը հոգեբանորեն դիտվում է աշխատանքի որակի տատանման վրա ազդեցություն ունեցող գործոն: Ուստի առաջարկվում է աշխատավարձի բարձրացում թեկուզ և գնաճից ցածր «մակարդակով», քան աշխատավարձի նվազեցում նույնիսկ գնողունակության բարձրացման պայմաններում: «Պահանջարկն է ձևավորում իր իսկ առաջարկը» բանաձևի և արդյունավետ պահանջարկի հասկացության սահմանում: Փողային գործոնի ազդեցության հնարավորություն մարդու տնտեսական վարքագծի, ընտրության, ազգային եկամտի, գործարար ակտիվության, զբաղվածության և ընդհանրապես տնտեսության վրա: Հոգեբանական հիմնական օրենքի սահմանում, եկամուտների վերաբաշխում:

Աղյուսակ 1.1.1-ի շարունակությունը

1	2	3
Տնտեսության ինքնակարգավորման հատկությունը՝ տնտեսական ազատականացումը (Laissez Faireի սկզբունքը)	Դասական քաղաքատնտեսության ձևավորումը և ռեսուրսների, ապրանքների անխոչընդոտ ներհոսքի ու արտահոսքի պայմանների ձևավորումը: Անձնական շահի առավելագույն բավարարումը՝ որպես տնտեսական գործունեության դրդապատճառ:	Տնտեսական գիտության տարանջատումը գիտական մյուս բնագավառներից: Արտադրության կազմակերպման, զարգացման հիմնահարցերի կարևորումը քաղաքատնտեսության շրջանակներում: Շահութաբերության անկման և աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանման հիմնախնդիրների կարևորումը: Աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման և գիտատեխնիկական նորարարությունների ներդրման ազդեցությունը աշխատավարձի մակարդակի բարձրացման, բնակչության վերարտադրության տեմպերի վրա: Արժեքի ծախսային և սահմանային օգտակարության տեսությունները, արտադրողական և անարտադրողական աշխատանքի մեկնաբանությունները: Տնտեսական աճի, եկամուտների բաշխման հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը: Աշխատավարձի, գների, բանկային տոկոսադրույքի ճկունության ընդունումը: Տնտեսվարող սուբյեկտի բանականության կանխավարկածի, Գ. Գոսենի առաջին և երկրորդ օրենքների սահմանումը: Արտադրության և բաշխման օրինաչափությունների դուրսբերումը: Կապիտալիզմի ճակատագրի և մարդկության ապագայի մտահոգությունը:
Համընդհանուր հավասարության և արտադրության գործոնների հասարակական օգտագործման հնարավորությունները:	Փոխօգնության «մթնոլորտի» և հասարակական շահի բավարարման գաղափարը:	Պլատոնական կոմունիզմ. տարածվում է հասարակության վերնախավի՝ կառավարիչների, բարձրաստիճան գինվորականների, փիլիսոփաների վրա: Քրիստոնեական կոմունիզմ. վերաբերում է ողջ հասարակությանը՝ տնտեսական ռեսուրսների հասարակական օգտագործմանը, կոլեկտիվ սպառմանը: Փոխօգնության և համագործակցության միջավայրի ձևավորում: Տնտեսագիտական մտածողությունը ուտոպիական մտածողության մասնիկն է: Տնտեսագիտական մտածողությունը ունի կյանքի ճանաչողական ուղղվածություն, այնուհետ նախանշվում են գործնական արդյունավետ կիրառությունները, իսկ ուտոպիական մտածողությունը՝ ճանաչողական, վերլուծական փուլը համարում է անցած և առաջարկում են գործնական լուծումներ:

Աղյուսակ 1.1.1-ի շարունակությունը

1	2	3
Ազգային շահը որպես տնտեսական գործունեության դրդապատճառ, «արտադրական դաստիարակությունը»	Ազգային գաղափարախոսությունը և իրավական դաշտը	– Ազատ առևտրի կազմակերպման գաղափարին հակադրում են թույլ զարգացած երկրների համար առավել կարևոր ազգի «արտադրական դաստիարակության» գաղափարը: – Ազգությունը դիտարկում էր որպես միջին օղակ անհատի ու հասարակության միջև: – Պատմական դպրոցի ներկայացուցիչները քննադատում էին «անհատականացված» տեսությունները՝ նեղմտության և դիտարկումների նշանակության թերագնահատման համար: – Տնտեսությունը դիտարկվում էր ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև բնաաշխարհագրական, ազգային պատմական և այլ ոչ տնտեսական նախադրյալների ազդեցության հաշվառմամբ: – Քաղաքատնտեսությունում կարևորում էին վերլուծության պատմական մեթոդի կիրառությունը: Քաղաքատնտեսությունը բնորոշվում էր որպես ազգային գիտություն: Տնտեսական բնույթի հետազոտություններում ամբողջական թողարկում, ամբողջական եկամուտ, ամբողջական արտադրանք հասկացություններին համատեղ լայնորեն կիրառություն էին ստանում ազգային տնտեսություն, ազգային շահեր, ազգային արտադրանք, ազգային եկամուտ տերմինները: – Տարանջատվում էին անձնական ու հասարակական շահերը: Այս երկու շահերի միջև որպես կապող օղակ դիտարկում էին ազգային շահերի յուրօրինակ դրսևորումները: – Անտեսվում էր տնտեսական ազատականացման մոդելի կառուցողական նշանակությունը զարգացող երկրների համար: – Տնտեսական քաղաքականության մշակման պարագայում կարևորում էին անցյալի ու ներկայի փոխառնչման հիմնահարցերը, ինչպես նաև բնաաշխարհագրական, քաղաքական, ազգային, պատմական ու մի շարք այլ բնույթի գործոնների դերը:

Աղյուսակ 1.1.1-ի շարունակությունը

1	2	3
Ազգային շահը որպես տնտեսական գործունեության դրդապատճառ, «արտադրական դաստիարակությունը»	Ազգային գաղափարախոսությունը և իրավական դաշտը	Տնտեսական և ոչ տնտեսական գործոնների ազդեցությամբ փոփոխության են ենթարկվում տնտեսությունում դրսևորվող օրինաչափությունները: Ըստ դասական տնտեսագիտության հիմնարար տրամաբանության՝ որքան բարձր է հասարակությունում արտադրողական ուժերի զարգացածության աստիճանը, այնքան բարձր սոցիալական ապահովվածության երաշխիքներ կլինեն երկրում: Գիտության և տեխնիկայի, մշակույթի (արվեստի) զարգացածության աստիճանն աճանցյալ էր համարվում տնտեսության զարգացվածության մակարդակից: Պատմական դպրոցի ներկայացուցիչները, վերոնշյալ գործոնները դիտարկելով մեծապես փոխառնչելի մակարդակում, հիմնականում տնտեսության զարգացումն աճանցում էին մնացած ոլորտների զարգացման մակարդակից:
Բանականության կանխավարկածը, բանականության կանխավարկածից շեղվող վարքագիծը:	Ապագայի անորոշությունը, ինստիտուցիոնալ դրական և բացասական սպասումները	Տնտեսական սպասումների, բնակչության երջանկության, երկրի տնտեսական բարգավաճման համաթիվը: Վիճակագրական, հարմարվողական, բանական սպասումները և դրանց նշանակությունը տնտեսությունում: Ըստ էության, դասական տեսությունում տարատեսակ սպասումների արդյունքում գրեթե չի փոխվում տնտեսավարող սուբյեկտի տնտեսական վարքագիծն այն առումով, որ լիարժեք կյանքի է կոչվում տնտեսավարող սուբյեկտի բանականության կանխավարկածը: Գործնականում եկամտահարկի, ավանդի դիմաց վճարվող տոկոսագումարի, ապրանքների գների փոփոխության և մի շարք այլ սպասումներ կարող են բերել սպառման մեծության փոփոխությունների: Փողի իրական և անվանական տոկոսադրույքի, շահութաբերության, քաղաքական դաշտում ուժերի հարաբերակցության, հարկային դրույքաչափերի փոփոխության և մի շարք այլ սպասումները կարող են ազդել իրականացվող ներդրումների ծավալի և ընդհանրապես արտադրողի, վաճառողի տնտեսական վարքագծի վրա:

Աղյուսակ 1.1.1-ի շարունակությունը

1	2	3
Փողի դերը և հոգե- բանական ընկալումը տնտեսությունում	Մոնետար քաղաքականությունը Փողային գործոնը	Փողի գնողունակության սահմանումը «անվանական տեսության» շրջանակներում: Փողի գնողունակության որոշումը քանակական տեսության շրջանակներում: Փողի իրականացրած գործառույթներից զատ՝ պաշտոնական ճանաչումն ու հասարակական ընդունումը: Տնտեսությունում փողի դերի կարևորման և «միայն փողի նշանակության» ընդունման բանավեճեր: Փողի պահանջարկի ֆունկցիայի կայունությունը և կարևորությունը: Փողի քանակության աճի և անվանական ու իրական եկամտի փոփոխության փոխառնչությունները: Փողի զանգվածի փոփոխությունից վեցից իննը ամիս հետո փոփոխության է ենթարկվում անվանական եկամտի մեծությունը: Փողի քանակության աճի գերազանցումը արտադրության ծավալի իրական աճին պայմանավորում է գնաճային դրսևորումներ: Փողի զանգվածի փոփոխության ազդեցության փոխանցումային մեխանիզմի դուրսբերումը: Փողի շրջապտույտի արագության փոփոխությունը՝ որպես տնտեսությունում առկա սպասումների արտահայտում:
Տնտեսական վարքագծի նեյրոտնտեսագիտական «կողմերը»	Մարդու մտածողության, էության ընկալման և տնտեսական օրինաչափությունների բացատրությունները	Գնորդի, սպառողի և արտադրողի, վաճառողի ինքնուրույնության կանխավարկածների համատեղ քննարկումը, ազդեցության ձևաչափի և փոխազդեցության հնարավորությունների բացահայտումը: Տնտեսագիտական հետազոտությունների առարկայի և վերլուծությունների մեթոդաբանության ընդլայնումը: Փորձարարական մեթոդաբանության կիրառության սահմանների ընդլայնումը տեխնիկական սարքերի կիրառությամբ: Տնտեսագիտության և հոգեբանության ինտեգրմանը համատեղ՝ նեյրոֆիզիոլոգիայի, նեյրոկենսաբանության ինտեգրում և վերլուծությունների կիրառման հնարավորությունների բացահայտում:

Աղյուսակ 1.1.1-ի շարունակությունը

1	2	3
Տնտեսական վարքագծի ներդրոտնտեսագիտական <<կողմերը>>	Մարդու մտածողության, էության ընկալման և տնտեսական օրինաչափությունների բացատրությունները	Գլխուղեղի և կոնկրետ նեյրոնների ու հատվածների աշխատանքի, գործառույթների ուսումնասիրություն տնտեսական որոշումների ընդունման պահին, ընդհուպ հնարավոր է վերլուծել <<այդ հատվածները>> որոշումներ կատարելուց առաջ և հետո՝ ակտիվացնելով և/կամ պասիվացնելով գլխուղեղի կոնկրետ մասերի գործունեությունը: Նորարարական մտածողության, տնտեսվարող սուբյեկտի բանականության կանխավարկածի, սահմանափակ, հարափոփոխ ռացիոնալության ներդրոտնտեսագիտական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը:

Ըստ աղյուսակ 1.1.1-ում ներկայացված մոտեցումների, ակնհայտ է, որ տնտեսագիտական տարբեր ուսմունքներում և ուղղություններում քննարկվում են տնտեսական և ոչ տնտեսական տարաբնույթ գործոններ և դրանց փոխառնչությունները: Դիցուք, եթե մոնետարիզմը ներառելով <<գաղափարախոսությանը>> բնորոշ տարրեր, փողի քանակական տեսության հիմնարար սկզբունքները, նաև ներկայացվում է որպես յուրօրինակ տնտեսա(գիտա)կան փիլիսոփայություն⁸, հիմնված ազատական սկզբունքների վրա, ապա մերկանտիլիստների կողմից՝ պետական շահի, պատմական դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից՝ ազգային շահի բավարարման հիմքերի ձևավորումը, ինչպես նաև քեյնսյան, ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության շրջանակներում ներկայացվում են տնտեսությունում պետական միջամտության առաջարկություններ: Այսպիսով ուսումնասիրելով ինստիտուտների ձևավորման հիմքերը, անդրադառնալով տնտեսագիտական տարաբնույթ ուսմունքներում և ուղղություններում արծարծվող ինստիտուցիոնալ՝ ոչ տնտեսական, այդ թվում սոցիալ-հոգեբանական գործոնների փոխառնչություններին ու համեմատական մեկնակերպով ներկայացմանը, կարելի է արձանագրել, որ թեպետ տարատեսակ ինստիտուտների գործունեության ոչ

⁸ “История экономических учений”, Учебное пособие / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой, Москва, 2006, стр. 568.

միանշանակ գնահատականներին, այնուամենայնիվ տեղի են ունենում տնտեսագիտական մտքի զարգացման և գիտության տարաբնույթ բնագավառների փոխառնչման միտումներ, բանականության կանխավարկածից շեղվող վարքագծի դրսևորումներ: Այս առնչությամբ ուշագրավ է 2003 թ. ամերիկացի նեյրոկենսաբան Ա. Սենֆիի իրականացրած տնտեսական փորձը⁹, ըստ որի փորձի մասնակիցներին տրամադրվում է 100 դրամական միավոր՝ անձանոթին որոշակի մաս տրամադրելու պայմանով: Ժամանակի յուրաքանչյուր պահին տնտեսական փորձի մասնակիցները երկուսն են: Խաղացողների $\{ I \}$ բազմությունը բնութագրվում է 2 տարրով՝ $I = \{1, 2\}$, խաղի ընթացքի յուրաքանչյուր i մասնակցի (ի դեպ՝ $i \in I$) ընտրած մարտավարությունը բնորոշվում է s_i մեծությամբ: Ըստ էության՝ յուրաքանչյուր i մասնակցի ընտրած s_i մարտավարության չափողականությունը ներկայացվում է 0-ից 100 միջակայքում՝ $s_1, s_2 \in [0; 100]$ ¹⁰: Այս խնդրի լուծումը կամ հավասարակշռության հաստատումը կաոոո է նեոկլասիկական (1), (2) պայմաններով՝

$$u_1(s_1, s_2) = \begin{cases} s_1, & s_1 + s_2 < 100 \\ 0, & s_1 + s_2 = 100 \end{cases} \quad (1), \quad u_2(s_1, s_2) = \begin{cases} s_2, & s_1 + s_2 < 100 \\ 0, & s_1 + s_2 = 100 \end{cases} \quad (2)$$

Ըստ էության՝ տվյալ խնդրի շրջանակներում հավասարակշռության հաստատումը կարող է բնութագրվել հետևյալ կերպ՝ $(s_1, s_2) = (s, 100 - s)$, եթե $s \in [0, 100]$: Իհարկե, կարող են հաստատվել հավասարակշռության տարբեր «իրավիճակներ», օրինակ՝ $(s_1, s_2) = (30, 70)$ պայմանի իրագործմամբ, եթե մասնակիցներից մեկը հոգեբանորեն ընդունի փորձել մյուս մասնակցին իրենից ավելի շատ գումար տրամադրելու պայմանը: Ի դեպ, ըստ անձնական շահի առավելագույն բավարարման սկզբունքի՝ հավասարակշռությունը կհաստատվի s_1 -ից s_2 առավելագույն տարբերության դեպքում: Սակայն գործնականում այդ դեպքում գլխուղեղի կեղևում կարող են ակտիվանալ հույզերի համար պատասխանատու կենտրոնները, և տնտեսական բնագավառում գործունեություն ծավալելու վերաբերյալ որոշումների կայացման, հավասարակշռության հաստատման համար պատասխանատու կարող են

⁹ Տե՛ս Ключарев В., Нейроэкономика: нейробиология принятия решений, Москва, Экспериментальная психология 2011, том 4, с. 20, Ключарев В., “Нейроэкономика: нейробиология принятия решений”, курс лекций, Эразмус центр нейроэкономики (Роттердам), Университет Базеля, ГУ-ВШЭ, 2011. www.psyjournals.ru

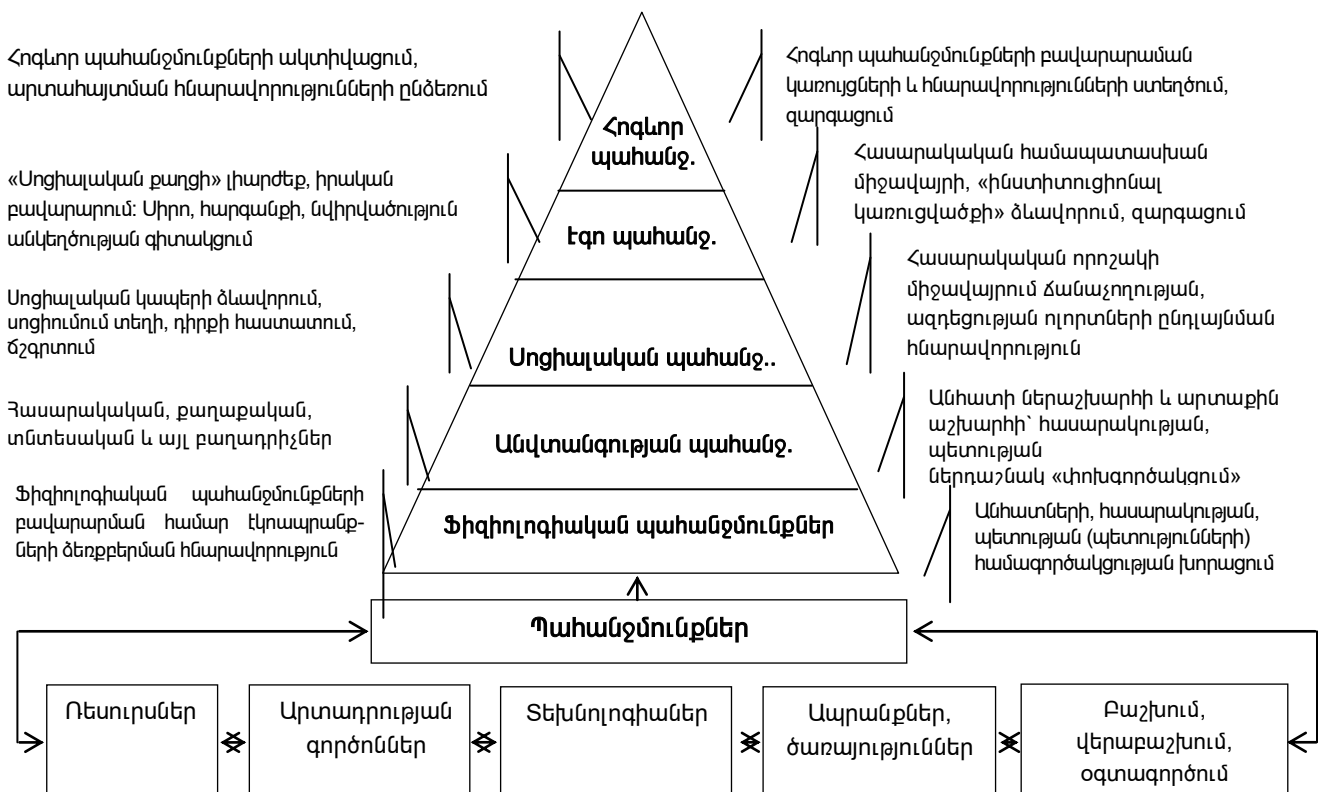
¹⁰ Захаров А., Теория игр в общественных науках, 27 декабря 2013, с. 18. http://www.politecon.ru/zakharov/teaching/game_theory.pdf.

լինել «հոգականության դրսևորումները»։ Փորձի արդյունքները ցույց են տալիս, որ մեծամասամբ ընդունելի լուծումը հանգեցվում է $(s_1, s_2) = (50, 50)$ պայմանի իրագործմանը։ Այս տեսանկյունից ուշագրավ են Ջ. Կատոնայի աշխատությունները¹¹, որոնցում ապացուցվում է, որ տնտեսական վարքագիծը, ըստ էության, կառուցվում է օբյեկտիվ իրականության վերլուծությունների հիման վրա, և այս հարցում «կարևոր է դիտվում մարդու գլխուղեղում ընթացող հոգեբանական գործընթացների ամբողջության հանգամանալից ուսումնասիրումը»¹²։ Ակնհայտ է, որ իրականությունը վերլուծելիս, արժևորելիս կարևոր տեղ է հատկացվում «ինստիտուցիոնալ» սպասումներին և գնահատականներին։ Քանի որ միատեսակ և միևնույն երևույթները, նախորդող և հաջորդող գործընթացների համատեքստում, կարող են արժանանալ տարբեր «հոգեբանական որակումների»։ Օբյեկտիվ իրականությունը վերլուծելիս կարևոր են մարդու կարգավիճակը, դասակարգային պատկանելիությունը, հասարակության մեջ տեղի ունեցող ինստիտուցիոնալ գործընթացները։ Բացի դրանից, մարդու լավատեսությունը, հոռետեսությունը, հոգեբանական, վիճակագրական սպասումները կարող են տարաբնույթ ազդեցություն ունենալ տեղեկատվության վերլուծության, մարդու տնտեսական վարքագծի դրսևորումների վրա։ Հոգեբանական տեսանկյունից տեղի են ունեցել շեշտադրումների որոշակի փոփոխություններ։ Արդյունաբերական հասարակարգերում, հատկապես ձևավորման շրջանում, թերևս քննվում են ժամանակի տվյալ պահին եկամտային սահմանափակության պայմաններում տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագիծը, օրինակ՝ սպառման ու խնայողությունների միջին ու սահմանային հակումները։ Հետարդյունաբերական հասարակարգում կարող են հաշվի առնվել ոչ միայն ժամանակի տվյալ պահին վճարունակության «սահմանները», այլև վարկային միջոցներով գնումների իրականացմամբ պահանջմունքների բավարարման հնարավորությունները։ Կապիտալիզմի ձևավորման շրջանում գնորդների, վաճառողների, արտադրողների, սպառողների մեջ թերևս բացակայում էին փոխվստահությունը և տնտեսությունում հոգեբանական դրական սպասումները։ Եթե նախկինում տնտեսվարող սուբյեկտը պերճանքի, երկարաժամկետ օգտագործման կամ պարզապես թանկարժեք իր գնելու համար ստիպված էր տարիներ շա-

¹¹ G. Katona, Psychological Economics, N.Y., Elsevier Science LTD, 1975.

¹² http://teka.rulitru.ru/v2982/введение_в_экономическую_психологию,_психология_денежного_обращения,_психология_сбережений,_инвестиций, <http://teka.rulitru.ru/v2982/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0>.

րունակ խնայողություններ կատարել (պարտք վերցնել, օգտվել մեկ այլ տնտեսվարող սուբյեկտի ծառայություններից), ապա դիտարկվող փուլում արտադրողներն իրենք ևս շահագրգռված են կազմակերպելու ապառիկ վաճառքի, լիզինգային և/կամ այլ եղանակներով ֆինանսավորման ձևերի ներդրումը: Այս պարագայում ֆինանսական, բանկային ծառայությունների և մի շարք այլ բնագավառներում առաջարկ ու պահանջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտների միջև փոխվստահությունն առանցքային նշանակություն կարող է ձեռքբերել տնտեսական աճի ու զարգացման ապահովման համար:

Գծապատկեր 1.1. 1 Պահանջմունքների Ա. Մասլոուի աստիճանակարգումը և բավարարման ուղիները¹³:

Գծապատկեր 1.1.1-ում պահանջմունքները դիտվում են որպես մարդու գործունեության ելակետ, իսկ պահանջմունքների բավարարումը՝ գործունեության վերջնարդյունք: Դրանք տարաբնույթ են, ինչպես ներկայացված է Ա. Մասլոուի առաջադրած պահանջմունքների հիերարխիայում: Ուշագրավ է, որ հասարակական տնտեսական զարգացման

¹³ Տե՛ս Курс экономической теории: Общие основы экономической теории. Микроэкономика. Макроэкономика. Основы национальной экономики: Учебное пособие / Под ред. А. В. Сидоровича, М.: «Дело и Сервис», 2001, с. 20 – 22, Маслоу А., Дальние пределы человеческой психики, СПб.: Евразия, 1999, Маслоу А., Мотивация и личность, СПб.: Питер, 2003.

տարբեր փուլերում պահանջմունքների բավարարման գործընթացը տարբեր կերպ է տեղի ունենում: Ու. Ռոստոուի բնորոշմամբ՝ «ավանդական», «անցման հասարակություններում» հիմնականում կարող են արդիական լինել Ա. Մասլոուի բուրգի ստորին մակարդակներում պահանջմունքների բավարարման համար հիմքերի նախապատրաստումը¹⁴, իսկ, օրինակ, «արագ հասունացման», «զանգվածային սպառման» հասարակություններում՝ ավելի բարձր մակարդակի գտնվող պահանջմունքների բավարարման հիմքերի ձևավորումը¹⁵: Հոգեբանական տեսանկյունից՝ այդ «կապը կարող է առավել ընդգրկուն տեսք ունենալ»¹⁶: Ենթադրաբար, մինչև որևէ ապրանքի կամ ծառայության պահանջմունքի ձևավորումը մարդու մեջ առաջանում է կարիք կամ որևէ ապրանքի անհրաժեշտություն: Այս տիրույթում մատերիալիստական փիլիսոփայության կողմնակիցներն առաջնային են համարում նյութականը, ըստ որի պահանջմունքների ձևավորման համար անհրաժեշտ են նյութական իրեր՝ ապրանքներ կամ ծառայություններ, որոնց արդիականացմամբ, ձևափոխմամբ ի հայտ են գալիս նոր պահանջմունքներ և այդ պահանջմունքները բավարարող «իրեր»: Ցանկացած տնտեսվարող սուբյեկտ կարող է ունենալ չբավարարված պահանջմունքներ: Մարդու հասարակական, տնտեսական գործունեությամբ հնարավոր է բավարարել պահանջմունքների միայն մի մասը, ընդհուպ վերանայվում են նախկին պահանջմունքները, սահմանվում են նորերը: Իդեալիստական փիլիսոփայության ներկայացուցիչներն առաջնային են համարում գաղափարը, ինչը նյութականացվում է տնտեսությունում: Այլ կերպ ասած՝ գնորդի, սպառողի ինքնուրույնության կանխավարկածի հիման վրա ձևավորվում, փոփոխվում և զարգանում են արտադրությունները: Այդ մեկնաբանություններում, այնուամենայնիվ, կարևորվում է արտադրողի ինքնուրույնության կանխավարկածը, ինչը հատկապես արձարժվում է տնտեսական հարաբերությունների ինստիտուցիոնալ զարգացման տեսություններում¹⁷: Պահանջմունքների բավարարման նյութական հիմքերի առկայության պարագայում կարևոր տեղ է հատկացվում դրդապատճառներին, շարժառիթներին, ինչպես նաև տնտեսվարող սուբյեկտների նպատակասլաց գործու-

¹⁴ Ст'у Шумпетер Й., История экономического анализа, в 3 томах / Пер. с англ. Под ред. В.С. Автономова, Санкт-Петербург, изд. Экономическая школа, 2004, том 1, 2.

¹⁵ Ст'у Шумпетер Й., История экономического анализа, в 3 томах / Пер. с англ. Под ред. В.С. Автономова, Санкт-Петербург, изд. Экономическая школа, 2004, том 3.

¹⁶ <http://www.madrace.ru/psichologiyakommertsii/kurs-psichologicheskie-osnovi-kommercheskoydeyatelnosti/motivatsiyadeyatelnosti>.

¹⁷ Ст'у Гэлбрейт Дж., Новое индустриальное общество. М.: «Прогресс», 1969.

նեության բնույթին: Չէ՞ որ մինչ որևէ գործունեություն սկսելը՝ մարդը պատկերացնում է գործողությունների «կատարելատիպը»: Փոխառնչությունների այս մակարդակում առանձնացվում են նյութական, հոգևոր և սոցիալական պահանջմունքները: «Իմացաբանական տեսանկյունից տնտեսական որոշումներ կայացնելու գործընթացում, եթե ոչ ելակետային, ապա առանցքային է դիտվել մարդու վարքագծի ռացիոնալության կանխադրույթը: Թերևս տնտեսագիտության մեջ ռացիոնալիզմը որպես իմացաբանական հիմք դիտարկելու ձգտումն արդարացված է եղել, սակայն մարդկային վարքագծին զուտ բանական որակներ վերագրելու ավանդական տնտեսագիտության փորձերը հենց բանական իմացության տեսանկյունից ոչ միայն արդիական չեն, այլև զերծ չեն անկատարությունից: Ասել է թե՛ վարքագծային տնտեսագիտության ուսումնասիրման օբյեկտ հանդիսացող homo economicus-ի վարքագիծը, այլևս դուրս գալով ռացիոնալ կամ ադապտիվ սպասումների տեսության շրջանակից, չի կարող միայն ռացիոնալության առկա սահմանման շրջանակներին համահունչ դրսևորում ունենալ: Ուսումնասիրման օբյեկտի վարքագծի՝ ռացիոնալ ընկալումների դաշտում ըմբռնման ոչ միարժեքության կանխադրույթը վարքագծային տնտեսագիտության իմացաբանական հիմնաքարն է, թեպետ որպես իմացաբանական գործիք վարքագծային տնտեսագիտության արդի մեթոդաբանությունը (a priori) օգտագործում է գիտական նյութի ուսումնասիրման և ընկալման ռացիոնալ տարբերակը»¹⁸: Այսպիսով՝ ակնհայտ է դառնում, որ հետարդյունաբերական հասարակարգում, ինչպես և տնտեսական հարաբերությունների զարգացման տարաբնույթ մակարդակներում, հոգեբանական գործոնը կարևոր ազդեցություն է ունենում հասարակության և առանձին անհատների գործունեության վրա: Մինչդեռ, պետք է արձանագրենք, որ տնտեսական որոշումների կայացման մեջ հոգեբանական գործոնի ազդեցությունը (սպասումները, մարդկային փոխհարաբերությունները, հասարակության տարբեր շերտերի փոխվստահության աստիճանը և այլն) տնտեսագիտական որոշակի բովանդակությունից զուրկ կատեգորիա է դիտվել՝ դուրս մնալով տնտեսագիտության ուսումնասիրման առարկաների շղթայից (կարծում ենք, նաև սա էր պատճառը, որ տարիներ շարունակ տնտեսագիտությունում հոգեբանական ուղղության կայացումն ուղեկցվում էր

¹⁸ Զաքարյան Գ., Վարքագծային տնտեսագիտության ձևավորումը և զարգացման արդի միտումները, Հաստատ. ֆինանսներ և էկոնոմիկա, N 12 – 13, 2005, էջ 169:

որոշակի բարդություններով): Իհարկե, ներկայում վարքագծային, ինչպես և հոգեբանական տնտեսագիտությունը, ներյոտնտեսագիտությունը հնարավորություններ են ընձեռում լրացնելու այդ բացը և ուսումնասիրելու տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագծի «այլընտրանքային» դրսևորումները¹⁹: Կարևորն այն է, որ ինչպես ֆիզիոլոգիական պահանջմունքների, այնպես էլ սոցիալական ու հոգեբանական պահանջմունքների բավարարման պարագայում շեշտադրվում է համապատասխան ինստիտուտների առկայությունը: Հնարավոր է նաև հոգևոր պահանջմունքների առաջացման և բավարարման գործընթացը տեղի ունենա «նախորդ մակարդակների պահանջմունքների ակտիվացմանը» համընթաց²⁰: Հոգեբանական ուղղության ներկայացուցիչներն ընդհուպ տնտեսագիտական մի շարք սկզբունքներ ու մոտեցումներ համարում են խիստ վերացարկումների արդյունք: Զուտ հոգեբանական տեսանկյունից՝ հասարակական, տնտեսական կյանքում թվացյալ միանման երևույթներն ու դրսևորումները կարող են պայմանավորված լինել տարբեր պատճառներով ու ունենալ տարբեր հետևանքներ²¹: Ուստի դժվար է միանշանակ համաձայնվել այն ֆետիշացված գնահատականին, թե մարդը մեծ հաշվով ոչ թե հուզական էակ է, այլ իր «օգուտն ու վնասը» մշտապես համադրող, չափող «բարդ մաթեմատիկական հաշվարկներ կատարող մեքենա»: Հատկապես ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության առաջացմամբ՝ մարդու էությունը, այստեղից էլ բխող տնտեսական վարքագծի դրսևորումները²² դիտվում են որպես «փոփոխական մեծություններ»: Մարքսյան տեսության շրջանակներում նույնպես անդրադարձ է կատարվում մարդու էությանը, որի փոփոխուն լինելը, համապատասխան պայմանների առկայությամբ²³, կարող է պայմանավորել հասարակական, տնտեսական ֆորմացիաների փոփոխությունները: Այս տեսանկյունից՝ պերճախոս էր 2013 թվականին նո-

¹⁹ Манасерян Т., Нобелевские лауреаты в области экономики, Ереван, 2009, с. 121 – 136, 297 – 303.

²⁰ http://www.pms.ru/articles/motiv.php?id_S=80, Мотивация персонала, Теория иерархии потребностей А. Маслоу, <http://rezultat-plus.ru/index.php/stati/23-a-maslou-teoriya-chelovecheskoj-motivatsii>, А. Маслоу, Теория человеческой мотивации.

²¹ <http://www.madrace.ru/psichologiya-kommertsii/kurs-psichologicheskie-osnovi-kommercheskoy-deyatelnosti/psichologiya-kommertsii-i-ekonomicheskaya-psichologiya>, Психологические основы камерческой деятельности – психология коммерции и экономическая психология.

²² Homo institutus. Человек институциональный / Под ред. О. В. Ивашкова, Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2005, с. 220 – 236; Канеман Д., Думай медленно... решай быстро, Москва, АСТ, 2014. Roth A., Introduction to Experimental Economics, <http://press.princeton.edu/chapters/s5255.pdf>.

²³ Елецкий Н., Основы политической экономии. Общая экономическая теория (политическая экономия) / Учебное пособие для экономических вузов и специальностей. Ростов-н/Д, изд. 2-е, 2008, с. 11 – 22, 57 – 102.

բեյլան մրցանակի տրամադրումը տնտեսագիտության երկու տարբեր մոտեցումների կողմնակիցներին²⁴: Այսպես, 2013 թվականի տնտեսագիտության բնագավառում նոբելյան մրցանակակիր Չիկագոյի համալսարանի պրոֆեսոր Ե. Ֆաման հիմնավորում է շուկայի ամենակարողության դասական մոտեցումը²⁵: Մինչդեռ տնտեսագիտության բնագավառում այդ նույն թվականին նոբելյան մրցանակ ստացած մեկ այլ տնտեսագետ՝ Ռ. Շիլերը «ուշադրություն է հրավիրում շուկայի անկարողության և տնտեսվարող սուբյեկտի ոչ բանական տնտեսական վարքագծի յուրատեսակ դրսևորումների վրա»:
Հոգեբանորեն ուշագրավ է, որ աշխարհահռչակ մրցանակը տրվում է տարբեր մոտեցումների ջատագովներին, այդպես ինստիտուցիոնալ, սոցիալ-տնտեսական անկաշկանդ միջավայրեր է ապահովվում մարդկանց ինքնարտահայտման, հասարակության բարեկեցության բարձրացման, տնտեսական զարգացման համար: Չէ՞ որ մտքերի փոխառնչումը նոր մտքերի առաջացման հիմքն է, իսկ վերոգրյալը մտքերի անկաշկանդ փոխանակություն է ենթադրում: Ցանկացած մարդ ուղղակի թե անուղղակի գտնվում է արտաքին միջավայրի ազդեցության ներքո, իսկ նրա ներաշխարհի ձևավորման ու զարգացման հարցում էական է նաև արտաքին աշխարհի սեփական հոգեբանական ընկալումը. վերջինս էլ պայմանավորում է, մարդու վարքագծի «տնտեսական արտահայտչաձևը»²⁶: Իհարկե, տարիների ընթացքում կարող են փոփոխվել մարդու վարքագիծը, կյանքի նպատակները, արժեհամակարգը: Տեղի ունեցող գործընթացներին «մեղմ» արձագանքելը, իրականությանը հարմարվելը նպաստում են նաև տնտեսական ճկուն վարքագծի դրսևորմանը²⁷: Ահա թե ինչու հոգեբանական տնտեսագիտության մեջ կարևորվում է անհատի և հասարակության համար, նպատակների, շարժառիթների և հետաքրքրությունների «փոխազդեցությունների բացահայտումը»²⁸: Նպատակների, շարժառիթների և հետաքրքրությունների այս բազմակողմ «սխեման»՝

²⁴ http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2013/ The Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 2013 Eugene F. Fama, Lars P. Hansen, Robert J. Shiller.

²⁵ <http://top.rbc.ru/economics/14/10/2013/882149.shtml>

²⁶ Никитин А., Экономическая психология. Пермь. Изд. Перм. гос. ун-т, 2009, с. 10 – 119.

²⁷ Տե՛ս Րայзберг Б., Психологическая экономика, Москва, ИНФРА-М, 2005, с. 114 – 130, 279 – 335.

²⁸ Տե՛ս Леонтьев А., Биологическое и социальное в психике человека, Москва, Наука, 1981, <http://yanko.lib.ru/books/psycho/leontyev-psychology.htm>; Московичи С., Век Толп. Исторический трактат по психологии масс / Пер. с фр., СПб, Академический Проект, 2011. Գյուրջյան Ա., Տնտեսության զարգացման գիտելիքահենք կառավարման հիմնախնդիրները, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2008:

անհատի ներաշխարհի և արտաքին միջավայրի փոխազդեցությամբ հոգեբանական տնտեսագիտության առարկայի սահմանման ելակետային կատեգորիան է: Անշուշտ՝ մարդու էությունը, ինչպես և «հասարակական օրգանիզմը անփոփոխ կատեգորիաներ չեն»²⁹: Ժամանակի ընթացքում փոխվում են ինչպես մարդկանց նախընտրությունները, նախասիրությունները, այնպես էլ փոփոխություններ են տեղի ունենում հասարակական տարբեր շերտերում և կառուցվածքներում: Ակնհայտ է, որ հոգեբանական գործոնի ազդեցությունը մարդու ամենօրյա և հատկապես տնտեսագիտական մտածողության վրա տեղի է ունենում ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի կերպով, միջնորդավորված և փոխկապակցված, ինչն էլ պահանջում է հաշվի առնել ազդեցության հնարավորությունը ինչպես ժամանակի ակնթարթային ու կարճաժամկետ, այնպես էլ միջնաժամկետ ու երկարաժամկետ հատվածներում. սրանով պայմանավորված վերլուծական մի շարք «հանգույցներում» կիրառվում են որակական հետազոտություններ և մեթոդական ընդհանրացումներ²⁹: Դրանց հետագա ծավալումը, ինչպես համոզվեցինք, թելադրվում է ինչպես տնտեսագիտության զարգացման ներքին պահանջով և կառավարման ամբողջականության սկզբունքով³⁰, այնպես էլ արդիականացող տնտեսության մեջ աշխատանքի իմաստի սոցիալ-փիլիսոփայական ըմբռնմամբ³¹ և հոգեբանական գործոնի արդյունավետ գործադրման անհրաժեշտությամբ:

²⁹ Шумпетер Й., История экономического анализа, в 3 томах / Пер. с англ., Под ред. В.С. Автономова, Санкт-Петербург, изд. Экономическая школа, 2004, Шумпетер Й., Теория экономического развития. Москва, Прогресс, 1982.

³⁰ Տե՛ս Միրզոյան Վ., Կառավարման փիլիսոփայություն, Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2013, էջ 165: Ամբողջականության սկզբունքը քննարկելիս ճշտեցինք, որ կառավարման համակարգի որակը պայմանավորված է ոչ միայն սուբյեկտի կայացրած վճիռներով, գործադրած քայլերով, այլև օբյեկտի վարքով: Միջնորդավորման սկզբունքից ևս պարզվեց, որ թեպետ կատարվելիք աշխատանքի նպատակադրման սուբյեկտը կառավարողն է, այդուհանդերձ կառավարվողը նույնպես սեփական նպատակներն ունի, որոնք տարբեր կերպ են ազդեցվում կառավարողի նպատակներին՝ ծնունդ տալով կառավարման որակապես տարբեր համակարգերի (տեխնոկրատական, հարկադրական, հսկողական, մասնակցողական և իդեալական): Երկու սկզբունքն էլ բխում են այն իրողությունից, որ կառավարման օբյեկտը մարդ է, հասուն սուբյեկտ: Ուստի կառավարչական ազդեցության ամեն մի տեսակ անխուսափելիորեն բեկվում է կառավարվողի ներաշխարհով, իմաստավորվում և նոր վերածվում որոշակի գործողության:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 187: Աշխատանքի հումանիզացման հունով ընթացող միջոցառումները մի կողմից, իսկապես, թելադրվում են ներկազմակերպական առօրյա իրողությամբ, մյուս կողմից՝ հիմք են դառնում ինչպես ճշգրտելու «մոտիվացիայի»՝ մարդու վարքի կարգավորման մասին հայեցակարգերը, այնպես էլ՝ խթանելու տնտեսության զարգացումը, նպաստում են մարդու ներաշխարհի ավելի խորն իմացությանը: Աղուզումցյան Ռ., Կառավարչի հոգեբանական դիմանկարը որպես գործունեության արդյունավետության հիմք, ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեփրք 2012, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013, էջ 540 – 546:

1.2 Հոգեբանական գործոնի ինստիտուցիոնալ նշանակությունը տնտեսագիտական հայացքների ձևավորման և զարգացման ընթացքում

Տնտեսագիտական առաջին հայացքները ձևավորվել են դեռևս Հին աշխարհում ներառված փիլիսոփայական ուսումնասիրությունների, առակների, ժողովրդական բանահյուսության մեջ և մի շարք այսօրինակ ստեղծագործություններում, որոնցում հանդիպում են պետության կառավարման, մաթեմատիկայի, քաղաքագիտության, ֆիզիկայի, հոգեբանության և գիտության այլ ոլորտների մասին նախնական տեղեկություններ: Դրանք, բնականաբար, ոչ թե առանձին, կյանքից կտրված հայեցակարգեր էին, այլ, ընդհակառակը, ներառված էին հասարակական կյանքի կառավարման խնդիրների մեջ: Այս կացութաձևը «շաղախված էր» վաղ շրջանի ստրկատիրությամբ, որին բնորոշ էր գյուղացիական համայնքների ու ստրկատիրական տնտեսությունների համատեղ գոյությունը (գերիշխող էր ավանդապատումային, տոտեմացված, որոշակիորեն կրոնացված փիլիսոփայական մտածողությունը): Տնտեսության հիմքն ոռոգելի երկրագործությունն էր, որն ենթակա էր պետության ներգործությանը. ոռոգման այդ համակարգը պետական սեփականությունն էր: Պետական նախաձեռնությամբ և ուղղակի ֆինանսավորմամբ էին կառուցվում պարիսպները, ճանապարհները, ծավալապաշտական մի շարք այլ կառույցները: Այն մեծ նշանակություն ուներ երկրում կայունության մթնոլորտ ձևավորելու և տնտեսական զարգացում ապահովելու գործում: Հողի խոշոր սեփականատերը մեծապես պետությունն էր: Թեև հողը պատկանում էր նաև մասնավոր և «համայնավար» սեփականատերերին: Այն գաղափարական մոտեցումներն էին շեշտվում, որ

– դասակարգային հասարակության ձևավորման այս պարագայում առանձին հասարակական գործառույթների իրականացումն ամրացվում է որոշակի խմբի: Այս դեպքում սեփականությունը ածանցյալ հանգամանք է դառնում,

– գործող օրենսդրության սկզբունքները համապատասխանեցվում էին այն տրամաբանությանը, որ թույլերը պաշտպանված լինեն ու զերծ մնան տնտեսական իշխանությամբ օժտված անձանց ճնշումներից, (ֆորմալ տեսանկյունից կարծես թե վերացված էին հարուստների մի շարք արտոնություններ, բայց ընդհանուր առմամբ առկա էր շերտավորվածություն, անհրաժեշտ էր շահել մեծահարուստների բարի վերաբերմունքն ու հար-

գանքը, չանտեսելով աղքատ խավին, քանի որ նրանք ևս կարող են դժկամության ալիք բարձրացնել երկրում),

– մարդկանց ընդունակությունների հավասարությանը ու կարողությունների համահավասարեցմանը համատեղ՝ ի վերուստ է թելադրվում հարստության չափը, հասարակական դիրքը, կարգավիճակը, ուստի բացակայում է հեղափոխական միջամտության անհրաժեշտությունը

– ընդունված կարգի, սկզբունքների, չգրված, սակայն գործող օրենքների ավանդապաշտորեն պահպանմամբ հանդերձ՝ աշխատանքի մասնագիտացման, ապրանքների փոխանակության նախապայմանների ստեղծումը,

– ուղղակի հարկերի փոխարինումը հետադարձ վերժանությամբ անուղղակի հարկերով³²,

– փողի քանակության ազդեցությունն ապրանքների գների ձևավորման վրա³³,

– կարևորվում է երկնքի և նախնիների հանդեպ պատշաճ վերաբերմունքը և նրանց համար բերքի, զոհերի մատուցման անհրաժեշտությունը, արարողակարգերի մշակումն ու խիստ պահպանումը:

Հին աշխարհի տնտեսագիտական այս սաղմնային հայացքների գլխավոր նպատակը հասարակական բարեկեցության և պահանջմունքների առավելագույն չափով բավարարումն էր, ուստի կարևորվում էր հասարակության խելացի, բանիմաց անդամների ներգրավումը կառավարման գործընթացում՝ անկախ նրանց տոհմային պատկանելիությունից: Նույնիսկ հայտնի են դեպքեր, երբ իշխանությունը ժառանգություն էր թողնվում ոչ թե ավագ որդուն, ինչպես ընդունված էր ըստ կարգի, այլ ազգի խելացի զավակին, ով ի վիճակի էր ապահովելու ազգի համար առավել բարեկեցիկ պայմաններ, պահանջմունքների

³² Այսպես՝ օրինակ, եթե փորձեն հարկել ընտանիքի կրտսեր անդամներին ու երեխաներին, ապա դա դժգոհությունների տեղիք կտա, իսկ դիցուք՝ ակցիզային հարկի սահմանման դեպքում միայն կվերահսկվի սպառման ծավալը: Բնականաբար՝ ընտանիքի այդ անդամները ևս սպառողներ էին, ուստի և նրբորեն պետական գանձարան էր հոսում նրանց սպառած ապրանքներից գանձվող հարկերը: Սա շահեկան էր հոգեբանական տեսանկյունից՝ այս ճանապարհով գանձարանում ավելացվում էին հարկային մուտքերը՝ առանց դժգոհության ալիքի: Васильев А., Проблемы генезиса китайской мысли (формирование основ мировоззрения и менталитета), Москва, Наука, 1989.

³³ Նշվում էր, մասնավորապես, որ եթե փողը թանկ է, նշանակում է, որ իրերն էժան են, և հակառակը, եթե փողն էժան է, ապա նշանակում է, որ իրերն են թանկ: Փորձ էր կատարվում հաշվարկել տնտեսությունում անհրաժեշտ փողի քանակությունը, ինչն էլ ածանցյալ էր ապրանքների քանակությունից և ապրանքագների մակարդակից: Էվոլյուցիոն առումով՝ այս մոտեցումը մոնետարիստական տնտեսագիտական դպրոցի հայացքների նախատիպն է:

լավագույն բավարարման բավարարման հնարավորությունները³⁴: Որպես աքսիոմ ձևակերպվում էր այն միտքը, որ հարուստ ժողովրդին հեշտ է կառավարել, իսկ աղքատ ժողովրդին՝ դժվար: Անտիկ աշխարհում տնտեսագիտական տեսական առաջընթացի առումով ևս կատարվել են արժեքավոր մտահանգումներ: Նույնիսկ քննարկվող հիմնախնդիրները և արտահայտված դիրքորոշումները դարեր շարունակ չեն կորցրել հրատապությունը: Դիտարկվող պատմամշակութային տարածքում սեփականության իրավունքից ածանցյալ էր հասարակական գործառույթների «կատարողական օժտվածության աստիճանը»³⁵: Տվյալ մակարդակում վերագրյալ հասարակական շերտերին հնարավորություն էր ընձեռնվում վերահսկողություն սահմանելու արտադրության կազմակերպման և լրացուցիչ արտադրանքի թողարկման նկատմամբ: Քննարկվում են պետության կառավարման և տնտեսվարող սուբյեկտների եկամուտների ավելացման եղանակները: Իհարկե, բարերար միջավայրի «օրենքների օրենքին» ձգտման ուղուց «շեղող» գործոն առանձնացվում էր զգացողությունների բացասական դերը³⁶: Ակնհայտ էր այն, որ մտածողության ընթացքում զգայական կողմը կարող է ստվերել մարդու բանական մտածողությունը: Դիտարկվող ժամանակահատվածում և, թերևս, ընդհանրապես հասարակության մեջ օրենքի գերակայության հաստատումը սահմանվում է որպես տնտեսական հարաբերությունների կարգավորման, տնտեսության կառավարման գերնպատակ: Սա թվում է պարզունակ և դյուրընթաց «երևույթ», սակայն, ավաղ, նույնիսկ ներկայում դժվարությամբ է կյանքի կոչվում: Պետության առաջացումը ևս մեկնաբանվում էր, որպես տնտեսական

³⁴ Տե՛ս Միրզոյան Վ., Կառավարման փիլիսոփայություն, Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2013, էջ 15: Մշակվում է «խմաստուն կառավարման», այլ կերպ՝ «խմաստությունը՝ որպես կառավարման հիմք» հիմնադրույթը, որը, ըստ էության, «ճիշտ մարդը՝ ճիշտ տեղում» սկզբունքի կրկնությունն է՝ միայն զտված կոնֆուցիականներին բնորոշ արիստոկրատական վերապահումներից:

³⁵ Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Գ. Գալստյան, Ա. Մարտիրոսյան, Կ. Ավետիսյան, Մ. Եղիազարյան, Ա. Հակոբջանյան, Հ. Մարգարյան, Ա. Ներսիսյան, Երևան, Ասողիկ, 2009, էջ 12:

³⁶ Դասական քաղաքատնտեսության, այնուհետև դասական տնտեսագիտության առանցքը կազմող տնտեսվարող սուբյեկտի ռացիոնալության կանխավարկածը ևս կասկածի տակ էր դրվում գիտության այլ բնագավառներում սկսած դեռևս Պլատոնից: Տե՛ս նաև Кант И., Критика способности суждения, Санкт-Петербург, «Наука», 2001, Московичи С., Век Толп. Исторический трактат по психологии масс / Пер. с фр., СПб: Академический Проект, 2011, Маслоу А., Дальние пределы человеческой психики, Санкт-Петербург, Евразия, 1999, Фром Э., Бегство от свободы, Минск, Харвест, 2003. **Հետագայում տնտեսական գիտության շրջանակներում զարգացում է ստանալու իրազեկ և էգոիստ տնտեսվարող սուբյեկտի գաղափարը:**

անհրաժեշտություն³⁷: Չէ՞ որ մարդը միայնակ, ինքնուրույն չի կարողանում բավարարել իր պահանջմունքները: Գործունեության տեսակների տարանջատումից, տնտեսական հարաբերությունների խորացման անհրաժեշտությունից էլ բխեցվում էր շուկայի և փողի, որպես փոխանակության միջոցի առաջացման, տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագծի վրա հոգեբանորեն ներազդման անհրաժեշտությունը³⁸: Այս տեսանկյունից նկատենք, որ հոգեբանական իմաստով առավել առատաձեռն են նրանք, ովքեր իրենց հարստությունը ժառանգաբար են ստացել, քան նրանք, ովքեր այն իրենք են ստեղծել: Այս համատեքստում անտիկ աշխարհում մարդուն հոգեբանորեն վերլուծում են, որպես հասարակության մասնիկ, սոցիումում բնակվող քաղաքական էակ: Ըստ անտիկ մտածողների՝ նույնիսկ բոլոր բարիքների փոխարեն հոգեբանական տեսանկյունից ոչ ոք չի նախընտրի կյանքն առանց մերձավորների³⁹: Մարդու վարքագծի ուսումնասիրության տրամաբանական եզրահանգում է Պլատոնի այն դրույթը, թե ինչպես պոետն է սիրում իր ստեղծագործությունները, հայրը՝ որդիներին, այնպես էլ հարստացած մարդիկ հոգատարությամբ են վերաբերվում փողին ... համարելով այն իրենց ստեղծագործությունը⁴⁰: Ըստ Արիստոտելի՝ փողի կուտակմամբ, հարստության ավելացմամբ այս ձևը հոգեբանորեն սահմաններ չի ճանաչում, քանզի մարդու էությամբ պայմանավորված բարիքների ձեռքբերման ձգտումը անսահմանափակ է, ուստի միջոցների միջև խտրականություն չի դրվում⁴¹: Հետագայում վարքագծային բնութագրումների այս համակարգում անձնական շահով պայմանավորված «խրեմատիստիկայի» հարթությունում մարդկային գործունեությունը կգնահատվի ոչ թե որպես կյանքի բարձրագույն նպատակների ձգտում, այլ անսահմանափակ հարստացման,

³⁷ Իրոք, «Պետություն» և մի շարք այլ երկխոսություններում հանդիպում ենք այն դատողությանը, թե մարդկությունը շատ հեռու է մնալու «առողջ», «շիտակ» պետություն ունենալուց, «մինչև որ փիլիսոփաները չթագավորեն», կամ էլ թագավորները, տիրակալները, իշխողները «չսկսեն ազնվաբարո և հիմնովին փիլիսոփայել»: Ուստի պետք է կառավարեն նրանք, «ովքեր իրենց բնույթով փիլիսոփա են ու պետության ղեկավար, մյուսներն էլ պետք է ենթարկվեն նրանց, ովքեր կառավարում են»: Պետք է անգետ քաղաքացիներին ամեն կերպ հեռու պահել իշխանությունից և կառավարումից, իսկ իմաստուններին՝ հանձնարարել կառավարման գործը: Միլլոյան Վ., Կառավարման փիլիսոփայություն, Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2013, էջ 16:

³⁸ Платон, Государство, Сочинения в 3 томах, т. 3, часть 1, Академия наук СССР, Мысль, Москва, 1971, с. 146 – 148. Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսագիտական մտքի զարգացման անտիկ առաջնահերթությունները / Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ և կառավարում. N 4. Երևան 2006.

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 219:

⁴⁰ Платон, Государство, Сочинения в 3 томах, т. 3, часть 1, Академия наук СССР, Мысль, Москва, 1971, с. 94 – 95.

⁴¹ Аристотель, Политика, Сочинения в 4 томах, т. 4, Москва, Мысль, 1984, с. 391 – 393.

հարստության կուտակման ցանկասիրություն⁴²: (Այս հիմնահարցի շրջանակներում պետք չէ միանշանակորեն իրար հակադրել էկոնոմիկայի ու խրեմատիստիկայի ուսումնասիրության բնագավառները, այլ գիտական տեսանկյունից այստեղ ակնհայտ է վերլուծական փոխլրացման սկզբունքը)⁴³: Հունական իմաստասիրության ազդեցությամբ հռոմեական գործնապաշտ մատերիալիզմը և խոհափիլիսոփայական իդեալիզմը «պրագմատիկ և սենսուալիստական» շեշտադրումներով Քրիստոնեության առաջացմամբ ենթարկվում էին յուրօրինակ կրոնական փոխակերպման: Գաղափարապես միավորվում էին ստրուկների, ընչազուրկ քաղաքաբնականների ու գյուղաբնականների խավերը, իշխող վերնախավի դեմ պայքարն ավելի համակարգված ու միավորված էր դառնում. նույնիսկ դե-յուրե այն դրույթի ընդունումը, թե ստրուկները կարող են ամուսնանալ ազատ քաղաքացիների հետ, ինչպես նաև անկախ նրանց դասակարգային պատկանելիությունից, եկամուտների մակարդակից, հարստության ու ազատության աստիճանից, բոլոր մարդկանց հավասարապես արժանապատվությամբ օժտվածության հանգամանքն առանցքային ձեռքբերում էր Անտիկ աշխարհի զարգացումների ծիրում: Քրիստոնեական գաղափարախոսությունն արտահայտում էր ժամանակի առաջադիմական հայացքները և մարդասիրական մղումները, իր դերակատարումն ունեցավ ստրկատիրության քայքայմամբ ավատատիրական կարգի ձևավորման հող նախապատրաստելու մեջ: Ժամանակագրական առումով ավատատիրությունն ավելի կարճատև էր, քան նախնադարյան, ստրկատիրական պարբերաշրջանները, սակայն իր որակական ձեռքբերումներով մարդկության համար առավել առաջադիմական նշանակություն ունեցավ: Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսագիտական միտքը, ինչու չէ, նաև գիտության գրեթե բոլոր բնագավառները, այդ ժամանակահատվածում գերհագեցած էին կրոնական հավատալիքներով: (Այդպիսիք Արևելքում սկզբնապես բուդդայականությունն էր, զուհաիեռաբար նաև՝ մահմեդականությունը): Ինչպես հայտնի է, միջնադարյան գիտական դիսցիպլինները, նաև տնտեսագիտական միտքը զերծ չէին կանոնական-սքոլաստիկայի ազդեցությունից: Առաջադրված երկակի ճշմարտության ուսմունքը և Վերածննդի ազդեցությունն աստիճանաբար կործանում էր սքոլաստիկ սկզբունքների ուժը: Կանոնական-սքոլաստները փորձում էին ընկալել մարդ-

⁴² Асмус В., Античное Философия, Издание 2-е, Москва, Высшая Школа, 1976, с. 376.

⁴³ St' u Polanyi K., Aristotle Discovers the Economy // Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory. Glencoe: Free Press, 1957. P. 64 – 94:

կային վարքագիծը, ինչպիսին այն պետք է լինի և ինչքանով է այն համապատասխանում աստվածաշնչյան սկզբունքներին, պատգամներին և եկեղեցու կանոններին: Տնտեսական վարքագծի կարգավորման և կառավարման համար հղում էր կատարվում աստվածաշնչյան այն օրինակին, որ բույսերը և կենդանիները չեն մտահոգվում վաղվա օրվա մասին⁴⁴ Աստված հոգում է նրանց մասին, մեծածախ առևտրի արգելման ու «արդարացի գնի տեսությանը»: Առավել ևս մարդիկ կարիք չունեն գերխնայողությունների. այս կերպ պայքար էր մղվում գների բարձրացման և ամբարներում բարիքները պահելու դեմ: Մարդն իր կյանքի ընթացքում չպետք է խախտեր հաստատված բնական կարգը, պետք է ապրեր բնության օրենքներին համապատասխան, քննադատվում էր ցուփ ու շռայլ ապրելակերպը: Կոչ էր արվում չափավորել պահանջմունքները, իշխանությանը հնազանդ լինել, քանի որ երկրի վրա հաստատված կարգը երկնքում գործող պայամանների վերարտադրությունն է: Կրոնական գաղափարախոսությունների ազդեցության թուլացմամբ, աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների կատարմամբ, առևտրատնտեսական հարաբերությունների խորացմամբ և մի շարք այլ գործոնների ազդեցությամբ պայմանավորված արևմտյան Եվրոպայի իշխող վերնախավը ճաշակում է արտաքին առևտրի ճանապարհով արագ հարստանալու «բերկրանքը»: Այս նոր ձևավորված մերկանտիլիստական քաղաքատնտեսական համակարգի գիտական տիրույթում տնտեսագիտական միտքը սկսում է զտվել նախկին սքոլաստիկ, կանոնական դոգմաներից: Տնտեսական իրականության գիտական ընկալման և վերլուծության կանոնական, նորմատիվային մեթոդին համատեղ մերկանտիլիստական աղբյուրներում մեծապես կիրառություն է սկսում ստանալ տնտեսա-

⁴⁴ Մատթ. Զ.: «Դրա համար ասում եմ ձեզ. մի՛ հոգացե՛ք ձեր կյանքի մասին, թե՛ ի՞նչ պիտի ուտե՛ք, և ի՞նչ պիտի խմե՛ք. և ոչ ձեր մարմնի մասին՝ թե ինչ պիտի հագնե՛ք: Զե՛ որ ոգին ավելի է կերակուրիցը, և մարմինը՝ քան հագուստիցը: Նայե՛ք երկնից թռչուններին, որ չեն ցանում, չեն հնձում, և ոչ կուտակում են ամբարներում: Եվ ձեր երկնաւոր Հայրը կերակրում է նրանց. չէ՞ որ դուք նրանցից ավելի լավն եք: Հիմա՝ ձեզանից ո՞վ կարող է հոգալով իր հասակի մասին մեկ կանգուն ավելացնել: Եվ ինչո՞ւ եք անհանգստանում հագուստի մասին. նայե՛ք դաշտի շուշաններին, թե ինչպես են մեծանում. ո՛չ ջանք են թափում, ո՛չ մանում են: Բայց ասում եմ ձեզ, որ անգամ Սողոմոնն իր բոլոր փառքի մեջ նրանցից մեկի պես չզգեստավորվեց: Եվ եթե Աստված այդպես զգեստավորում է դաշտի բույսը, որ այսօր կա, իսկ վաղը փուռն է նետվելու, չէ՞ որ շատ ավելի կհոգա ձեր մասին, թերահավատնե՛ր: Ուրեմն մի անհանգստացե՛ք՝ ասելով, թե՛ «Ի՞նչ պիտի ուտենք, կամ ի՞նչ պիտի խմենք, կամ ի՞նչ պիտի հագնե՛ք»: Որովհետեւ այդ ամենը հեթանոսներն են խնդրում. որովհետեւ ձեր երկնավոր Հայրը գիտե, որ այդ ամենը պետք է ձեզ: Նախ Աստծու արքայությունը եւ Նրա արդարութիւնը խնդրեցե՛ք. եւ այդ ամենքը կտրուի ձեզ: Ուրեմն վաղվա մասին մի՛ անհանգստացե՛ք, որովհետեւ վաղվա օրն իր մասին հոգ կտանի. օրվան բավ է իր նեղութիւնը»: Մարտիրոսյան Ա., Տոնիկյան Ա., Տնտեսագիտական գաղափարները իսլամական աշխարհում / Հայաստան Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա N 2, 2011, էջ 84 – 87:

գիտական վերլուծությունների կատարման պոզիտիվ մեթոդաբանությունը⁴⁵: Մերկանտիլիստական համակարգում առևտրական շահի գաղափարներն աղերսվում էին պետական շահի մտորումներին՝ ուժեղ, ազդեցիկ պետական կազմավորումների ձևավորմանը, ինչը կօժանդակեր առևտրականների գործունեությանը: Ինչպես ցույց է տալիս Անգլիայի, Գերմանիայի, ԱՄՆի և մի շարք այլ զարգացած երկրների տնտեսական փորձը՝ «ազատական մոդելի» ներդրմանը նախորդում է համապատասխան ինստիտուցիոնալ միջավայրի ձևավորումը⁴⁶: Հին աշխարհից «ժառանգված» համարժեքային փոխանակության սկզբունքը վերանայվում է այն «անդման կենսունակությամբ», որ միևնույն ապրանքը տարբեր երկրներում պատմության միևնույն ժամանակաշրջանում ունի տարբեր գին: Ինչը նպաստում է երկրի ներսում և երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների խորացմանը: Հասարակական, տնտեսական կյանքում անորոշությունը փարատելու, տնտեսական առաջընթաց ապահովելու նպատակով կարևորվում էր պետության միջամտությունը տնտեսությունում, ինչը համակցվում էր փողի քանակության ավելացման «նկրտումներին»: Ինչպես ցանկացած ապրանքի քանակության ավելացման դեպքում է, այս պարագայում ևս ակնկալելի է գնի, տվյալ դեպքում՝ անվանական և իրական տոկոսադրույքների նվազեցման միտումներ (իհարկե, խոսքը չի վերաբերում այն դեպքին, երբ պահանջարկի մեծությունը գերազանցում է առաջարկի մեծությանը): Տնտեսագիտորեն այն կարող է նպաստել նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը և գործազրկության տեմպերի կրճատմանը, հոգեբանորեն՝ փոխվստահելի համակարգի ձևավորմանը: Մերկանտիլիզմը հաճախ բնութագրվում է որպես տնտեսական քաղաքականության լոկ էմպիրիկ միջոցառումների համակարգ, ուր բացակայում է «ներքին միավորող փիլիսոփայական միտքը», մի այլ դեպքում՝ որպես «ազգային ավտարկիայի և պետական իշխանության ուժեղացման» ռացիոնալ ուսմունք, մի երրորդ կարծիք էլ այն համարում է տնտեսագիտության լի-նելիության փուլին բնորոշ երեխայական վրիպանք կամ էլ շեշտվում նրա կենսունակությունը նաև ժամանակակից տեսության և տնտեսվարության համար: Մերկանտիլիզմը

⁴⁵ St' u Шумпетер Й., История экономического анализа в 3 томах / Пер. с англ., Санкт-Петербург, "Экономическая Школа", 2004, том 1, с. 150 – 208.

⁴⁶ www.jh.isea.ru – Журнал историко-экономических исследований, 2003, т. 3, N 2 – 3, Лузан П., Фридрих Лист как историк экономики, Основная идея и база исследования. Гильбо Е., Фридрих Лист который опять современен, Фридрих Лист против Давида Рикардо и прусского юнкерство.

տվել է շուրջ երկու հազարի հասնող գրականություն՝ առևտրական, փիլիսոփայական, վիճակագրական: Որքան էլ դրանցում բացակայեն «սինթեզն ու խորաթափանց վերլուծությունները» ստեղծված գրականության զուտ տարածական քարտեզն արդեն, հարցադրումների ու լուծումների ընդհանրությամբ՝ հիմք է ներքին միավորող կապ հայտնաբերելու, թեև էմպիրիկ մակարդակով, բայց որպես արդեն տնտեսական փիլիսոփայություն⁴⁷: Այնուամենայնիվ, կրոնաէթիկական դոգմաներից «ազատագրվելու», առևտրականների դիրքերի ամրապնդման, տնտեսական նոր իրողություններում գործունեություն ծավալելու, մերկանտիլիստական գաղափարախոսության և առևտրատնտեսական հարաբերությունների ձևավորման փուլի միջոցառումները, թերևս, նույն արդյունավետությամբ չէին կարող գործել կապիտալիստական տնտեսական համակարգում, որի գաղափարախոսական հիմքը տնտեսական ազատականացման, պետական չմիջամտության և անձնական շահի առավելագույն բավարարման գաղափարներն էին: Այս տեսանկյունից տնտեսական համակարգը բնորոշվում է օրինաչափությունների և հստակ օրենքների գործողությամբ, որոնց բացահայտումը և գիտական մեկնաբանությունը կարևոր է քաղաքատնտեսության սահմանման պարագայում: Այդ օրինաչափությունները համեմատելի էին բնության օրենքների հետ, թեպետ քաղաքատնտեսության հիմնադիր Ա. Սմիթի աշխատություններում անձնական շահի առավելագույն բավարարմանը համատեղ իսկզբանե հոգեբանորեն համակրանքի սկզբունքն է կարևորում, որն էլ դիտարկվում է հասարակական, տնտեսական վարքագծի բացատրություններում⁴⁸: Հետագայում այս մոտեցումը մեթոդապես համալրվում է «անտեսանելի ձեռքի» աքսիոմով, որում ներկայացվում է «տնտեսական ազատականության հայեցակարգի առաջարկ»⁴⁹: Այս մոտեցման շրջանակներում անձնական շահը ավելի վեր է հասարակական շահից, և մեթոդապես այն սկզբունքն էր ֆետիշացվում, թե հասարակության անդամների անձնական շահի առավելագույն բավարարման սկզբունքից ածանցյալ է հասարակական շահի առավելագույն բավարար-

⁴⁷ Տե՛ս Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան: Ճարտարագետ, 2004, էջ 13:

⁴⁸ Смит А., Теория нравственных чувств, или Опыт исследования законов, управляющих суждениями, естественно составляемых нами сначала о поступках прочих людей, а затем и о своих собственных, М., Республика, 1997, http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=in&links=../in/smith-works/smith_w2.txt&img=workssmall.gif&name=smith

⁴⁹ Տե՛ս Ս. Կակ правильно понимать Адам Смита <http://www.vestifinance.ru/articles/35178>, Адам Смит как философ-моралист <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000005/st073.shtml>. Блауг М., Методология экономической науки или Как экономисты объясняют / Пер. с англ., М., НП, 2004, с. 210 – 212.

ման հնարավորությունը⁵⁰: Ըստ «անտեսանելի ձեռքի» տեսության՝ շուկայում հաստատվում է հավասարակշռություն՝ առաջարկի և պահանջարկի մեխանիզմի գործունեությամբ, այս պարագայում դեր են խաղում գների կողմնորոշման, ազդարարման, հավասարակշռման գործառույթները: Ի տարբերություն դասական տեսության՝ սոցիալական ուտոպիաներում մարդու տնտեսական վարքագծի ինստիտուցիոնալ բացատրություններում հոգեբանական տեսանկյունից առանցքային է հասարակական շահի գաղափարը⁵¹: Դիցուք՝ ուտոպիական մտածողությունում տեսանելի էր մարդու էության հոգեբանորեն մարդասիրական դիրքերից ընկալման առանձնահատկությունը: Այն միտքն էր զարգացվում, թե մարդը հոգեբանական ընկալմամբ հասարակական էակ է: Ուտոպիական գաղափարախոսությունում արդարության փիլիսոփայաբար պլատոնական ընկալմանը հակոտնյա էր դիտվում հասարակական կյանքի սոցիալ-տնտեսական արդարությամբ չափակցված գաղափարը: Հոգեբանորեն բարձր էր գնահատվում մարդու բանական մտածողության կարողությունը և «պետության կատարելատիպում» նույնիսկ արգելվում էր օրինազանցներին չարչարանքի, պատժի ենթարկելը: Եզրահանգվում էր, որ այս արատավոր երևույթի առաջացումը պայմանավորված է տնտեսական շարժառիթներով, ուստի և անհրաժեշտ է բարելավել երկրի բնակիչների տնտեսական պայմանները, ինչը հնարավորություն կտա խուսափելու նման դրսևորումներից, լարվածությունից և խիստ պատիժներից⁵²: Մեծ կարևորություն էր տրվում արդյունավետ կրթական համակարգ կազմակերպելուն, քանի որ այն ապահովում էր անհրաժեշտ գաղափարախոսության կենսունակությունը և հետագա գաղափարական վերարտադրության հնարավորությունը⁵³: Այսպիսով, ուտոպիստական մտածողությունն իր հետքը թողեց տնտեսագիտական մտքի զարգացման հարցում: Սա գործնականում նպաստում էր մարդու էության

⁵⁰ Մանրամասն՝ տե՛ս Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսագիտական մտքի պատմություն: Երևան, Ոսկան Երևանցի, 2005, էջ 123:

⁵¹ Տե՛ս Սոցիալ-ուտոպիստական տեսության ձևավորման ինստիտուցիոնալ նախադրյալները և տնտեսագիտական նշանակությունը ետահայացք մեկնաբանությամբ, Մ. Եղիազարյան, Ա. Մարտիրոսյան, Լ. Խաչատրյան, Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ և կառավարում / 6, Երևան, 2009, էջ 166 – 174:

⁵² Мор Т., Золотая Книга столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии, Москва: Академия, 1935, с. 54 – 55.

⁵³ Հետաքրքրական էր Կամպանելայի ընկալումը, թե բռնակալ, հանցագործ, չար մարդիկ այդպիսին են անկիրթ լինելու հետևանքով, իսկ խելացի, կրթված անձինք վերագրյալ բացասական հատկանիշներով հոգեբանորեն չեն կարող օժտված լինել: Տե՛ս Кампанелла Т., Город Солнца, Москва, Издательство Академии Наук СССР, 1947, с. 44 – 46.

տնտեսագիտորեն ճանաչմանն ու հոգեբանորեն բացահայտմանը: Իհարկե, չի կարելի անտեսել նաև մարդու, այստեղից էլ ածանցյալ՝ տնտեսվարող սուբյեկտի էության ու վարքագծի «տեսլականը»: Մի դեպքում մարդը հոգեբանորեն դիտվում էր հասարակական շահով առաջնորդվող էակ: Մասնավոր սեփականությունը դիտվում էր որպես այն «չարիքը», ինչը խարխալում է հասարակական շահի վրա հիմնված միջանձնային հարաբերությունները: Ուստի կարևոր էր այնպիսի պայմանների ձևավորումը, որոնք կարող էին նպաստել մարդու բարոյակրթվածության բարձրացմանը, հասարակության հանդեպ սիրո և վստահության մեծացմանը: Այսինքն՝ կարևորվում էր ինստիտուցիոնալ պայմանների ձևավորումը, որոնց դեպքում անբանությունը, շռայլությունը ողջ հասարակությունում կհամարվեին ամոթաբեր և պարսավելի⁵⁴: Մյուս դեպքում՝ մարդու էությունը հոգեբանորեն դիտվում էր, որպես փոփոխուն, դինամիկ կառույց: Մարդու էության «փոփոխության հոգեբանական մի հանգրվան էր» առանձնացվում հասարակական շահով առաջնորդվող տեսակի ընկալումը: Հետաքրքրական էր, որ նրանք, սկզբունքորեն դեմ լինելով առկա իրավիճակին, առաջնորդվելով ռացիոնալ մտածողության կանխավարկածով, հոգեբանորեն հանդես էին գալիս էվոլյուցիոն ճանապարհով փոփոխությունների կողմնակցի դիրքերից: Հետագայում քննարկումների այս հիմքի վրա գիտականորեն սոցիալիստական հասարակարգի ձևավորումը բխեցվում էր որպես ապագային միտված կառույց բնականոն զարգացման ճանապարհով առաջացող սոցիալիստական հասարակարգ:

Փոխառնչությունների այս տիրույթում կարևոր ենք համարում Գերմանիայի պատմական դպրոցի հիմնարար մոտեցումների քննարկումը: Այս ուղղությունում, ըստ էության, առաջին անգամ առանցքային նշանակություն է տրվում ոչ տնտեսական գործոնների քննարկմանը, հատուկ ուշադրություն է հատկացվում տնտեսական անվտանգության, տնտեսական դիվանագիտությանը վերաբերող հիմնահարցերի, որոնցում կարևոր տեղ է զբաղեցնում ազգային շահի բավարարման հիմքերի ձևավորմանը⁵⁵: Յուրաքանչյուրի

⁵⁴ Ст' у Кампанелла Т., Город Солнца, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1947, с. 36 – 39.

⁵⁵ Մինչդեռ ավելի գիտականն այն կլիներ, եթե տնտեսագիտությունը ելակետ ունենար և իր տեսադաշտում պահեր ազգային առանձնահատկության գործոնը՝ իբր ազգային տնտեսություն: «Որպես իմ կողմից առաջադրվող համակարգի բնորոշ տարբերություն ես պնդում եմ ազգայնականությունը: Իմ ամբողջ շինությունը հիմնվում է ազգի բնության վրա, որպես անհատի և մարդկության միջև միջանկյալ անդամի»:

տնտեսական, պատմական, ազգային առանձնահատկությունների հաշվառումը տնտեսագիտությանը տալիս է կոնկրետ իմաստ, այլ ոչ թե բոլորի համար վավերացնում համընդհանուր և վերացական օրենքներ: Այս տեսանկյունից Պատմական դպրոցի դպրոցի առաջնեկ մասնագետներից՝ Ֆ. Լիստը, բնավ չի մերժում միջազգային տնտեսական կապերի զարգացումը՝ աշխատանքի միջազգային բաժանումը երկրի ներսում, սակայն վերջինս պետք է ենթակա լինի աշխատանքի բաժանմանը երկրի ներսում, որի հիմնական առարկան պետք է լինի «արտադրողական ուժերի ազգային ասոցիացիան»⁵⁶: Այսպիսով, ձևավորման ու զարգացման փուլում հին և նոր Պատմական դպրոցի ընդհանրական դրույթները կարելի է ձևակերպել հետևյալ կերպ.

– Պատմական դպրոցի ներկայացուցիչները քննադատում էին «անհատականացված» տեսությունները՝ հոգեբանական նեղմտության և դիտարկումների նշանակության թերագնահատման համար: Այդ հատկանիշները վերագրվում էին դասական տեսության շրջանակներում իրականացված վերլուծություններին: Արդյունքում երկրի տնտեսությունը դիտարկվում էր որպես ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև բնաաշխարհագրական, ազգային-պատմական և այլ ոչ տնտեսական նախադրյալների ազդեցության հաշվառմամբ:

– Քաղաքատնտեսությունում սկզբունքային էին համարում, ինչպես նաև գիտական բնույթի հետազոտություններում էականորեն կարևորում էին վերլուծության պատմական մեթոդի կիրառությունը: Քաղաքատնտեսությունը բնորոշվում էր որպես ազգային գիտություն: Այս հարթությունում նախկինում քննարկված անձնական և հասարակական շահերի միջև որպես միջանկյալ «հոգեբանական կապող օղակ» դիտարկում էին ազգային շահերի յուրօրինակ դրսևորումները:

– Միանշանակորեն դեմ էին տնտեսական բնույթի հետազոտություններում ազատական սկզբունքների (Laissez Faire) բացարձականացմանը:

– Տնտեսական քաղաքականության մշակման հիմնախնդրում կարևորում էին անցյալի ու ներկայի փոխառնչման հիմնահարցը, ինչպես նաև բնաաշխարհագրական,

Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն: Երևան, Ճարտարագետ, 2004, էջ 62: Եղիազարյան Մ., Մարտիրոսյան Ա., Մարգարյան Հ., Պատմական ուղղությունը քաղաքատնտեսության մեջ. ձևավորման սոցիալ-տնտեսական նախադրյալները և զարգացման ինստիտուցիոնալ հեռանկարները // Հայաստան Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա, N 6 – 7 (95 – 96), 2008, էջ 10 – 13:

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

քաղաքական, ազգային-պատմական ու մի շարք այլ բնույթի գործոնների դերը, որոնց ազդեցությամբ փոփոխության են ենթարկվում տնտեսությունում դրսևորվող օրինաչափությունները:

– Ի մասնավորի՝ դասականների մոտ գոյություն ունեն այն ընկալումը, թե ինչքան բարձր է հասարակությունում արտադրողական ուժերի զարգացածության աստիճանը, այնքան բարձր սոցիալական ապահովվածության երաշխիքներ կլինեն երկրում: Գիտության և տեխնիկայի, մշակույթի (արվեստի) զարգացվածության աստիճանն ածանցյալ էր համարվում տնտեսության էվոլյուցիոն զարգացվածության մակարդակից: Նկատենք, որ տնտեսության զարգացման ոչ տնտեսական գործոնների դերի առանձնացումը հետագայում միախառնվելու էր «Գերմանիայի ազգային ոգու», «արիական ռասայի» հատուկ պատմական առաքելության վերաբերյալ գաղափարներին: Այն իր գիտական հենքից այսօրինակ կտրվածության պատճառով հետագայում համաշխարհային գիտությունում այս դպրոցի առաջխաղացման արգելակ էր դառնալու: Պատմության դասերը ցույց են տալիս, որ այդչափ ցանկալի ազատության համար անհրաժեշտ են համապատասխան ինստիտուցիոնալ միջավայրի ձևավորում և ինստիտուցիոնալ-հոգեբանական պատրաստվածություն: Եվ հիմնախնդիրը բնավ նոր չէ հասարակական գիտությունում⁵⁷: Արդյունքում տնտեսագիտական այս դպրոցի ի հայտ գալով ընդլայնվեց տնտեսական գիտության ուսումնասիրության առարկան. պատմական և ոչ տնտեսական գործոնների վրա համակուշադրություն բևեռվեց: Հետագայում սա գիտական անկողմնակալության պահանջով էվոլյուցիոն նախասկիզբ էր, առանց անձնական և ռասայական բնույթի նկատառումների շեշտադրման և արդեն ոչ տնտեսական գործոնների միջև կոնկրետ նախընտրելիության հարցադրման, ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության առաջացման համար: Այս տրամաբանությամբ՝ քաղաքատնտեսությունը որոշակիորեն փեղկված է: Որպես գիտություն՝ այն իրենում խտացված ներկայացնում է տվյալ հասարակության շրջանակներում օբյեկտիվ, մարդու կամքից անկախ գործող արտադրության, սպառման, բաշխման, փոխանակու-

⁵⁷ Հիմնահարցի առնչությամբ տե՛ս Кант И., Критика Способности Суждения, Санкт-Петербург, Наука, 2001; Московичи С., Век Толп. Исторический трактат по психологии масс / Пер. с фр., СПб: Академический Проект, 2011; Маслоу А., Дальние пределы человеческой психики, Санкт-Петербург, Евразия, 1999; Фром Э., Бегство От Свободы, Минск, Харвест, 2003; Фром Э., Человек Для Себя, Минск, Харвест, 2003; Бодрийяр Ж., В тени молчаливого большинства, или конец социального. Пер. с фр., Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2000.

թյան «օրինաչափությունները»։ Այս փոխառնչություններում տեսամեթոդապես վերլուծվում է մարդու էությունը, մարդու էության հոգեբանական «պատկերացումները», որով պայմանավորված սահմանվում են տնտեսական օրինաչափությունների առկայությունը և բնույթը տնտեսությունում⁵⁸։

Մարքսյան ուսմունքը իր կարևորությամբ չէր զիջում Գերմանիայի պատմական դպրոցին, թերևս առավել մեծ ռեզոնանս առաջացրեց գիտական շրջանակներում⁵⁹։ Ըստ այս մոտեցման՝ պատմական զարգացման շնորհիվ տեղի կունենա անհատի էության փոփոխություն⁶⁰։ Մարդու հասարակական կարգավիճակով, սոցիումում զբաղեցրած դիրքով պայմանավորված հոգեբանորեն ուրվագծվում են տնտեսական շարժառիթներն ու գործունեության շարժառիթները։ Սրանով է պայմանավորված, որ ձեռնարկատերերի և վարձու աշխատողների շահերն ու աշխատանքային գործընթացի կազմակերպման, վարձատրության վերաբերյալ տրամագծորեն տարբերվում են։ Առաջինները ցանկանում են այն կրճատել, երկրորդները՝ ավելացնել։ Վերոնշյալ կարգավիճակի փոփոխության դեպքում՝ այդ «պահանջները տեղափոխվում են»⁶¹։ Այս ամենի պատճառահետևանքա-

⁵⁸ Ст'е'у Мартиросян А., Интерпретация человеческой сущности и закономерностей в экономической науке // Экономика. Управление. Право. 1 (13) Часть 1, Январь 2011. Москва, с 23 – 26.

⁵⁹ Блауг М., Экономическая мысль в ретроспективе, Москва. Дело, 1994, с. 207. Թովմասյան Ն., Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Երևան, Լույս, 1969։

⁶⁰ Կ. Մարքսի տնտեսական ուսմունքում հասարակական կյանքի բոլոր շարժումները քննարկվում են տնտեսական գործոնի տեսանկյունից, այն դիտելով մեկնակետային։ Մինչդեռ նյութապաշտական ուղղվածության մեջ «մարդ ազդակի» կեցությունն աղճատվում է։ Իսկ երբ մարդուն դիտում են բացառապես իբրև աղյուս հասարակաշինության համար, եթե նա լոկ միջոց է տնտեսական գործընթացի համար, ապա հարկ է խոսել ոչ այնքան նոր մարդու երևույթի մասին, որքան մարդու կոչվելու մասին, այսինքն ապահովմանիզացիայի գործընթացի խորացման մասին։ ... Նոր մարդը կլինի միայն այն դեպքում, երբ մարդը խորքային չափում ունի, երբ նա հոգևոր էակ է, այլապես ընդհանրապես մարդ չի լինի, այլ կլինի միայն հասարակական ֆունկցիա։ Մարդն իր խորքային չափման մեջ մասնակից է ոչ միայն ժամանակին, այլ նաև հավերժությանը։ Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն։ Երևան, Ճարտարագետ, 2004, էջ 76։

⁶¹ Աշխատանքի տնտեսական իմաստավորման փաստարկումը նույնպես լիովին պարզ է. կառավարողն ու կառավարվողը փոխադարձ ակնկալիքներ ունեն, և նրանց փոխհարաբերությունների կարգավորման գլխավոր սկզբունքն է՝ որոշակի վարձատրություն՝ որոշակի վարքի դիմաց։ Կառավարողի խնդիրն է՝ «արդարացի» վճարել, թեպետ, ինչպես ցույց է տալիս պատմությունը, մինչև XX դարի սկիզբը ձեռնարկատերերը ձգտել են հնարավորինս քիչ վճարել՝ առավելագույն աշխատանք պահանջելով։ Կառավարվողները պատասխանում էին նույն կերպ՝ հնարավորինս քիչ աշխատել՝ ձեռնարկատերերին ներկայացնելով այնպես, թե իրենք առավելագույն եռանդով են աշխատում, մի իրողություն, որի հաղթահարումն է հենց, ինչպես նշել ենք, թեյլորյան կառավարման փիլիսոփայության առավել խորքային բնութագիրը։ Աշխատանքի իմաստի տնտեսական ըմբռնումն էական դեր է խաղում կառավարման բովանդակ համակարգի համար, և որքանով սխալ է տնտեսական գործոնի գերազանահատումը, «տնտեսական մարդու» հայեցակարգի շրջանակներում, նույնքան էլ սխալ է մյուս ծայրահեղությունը՝ տնտեսական գործոնի թերազանահատումը։ Միրզոյան Վ., Կառավարման փիլիսոփայություն, Երևան, ՎՄՎ-Դրինտ, 2013, էջ 169։

յին դրսևորումը կլինի տնտեսությունում արտահայտվող օրինաչափությունների փոփոխությունը: Ձևավորված նոր իրողության պայմաններում առաջ եկած նոր տնտեսական համակարգը, ինչպես դարեր առաջ ստրկատիրության, ավատատիրության պայմաններում գործող տնտեսական մոդելները, հանդես կբերեն իրենց բնորոշ օրինաչափություններ: Սակայն տնտեսական համակարգում դրսևորվող օրինաչափություններն ու սկզբունքները ևս բխեցվում էին մարդու էությունից: Կարևորվում են պատմական պրոցեսի ընդհանուր օրենքներն ու շարժիչ ուժերը, հասարակական կյանքի հիմնական ոլորտների կապերն ու փոխազդեցությունները⁶²: Փոխառնչությունների այս տիրույթում տնտեսագիտական մտածողությունում սկսվում են արծարծվել ընդհանուր և սահմանա-յին օգտակարության վերաբերյալ գաղափարները ու այս տեսության ծիրում հասարակությունը ներկայացվում էր, որպես «սպառողների միատարր զանգված», առանց ընդգծված դասակարգային տարանջատումների, այն առումով, որ տնտեսական վարքագիծը մեկնաբանելիս կարևորվում է առավելագույն օգտակարության ստացման սկզբունքը: Սակայն, գործնականում, տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագիծը, մեղմ ասած, միշտ չէ, որ համապատասխանում է տնտեսագիտորեն բանականության ընկալման կանխավարկածին: Հոգեբանական տեսանկյունից նյութական բարիքները, կարծեք, թե որպես ներքին հատկություն օժտված չէին արժողությամբ, քանզի նախկինի համեմատ այն չէր դիտարկվում արտադրական ծախքերի տեսանկյունից⁶³: Արժողու-թյունը բնութագրվում էր որպես կյանքի և բարեկեցության ապահովման վերաբերյալ դատողություն, որի ձևավորման պարագայում տնտեսավարող սուբյեկտն առաջնորդվում էր բարիքի կարևորության մասին հոգեբանական ուրույն պատկերացմամբ: Հոգեբանորեն արժողությունը չէր կարող դիտարկվել մարդու գիտակցությունից անկախ⁶⁴, այն դիտարկ-

⁶² Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն: Երևան, Ճարտարագետ, 2004, էջ 76:

⁶³ Արդեն Պլատոնը հստակ ձևակերպել է «տնտեսական մարդու» հայեցակարգի հիմնադրույթը, այն է հարստացած արհեստավորները, ըստ նրա պիտի սկսեն ավելի փնթի աշխատել կամ առհասարակ չեն ցանկանա աշխատել, քանի որ կարիքն այլևս չի հարկադրում: Միրզոյան Վ., Կառավարման փիլիսոփայություն, Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2013, էջ 169:

⁶⁴ Ենթադրվում է, որ գնորդ, սպառող տնտեսվարող սուբյեկտն ունի նախապատվությունների հստակ հիերարխիա: Սակայն նախապատվությունների աքսիոմատիկ սկզբունքի հակափաստարկները շարադրվել են դեռևս 18-րդ դարում, ֆրանսիացի մաթեմատիկոս, փիլիսոփա Ժ. Կոնդորսեի կողմից: <http://liberte.newmail.ru/Books/Condorcet-0.html>: Հիմնախնդրին անդրադառնում է նաև նորբյան մրցանակակիր Բ. Էրոուն «Կոլեկտիվ ընտրությունը և անհատական արժեքները» աշխատությունում: Տե՛ս <http://fupm.fizteh.ru/books/publ/erroy.html>, <http://mix1024.narod.ru/arrow.htm>:

վում ու բացահայտվում էր պահանջմունքների բավարարմամբ: Ռացիոնալությունը և օգտակարության մաքսիմալացումն անընդհատ պրոցես չէր դիտարկվում (ինչի արտահայտումն էլ եղավ հետագայում սահմանափակ ու հարափոփոխ ռացիոնալ վարքագծի ուսումնասիրությունը տնտեսությունում), և այն տեսակետն էր գերիշխում, թե այն կարելի է արտահայտել ոչ միայն անընդհատ դիֆերենցիալ ֆունկցիաների տեսքով: Իրականում մարդու վերաբերմունքն ապրանքը ձեռքբերելուց առաջ և հետո հոգեբանական տեսանկյունից կարող է փոփոխվել⁶⁵: Բացի դրանից, հասարակության մեջ տնտեսական գործընթացները, տարբեր խավերի գործունեությունը և հասարակությունն ընդհանրապես վերլուծվում է որպես մեկ ամբողջություն՝ կիրառելով հասարակական հոգեբանությանը բնորոշ մոտեցումներ⁶⁶: Որոշ դեպքերում այն համատեղ ներկայացվում էր տնտեսությունում պետական միջամտության վերաբերյալ մտահոգություններով: Ենթադրաբար, սա պետք է նպաստեր տնտեսական համակարգի գործունեության արդյունավետության բարձրացմանը, իսկ հոգեբանական տեսանկյունից պետք է նպաստեր տնտեսվարող սուբյեկտների մոտ անորոշության և ռիսկայնության փարատմանը: Հետահայաց վերլուծությամբ՝ տնտեսական գիտության շրջանակներում ակնթարթային, կարճատև, երկարատև և այլ ժամանակային հատվածների առանձնացումը, միկրոտնտեսական ու մակրոտնտեսական փոխառնչությունների դուրս բերումը հոգեբանական տարաբնույթ ազդեցությունների և սպասումների արժևորման հիմքեր է նախատեսում ու սահմանում⁶⁷: Ժամանակի տարբեր հատվածներում տնտեսությունում դրսևորվող օրինաչափությունները իրարից էապես տարբեր կարող են լինել⁶⁸: Դիցուք, կարճաժամկետ հատվածում կարող է նկատվել խնայողությունների սահմանային հակման մեծացման միտում, իսկ երկարատև հատվածում այն հոգեբանական տեսանկյունից

⁶⁵ Choices, Values and Frames, Edited by Daniel Kahneman, Amos Tversky, Cambridge University Press 2003, Choices, Values and Frames, Daniel Kahneman, Amos Tversky, p 1 – 17. Business Research for Decision Making, Duane Dawis, Robert M. Cosenza, PWS – Kent Publishing Company, Boston, 1991.

⁶⁶ Бодрийяр Ж., В тени молчаливого большинства или конец социального / Пер. с фр., Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2000.

⁶⁷ http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn.pl?type=in&links=../in/marshall/lectures/marshall_I3.txt&name=marshall&img=lectures_small.jpg, Խաչատրյան Ն., Արժեքային կողմնորոշումների և համոզմունքների դերը ՀՀ բնակչության տնտեսական վարքի դիրքորոշումներում: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 661 – 670:

⁶⁸ Сей Ж. Б., Начальные основания политической экономики, Глава 2, Что есть полезность и в чем состоит производство богатства, http://economicus.ru/cgiise/gallery/frame_rightn.pl?type=in&links=../in/say/lectures/sayI2.txt&img=lectures_small.jpg&name=say

ենթադրաբար կարող է նպաստել սպառման ծավալների ավելացմանը: Այսպիսով, տնտեսական վարքագիծը կարելի է վերլուծել օպտիմիզացիոն խնդիրների լուծմամբ ու մոդելների կառուցմամբ, սակայն ըստ միջառարկայական հատմամբ կատարված դիտարկումների «հենասյունային» նշանակություն կարող են ստանալ հոգեբանական նախասիրությունները, համապատասխան հոգեբանական օրենքներն ու օրինաչափությունները⁶⁹: Հոգեբանությունը, ինչպես և տնտեսագիտությունը, հասարակական գիտություն է, որի մի շարք ուղղություններում մարդն ամենևին չի դիտարկվում որպես ռացիոնալ հաշվարկներ կատարող էակ, ինչպես ներկայացված է դասական վերացարկումներում: Մարդկային նախասիրությունները բազմաբնույթ են, և եթե մարդիկ ռացիոնալ չեն գործում, ապա դրանում «մեղավոր» են նրանց հոգեբանությունը⁷⁰, հույզերը: Ըստ էության՝ մասնագիտական հարթությունում սահմանային օգտակարության «հաշվարկ» կատարվում էր ապրանքը սպառելիս, իսկ տնտեսական ընտրության գործընթացը գտնվում էր ռացիոնալության տիրույթում: Ընտրության գործընթացի վրա կարելի է ազդել ապրանքի գույների տարաբնույթ համադրությամբ, շարժմամբ և բազում այլ եղանակներով: Հոգեբանական տեսանկյունից մարժինալիստները «փոխ էին առնում» դասական քաղաքատնտեսության հիմնադիր ներկայացուցիչներից մարդկային էակի բանականության կանխավարկածը, թեև առավել գլոբալ մարդկային էակի բանական սպասումներից զատ հայտնի են վիճակագրական, հարմարվողական, հասարակական, ինստիտուցիոնալ և այլ, ընդհուպ իռացիոնալ սպասումների տեսությունները: Ավելին, մարդու վարքագիծը անորոշության, ռիսկային պայմաններում տրամազծորեն կարող է տարբերվել տնտեսագիտության դասական ձևաչափում ներկայացված մոդելից: Նեյրոֆիզիոլոգիական տեսանկյունից մարդն ի վիճակի չէ հիմնախնդիրների վերաբերյալ հավաքագրել ողջ տեղեկատվությունը և անկողմնակալ վերլուծել: Տնտեսագիտությունում սա մասնակի արտահայտվել է սահմանափակ ու հարափոփոխ ռացիոնալության դրսևորումներում: Նեյրոֆիզիոլոգիական առումով մարդը միևնույն տիպի հիմնախնդիրների վերաբերյալ որոշումներ

⁶⁹ Գալստյան Մ., Հասարակության սոցիալ-տնտեսական ստրատիֆիկացիան (շերտավորումը), ձեռնարկությունը որպես տնտեսական գործառույթ: Երևան, ՀԱԱՀ, 2014. – 73 էջ:

⁷⁰ Марцинковская Т., История психологии: Москва, “Академия”, 2004, с. 230 – 367. Психология. Учебник для экономических вузов / под общ. ред. В. Дружинина, СПб., Питер, 2000, с. 579 – 634. Захаров М., Психология. Учебник./ Под ред. А. Крылова, Москва, ПБОЮЛ, 2001, с. 165 – 213, 256 – 274, 463 – 484, 497 – 515, 547 – 563.

կայացնելիս օգտվում է գլխուղեղի տարբեր հատվածներից՝ տարբեր ծանրաբեռնվածությամբ: Օրինակ՝ հասարակական, տնտեսական հարաբերություններում մարդը, մի դեպքում, կարող է ցուցաբերել ռիսկային, մյուս դեպքում՝ ռիսկախույս վարքագիծ: Այս համատեքստում⁷¹ մարդը դիտարկվում է որպես հուզական էակ: Իրապես մարդու մի շարք քայլերի դրդապատճառային հիմքը զգացմունքներն են, և տնտեսական վարքագծի ռացիոնալ դրսևորումը «շեղոդ» գործոն՝ առանձնացվում է հույզերի «բացասական» դերը⁷²: Տնտեսվարող սուբյեկտի տնտեսական որոշումների կայացումը կարող է մեկնաբանվել մեծամասնությանը միավորվելու ձգտմամբ, մեծամասնությունից տարանջատվելու ցանկությամբ և մի շարք այլ դրդապատճառներով: Գործուն է ցուցադրական սպառման գաղափարը՝ որոշ սպառողներ որոշակի ապրանքների գների բարձրացմանը ի պատասխան կարող են մեծացնել սպառման ծավալները: Միևնույն ժամանակ, տնտեսական վարքագծի մարժինալիստական ընկալմամբ՝ սպառողը տնտեսական որոշումներ կայացնելիս առաջնորդվում է առավելագույն օգտակարության ստացման կանխադրությով: Այս համատեքստում հետահայաց մեկնաբանությամբ հետաքրքրական է Հ. Սայմոնի այն անդրադարձը, թե նոր դասական տեսությամբ, ըստ էության, ուսումնասիրվում է ոչ թե ընտրության գործընթացը, այլ դրա արդյունքները⁷³: Տնտեսագիտական մտքի զարգացման արդի փուլում, համաշխարհային տնտեսագիտությունում, տնտեսական գիտության սահմանումներում միջառարկայական հատմամբ արծարծվում են հոգեբանական այնպիսի կատեգորիաներ ինչպիսիք են մարդու տնտեսական վարքագիծը⁷⁴ կամ տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագիծը (ինչն ըստ էության ածանցյալ է մարդու վարքագծից), «պահանջմունքներ»⁷⁵ կատեգորիան և վերջինի անսահմանափակ կամ կախյալ ու կառավարելի փոփոխական լինելու «հանգամանքը»⁷⁶, մարդու տնտեսական ընտրությունը⁷⁷, իսկ որոշ դեպքերում

⁷¹ Philip M. Parker, Physioeconomics. The Basis for Long-Run Economic Growth, The MIT Press, 2000.

⁷² Տե՛ս Москвичи С., Век Толп. Исторический трактат по психологии масс / Пер. с фр., СПб: Академический Проект, 2011.; Маслоу А., Дальние пределы человеческой психики, Санкт-Петербург, Евразия, 1999; Фром Э., Бегство От Свободы, Минск, Харвест, 2003.

⁷³ Саймон Г., Рациональность как процесс и продукт мышления // THESIS, Вып. 3, 1993, с. 18.

⁷⁴ Տե՛ս Курс экономической теории: Общие основы экономической теории. Микроэкономика. Макроэкономика. Основы национальной экономики: Учебное пособие / Под ред. А. В. Сидоровича, 2 - е изд., перераб. и доп. – М.: “Дело и Сервис”, 2001, с. 20 – 21.

⁷⁵ Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Основные положения, исследования и применение: Учеб. пос. СПб.; М.; Харьков; Минск, 1997; Маслоу А., Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Евразия, 1999.

⁷⁶ Гелбрейт Дж., Новое индустриальное общество. Избранное, Москва, Эксмо, 2008.

նույնիսկ այդ ընտրությունների չափանիշները և սկզբունքները⁷⁸: Փոփոխականներ, որոնք ինքնին պարունակում են հոգեբանական «ենթաշերտեր»⁷⁹:

Ասվածի լույսով՝ վերոգրյալը թույլ է տալիս հավաստել, որ ցանկացած տեսություն, միջգիտակարգային ուղղություն, ուսմունք ու դպրոց՝ պատմական, սոցիալ-ուսողական թե մեկ այլ «թեքումով», անհետ չի կորչում: Եթե տեսությունը առնչություն ունի տնտեսական կյանքին, արտահայտում է որոշակի դասակարգերի և խմբերի շահերը, ապա տնտեսության, հասարակության զարգացման հետ միասին վերափոխվում է, հղկվում որպես առանձին միտք, ընդգրկվում արդիական տեսությունների, ուսմունքների և, հետևաբար, նաև գաղափարախոսության մեջ՝ դառնալով ժամանակին համաքայլ դատողություն: Այդ իմաստով միջառարկայական հատմամբ տնտեսագիտական ուսմունքների համակողմանի և մանրամասն ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս առավել գրագետ և արդյունավետ տնտեսական որոշումներ իրականացնելու տնտեսական կայուն աճի և հասարակության հետագա զարգացում ապահովելու համար:

⁷⁷ Տնտեսագիտություն. Մասնավոր և հասարակական ընտրություն / Զ. Դ. Գոռթնի, Ռ. Լ. Ստրոուպ, Ա. Հ. Սթոլենմունդ, Ռ. Ս. Սոբել, Երևան, Տնտեսագետ, 1999, էջ 6 – 16:

⁷⁸ Տե՛ս Чернявский А., Информация как основа рационального выбора в экономике // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства, выпуск N 2 / 2011, с. 285 – 298, <http://cyberleninka.ru/article/n/informatsiya-kak-osnova-ratsionalnogo-vybora-v-ekonomike>, Самуэльсон П. А., Основания экономического анализа, пер. с англ. под ред. П. Ватника, Санкт Петербург: Экономическая школа, 2002, Լոքյան Ա., Աղուզումցյան Ռ., Համացանցից կախվածության և անձնային հոգեբանության առանձնահատկությունների փոխկապվածության ուսումնասիրում: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014, էջ 715 – 720, Խաչատրյան Ն., Արժեքային կողմնորոշումների և համոզմունքների դերը ՀՀ բնակչության տնտեսական վարքի դիրքորոշումներում: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 661 – 670: Միրզոյան Վ., Հայաստանյան եթերի լեզուն՝ հոգևոր անվտանգության տեսանկյունից, Բանբեր ՀՊՏՀ, N 3, Երևան, Տնտեսագետ հրատ., 2014, էջ 145 – 160:

⁷⁹ Դիցուք, 1932 թ. ԱՄՆ-ում համաշխարհային ճգնաժամի պայմաններում 100.000 մարդուց միջինում 22 ինքնասպանություն էին գործում՝ աշխատանքի, ապրուստի միջոցների, ապագայի հանդեպ տեսական սպասումների և մի շարք այլ պատճառներով: 2000-ական թվականներին ԱՄՆ-ում այդ նույն ցուցանիշը շուրջ 55 տոկոսով նվազեց՝ կազմելով 10 մարդ՝ պայմանավորված տնտեսական աճի ու զարգացման բարձր տեմպերով, տնտեսությունում դրական սպասումներով և մի շարք այլ գործոնների ազդեցությամբ: Տե՛ս <http://mixednews.ru/archives/5451>:

1.3 Տնտեսական զարգացման տեսական ըմբռնման հոգեբանական կողմերը

Տնտեսական զարգացման վերաբերյալ տեսական ընդհանրացումների համակարգման սկիզբը Յ. Շումպետերի աշխատություններն են⁸⁰։ Տնտեսական զարգացման տեսական ըմբռնման այս շրջանակներում փաստարկվում է ձեռներեց տնտեսվարող սուբյեկտի գաղափարը՝ որպես նորարարի, ով գոյություն ունեցող ապրանքներն արտադրում է նորովի, հիմնում է նոր ապրանքների արտադրություն (ելնելով անձնական շահի առավելագույն բավարարման սկզբունքից), արդիականացնում արտադրական տեխնոլոգիաները, բացահայտելով հումքի նոր աղբյուրներ, այլ կերպ ասած՝ տնտեսական զարգացման շարժիչ ուժն է։ Հոգեբանական տեսանկյունից ձեռներեցը դիմում է դիսկի, հաշվի առնելով, որ արտադրողի, վաճառողի, գնորդի ու սպառողի, ինչպես նաև, տնտեսական, հոգեբանական (ինստիտուցիոնալ) սպասումները կարող են տարբերվել՝ լինելով դրական կամ բացասական մեծություններ։ Հոգեբանական սպասումների առկայության, գիտատեխնիկական նորարարությունների իրականացման, արդյունքների ներդրման անհամաչափ ընթացքն ինքնին ենթադրում է տնտեսական պարբերաշրջանների առկայություն⁸¹։ Ժամանակակից տնտեսությունները ֆունկցիոնալ կառուցվածքով, և իրապաշտորեն կայուն, առավել ևս շարունակական աճ ապրող համակարգեր չեն՝ ինչպես ավետում են դասականները։ Վերջապես շուկայական տնտեսությունում գործող գների հավասարակշռման, ազդարարման, կողմնորոշման գործառույթները, փողի իրական, անվանական տոկոսադրույքի, աշխատավարձի առաձգականության և այլ մեխանիզմներն արագորեն չեն չեզոքացնում ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի ներգործությամբ պայմանավորված տնտեսական համակարգի անցանկալի զարգացումները։ Տնտեսությունում իրականացված ներդրումները ոչ միայն բերում են (ներդրումային ապրանքների) սպառման ավելացմանը, այլև արտադրական կարողություններ են՝ շահույթի ստացման հնարավորություններ։ Հետևաբար, եթե սպառումն ու ներդրումները հաջորդ տարիներին չավելանան, ապա կստեղծվի արտադրական կարողությունների ավելցուկ, ինչը կբերի ներդրումների

⁸⁰ Шумпетер Й., Теория экономического развития, Москва, Прогресс, 1982; Шумпетер Й., История экономического анализа в 3 томах / Пер. с англ. Санкт-Петербург, “Экономическая Школа”, 2004.

⁸¹ Ст'у Градов А., Цикличность развития экономики и управление конкурентными преимуществами, Санкт-Петербург: Полтораки, 2011.

նվազեցման: Երբ ներդրումները կրճատվում են, կրճատվում է նաև եկամուտը: Այսինքն՝ եկամտի անկումը վերահաստատում է հավասարակշռությունը՝ դուրս մղելով ավելցուկային կարողությունները, սակայն տնտեսական զարգացման ընթացքում խնդիրը վերածնվում է: Փոխառնչությունների վերոգրյալ տիրույթում տնտեսական զարգացումը մեկնաբանվում է, որպես ներքին ֆինանսավորման աղբյուրների բացահայտման, ընդլայնման, «ներկրման փոխարինմամբ տեղական արտադրությունների ծավալման ու ընդարձակման»⁸² հիմքերի ձևավորում, որը ստեղծում է արտաքին ֆինանսական կախվածության հաղթահարման նախադրյալներ:

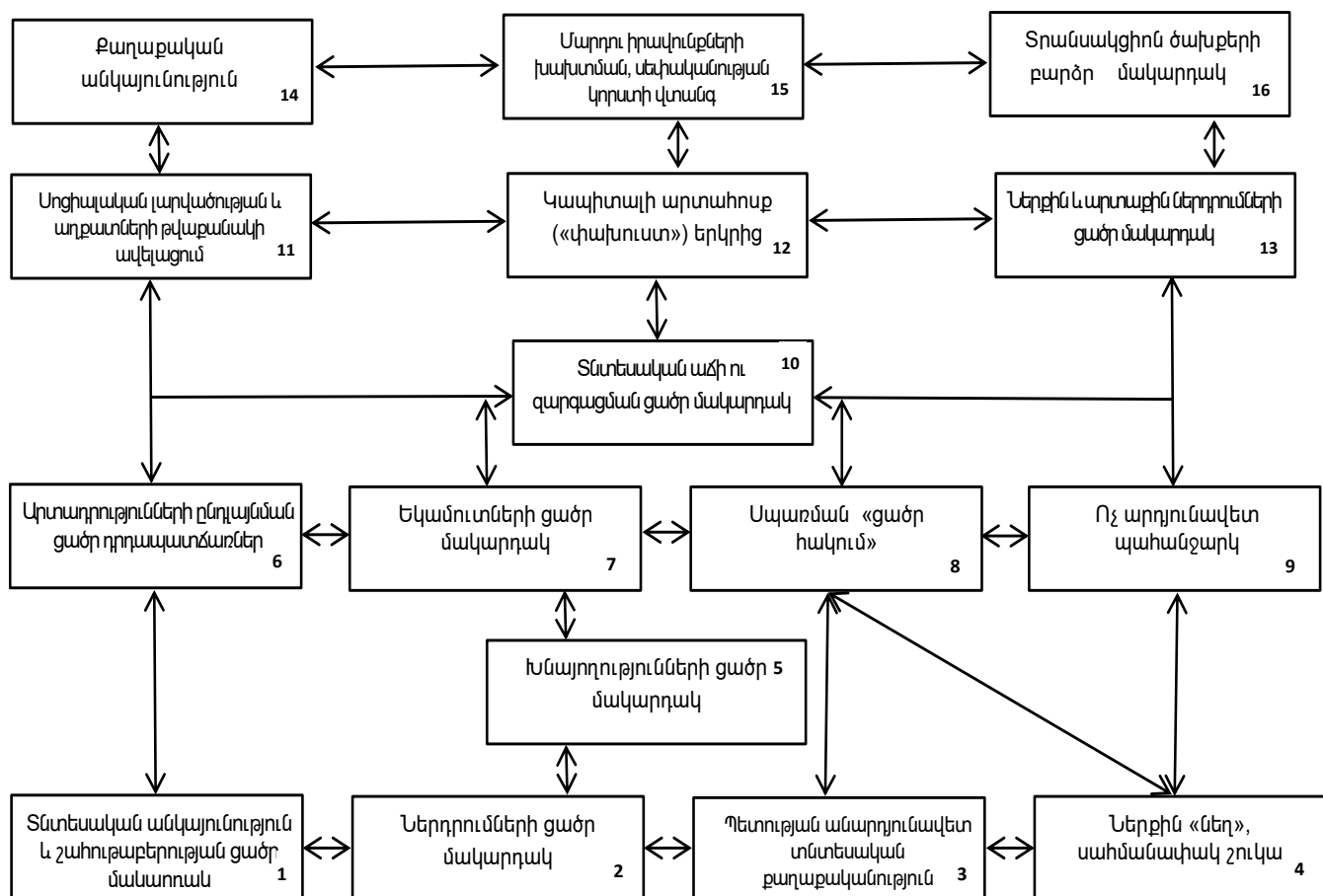
Քննարկենք տնտեսական զարգացման հիմնական մոդելները, մեկնաբանությունները՝ էվոլյուցիոն, ինստիտուցիոնալ, հետահայաց վերլուծությամբ:

Դիտարկենք Ռ. Պրեբիշի և Հ. Սիների աղքատության արատավոր շրջանի մոդելը, որին տարաբնույթ բացատրություններ է տրվում Հ. Լեյբենշտեյնի⁸², Բ. Կնալի, Ռ. Նուրկսեի⁸³ և այլոց կողմից: Այս մոտեցման շրջանակներում հնարավոր է համարվում դեմոգրաֆիական իրավիճակի բարելավումը, բնակչության վերարտադրության տեմպերի ընդլայնումը, սակայն ՀՆԱ-ի աճի ցածր միտումները, հողային ռեսուրսների օգտագործման ցածր արդյունավետությունը, արտադրությունների արդիականացման համար անհրաժեշտ ռեսուրսների սղությունը, ներքին շուկայի սահմանափակությունը, այստեղից էլ՝ ածանցյալ կապիտալի ցածր արտադրողականությունը և եկամուտների ցածր մակարդակը չեն նպաստում աղքատության հաղթահարմանը: Այսօրինակ փոխառնչությունների «արգասիքը» քաղաքական անկայունությունն է և մարդու իրավունքների խախտումների տարաբնույթ դրսևորումները: Հոգեբանական տեսանկյունից սա նպաստում է արտագաղթի խորացմանը, ներդրումների մակարդակի կրճատմանը, տնտեսվարող սուբյեկտների օտարվածության առաջացմանը և հոգեբանական այլ բացասական երևույթների առաջացմանը: Նշված երևույթների հաղթահարման մասով տիպական կարող են լինել տնտեսական զարգացման վերաբերյալ Ա. Սենի մոտեցումները, ըստ որոնց հասարակական տնտեսական հարաբերությունների զարգացումը դիտվում է որպես ազատության ձգտում և արժևորվում է հասարակությունում որոշակի սոցիալական արժեհամակարգի (ինչպի-

⁸² Leibenstein Harvey, Economic Backwardness and Economic Growth. Studies in the Theory of Economic Development. New York, 1957.

⁸³ Nurkse R., Problems of Capital Formation in Under development Countries, Oxford, 1955.

սիք են՝ դեմոկրատական ինստիտուտների ձևավորումը, հասարակական բարիքների արտադրության ծավալների ընդլայնումը, տնտեսվարող սուբյեկտների միջև հոգեբանորեն փոխվստահության մթնոլորտի ձևավորումը և այլն) ներդրման համատեքստում⁸⁴։ Այս կերպ՝ հոգեբանական տեսանկյունից ազատությունը դիտվում է որպես նպատակ և որպես միջոց տնտեսական զարգացում ապահովելու ճանապարհին, որի գործիքներն են տնտեսվարող սուբյեկտներին տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական առավելագույն հնարավորությունների ընձեռումը, ընտրությունների, բյուջեի եկամուտների և ծախսերի թափանցիկության ապահովումը և այլն։ Այլ կերպ ասած՝ «ազատությամբ ենթադրաբար պետք է օժտված լինեն բոլորը, ոչ թե հասարակությունը կառավարելու համար աղքատներին պետք է ապահովել սննդով, իսկ հարուստներին՝ ազատությամբ։ Փոխառնչությունների այս տիրույթում տնտեսական զարգացումը դադարում է լինել միայն տեխնիկական, տնտեսական հիմնահարց»⁸⁵։

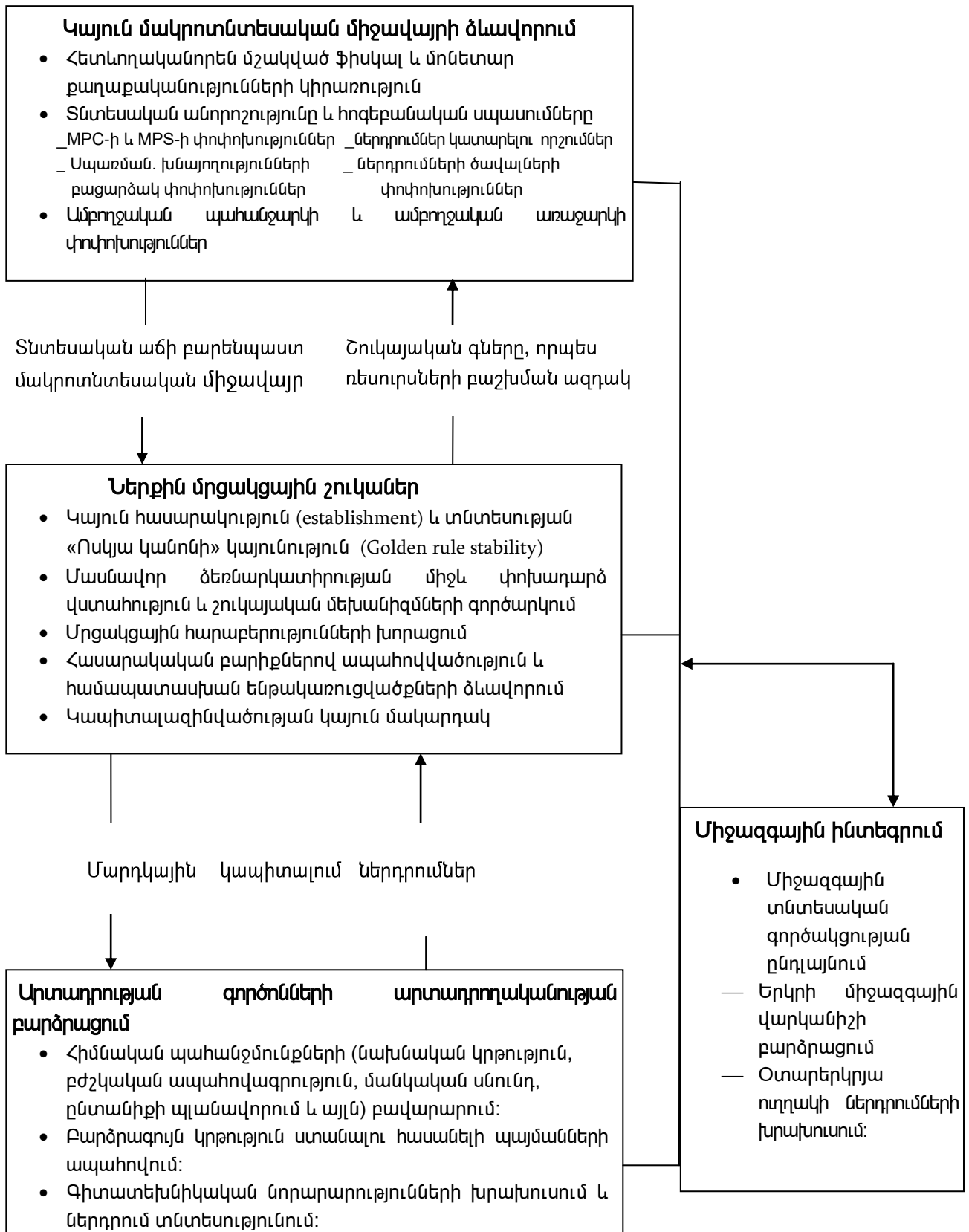
Գծապատկեր 1.3.1 Աղքատության արատավոր շրջանի սխեման՝ քեյնսյան տեսությամբ:

⁸⁴ Сен А., Развитие как свобода / Перевод с англ., Москва: Новое издательство, 2004, с. 266 – 288.

⁸⁵ Сен А., Развитие как свобода / Перевод с англ., Москва: Новое издательство, 2004, с 309 – 410:

Քեյնսյան տեսությամբ գծապատկեր 1.3.1-ում «աղքատության արատավոր շրջանի» առաջացման հենքը տնտեսական անկայունությունն է, շահութաբերության ցածր մակարդակը, ինչն էլ, իր հերթին, փոխազդեցության մեջ է գտնվում արտադրության ընդլայնման ցածր դրդապատճառների հետ (1, 6): Սա փոխապայմանավորված է եկամուտների և ներդրումների ցածր մակարդակով (2, 7): «Կարճ ցիկլի» դեպքում, երբ խնայողություններն են համարվում ներդրումների համալրման հիմնական աղբյուրը, եկամուտների ցածր մակարդակը չի կարող պայմանավորել խնայողությունների բարձր մակարդակ, ինչն էլ չի հանգեցնում ներդրումների ծավալի ավելացմանը (5): Երկար ցիկլի դեպքում դիտարկվում են սոցիալական լարվածության, աղքատների թվաքանակի ավելացման հնարավորությունները (11), ինչն էլ փոխապայմանավորում է քաղաքական անկայունությունը (14), երկրից կապիտալի արտահոսքը՝ ընդհուպ փախուստը (12), մարդու իրավունքների խախտման և սեփականության կորստի վտանգները (15): Տնտեսական տեսանկյունից սա բերում է ներքին և արտաքին ներդրումների ցածր մակարդակի (17), վերգործարքային ծախսումների ավելացմանը (16), որոնք էլ բյուրոկրատական քաշքշուկների, սեփականության իրավունքների չհստակեցված ձևաչափի ինստիտուցիոնալ, հոգեբանական փոխհետևանք են: Այս ամենը իր բացասական ազդեցություն է ունենում տնտեսական աճի ու զարգացման վրա (10): Ինչը, հոգեբանորեն նաև սպառման «ցածր հակումի» (8), պետության անարդյունավետ տնտեսական քաղաքականության (3), ոչ արդյունավետ պահանջարկի (9) և ներքին սահմանափակ շուկայի (4) փոխազդեցությամբ պայմանավորված, նպաստում է աղքատության խորացմանը և արատավոր շրջանի ցիկլաձև կրկնմանը: Ինստիտուցիոնալ մեկնաբանությամբ՝ այս գործոնների միջև առկա է փոխադարձ կապ, ինչը գործնականում վերոգրյալ փոխազդեցությունը բացահայտելը բավական բարդ ու տարողունակ գործընթացի է վերածում: Աղքատության արատավոր շրջանի տեսությամբ տնտեսական զարգացումը կարող է մեկնաբանվել որպես հասարակության բարեկեցության հիմքերի ձևավորում, ապահովում, աղքատության տեմպերի նվազեցում, աստիճանաբար վերացում⁸⁶:

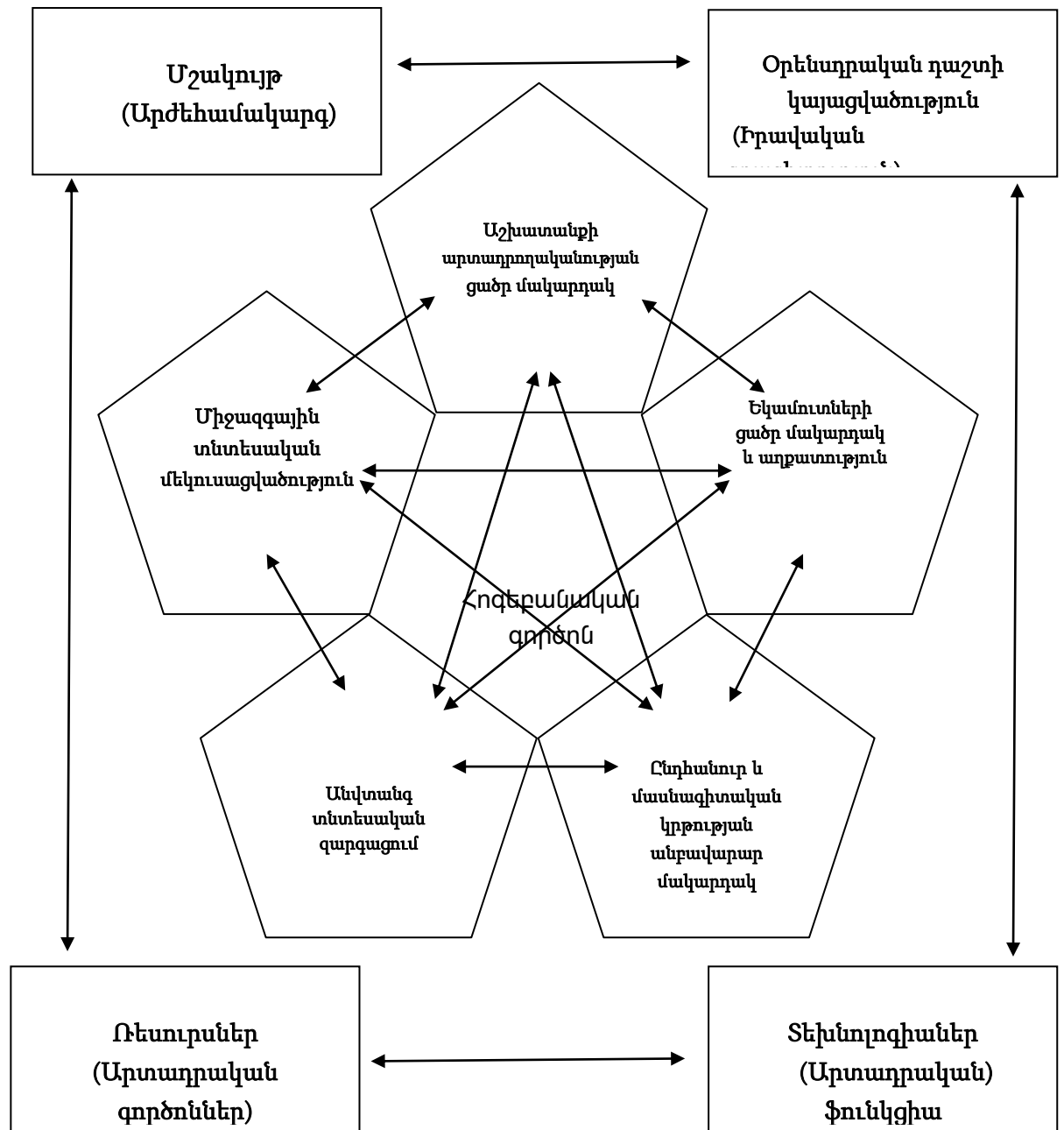
⁸⁶ Այս փոխառնչությամբ ներկայացված 1.3.2, 1.3.3 գծապատկերները կառուցելիս հիմք են դիտարկվել տնտեսական զարգացման և տնտեսական անվտանգության դասագրքերում սահմանված սկզբունքները: Տե՛ս Нуреев Р., Экономика Развития: Модели становления рыночной экономики, Москва, ИНФРА-М, 2001, с. 70 – 122; Մանասերյան Թ., Տնտեսական անվտանգության ռազմավարության ուղիվաժեր, Երևան, Լիմուշ, 2014, էջ 230 – 344:

Գծապատկեր 1.3.2 Կայուն մակրոտնտեսական միջավայրի ձևավորելու ինստիտուցիոնալ հենքը:

Ինչպես ներկայացված է գծապատկեր 1.3.2-ում՝ արտադրության գործոնների արտադրողականության բարձրացման ուղղությամբ իրականացված միջոցառումները ինչպես նաև մարդկային կապիտալում իրականացված ներդրումները՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու հասանելի պայմանների ապահովումը, բժշկական ապահովագրության ներդրումն ու զարգացումը, ընտանիքի պլանավորումը և այլն կարող են նպաստել տնտեսական աճի ու առաջընթացի հիմքերի ստեղծմանը: Այս հարցում կարևոր նշանակություն ունի հասարակական բարիքներով ապահովվածության և համապատասխան ենթակառուցվածքների ձևավորման, շուկայական մեխանիզմների գործարկման, մասնավոր ձեռնարկատերերի միջև փոխադարձ վստահության առաջացման, կապիտալազինվածության կայուն մակարդակի ապահովման ուղղությամբ արդյունավետ քայլերի իրականացումը: Իհարկե, բոլոր այս գործոնները փոխկապակցված են և ենթակա են ինչպես ուղիղ, այնպես էլ հակադարձ ազդեցությունների: Ավելին, դրանք գտնվում են բազում այլ գործոնների ազդեցության ներքո, որոնցից են միջազգային առևտրատնտեսական կապերի առկայությունը, արտադրական գործոնների շարժը մի երկրից մյուսը և այլն: Զարգացող երկրների դեպքում գերիշխող են հետևյալ պայմանները՝ ցածր կենսամակարդակ, արտադրական գործոնների ցածր արտադրողականություն, բնակչության աճի բարձր տեմպ և միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգում հիմնականում «հարմարվողի» կարգավիճակ: Որպես վերջնականապես դիտվում է կայուն մակրոտնտեսական միջավայրի ձևավորումը, ինչը հետևողականորեն մշակված ֆիսկալ և մոնետար քաղաքականությունների կիրառության, տնտեսական անորոշության փարատման, հոգեբանական դրական սպասումների ձևավորման և ի վերջո ամբողջական պահանջարկի ու ամբողջական առաջարկի համապատասխանեցման արդյունք է: Այս համատեքստում տնտեսական զարգացումը մեկնաբանվում է որպես մակրոտնտեսական կայուն միջավայրի ձևավորման, տնտեսվարող սուբյեկտների սպասումների կոորդինացման, կառավարման և տնտեսությունում խորը կառուցվածքային փոփոխությունների արդյունք:

Այսպիսով տնտեսական գործընթացների վերլուծության ընթացքում կարևորվեցին ոչ տնտեսական գործոնների դերը, հնարավոր «սահմանափակումները և ծուղակները»:

Գծապատկեր 1.3.3 Տնտեսական զարգացման «ծուղակները և սահմանափակումները»:

Տնտեսական զարգացման տեսությունների, մոտեցումների ամբողջացմամբ երբեմն ներկայացվում են տնտեսական աճի գործոնների միջև գործող սահմանափակ փոխառնչություններ: Ընդ որում, տնտեսական զարգացման հետազոտություններում, թերևս, պետք է քննվեն ինչպես աճը խթանող ներքին, այնպես էլ արտաքին գործոնների առանձին ազդեցության ու միմյանց հետ փոխազդեցության հետևանքները երկրների տնտեսական վիճակի վրա: Դրանից բացի՝ առանց միջազգային տնտեսական գործակցության ժամանակակից փոխկապակցված, սերտաճած աշխարհում անհնար է

պատկերացնել երկրի տնտեսական աճի ու զարգացման հիմքերի ձևավորումը⁸⁷: Հատկապես այս նկատառումներն են արժարժված գծապատկեր 1.3.3-ում՝ տնտեսական զարգացման ծուղակները և սահմանափակումները ներկայացնելիս: Աշխատանքի ցածր արտադրողականությունը, մի կողմից, ենթադրում է եկամուտների համապատասխանաբար ցածր մակարդակ, մյուս կողմից՝ վերջինիս հետևանքն է: Այն մեծապես պայմանավորված է երկրում ընդհանուր և մասնագիտական կրթության անբավարար մակարդակով, կրթական համակարգի պատրաստած մասնագետների և աշխատաշուկային անհրաժեշտ մասնագիտական հմտությունների տիրապետման անհամապատասխանություններով: Սա փոխպայմանավորում է հասարակության անդամների եկամուտների ցածր մակարդակը, որն էլ հանգեցնում է երկրում աղքատության ծավալների ավելացմանը, ինչն էլ, իր հերթին, երկրի տնտեսական մեկուսացվածության պատճառ կարող է դառնալ: Առանցքային է այն, որ տնտեսական աճը խոչընդոտող (սահմանափակող) գործոններից յուրաքանչյուրը ոչ թե մեկ, այլ բազում գործոնների ու ենթագործոնների խմբի ազդեցության հետևանք ու, միաժամանակ, գոյության նախապայման են: Նաև էական է այն, որ վերոնշյալ բոլոր գործոնները խոչընդոտում են զարգացող երկրներին՝ իրահավասար անդամի կարգավիճակով համաշխարհային տնտեսությանը ինտեգրվելուն: Ավելին, դրանք տնտեսական վայրիվերումների, դասական երկվության տարակերպ դրսևորումների, անվտանգության ներքին ու արտաքին սպառնալիքների առաջացման պատճառներ են, և միայն արտադրության գործոնների ու տեխնոլոգիաների արդյունավետ համակցության վրա հիմնված տնտեսական աճի վերլուծության մոտեցումը սահմանափակ է դառնում: Քանի որ ուշադրության արժանի հետամնացության հաղթահարումը, տնտեսական անբարենպաստ ցուցանիշների բարելավումը, գիտատեխնիկական նորարարությունների խրախուսումը, ներդրումը, ինստիտուցիոնալ համապատասխան միջավայրի առկայությունը և նորարարական մտածողության ձևավորումը, չեն սահմանափակվում միայն տնտեսական աճի հիմնախնդիրների վերաբերյալ դիտարկումներով: Այս գործընթացն ընդգրկում է տնտեսական զարգացմանն առնչվող հիմնահարցերի ավելի լայն «շրջանակներ», որում կարևոր նշանակություն

⁸⁷ Нуреев Р., Экономика развития: Модели становления и модернизации рыночной экономики, Москва, Норма, 2008, с. 103 – 104.

ունի անվտանգ տնտեսական զարգացման ապահովումը⁸⁸: Այս տեսանկյունից տնտեսական զարգացման գործընթացի արդյունավետությունն էապես կարող է բարձրանալ, եթե ստեղծված է («ներքին») տնտեսվարող սուբյեկտների գործունեությունը խթանող մրցակցային միջավայր: Սակայն այս մոտեցումը պետք է համատեղել այն դիտարկմամբ, որ հատկապես ժամանակի կարճատև հատվածում տնտեսական զարգացումը կարող է և չուղեկցվել տնտեսական աճի դրսևորումներով: Դիցուք, մարքայան տեսությամբ գիտատեխնիկական նորարարությունների ներդրմամբ հնարավոր է գործազրկության միտումների ավելացում⁸⁹: Ինչպես նեոդասականների, այնպես էլ քեյնսականների պատկերացումներում հատկանշական էր այն «խզումը», որ լիարժեք չէր ընդունվում երրորդ աշխարհի երկրներում զարգացած հասարակություններում աճը խթանող սկզբունքների և քայլերի կիրառման հեռանկարի սահմանափակությունը: Արդյունքում եվրոպական երկրների տնտեսական զարգացման պատմական փորձը երբեմն ճշգրտորեն արտապատկերում (պրոյեկտում) էին երրորդ աշխարհի երկրներում՝ վերջիններիս առջև ծառացած իրավիճակներին լուծում տալու համար: Տնտեսական զարգացման ինստիտուցիոնալ մոտեցման կողմնակիցները, ինչպես ներկայացված է գծապատկեր 1.3.3-ում, ցույց տվեցին, որ տնտեսական զարգացումը ներառում է ոչ միայն տնտեսական համակարգերի ու ենթահամակարգերի, այլև ոչ տնտեսական փոփոխականների համակողմանի «փոխգործակցություն» (ներառյալ ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտները, մշակույթը և արժեհամակարգը), առանց որի լիարժեք զարգացում ապահովելն անհնար է:

Այս տեսանկյունից տնտեսական զարգացումը գնահատելիս կարևորվում են տնտեսական անվտանգության և մարդկային զարգացման ապահովման բնօգտագործման, բնապահպանման, սոցիալ-հոգեբանական, ժողովրդագրական, քաղաքական, իրավական, գիտակրթական, մշակութային և մի շարք այլ բաղադրիչների հստակ առանձնացումը, վերլուծությունը:

⁸⁸ Ст'ю Богомолов В. и др., Экономическая безопасность: Учеб. пособие для студентов вузов обучающихся по специальностям экономики и управления, Москва: ЮНИТИ – ДАНА, 2009.

⁸⁹ Տիպական կարող են լինել Բելգիայի Գենթ համալսարանում կատարված վերլուծությունները, որում Ֆինլանդիայի և Գերմանիայի օրինակներով, փաստարկվում են վերոգրյալ մոտեցումները: Ст'ю Մարտիրոսյան Ա., Ֆինանսական լիզինգի ներդրման տնտեսաիրավական ասպեկտները, Երևան, 2006, էջ 23 – 25:

Տնտեսական գործընթացների, զարգացման հիմնահարցերն արծարծելիս անհնար է անտեսել մարդկային զարգացման բաղադրիչներն ու ապահովման գործում առկա հիմնախնդիրները: Մարդկային զարգացման տնտեսական, սոցիալական և ժողովրդագրական բաղադրիչները փոխառնչելի են ու փոխամփոփված: Հատկապես մինչարդյունաբերական և արդյունաբերական հասարակարգերում տնտեսական աճը հաճախ դիտվել է որպես սոցիալական այնպիսի արժեք, որը հոմանիշ է տնտեսական զարգացմանը: Սա «տնտեսական մատերիալիզմի» ակնհայտ դրսևորում է, ըստ որի թերագնահատվում են ոչ տնտեսական գործոնների դերը քաղաքակրթությունների, տնտեսական համակարգի առաջընթաց ապահովելու գործում: Ներկայում հասարակական, տնտեսական առաջընթացի ապահովման տեսանկյունից նորիմաստ հնչեղություն է ստանում հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառների փոխկապակցվածության հանգամանքը և այս պայմաններում տնտեսական զարգացման նպատակ է սահմանվում մարդու ազատ ու համակողմանի զարգացման հիմքերի ձևավորումը, կյանքի պայմանների հետևողականորեն բարելավումը՝ նյութական, գիտատեխնիկական, բարոյական, ժողովրդագրական ռեսուրսների և հատկանիշների հիման վրա: Այս տեսանկյունից տնտեսական աճը կարող է կարևորվել և արժևորվել այնքանով, որքանով նպաստում է տնտեսական, մարդկային զարգացման հիմքերի ձևավորմանը, կրթության, առողջապահության ուղղությամբ ծախսերի, իսկ ավելի կոնկրետ՝ մարդկային կապիտալում ներդրումների խրախուսմանը: Հետևաբար, գիտատեխնիկական ու տեղեկատվական հեղափոխությունների՝ «մարդկայինի» վերաճման գործընթացում մարդկային կապիտալի՝ որպես սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի գլխավոր գործոնի, աճող դերը հրամայական անհրաժեշտություն է դարձնում տնտեսության կողմնորոշումը դեպի մարդը, իսկ սոցիալական զարգացման կողմնորոշումը՝ դեպի տնտեսությունը: Հենց սա է այն գործնական խնդիրը⁹⁰, որի լուծումը մարդկային զարգացման ձևով ու բովանդակությամբ կապահովի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ողջ համակարգի առավել արդյունավետ գործառնությունը: Այս համատեքստում գործնականում թերևս կարող են դրսևորվել ոչ ռացիոնալ բնօգտագործման, բնական ռեսուրսների

⁹⁰ Մարդկային զարգացման զեկույց 2002 թ.: Ժողովրդավարության խորացումը մասնատված աշխարհում: Նյու Յորք, 2003, էջ 145:

վատնման, քանակական սպառման և որակական հատկանիշների կորստի, բնական համակարգերի ինքնազարգացման և ինքնավերականգնման ուժերի նվազման ու սպառման, բնական միջավայրի աղտոտման և որակի վատթարացման որոշակի տարրեր: Տնտեսական հարաբերությունների արդյունավետ գործառնությունը և սոցիալական կողմնորոշումը ենթադրում է երկրի աշխատունակ բնակչությանը համապատասխան աշխատանքի ընձեռում, ինչն արժանավայել գոյություն ապահովելու և կյանքի որակի բարձրացման հիմքեր պետք է ներառի: Սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունից այն հնարավորություն է ընձեռում հասարակությունում մարդու «ինքնաիրացվելուն» և մարդկային կապիտալի կուտակված ներուժի իրացմանը: Հոգեբանական, տնտեսական տեսանկյունից չաշխատող, խոցելի բնակչության սոցիալական կարիքները պետության հոգածության առարկան են, և, սոցիալական կարիքների չբավարարման դեպքում, նշված խավը հոգեբանորեն օտարվածության զգացողություն է ունենում կորցնելով համապատասխան աշխատանք կատարելու որոշակի որակներ և շարժառիթներ: Հոգեբանական տեսանկյունից աշխատանքային գործընթացում ակտիվ ներգրավվածությունը կանխորոշում է սոցիումում անհատի հասարակական ձևավորման ու զարգացման գործընթացը: Համապատասխան ուղղորդման, կարգախոսների ու կողմնորոշիչների «ներկայացման» հոգեբանական ազդեցության պայմաններում արգելակման էֆեկտներ են դրսևորվում մարդու օրինազանց վարքագիծ ցուցաբերելու պարագայում: Աշխատունակ տարիքում տնտեսական բարձր ակտիվությունը նպաստում է, որ արտադրական միջավայրը վերածվի «շրջակա միջավայրի», և աշխատանքային պայմանները ոչ միայն որոշում են աշխատանքային կյանքի, այլև մարդկանց կյանքի պայմանները և որակը: Այսպիսով հաշվի առնելով ազգային, հասարակական առանձնահատկությունները՝ սոցիալ-ինստիտուցիոնալ, հոգեբանական տեսանկյունից, «մարդկային զարգացման համար անհրաժեշտ է այնպիսի կառավարում, որը և՛ ձևով, և՛ էությամբ լինի ժողովրդավարական՝ ժողովրդի համար և ժողովրդի կողմից»⁹¹: Այս տեսանկյունից մարդկային զարգացման զեկույցում ներկայացվում է հետևյալ թեզը. ժողովրդավարությունը, որը լիազորություններ է արտոնում ժողովրդին, պետք է կրթել

⁹¹ Տե՛ս Մարդկային զարգացման զեկույց 2002 թ.: Ժողովրդավարության խորացումը մասնատված աշխարհում: Նյու Յորք, 2003, էջ 145:

ու դաստիարակել, այն չի կարելի ներմուծել: Թեպետ, տարբեր երկրների տնտեսական աճի ցուցանիշները վերլուծելիս, կարող ենք հանդիպել այնպիսի իրավիճակների, երբ բնական հարուստ պաշարներ ունեցող իսլամական երկրները ապահովում են համաշխարհային մասշտաբով համախառը ներքին արդյունքի բացարձակ մեծ չափեր և աճի բարձր ցուցանիշներ: Սակայն դա չի կարելի համարել օրինաչափություն. այսպիսի իրավիճակներում երբեմն նկատելի է արտաքին բացասական էֆեկտների դրսևորում, ընդհուպ չվերականգնվող վնաս է հասցվում շրջակա միջավայրին: Այնուամենայնիվ, միջազգային տարբեր կառույցներ տնտեսական զարգացման սահմանումներում առաջնորդվում են տարբեր տեսական ընդհանրացումներով և գործնական տվյալներով⁹²: Տնտեսական զարգացվածության դասակարգման համապարփակ մոտեցումներ են պարունակվում միջազգային կառույցների տնտեսագիտական վերլուծություններում: Այսպես, օրինակ, Միացյալ Ազգերի Կազմակերպությունը /ՄԱԿ/, Արժույթի միջազգային հիմնադրամը /ԱՄՀ/ և Համաշխարհային Բանկը /ՀԲ/ համաշխարհային մասշտաբով սահմանում են զարգացող և զարգացած երկրների բնորոշման չափանիշներ, որոնք որոշվում են միջազգային կառույցների սահմանած գերակայություններով և գործառույթային առանձնահատկություններով: Դիցուք, Արժույթի միջազգային հիմնադրամը տնտեսական զարգացման վերլուծություններում հատկապես կարևորում է սոցիալական, ժողովրդագրական և այլ ասպեկտները, համախառը ներքին արդյունքի բացարձակ մեծությունը, ապրանքների և ծառայությունների արտահանման ցուցանիշները, բնակչության թվաքանակը, բարձրագույն կրթության որակյալ ծառայությունների մատուցումը, աշխատողների վերապատրաստման հնարավորությունների ընձեռումը և այլն⁹³: Միացյալ ազգերի կազմակերպության մարդկային զարգացման ուսումնասիրություններում էական տեղ է տրվում գիտակրթական և մշակութային բաղադրիչներին⁹⁴, որոնք դիտվում են որպես մարդու հնարավորությունների ընդլայնման միջոց: Մարդը գիտակրթական բաղադրիչների, դրա արգասիք քաղաքակրթության արդյունքն է:

⁹² <http://www.statinfo.biz/Geomap.aspx?region=world&act=7968&lang=1>, <http://gtmarket.ru/ratings>:

⁹³ Տե՛ս Կудրով В., Мировая экономика, социально-экономические модели развития: Учеб. Пособие, М: ИНФРА-М, 2011, с. 40 – 46.

⁹⁴ Կրթությունը, ոչ միայն մարդու զարգացման, այլև ազգային գոյատևման, ինքնության ու մարդկային առաջընթացի գրավականն է: Այն անձի ձևավորման հիմնաքարն է և իր հետևից տանում է հասարակական զարգացումը: Մարդկային զարգացման հիմունքներ: Երևան, Նոյան Տապան, 2004, էջ 285:

Մարդկային զարգացման չափանիշ կարելի է դիտարկել Մարդկային Զարգացման Համաթիվը, որի հիմնատարրերն են երկարակեցության և պատշաճ կենսամակարդակի ապահովման, գիտելիքների ստացման հնարավորությունների ընձեռումը: Այս պայմանների ապահովման դեպքում մարդկության առջև բացվում են զարգացման ավելի լայն հեռանկարներ⁹⁵: (Կրթության իրավունքը կարևորագույն սոցիալական արժեք է, որի «հասարակական իրացումից» կարող է բխել մարդու հասարակական կարգավիճակը, մարդկային կապիտալի ձևավորումը: Այս ամենով կարող է պայմանավորված լինել տնտեսական զարգացման առանձնահատկություններն ու ընթացքը)⁹⁶: Բացի այս (տե՛ս հավելված 1)՝ զարգացող երկրների տնտեսական զարգացման բաղադրիչները շարադրելիս մեծ կարևորություն է տրվում հետևյալ ցուցանիշներին՝ առնվազն 30 տոկոս արդյունաբերական արտադրության մասնաբաժին համախառը ներքին արդյունքում, ավելի քան 50 տոկոս պատրաստի արտադրանքի արտահանում, մեկ շնչի հաշվով համախառը ներքին արդյունքը՝ ավելի քան 1000 ամերիկյան դոլար, տնտեսությունում արագ կառուցվածքային փոփոխությունների իրականացման հնարավորություններ (առավելագույնը 5 տարի): Ինչպես նաև զարգացող երկրների տարանջատման չափանիշ է դիտվում արտահանման կառուցվածքը, ըստ որի տարանջատվում են՝ հեղուկ վառելիք արտահանող երկրներ, այլ հումքատեսակներ արտահանող երկրներ, արդյունաբերական (պատրաստի) ապրանքներ արտահանող երկրներ, ծառայություններ արտահանող երկրներ, կապիտալ արտահանող կամ կապիտալ ներկրող երկրներ և այլն: Այս տեսագործնական ճշմարտություններից ելնելով՝ տնտեսական զարգացման ապահովման գործում ի հայտ եկող հիմնախնդիրները բերեցին տնտեսական (դիվանագիտությանը) անվտանգության ցուցանիշների և սահմանային մեծությունների հիմնահարցերի փոխառնչման արձարձման հրամայականը: Պետք է հաշվի առնել այն, որ երկրների տնտեսական անվտանգության սպառնալիքներն օրեցօր համալրվում են՝ բնապահպանական աղետների կանխում, ֆինանսական, տնտեսական ճգնաժամերի

⁹⁵ «Մարդու իրավունքները և մարդկային զարգացումը», Մարդկային զարգացման Ազգային Զեկույց, Հայաստան, 2000 թ., էջ 25:

⁹⁶ Այս համատեքստում մարքայան տեսության համաձայն՝ մեծ տարածում են ստանում գիտության տարբեր բնագավառների ինտեգրմամբ հասարակական կյանքը, տնտեսական զարգացման բաղկացուցիչներն ու գործոնային շարքը, քողարկված օրենքներն ու օրինաչափությունները բացահայտելու, տարատեսակ դրսևորումներն ընդգրկուն ներկայացնելու, իրականությունը համակողմանի ճանաչելու վերլուծելու փորձերը:

դիմակայում, հետևանքների արագ վերացում, տնտեսական աճի՝ դեպի զարգացմանը միտված քաղաքականության մշակում ու իրականացում, քաղաքական և տնտեսական վարկանիշի բարձրացում և այլ⁹⁷, որոնք իրապաշտորեն կարող են խարխիլել երկրի տնտեսական աճի ու զարգացման ապահովման հիմքերը: Այս տեսանկյունից պետք է քննարկել տնտեսական անվտանգության սահմանային մեծությունները՝ տարածաշրջանի և աշխարհի զարգացող ու զարգացած երկրների համապատասխան ցուցանիշների ու սահմանային արժեքների համադրման համատեքստում: Հաշվի առնելով դիտարկվող տնտեսական ցուցանիշների բազմազանությունը⁹⁸, տնտեսագիտական բովանդակությունը և միջազգային նշանակությունը, մեր ուսումնասիրության շրջանակներում հենքային նշանակությամբ⁹⁹ կարևորություն է ստացել տնտեսական անվտանգության ցուցանիշների սահմանային մեծությունների Ս. Գլազևի աղյուսակը¹⁰⁰:

⁹⁷ Մանասերյան Թ., Տնտեսական դիվանագիտություն. տեսությունից դեպի իրական կյանք, ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013 թ., Երևան, ԵՊՀ Հրատարակչություն 2014, էջ 599 – 604:

⁹⁸ http://www.mfa.am/u_files/file/doctrine/Doctrinarm.pdf, ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարություն:

⁹⁹ Տնտեսական զարգացման ապահովման գործում մեծ նշանակություն է տրվում տնտեսական անվտանգության տարբեր ասպեկտների արձարժմանը, ինչպիսիք են՝ տնտեսական ներուժի և զարգացման հնարավորությունների բացահայտումն է և կյանքի կենսամակարդակը, ֆինանսական կայունությունը, արտաքին և ներքին կայունությունը բնութա•րող ու արտացոլող ցուցանիշների ներկայացումը:

Տե՛ս Եղիազարյան Մ., Շուկայական տնտեսական համակարգի անվտանգության ապահովումը և կառավարության տնտեսական գործառույթների ինստիտուցիոնալ նշանակությունը: Այլընտրանք, Եռամսյա գիտական հանդես, Ապրիլ–Հունիս, 2014 թ., էջ 54:

Այսպես, 2008 թվականի համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամն իր բնույթով միայն տնտեսական պատճառներ ու արմատներ չունի: Խոսքն ավելի շատ ու ավելի շուտ մարդկային հասարակության ոչ միայն տնտեսական, այլև բարոյական սոցիալական, քաղաքական, մշակութային և մյուս կողմերի ճգնաժամի մասին է: ... Յուրաքանչյուր քաղաքակրթություն որոշվում է կենսական միջավայրի հետևողական յուրացմամբ և մարդկային գործունեության բոլոր տեսակներում հոգևոր սկզբունքների զարգացմամբ, մարտահրավերների և պատասխանների փոխանցմամբ արտաքին միջավայրից հասարակության ներսը: Եվ քանի որ մարտահրավերները և դրանց պատասխանները ունեն տարբեր բնույթ, և քանի որ մի քաղաքակրթությունը ամենևին էլ նման չէ մյուսին և զարգացման օրինաչափություններին, ուստի կյանքի (Լոգոսի) մարտահրավերների հիմնական պատասխանը որոշում է միասնական մարդկային քաղաքակրթության էությունը և բովանդակությունը: Ա. Թոյնբիի, որպես հին դասական պատմական դպրոցի ներկայացուցչի համար, պատմության տեսանկյունից ամենասարսափելին ոչ թե բնական և տեխնա•ծին աղետներն են, այլ այդ պատմության քաղաքակրթության հարցերի բուն մարդկային իմաստի կորուստը, մարդու կողմից իր մարդ լինելու հասկացության «մոռացությունը»: Տե՛ս Մարկոսյան Ա., Արժեքային համակարգի հիմքերը, Երևան, Էդիթ պրինտ, 2011, էջ 36–37:

¹⁰⁰ Глазьев С., Основы экономической безопасности страны – альтернативный реформационный курс. РЭЖ N 1 и 2, 1997 г., http://www.glazev.ru/econom_polit/269/, Глазьев С., О Стратегии модернизации и развития экономики России в условиях глобальной депрессии 2011 // Экономика региона.– 2011.– № 2 – с. 14 – 24.

Աղյուսակ 1.3.1 Տնտեսական անվտանգության ցուցանիշների շեմային մեծությունները:

Տնտեսական անվտանգության ցուցանիշները («Այլընտրանք» հետազոտական կենտրոն, Պրոֆեսոր Թ. Մանասերյան)	Սահմանային մեծությունը (%)	Փաստացի Հայաստանում ¹⁰¹	ՌՏԿԻ ¹⁰²
1. ՀՆԱ - ի ծավալը, Մեծ Յոթնյակի երկրների միջինի նկատմամբ %,	75	20.5	1
միջին հաշվով Մեծ Յոթնյակի բնակչության մեկ շնչին ընկնող, %	50	7.4	2
միջին հաշվով աշխարհի բնակչության մեկ շնչին ընկնող, %	100	32.5	-----
2. Վերամշակող արդյունաբերության տեսակարար կշիռն արդյունաբերության արտադրության մեջ, %	70	62.6	3
3. Մեքենաշինության տեսակարար կշիռն արդյունաբերության արտադրության մեջ, %	20	2	4
4. Ներդրումների ծավալը ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	25	23.8	5
5. Պաշտպանության ծախսերը ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	5	4.3	
6. Գիտական հետազոտությունների ծախսերը ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	2	0.05	6
7. Թողարկվող արտադրանքի ծավալում նոր արտադրատեսակների տեսակարար կշիռը (մեքենաշինություն), %	6	1.2	-----
8. Նվազագույն կենսամակարդակից ցածր եկամուտներ ունեցող բնակչության տեսակարար կշիռը բնակչության մեջ, %	7	20	7
9. Բնակչության երկարակեցությունը	70 տարի	74.8 տարի	8
10. 10 % ամենաբարձր և 10 % ամենացածր եկամուտներ ունեցող բնակչության խմբերի եկամուտների միջև տարբերությունը	8 անգամ	15 անգամ	9
11. Հանցագործությունների քանակը (100.000 բնակչի հաշվով)	5000	868	-----
12. Կրթության ծախսերը ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	10	2.4	
13. Գործազրկության մակարդակը, %	7	16.2	10
14. Գնաձի տարեկան մակարդակը, %	20	5.8	11
15. Ներքին պարտքի ծավալը, ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	30	7	12
16. Ներքին պարտքի սպասարկման և մարման ընթացիկ պահանջը, բյուջեի հարկային մուտքերի նկատմամբ, %	25	29	13
17. Արտաքին պարքի ծավալը, ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	25	42	14
18. Արտաքին փոխառությունների տեսակարար կշիռը բյուջեի դեֆիցիտի ծածկման մեջ, %	30	98	15
19. Բյուջեի դեֆիցիտը, ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	5	1.7	16
20. Դրամական զանգվածի նկատմամբ արտարժույթի ծավալը, %	10	45	17
21. Կանխիկ արտարժույթի ծավալը կանխիկ դրամի նկատմամբ, %	25	30.1	-----
22. Դրամական զանգված, M2, ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	50	35	18
23. Ներքին սպառման մեջ ներմուծման տեսակարար կշիռը, % Այդ թվում ըստ պարենային ապրանքների`	30 25	73.8 60.64	19 20

Տնտեսական անվտանգության (ինչպես նաև անվտանգ տնտեսական զարգացման) նկատառումներից ելնելով, ցուցանիշ 1-ի առնչությամբ ցանկալի է հաշվարկել

¹⁰¹ Ցուցանիշները՝ ըստ «Այլընտրանք» հետազոտական կենտրոնի և պրոֆեսոր Թ. Մանասերյանի հաշվարկների:

¹⁰² Ռուսաստանի Տնտեսական Վերլուծությունների ինստիտուտի առանձնացրած ցուցանիշները, դրանց հերթականությունը, սահմանային մեծություններն անփոփոխ են: Այնուամենայնիվ ընտրության սկզբունք է դիտարկվել համաշխարհային մասշտաբով վերլուծությունները պարզեցնելու և տարբեր երկրների համար այդ ցուցանիշների համապատասխանության աստիճաններն առավել ճշգրտորեն արտահայտելու հնարավորությունը:

համախառը ներքին արդյունքի մեծությունը, ոչ միայն մեծ յոթնյակի, այլև մեծ քսանյակի երկրների ՀՆԱ-ի միջինի և բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի համեմատ: Այս մոտեցմամբ ցույց է տրվում տվյալ երկրի և զարգացած ու զարգացող երկրների համապատասխան ցուցանիշների տարբերությունները: Այս ցուցանիշի շեմային մեծությունը որոշելիս պետք է հաշվի առնել այդ երկրների տնտեսական աճի միջին ցուցանիշը և տվյալ երկրի տնտեսական աճի հնարավորությունը, ըստ որի կսահմանվեն տնտեսապես զարգացած երկրների ՀՆԱ-ի միջին մեծությանը մոտենալու, հավասարվելու, գերազանցման ժամանակահատվածները: Ցուցանիշ 2-րդը, 3-րդը կարող են վերաբերել արդյունաբերական երկրների տնտեսական զարգացմանը, անվտանգության ապահովմանը: Ընդհանրապես զարգացող և զարգացած տնտեսությունների առանձնահատկությունները պետք է արտահայտվեն հատկապես այս ցուցանիշների (շեմային մեծությունների) սահմանման դեպքերում: Եթե զարգացող երկրների համար տնտեսական անվտանգությանը, զարգացման ներուժի բացահայտմանն ուղղված են այդ ցուցանիշների հաշվարկն ու նկարագրությունը, ապա զարգացած երկրների համար կարևոր նշանակություն ունի 4-րդ, 6-րդ, 7-րդ ցուցանիշներին համատեղ՝ համախառը ներքին արդյունքում ծառայությունների տեսակարար կշռի վերլուծությունը: Սա էական նշանակություն ունի նաև այն դեպքում, երբ երկիրն ապահովում է բացարձակ առումով մեծածավալ ՀՆԱ, սակայն հասարակության տարբեր խավերի եկամուտների ու ծախսերի տասնյակ անգամներով տարբերվում են, և երկրում մեծ տեսակարար կշիռ է կազմում աղքատների թվաքանակը: Բացի այդ՝ կարևոր են այդ ցուցանիշների բացարձակ մեծությունները, քանի որ մեծահարուստների խավի առկայությունը մեկ այլ տեսանկյունից հնարավորություն է ընձեռում ուղղել այդ գումարները աշխատատեղերի ստեղծմանը: Կրթությանը և գիտական հետազոտությունների ֆինանսավորման ծախսերը հաշվարկելուց զատ՝ անհրաժեշտ է հաշվի առնել գիտատեխնիկական նորարարությունների տնտեսությունում ներդրման աստիճանը, ինչպես նաև (բարձրագույն) կրթություն ստացած անձանց քանի տոկոսն է ապրում, աշխատում (գործունեություն ծավալում) տվյալ երկրում: Այս տեսանկյունով կարևոր է հաշվի առնել օտարերկրյա ուսանողների թվաքանակի տեսակարար կշիռը ուսանողների ընդհանուր քվաքանակում: Ինչպես նաև ուշադրության է արժանի, թե տվյալ եր-

կրում ուսանողների քանի տոկոսն է կրթություն ստանում արտերկրում և նրանց որ մասն է վերադառնում հայրենիք ապրելու, գործունեություն ծավալելու նպատակներով: Բացի դրանից՝ երկրում հանցագործությունների քանակի՝ ցուցանիշ 11, սահմանային շեմը դուրսբերելիս կարևոր է հաշվի առնել դիցուք՝ առանձնակի ծանր, ծանր ու թեթև հանցագործությունների հարաբերակցությունը, ինչպես նաև բացահայտման աստիճանը և դրանց ժամանակահատվածները: Հոգեբանական տեսանկյունից, քաղաքացիական հասարակության կայացման առումներով կարևոր պետք է համարել այս հարցում իրավապահ մարմիններին դիմելու (հավանականությունը) և նրանց հանդեպ վստահության տաժելու աստիճանը: Կարևոր է հաշվի առնել ոչ միայն ցուցանիշներ 12, 13, 19, 20, 21, 22՝ գործազրկության և գնաճի մակարդակն ու գործոնները, այլև գործազրկության, գնաճի պատճառներն ու հետևանքները: Գնաճի շեմային մեծությունը սահմանելիս պետք է հաշվի առնել փողի քանակական տեսության մոնետարիստական մեկնաբանությունը, համախառը ներքին արդյունքի աճի միտումները և մի շարք այլ ցուցանիշների փոխառնչությունները: Ինչպես նաև գործազրկության մակարդակի սահմանային շեմը որոշելիս պետք է հաշվի առնել գործազրկության բնական մակարդակի հաշվարկման առանձնահատկությունները: Վերջապես, պետական պարտքի բացարձակ մեծությունը դիտարկելուց զատ՝ ցուցանիշ 15, 16, 17, 18, անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև երկրի վճարունակության և պարտքը մարելու հնարավորությունները, ինչպես նաև ներգրավված միջոցներն օգտագործելու արդյունավետությունը: Վերոգրյալ ցուցանիշները սահմանելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել երկրում կառավարության հանդեպ հասարակական վերաբերմունքը, ձևավորված ինստիտուցիոնալ միջավայրը, հոգեբանական սպասումները, քանի որ այսօրինակ սպասումների միջոցով հնարավոր է ինչպես քայքայել, այնպես էլ առողջացնել տնտեսական համակարգը:

Այս տրամաբանության շրջանակներում, թերևս, <<երևակվում է>> հոգեբանական գործոնի դերի կարևորումը: Այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են տնտեսվարող սուբյեկտների միջև փոխվստահության աստիճանը, հոգեբանական սպասումները, միջանձնային հարաբերությունները և այլ ինստիտուտների առկայությունն ու դրսևորումները, միանշանակ քանակական ցուցանիշներով բնութագրելը դժվար լուծելի է և տարողունակ: Մարդու տնտեսական վարքագիծը հասարակական, տնտեսական զար-

գացման տարբեր փուլերում՝ պայմանավորված անհատական ու հասարակական պահանջմունքների բավարարման աստիճանով, կարող է որոշակի փոփոխություններ կրել: (Թեպետ զուտ տնտեսական տեսանկյունից, ինչպես Վերլենի էֆեկտի, այնպես էլ Գիֆենի պարադոքսի դրսևորման պարագայում տեղի են ունենում որոշակի ապրանքների գների բարձրացման և գնման ծավալների ավելացման միտումներ: Մի դեպքում այս միտումը գործում է եկամուտների բարձրացման և ճոխության ապրանքների, գնման և սպառման, պահանջմունքների, մյուս դեպքում եկամուտների նվազման և առաջին անհրաժեշտության գնման և/կամ կենսանվազագույն պահանջմունքների բավարարման դեպքում): Ակնհայտ է, որ տնտեսությունում տեղի ունեցող փոփոխությունների արդյունքում փոփոխություններ են նկատելի անհատների մտածողությունում, տնտեսական վարքագծում, հասարակական հոգեբանությունում, սպասումներում, սոցիալական, հոգեբանական միջավայրերում: Այս ամենի հիման վրա որոշ վերլուծաբաններ եզրակացնում են, որ, դիցուք, ֆինանսական շուկաներում ժամանակի կարճատև հատվածում գործում են «դասական օրինաչափությունները»՝ հիմնված «մաթեմատիկական տրամաբանության» վրա, իսկ ժամանակի երկարատև հատվածում՝ «ինստիտուցիոնալ սկզբունքները», պայմանավորված «մարդկանց հոգեբանական առանձնահատկություններով»¹⁰³: Տնտեսական հարաբերությունների հասարակագիտական ընկալման առանձնահատկությունը, թերևս պայմանավորված է ժամանակի ակնթարթային, կարճատև, միջնաժամկետ ու երկարաժամկետ հատվածներում ազդեցության հնարավորությունների բացահայտմամբ, ինչը կարող է դրսևորվել ինչպես տնտեսական, այնպես էլ ինստիտուցիոնալ տեսանկյուններից:

Մարդը կարող է շուկայում տեսնել որոշակի իր և այն գնելու ակնթարթային որոշում կայացնել, թեպետ իսկզբանե շուկա գնալով կարող էր մտադրություն չունենալ ձեռքբերելու տվյալ ապրանքը և/կամ օգտվել այդ ծառայությունից: Ժամանակի միջին տևողության, երկարաժամկետ կամ այլ հատվածներում հոգեբանական գործոնի ազդեցության հնարավորությունների բացահայտմանը կարող է նպաստել, դիցուք, տնտեսագիտորեն պահանջարկի բնորոշման հիմքում «վճարունակ պահանջմունքի» հասկա-

¹⁰³ <http://postnauka.ru/talks/18512>, <http://www.gazeta.ru/business/2013/10/14/5706641.shtml>:

ցության մանրամասնումը¹⁰⁴: Հոգեբանորեն ոչ միայն կարևոր է վերլուծել տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագիծը մինչև գնվող ապրանքի ընտրությունը, այլև գնումները կատարելու պահին և նույնիսկ դրանից հետո: Քանի որ տնտեսվարող սուբյեկտը նույնիսկ շուկայում գնումները կատարելու պահին կարող է փոխել գնման վերաբերյալ իր որոշումները՝ պայմանավորված (նույնիսկ) գնումներն իրականացնելու պահին ստացված տեղեկություններով, վաճառողի վերաբերմունքով և մի շարք այլ գործոնների ազդեցությամբ պայմանավորված¹⁰⁵: Դիցուք, հոգեբանական, նեյրոշուկայագիտական տեսանկյունից կարևոր կարող է համարվել ուղղակի և/կամ անուղղակի ձևերով երեխաների համար նախատեսված նվերների, խաղալիքների, ծառայությունների մատուցումը: Սա դրական է ազդում ծնողների, մեծահասակների տնտեսական ընտրության վրա, ինչպես նաև տարիների ընթացքում երեխաները մեծանալով որոշակի կապվածություն կարող են ցուցաբերել տվյալ ապրանքանիշից, մնացյալ հավասար պայմաններում նախընտրություն տալով հենց այդ ապրանքանիշը կրող ապրանքների ու ծառայությունների ձեռքբերմանը, սպառմանը:

Սակայն մեկ փաստ ակնհայտ է, որ վերոգրյալ սահմանվածը քննարկելով կամ հիմք ընդունելով միայն տնտեսության ճյուղային կառուցվածքը¹⁰⁶, միանշանակ չի կարելի բնորոշել երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակը¹⁰⁷: Օրինակ, ելնելով վերջին տարիների տնտեսության ճյուղային կառուցվածքից՝ ծառայությունների ոլորտի տեսակարար կշիռը Չինաստանի համախառը ներքին արդյունքում կազմում է շուրջ 45 տոկոս, այն դեպքում, երբ այդ նույն ցուցանիշը Բրազիլիայում գրեթե 70 տոկոս է, ինչը մոտ է Եվրոպական Միության երկրների ցուցանիշներին (73 տոկոս), Ռուսաստանում՝ այն շուրջ 60 տոկոս: Մեկ այլ պարագայում կարելի է արձանագրել, որ օրինակ՝ 2012 թ.

¹⁰⁴ <http://psyfactor.org/lib/neuromarketing2.htm>

¹⁰⁵ Котлер Ф., Маркетинг, Менеджмент, Экспресс Курс / Пер. с англ. – СПб.: Питер 2006, с. 122 – 196; Трайндл А., Нейромаркетинг: Визуализация эмоций, Москва, Алпина бизнес букс, 2009, <http://coollib.net/b/234989/read>. Օրինակ՝ կարտոֆիլի պահանջվածության աստիճանը մեծացնելու համար Ֆրանսիայի ֆինանսների նախարար Ա. Թյուրգոն կարտոֆիլի ցանքատարածությունները վերահսկող ջրկատներ նշանակելով, փորձում էր կարևորել այս ապրանքի նշանակությունը: http://pikabu.ru/story/sekretyi_kommertsii_kak_delayutsya_dengi_197552:

¹⁰⁶ <http://www.ereport.ru/articles/mirecon/classif.htm>:

¹⁰⁷ Տե՛ս <http://www.vestifinance.ru/infographics/3460>: Ըստ այդմ սահմանվում է ծառայությունների տեսակարար կշիռը համախառը ներքին արդյունքում 70 և ավելի տոկոս, արդյունաբերությանը՝ 20 և ավելի տոկոս, մնացյալը՝ բաժին է հասնում գյուղատնտեսությանը:

Բրունեյում մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի մեծությունը շուրջ 47000 ամերիկյան դոլար է և այդ ցուցանիշով տվյալ երկիրը աշխարհում 11-րդն է¹⁰⁸, սակայն ՀՆԱ-ի ճյուղային կառուցվածքում ծառայությունների տեսակարար կշիռը 27.7 տոկոս է¹⁰⁹: (Պետք է արձանագրել, որ վերջին տարիներին (2013 – 2016 թթ.) միջազգային տարբեր կառույցների՝ Արժույթի միջազգային հիմնադրամ, Համաշխարհային բանկ և այլն, գնահատականներով տարբեր երկրների համախառը ներքին արդյունքի բացարձակ և մեկ շնչի հաշվով մեծություններն էապես տարբեր են: Տարաբնույթ հաշվարկներով այնուամենայնիվ մի շարք երկրների, ինքնավար տարածքային միավորումների, մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի մեծությունը 2013 – 2016 թթ. Գերազանցում է 100.000 ամերիկյան դոլարի սահմանագիծը. ինչպիսիք են Մոնակո, Լյուքսեմբուրգ, Լիխտենշտեյն, և այլն)¹¹⁰: 2012 - 2016 թվականներին Ավստրիալայում մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի մեծությունը շուրջ 42.000 ամերիկյան դոլար է, և այդ ցուցանիշով տվյալ երկիրը աշխարհում 22-րդն է, սակայն ՀՆԱ-ի ճյուղային կառուցվածքում ծառայությունների տեսակարար կշիռը շուրջ 70 տոկոս է¹¹¹: Այս առումով մեկ անգամ ևս ակնհայտ է դառնում, որ միայն մեկ ցուցանիշի միջոցով, ընդհուպ համապարփակ վերլուծությամբ անհնար է սահմանել երկրի տնտեսական զարգացածության մակարդակը¹¹²: Բազմաշերտ այս կատեգորիան սահմանելիս մեթոդապես անհրաժեշտ է առավել ընդգրկուն (շեշտադրված) հաշվի առնել հիմնախնդրի հոգեբանական առանձնահատկությունները, ինչը հնարավորություն է ընձեռում գնահատելու տնտեսական քաղաքականության արդյունավետության, աճի, զարգացման ինստիտուցիոնալ փոխազդեցությունների հոգեբանական հենքերը (տե՛ս հավելված 2): Սա կարող է նաև ուղղված լինել տնտեսական զարգացման հեռանկարների բացահայտմանը: Բացի ՀՆԱ-ի բացարձակ և հարաբերական, ինչպես նաև մեկ

¹⁰⁸ (<http://www.ereport.ru/stat.php?table=grecia&h=50&d=1>; <http://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gni/rating-countries-gni-info>): Ներկայում համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությամբ, հանքահումքային պաշարների պահանջարկի և նավթի գների տատանումների արդյունքում էապես հապաղել է Բրունեյի տնտեսական աճը և ֆինանսատնտեսական ցուցանիշների մեծությամբ այս երկիրն էապես ցածր տեսակարար դիրք է զբաղեցնում համաշխարհային տնտեսական դասակարգումներում:

¹⁰⁹ <http://mostinfo.su/ekonomika/641-ekonomicheskije-statisticheskije-dannye-bruneya.html>:

¹¹⁰ <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=AU-BN-MC>, նույնիսկ առանձին դեպքերում՝ 2014, 2015 թվականներին՝ գերազանցել է 150.000 ամերիկյան դոլարի սահմանագիծը:

¹¹¹ <http://mostinfo.su/401-statisticheskije-dannye-ekonomiki-avstralii.html>:

¹¹² Տե՛ս А Белов О., Структура ВВП РФ, “мифы” и реальность, <http://me-forum.ru/upload/iblock/c39/c390ac-0db48e36ef673a19de4a7b6b01.pdf>:

շնչին բաժին ընկնող ազգային եկամտի մեծություններից, մարդկային զարգացման համաթվից, Զինի և մի շարք այլ գործակիցներից, կարևոր է վերլուծել այնպիսի «բաղադրիչների» փոխառնչությունները (տե՛ս հավելված 3)՝ ինչպիսիք են.

տնտեսական բարգավաճման համաթիվը,

տնտեսական «տրամադրվածության» և սպասումների համաթիվը,

ստրեսի և դեպրեսիայի համաթիվը,

վստահության համաթիվը,

ինովացիայի համաթիվը,

տնտեսական ազատության համաթիվը (պարունակում է բազում «գործակիցներ», ինչպիսիք են՝ ներդրումների, հարկերի, կաշառակերության, առևտրի, աշխատանքային հարաբերությունների ազատության «ցուցանիշները» և այլն)¹¹³:

Տնտեսական ազատության համաթիվը դիտարկելիս, իհարկե, հաշվի են առնվում նաև հասարակության հիմնական խավերի կրոնական պատկանելիության, մշակութային ազատությունները և մի շարք այլ առանձնահատկությունները¹¹⁴: Ելնելով «քաղաքակրթությունների զարգացման արևելյան ու արևմտյան մոդելներից», հոգեբանական առանձնահատկություններից, քրիստոնեական, բուդայական, իսլամական յուրահատկություններով¹¹⁵ պետականաշինության, հասարակական գործունեության կազմակերպման մոտեցումներից և մի շարք այլ սկզբունքներից, սահմանվում են «տնտեսական հարաբերությունների ազատականության մակարդակները»: Տնտեսական ազատության համաթիվը¹¹⁶ վարկանիշային հետազոտության հիման վրա առանձնացված տնտեսական ցուցանիշների՝ գործարարության, առևտրի, ֆիսկալ, ներդրումների, արժութային, ֆինանսական, աշխատանքի ազատությունների, կառավարության վստահության աստիճանի, կաշառառության նկատմամբ վերաբերմունքի, ընկալման, և սեփականության իրավունքի

¹¹³ <http://www.statinfo.biz/Data.aspx?act=8942&lang=1>

¹¹⁴ Տե՛ս Нуреев Р., Экономика развития: Модели становления и модернизации рыночной экономики, Изд. 2-е, Москва, Норма, 2008, с. 220 – 230.

¹¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70 – 72:

¹¹⁶ Ցուցանիշներից յուրաքանչյուրը գնահատվում է 0-ից 100 միավորով: Յուրաքանչյուր պետության տնտեսական ազատության ամփոփիչ ցուցային վարկանիշը, համաձայն տվյալ երկրի տնտեսության ազատակաշառման աստիճանակարգման, սահմանվում է հետևյալ կերպ՝ ազատ երկրներ, որոնք ստացել են 80–100 միավոր, հիմնականում ազատ երկրներ, որոնք ստացել են 70–79.9 միավոր, միջին ազատության՝ 60–69.9 միավոր ստացած երկրներ, հիմնականում ոչ ազատ՝ 50–59.9 միավոր ստացած երկրներ, ճնշված՝ 0–49.9 միավոր ստացած երկրներ:

պաշտպանության մակարդակների, համախումբ է, որոնց քանակական միջինացված հաշվարկի միջոցով տրվում է երկրների տնտեսական ազատության ամփոփ գնահատականը: Բարգավաճման ինդեքսի ցուցանիշները ներկայացնելիս հղում է կատարվել Անգլիայի Լեգատում վերլուծական ինստիտուտի ներկայացված հետազոտություններին, որոնցում վերլուծված են 2006 – 2016 թվականներին համաշխարհային մասշտաբով ըստ երկրների տնտեսական բարեկեցության և բարգավաճման համաթվերը: Այս աշխատանքներում մասնակցել են տարբեր երկրների գիտության բազում ոլորտների առաջատար մասնագետներ, Համաշխարհային բանկի, Արժույթի միջազգային հիմնադրամի և բազում այլ միջազգային կառույցների փորձագետները: Համաթիվը հաշվարկելիս վերլուծվում են շուրջ 80 ցուցանիշներ, որոնք ներառված են ութ ենթախմբերում, որոնք ցույց են տալիս տնտեսական բարեկեցության և բարգավաճման աստիճանը տարբեր ոլորտներում, ինչպիսիք են՝

1. տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունները և առանձնահատկությունները,
2. ձեռնարկատիրությունը և ձեռներեցությունը,
3. տնտեսության և ճյուղերի կառավարումը և կառավարելիության հնարավորությունը,
4. կրթական ոլորտը,
5. առողջապահության բնագավառը,
6. տնտեսվարող սուբյեկտների անվտանգության ընկալումը,
7. անձնական ազատությունը,
8. սոցիալական կապիտալը:

Տնտեսական աճի ու զարգացման ցուցանիշների վրա ուղղակի թե անուղղակի ազդում է իրականացվող տնտեսական քաղաքականության նկատմամբ տնտեսվարող սուբյեկտների վերաբերմունքը և հոգեբանական սպասումները: Միևնույն տնտեսվարող սուբյեկտը առաջարկի և պահանջարկի միևնույն մեծությունների դեպքում կարող է դրսևորել կտրուկ տարբերվող տնտեսական վարքագիծ՝ պայմանավորված ինչպես նախկինում տեղի ունեցած՝ տնտեսական աճի ու անկման գործընթացներով, այնպես էլ՝ հոգեբանական ուրույն սպասումներով: Այս ամենը փորձ է կատարվել արտահայտելու տնտեսական

«տրամադրվածության» և հոգեբանական սպասումների համաթվով: Այս փոխառնչությանը հաշվի է առնվել հասարակությունում ստրեսի և դեպրեսիայի աստիճանը, հիմք են ընդունվել Միացյալ ազգերի կազմակերպության, Համաշխարհային բանկի և մի շարք այլ միջազգային կառույցների հասարակագիտական, ինչպես և տնտեսագիտական վերլուծությունների, սոցիոլոգիական հարցումների արդյունքների հիման վրա ամերիկյան ֆինանսատնտեսական տեղեկատվության և վերլուծության Բլումբերգ կազմակերպության ուսումնասիրությունները: Տվյալ ցուցանիշը ներկայացնելիս մեթոդական տեսանկյունից վերլուծվել են՝ 100.000 բնակչության հաշվով սպանությունների և ինքնասպանությունների մակարդակի, մեկ շնչի հաշվով համախառը ներքին արդյունքի մեծության, եկամուտների անհավասար բաշխման, կաշառառության (հասարակական) ընկալման, գործազրկության մակարդակի, օդի և շրջակա միջավայրի աղտոտվածության, կյանքի բացարձակ և միջին տևողության «բաղադրիչների» փոխազդեցությունները: Վստահության ցուցանիշը ներկայացվում է Միջազգային տնտեսական վիճակագրական կենտրոնի հաշվարկված ցուցանիշների հիման վրա, որում հաշվի են առնվել Համաշխարհային բանկի, Արժույթի միջազգային հիմնադրամի և մի շարք այլ միջազգային կառույցների պաշտոնական տվյալները, վիճակագրական հարցումները: Մեթոդապես վստահության համաթվի ցուցանիշը տրոհված է գնորդների, սպառողների, (արտադրողների, վաճառողների) արտադրության, շինարարությունների, ծառայությունների ոլորտների վստահության «ենթահամաթվերի»¹¹⁷: Նորամուծությունների (ինովացիաների) կատարման համաթիվը հաշվարկվում է 2007 թվականից, որի արդյունքները վերաբերում են դիտարկվող ժամանակաշրջանից մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակահատվածին: Հաշվի են առնվում ինովացիաների կատարման համար անհրաժեշտ ռեսուրսների և պայմանների առկայությունը¹¹⁸ (Innovation Input) և դրանց իրացման հնարավորությունները և գործնական արդյունքները (Innovation Output)¹¹⁹: 20-րդ դարի սոցիալ-տնտեսական առավել մեծ ներգործու-

¹¹⁷ <http://www.statinfo.biz/Geomap.aspx?region=world&act=7968&lang=1>.

¹¹⁸ Գիտելիքն ինքնիրեն չի վերափոխում տնտեսությունները, եթե չկա նաև ԳՀԱ-ներում և բարձրագույն կրթության մյուս արդյունքներում ներդրումների դրական վերադարձի որևէ երաշխիք: Գիտական և տեխնոլոգիական գիտելիքը մեծ օգուտներ է տալիս, երբ օգտագործվում է հաստատությունների և գործողությունների իրականացման բարդ համակարգում, որը հայտնի է, որպես «ազգային նորաստեղծական» համակարգ (ԱՆՀ): Constructing Knowledge Societies: New Challenges for Tertiary Education. The World Bank, Washington, D.C., 2002, p. 24.

¹¹⁹ <http://gtmarket.ru/news/2013/07/01/6051>

թյուն ունեցած գիտատեխնիկական խոշորագույն նորաստեղծությունների ներկայանակի բազմազանությամբ հանդերձ՝ միջուկային տեխնոլոգիաներից և տիեզերական տեխնիկայից մինչև գենային ճարտարագիտություն և համացանցի հասանելիություն, այդ ժամանակաշրջանի գլխավոր նվաճումն ազգային նորաստեղծական համակարգի ձևավորումն է, այսինքն՝ այնպիսի հաստատությունների գործուն համակարգը, որն իր կառուցվածքի, իր ազդակների օգնությամբ հնարավորություն է տալիս անհրաժեշտ պահին (երբ ձևավորվում է հասարակական համապատասխան վերաբերմունքը և պահանջարկը) ասպարեզ բերել այս կամ այն տեխնոլոգիական փայլուն նվաճումը¹²⁰, (տե՛ս հավելված 4): Իսկ ինչի՞ հաշվին են շարունակում առաջանցիկ տեմպերով այդ երկրները զարգանալ: Վերջիններս զարգանում են մարդկային ներուժի, յուրանքանջյուր անհատի և ընդհանուր առմամբ, ողջ բնակչության զարգացմանը նպաստելու միջոցով, որի համար կատարվում են մեծածավալ ներդրումներ: Մարդկային ներուժի մեծացման և մարդկային կապիտալի փոխակերպման շնորհիվ՝ զարգացած երկրները վերածվել են ամենից առաջ գիտելիքի, այլ ոչ թե բարիքների խոշոր արտադրողների այդ երկրներում են կենտրոնացած բարձր վարկանիշ ունեցող կրթական հաստատությունները, գիտահետազոտական խոշորագույն կենտրոնները, այսինքն՝ գիտելիք տարածողները, հենց այդ երկրներին է բաժին ընկնում բարձր տեխնոլոգիական արտադրանքի գլոբալ արտադրության և առևտրի մեծ մասը: Ի լրումն՝ զարգացած երկրներն առանձնանում են առողջապահությանն ուղղվող հանրային ծախսերի բարձր մակարդակով¹²¹:

Այդ ամենի հիման վրա ներկայացվել են տնտեսական աճի հեռանկարները¹²²:

¹²⁰ Տե՛ս Վարդանյան Գ., Գիտելիքահենք տնտեսություն. հնարավորություններ և մարտահրավերներ: Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2008 թ., էջ 284:

¹²¹ Վարդանյան Գ., Գիտելիքահենք տնտեսություն. հնարավորություններ և մարտահրավերներ: Երևան, «Գիտություն», 2008 թ., էջ 233: Աթոյան Կ., Առողջապահության ֆինանսավորման համակարգը և դրա կատարելագործման ուղիները ՀՀ-ում: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 159 – 171:

¹²² <http://gtmarket.ru/news/2013/01/16/5283>: Այնուամենայնիվ պետք է ներկայացնել պրոֆեսոր Ս. Դավոյանի այն միտքը, որ ներկայացված բոլոր համաթվերի վերաբերյալ կարելի է նշել, որ դրանք հանդիսանում են սոցիալ-տնտեսական զարգացման մասնակի գնահատական և արտահայտում են տարբեր երկրներում իրականացված որոշակի ուղղվածություն ունեցող վերափոխումների քանակական գնահատականները: ... Հարկ է նկատել, որ վերոնշյալ համաթվերը շատ հաճախ ընդգրկում են այնպիսի ցուցանիշներ, որոնք վիճակագրական ծառայությունների կողմից չեն հաշվարկվում, և հետևաբար դրանք կարող են գնահատվել միայն փորձագիտական եղանակով, ինչն ակնհայտորեն սահմանափակում է այդ ցուցանիշների լայն կիրառման հնարավորությունները: Դավոյան Ս., Երկրների բազմաբնույթ վերափոխումներ

Աղյուսակ 1.3.3 Աշխարհի 20 խոշոր երկրների ՀՆԱ-ի կանխատեսումը

2030 թ., 2050 թ. համար:

Հ/Հ	2030		2050	
	Երկիրը	ՀՆԱ (մլրդ \$ 2011 թ. գնողունակության համարժեքության գործակցով)	Երկիրը	ՀՆԱ (մլրդ \$ 2011 թ. գնողունակության համարժեքության գործակցով)
1.	Չինաստան	30 634	Չինաստան	53 856
2.	ԱՄՆ	23 376	ԱՄՆ	37 998
3.	Հնդկաստան	13 716	Հնդկաստան	34 704
4.	Ճապոնիա	5 842	Բրազիլիա	8 825
5.	Ռուսաստան	5 308	Ճապոնիա	8 065
6.	Բրազիլիա	4 685	Ռուսաստան	8 013
7.	Գերմանիա	4 118	Մեքսիկա	7 409
8.	Մեքսիկա	3 662	Ինդոնեզիա	6 346
9.	Անգլիա	3 499	Գերմանիա	5 822
10.	Ֆրանսիա	3 427	Ֆրանսիա	5 714
11.	Ինդոնեզիա	2 912	Անգլիա	5 598
12.	Թուրքիա	2 760	Թուրքիա	5 032
13.	Իտալիա	2 629	Կանադա	3 964
14.	Հարավ. Կորեա	2 454	Իտալիա	3 867
15.	Իսպանիա	2 327	Իսպանիա	3 612
16.	Կանադա	2 148	Ավստրալիա	3 549
17.	Սաուդյան Արաբիա	1 582	Հարավ. Կորեա	3 545
18.	Ավստրալիա	1 535	Վիետնամ	3 090
19.	Լեհաստան	1 415	Արգենտինա	2 715
20.	Արգենտինա	1 407	Լեհաստան	2 620

Հաշվի առնելով նաև այս ամենը՝ միջազգային մասնագիտացված կառույցների գնահատմամբ ներկայացվում են 20 առաջատար դիրք ունեցող տնտեսությունների զար-

րի համեմատական արդյունավետության վերլուծությունը: Ժամանակի մարտահրավերները և հաղթահարման ուղիները: Գյումրի, Դպիր, 2016 թ.: Էջ 84:

գացման հեռանկարները 2030 և 2050 թվականներին¹²³: Ակնհայտ է, որ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հետևանքով զարգացող երկրների դերը համաշխարհային տնտեսությունում էապես փոխվեց: Դիցուք՝ Չինաստանում 2009 թ. տնտեսական աճը կազմել է 9.20, ինչը 0.40 տոկոսային կետով է ցածր նախորդ տարվա տնտեսական աճից, իսկ հաջորդ տարի տնտեսական աճը կազմել է 10.40 տոկոս: Հնդկաստանում տնտեսական աճը հապաղել է 2008 թ., կազմելով՝ 3.89 տոկոս, ինչը շուրջ 5.9 տոկոսով ցածր է եղել 2007 թվականի համեմատ, այնուհետև վերականգնման շրջանում 2009 թ., 2010 թ., տնտեսական աճը կազմել է համապատասխանաբար 8.48 տոկոս, 10.55 տոկոս: Ինդոնեզիայում տնտեսական աճը հապաղել է 2008 թ., կազմելով՝ 4.63, իսկ դրան նախորդող և հաջորդող տարիներին այն գերազանցում է 6 տոկոսի շեմը: Բրազիլիայում տնտեսական անկումը 2009 թվականին կազմել է -0.33 տոկոս, այն դեպքում, երբ դրան նախորդող տարում տնտեսական աճը մել է 5.17, իսկ հաջորդ տարում՝ 7.53, որը որոշակիորեն կարելի է անվանել վերականգնման շրջան: Հարավային Կորեայում ևս տնտեսական անկում չի գրանցվել, իսկ դիտարկվող ժամանակահատվածում տնտեսական աճը միջինում կազմել է 3 – 4 տոկոս: Նիգերիայում դիտարկվող ժամանակահատվածում տնտեսական անկում չի արձանագրվել: Տնտեսական աճը նվազագույնը կազմել է շուրջ 6.3 տոկոս, դրան նախորդող և հաջորդող տարիներին, առավելագույնը 8 տոկոս: Քաթարում տնտեսական աճը չափվում է երկնիշ ցուցանիշներով: Սաուդյան Արաբիայում ևս տնտեսական անկում չի արձանագրվել: Իսկ ժամանակահատվածին նախորդող և հաջորդող տարիներին տնտեսական աճը կազմել է 7 – 8 տոկոս: Սինգապուրում թեև 2009 թվականին նկատվել է տնտեսական անկում (-0.79 %), սակայն տնտեսական աճը հաջորդ տարում չափվել է երկնիշ ցուցանիշով (14.78 %), ինչը կարող է բնորոշել տնտեսական համակարգի արագ վերականգնման հնարավորությունը և վարվող տնտեսական քաղաքականության արդյունավետությունը: Թերևս մեկ այլ տեսանկյունից՝ Սինգապուրը ևս կարող էր տեղ զբաղեցնել այդ ցուցակում հաշվի առնելով տնտեսական կառուցվածքը, ըստ որի համախառը ներքին արդյունքի շուրջ 70 տոկոսը ուղղվում է ծառայությունների բնագավառին, շուրջ 25 տոկոսը՝ արդյունաբերությանը, մնացյալը՝ գյուղատնտեսությանը: ՀՆԱ-ի մեկ շնչի հաշվով մեծությունը կազմում է ավելի քան 51.000

¹²³ <http://gtmarket.ru/news/2013/01/16/5283>

ամերիկյան դոլար, գործազրկության մակարդակը ցածր է Եվրոպական մի շարք երկրներից, երկրում կատարվում են մեծածավալ նորարարություններ, որոնց մեծ չափը ներդրվում են տնտեսությունում: Բացի այդ՝ ուշագրավ են տնտեսական դրական սպասումները և տրամադրվածությունը: Գլոբալ մրցունակության ինդեքսով երկիրը գրավում է վարկանիշային ցուցակի երկրորդ հորիզոնականը:

Այս մասով թերևս անելիքներ կան այն առումով, որ հասարակությանը, տնային տնտեսություններին ու գործարար շրջանակներին պետք է համակողմանիորեն ցույց տալ, իրազեկել այն տնտեսությունների մասին, որոնք ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի պայմաններում ոչ միայն տնտեսական անկում, այլև տնտեսական աճ արձանագրեցին: Սա տնտեսական անվտանգության, բազմաբնույթ իրավիճակներում դիմակայելու հնարավորություն է, որում էական դեր են խաղում նաև տնտեսվարող սուբյեկտների սպասումները, ինչը արտահայտվում է ներդրումների կատարմամբ, ընդհուպ ինչպես զարգացող մի շարք երկրների դեպքում է՝ (Չինաստան, Լեհաստան, Հարավային Կորեա, Նիգերիա և այլն), արտադրության ծավալների, սպառման «միտումների» ավելացմամբ: Բացի այդ՝ հասարակությունում հիմնախնդրի համակողմանի քննարկումը և ներկայացումը ևս տնտեսությունում դրական սպասումների ձևավորման իրական հիմքեր է ստեղծում: Տնտեսական աճի ներուժը բարձր է գնահատվում նաև զարգացող մի շարք երկրների համար, ինչպիսիք են՝ Չինաստանը, Հնդկաստանը, Ինդոնեզիան, Վիետնամը, Թուրքիան, Բրազիլիան, Մալազիան և այլն: Այս ցուցակում, երկրորդ ապա երրորդ, տասնյակում պատվավոր տեղ կարող են հատկացվել Սինգապուրի, Քաթարի, ԱՄԷ-ի, Մալազիայի և մի շարք այլ զարգացող երկրների տնտեսություններին: Շատ դեպքերում, երբ խոսվում է երկրի զարգացման մասին, հասկացվում է նրա աճը: Աճը և զարգացումը միևնույնը չեն: Աճ կարող է տեղի ունենալ զարգացման հետ միասին կամ նրա բացակայության դեպքում¹²⁴: Այսօրինակ ուսումնասիրություններում տնտեսական աճը բնութագրվում է որպես հիմնականում քանակական ցուցանիշ, տնտեսական զարգացումը՝ «որակական, դրական արժևորմամբ է սահմանվում», ինչը «ուղղորդված է դեպի տնտեսական աճը» և ըստ էության՝ ուղղորդում է այն: Տվյալ պարագայում միանշանակությունը բացակայում է և

¹²⁴ Տե՛ս Акофф Р., Планирование будущего, Москва: Прогресс, 1985, с. 62. Երկիրը կարող է զարգանալ և չաճել: Տե՛ս Վարդանյան Գ., Գիտելիքահենք տնտեսություն. հնարավորություններ և մարտահրավերներ: Երևան, «Գիտություն», 2008 թ., էջ 233:

ուշագրավ է, որ այս համատեքստում տնտեսագիտական տարբեր ուղղություններում, միջազգային տարբեր կառույցների գնահատականներում, տարբեր փորձագետների մոտեցումներում տնտեսական զարգացումը պայմանավորող գործոնները, բնորոշող սահմաններն ու սահմանումները տրամադծորեն տարբերվելով և ընկած լինելով սկզբունքորեն տարատեսակ հարթություններում, փոխլրացված կարգով նկարագրում են տնտեսական զարգացման բովանդակությունը և ընթացքը:

Պատմության դասերը ցույց են տալիս, որ այդչափ ցանկալի ազատության համար անհրաժեշտ է համապատասխան ինստիտուցիոնալ միջավայրի ձևավորում և սոցիալ-տնտեսական պայմանների առկայություն: Մասնավորապես, գիտության տարաբնույթ բնագավառների փոխառնչմամբ քննվում է ազատության ընկալման պատրաստականության աստիճանը: Եզրահանգվում է, որ զարգացած երկրների համար ազատական տնտեսական քաղաքականության կիրառությունն արդարացված է, այնպես, ինչպես զարգացող երկրների համար նպաստավոր է պետական հովանավորչական քաղաքականության իրականացումը: Ազատ առևտրի ու հովանավորչության վերաբերյալ տնտեսագիտական բանավեճերը հարատև են այնքան, քանի դեռ առկա է զարգացող ու զարգացած երկրների միջև շահերի բախում: Առևտրական հարաբերությունների ազատականացումը զարգացած երկրի համար բարգավաճման և առաջատար դիրքի պահպանման լավագույն պայմանը կարող է լինել, իսկ զարգացող երկրների համար այդ ճանապարհը կարող է պայմանավորված լինել պետական «հովանավորչության հիման վրա տնտեսական քաղաքականության իրականացմամբ»¹²⁵:

¹²⁵ Այս գաղափարների ճշմարտացիությունը, թերևս, ապացուցվեց գործնականում. շնորհիվ հովանավորչության Գերմանիան թոփք ապրեց 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, Ռուսաստանը՝ 1893 – 1913 թթ., իսկ Ճապոնիայում և Սինգապուրում իրականացվեցին յուրատեսակ «տնտեսական հրաշքներ»: Առաջանցիկ զարգացում ապրելով՝ մասնահատուկ այսօրվա Գերմանիան, Միացյալ Նահանգները Սինգապուրը և մի շարք այլ զարգացած երկրներ արդեն մեծապես ազատ առևտրի կողմնակիցներն են:

ԳԼՈՒԽ 2. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄՈԴԵԼՆԵՐԸ՝

ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

2.1 Տնտեսության ինքնակարգավորման և զարգացման դասական տեսությունը. սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկությունները

Տնտեսագիտության դասական ուղղության ձևավորման ակունքներում հենասյունա-
յին նշանակություն էր տրվում տնտեսության ազատականացման, ինքնակարգավորման,
գների, աշխատավարձի, փողի իրական (անվանական) տոկոսադրույքի առաձգականու-
թյան սկզբունքներին, որից էլ ածանցվում են տնտեսական ռեսուրսների ամբողջական և
արդյունավետ օգտագործման գաղափարները¹²⁶։ Այս ուղղության շրջանակներում ի
սկզբանե դիտարկվում է փողի չեզոքության գաղափարը։ Փողը դիտվում է որպես տեխնի-
կական միջոց, որը սպասարկում է ապրանքափոխանակության գործարքները։ Հատկա-
պես դասական ուղղության ձևավորման և զարգացման վաղ շրջանում արդիական էր և
ներկայում դրսևորումներ ունի միկրոտնտեսական փոփոխությունների հիման վրա
տնտեսական աճի ու առաջընթացի ապահովման մոտեցումը։ Ըստ այս հայեցակարգի՝
տնտեսվարող սուբյեկտները դիտվում են որպես բանական էակներ, նրանց տնտեսական
գործունեությունը՝ արդյունավետ, իսկ տնտեսական աճ ու զարգացում ապահովելու գոր-
ծում առանցքային նշանակություն է տրվում միկրոտնտեսագիտական հիմնահարցերին։
Տնտեսվարող այս միավորների ռացիոնալ վարքագիծը տարածվում է ողջ տնտեսական
համակարգի վրա, այլ կերպ ասած՝ տնտեսական համակարգը դասական տեսությամբ
սահմանված վերացարկումների պայմաններում գործում է լրիվ զբաղվածությամբ ու ար-
դյունավետ¹²⁷։ Այս մոտեցման հենքում են Ա. Սմիթի, Դ. Ռիկարդոյի, Ժ. Սեյի և այլ

¹²⁶ Տե՛ս Սմիթ Ա., Исследование о природе и причинах богатства народов, Москва, Соцэкгиз, 1962; Д. Рикардо, Сочинения, Москва, Госполитиздат, 1955, В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо, Москва, Эконом-Ключ, 1993, <http://bibliotekar.ru/biznes-64-2/121.htm> Железный закон заработной платы. Мальтус и Маркс, <http://ecocrisis.wordpress.com/1-2/suprapopulatia/malthus/> Опыт о Законе Народонаселения, Томас Р. Мальтус, <http://rutube.ru/video/116bd8e2594-1532-3aefeb9888086b72f/>:

¹²⁷ Տե՛ս Теория Мальтуса: новый взгляд; Дж. Милль, Основы политической экономии. Сочинения в 3-х томах, т. 3. Влияние общественного развития на производство и распределение. – М.: Прогресс, 1981. Аникикин А., Юность науки, Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса, Москва, Издательство политической литературы, 1971.

դասականների տնտեսագիտական հայացքներն են¹²⁸: Այս համատեքստում՝ տնտեսական զարգացման դասական ըմբռնման տրամբանական հենքը շարադրված է Ա. Սմիթի հայտնի խոսքերում, որ մարդը պետական պաշտոնյաների և լայնախոհ մտածողների կողմից քաղաքական մեխանիզմում սովորաբար դիտարկվում է որպես նյութ, մատերիա: Մտածողները հաճախ խախտում են մարդկային արարմունքների բնական ընթացքը: Որպեսզի պետությունը բարբարոսական վայրագության աստիճանից հասնի բարեկեցության բարձրագույն աստիճանի, անհրաժեշտ է խաղաղություն, թեթև հարկեր և հանդուրժողականության մթնոլորտ: Մնացած ամեն ինչ կհոգա դեպքերի բնական ընթացքը¹²⁹: Այսօրինակ մեկնաբանություններում առանցքային է տնտեսական ազատականության հայեցակարգի առաջարկը, որին որպես հենք ծառայում է շուկայական, տնտեսական հարաբերությունների ձևավորման գաղափարը: (Տրամաբանական այս կառույցում բնական կարգի հիմնավորումը «փեղկվում էր»՝ մի կողմից դիտվելով, որպես տնտեսական քաղաքականության սկզբունք և նպատակ, մյուս կողմից՝ յուրահատուկ տեսական կառույց, տնտեսական իրականությունն ուսումնասիրելու տեսական մոդել): Միևնույն ժամանակ շուկայական օրենքները լավագույն կերպով կարող են ներգործել տնտեսության վրա, երբ մասնավոր շահը բարձր է կանգնած հասարակականից: Հոգեբանական տեսանկյունից դասական տեսությունում ներկայացվում էր էգոիզմի՝ անձնական շահի առավելագույն բավարարման սկզբունքի, կենսունակության հնարավորությունները: Այն փոխառնված էր Կ. Հելվեցիուսից, ով մարդկային էգոիզմը դիտում էր բնական. այն մարդկային քայլերի դրդապատճառ է, հասարակության վերելքն ապահովող ուժ է, որը զուգահեռվում էր «բնության ձգողականության ուժի» հետ: Կենդանական աշխարհում բացառելով գիտակցական փոխանակային հարաբերությունները, այն համարվում էր մարդկային բնության հոգեբանական յուրօրինակ հակում, ըստ որի մարդ ավելի շուտ կհասնի իր նպատակին, եթե դիմի այլոց եսասիրությանը: Դիցուք, վաճառողն ապրանք է վաճառում շուկայում հոգեբանորեն հետապնդելով սեփական շահերի առավելագույն բավարարում, այլ ոչ թե առաջնորդվում է հասարակական շահով: Վերջինը, ամենևին տեսանելի չլինելով նրա

¹²⁸ Сэй. Ж. Б., Тратат по политической экономии, <http://ek-lit.narod.ru/saysod.htm>, Сэй Ж. Б., Начальные основания политической экономии, <http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/framerightn.pl?type=in&links=/in/say-/works/sayw2.txt&name=say&img=works.jpg>.

¹²⁹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Երևան, Ոսկան Երևանցի, 2005 թ., էջ 114 – 115:

մտադրություններում, բավարարվում է առավելագույն չափով և այս հարթությունում կարևորվում է ինստիտուցիոնալ, տնտեսական համապատասխան պայմանների («Laissez Faire») ապահովումը: Ակնհայտ է, որ այս համատեքստում քննարկվում է ռեսուրսների սահմանափակության պայմաններում օպտիմալ օգտագործման հիմնահարցը և տնտեսության բնականոն զարգացումը հնարավոր է լինում միայն ազատ մրցակցության պայմաններում, երբ անձնական շահով առաջնորդվելով մարդիկ կայացնում են տնտեսական որոշումներ, դրանով նպաստելով տնտեսական աճի ու զարգացման ապահովմանը: Վերոգրյալ համատեքստում, տնտեսական զարգացման նախապայմաններում կարևոր նշանակություն է տրվում աշխատանքի մասնագիտացմանը, գործընթացի տրոհմանը: Այս մեկնաբանության շրջանակներում տնտեսական աճը պայմանավորված է արտադրողական աշխատանքով զբաղված մարդկանց թվաքանակով և աշխատանքի արտադրողականության աստիճանով, որն էլ, իր հերթին, պայմանավորված է աշխատանքի բաժանմամբ: Վերջինս նպաստում է՝

- աշխատողների մասնագիտական հմտությունների խորացմանը,
- աշխատանքի արտադրողականության հարյուրապատիկ անգամներով ավելացմանը,
- արտադրաժամանակի տնտեսմանը,
- աշխատանքային գործիքների կատարելագործմանը,
- աշխատանքային գործընթացի մեքենայացմանը:

Այս ամենը տնտեսական զարգացման և բնական կարգի էվոլյուցիայի արգասիքն է, ռեսուրսների, ապրանքների և փողի ազատ տեղաշարժի անխոչընդոտ պայմաններ են ստեղծված, և տնտեսական ռեսուրսները, արտադրության գործոններն օգտագործվում են արդյունավետորեն: Միևնույն ժամանակ մասնագիտացման հետևանքով աշխատանքը կարող է դառնալ միօրինակ ու այն աստիճանի պարզ, որ կարող է բացասաբար ազդել մարդու մտավոր ու ֆիզիկական ունակությունների վրա: Հոգեբանական տեսանկյունից ենթադրվում է, որ վարձու աշխատողի մասնագիտական հմտությունների ձեռքբերումն իրականացվում է մտավոր, սոցիալական և ռազմական որակների հաշվին: Ֆիզիկական աշխատանքի ունակությունների զարգացման հակառակ՝ մտավոր կարողությունները բթանում են և սովորաբար մարդ դառնում է այնքան բթամիտ ու տգետ, ինչքան որ մարդ-

կային էակը կարող է դառնալ: Ըստ Սմիթի՝ յուրաքանչյուր հասարակությունում այս կացության մեջ են հայտնվելու աշխատավոր աղքատները, եթե կառավարությունը միջոցներ չի ձեռնարկում դրա կանխման համար¹³⁰: Այսպիսով, հոգեբանական տեսանկյունից փաստվում է, որ ազատական հայեցակարգի (պայմանների) ձևավորման համար համապատասխան ինստիտուցիոնալ միջավայրի առկայություն է անհրաժեշտ: Մասնավորապես այս հարթությունում քննվում էր ազատության ընկալման, պատրաստակամության աստիճանը: Սա փոխառնչելի էր դառնում իրազեկության ու (տնտեսական) ռացիոնալության հիմնադրույթին: Կարևորվում է կայացած արտադրությունների ձևավորումը, որոնք կարող են մրցակցել օտարերկրյա արտադրողների հետ: Անգլիայում, Գերմանիայում կոչերը՝ «օգնենք հայրենական արտադրողներին, գնենք հայրենական արտադրության ապրանքները» արդիական էին մինչև ազատական հայեցակարգի ներդրումը, որն այդ երկրների սպառողների մոտ կայացած մտածողություն էր և սպառման նախընտրությունների աստիճանակարգման մեջ կարևոր տեղ էր զբաղեցնում: Այս գաղափարների ճշմարտացիությունը ապացուցվեց գործնականում:

Շնորհիվ հովանավորչության Գերմանիան տնտեսական թռիչք ապրեց 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկիզբին, Անգլիան՝ մինչև 1770-ական թվականները, իսկ Ճապոնիայում՝ 1950-ական թվականներին իրականացվեց «տնտեսական հրաշքը»: Ի համեմատություն այս ամենի՝ ֆիքսվում էր, որ ԱՄՆ-ում տնտեսապես անարդյունավետ միևնույն ժամանակ զարգացման ներուժ պարունակող ճյուղերում իրականացվում էր պետական արդյունավետ միջամտության քաղաքականություն, իսկ տնտեսապես կայացած ճյուղերի համար ազատական պայմաններ էին ձևավորվում¹³¹: Ինչևէ, առաջանցիկ զարգացում ապրելով, այդ երկրները մեծապես ազատ առևտրի կողմնակիցներ են դառնում: Այս տեսության շրջանակներում, ֆինանսատնտեսական առումներով փողի առկայությունը կամ բացակայությունը ժամանակի երկարատև հատվածում տնտեսական համակարգի գործունեության արդյունավետության վրա էապես կարող է չազդել: Այս տրամաբանության զարգացման համար հիմք են Սեյի նույնության և հավասարության մեկնաբանությունները:

¹³⁰ Տե՛ս Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Գ. Գալստյան, Ա. Մարտիրոսյան, Կ. Ավետիսյան, Մ. Եղիազարյան, Ա. Հակոբջանյան, Հ. Մարգարյան, Ա. Ներսիսյան, Երևան, Ասողիկ, 2009, էջ 69 – 70:

¹³¹ www.jh.isea.ru – Журнал историко-экономических исследований 2003 – т. 3, N 2 – 3. Лузан П., Фридрих Лист как историк экономики, Основная идея и база исследования. Глава 9. Североамериканцы.

րը¹³²: Ենթադրվում է, որ տնտեսվարող սուբյեկտները տնտեսությունում խնայողություններ են կատարում երկարաժամկետ հատվածում հոգեբանորեն սպառման նպատակով, ուստի և մի դեպքում՝ Սեյի նույնությունում, գների գործողության մեխանիզմից անկախ, մյուս դեպքում՝ Սեյի հավասարումում, գների գործառույթներով պայմանավորված՝ տնտեսությունում հաստատվում է հավասարակշռությունը¹³³: Այս սկզբունքներում որոշակի փոփոխություններ նկատվեցին և հենց դասական տեսության շրջանակներում վերնայվեցին փողի չեզոքության վերաբերյալ կարծրատիպերը: Հատկապես 1970-ական թվականներին դասականները կարևորեցին փողի դերը և նշանակությունը տնտեսությունում¹³⁴, և դասական ուղղության ներկայացուցիչ, ամերիկացի տնտեսագետ Ի. Ֆիշերի (1867–1947 թթ.) փողի տեսությունը դարձավ ելակետ ժամանակակից մոնետարիզմի համար, ըստ որի կարևորվեցին փողի պահանջարկի ֆունկցիան և դրա կայունությունը¹³⁵: Փողին մեծ նշանակություն տալով՝ մոնետարիստները, գտնում են, որ և՛ ապրանքների, և՛ ներդրումների պահանջարկը կախված է դրամական հոսքերից: Եթե, ըստ Քեյնսի, փողի պահանջարկը կախված է տնտեսվարող սուբյեկտների վարքագծից, ինչը որոշ դեպքերում կարող է անկանխատեսելի լինել, ապա ըստ մոնետարիստների՝ փողի պահանջարկը կայուն է նույնիսկ ամենաանբարենպաստ պայմաններում: Սրանով հաստատվում է դրամաշրջանառության արագության կայունությունը: Ի դեպ, «կայուն» ամեննախնի նշանակում հաստատուն: Դասական տեսությամբ՝ տնտեսվարող սուբյեկտների վարքագիծը դադարում էր լինել անկանխատեսելի. ոչ միայն անկանխատեսելի չէր, այլև լիովին համընկնում էր «ռացիոնալության դասական կերպի ընկալ-

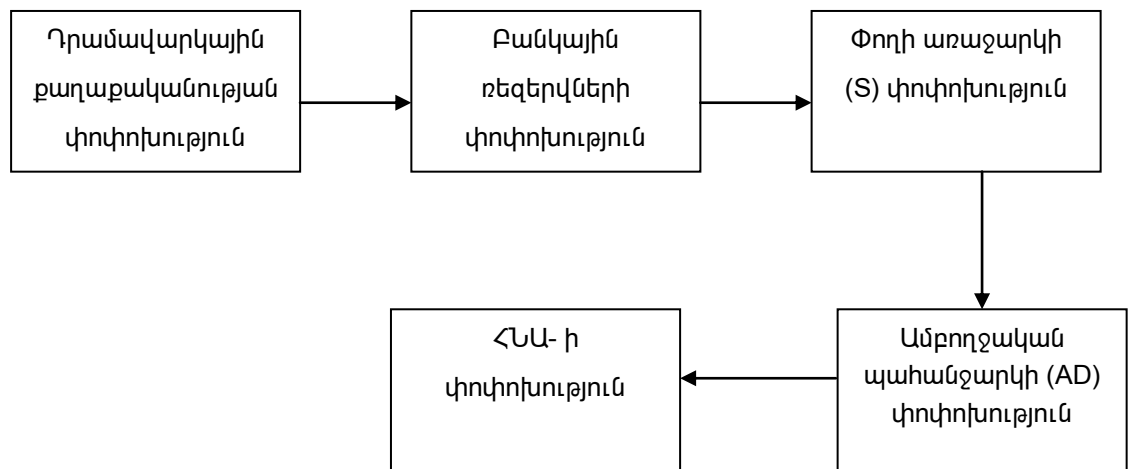
¹³² Կիրակոսյան Գ., Թավադյան Մ., Գրիգորյան Ա., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան, «Տնտեսագետ», 2004, էջ 155 – 159: Майбурд Е., Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. Москва, Дело, 2000, с. 179 – 182, 187 – 193.

¹³³ Ինչպես շատ դիպուկ արտահայտվել է Ջ. Գելբրեյթը, Սեյի օրենքի ընդունելը կամ չընդունելը մինչ 20-րդ դարի 30-ական թվականները (Մեծ դեպրեսիան) եղել է այն հատկանիշը, որով տնտեսագետները տարբերվում էին տխմարներից: Տե՛ս Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն: Երևան, Ճարտարագետ, 2004, էջ 45:

¹³⁴ Классика экономической мысли, Вильям Петти, Адам Смит, Давид Рикардо, Джон Мейнард Кейнс, Милтон Фридмен, Москва, Эксмо-Пресс, 2000; Ефимов В., Дискурсивный анализ в экономике: Пересмотр методологии и истории экономической науки, Вопросы регулирования экономики, том 2, 2011, с. 5 – 79.

¹³⁵ Ի. Ֆիշերի փողի տեսությունը փողի քանակական տեսության վերափոխված տարբերակն է: Ֆիշերը փողի տեսության շրջանակներում դիտարկում է գների ընդհանուր մակարդակին առնչվող շրջանառության միջոցների գնողունակության փոփոխման հիմնահարցերը: Տե՛ս Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Գ. Գալստյան, Ա. Մարտիրոսյան, Կ. Ավետիսյան, Մ. Եղիազարյան, Ա. Հակոբջանյան, Հ. Մարգարյան, Ա. Ներսիսյան, Երևան, Ասողիկ, 2009, էջ 159 – 162:

մանը>>: Այսպիսով, փողի զանգվածի փոփոխության ազդեցության փոխանցումային մեխանիզմը մոնետարիստները համարում են իրենց գլխավոր ձեռքբերումը:

Գծապատկեր 2.1.1 Փողի զանգվածի փոփոխության ազդեցության փոխանցումային մեխանիզմը՝ ըստ մոնետարիստների¹³⁶:

Ըստ մոնետարիստների՝ փողի զանգվածի փոփոխությունն ազդում է ոչ միայն ներդրումների, այլև ամբողջական ծախսումների մյուս բաղադրիչների՝ զուտ արտահանման, տնային տնտեսությունների սպառողական ծախսերի, պետական գնումների վրա: Արդյունքում փողի զանգվածի փոփոխությունից բխող ցանկացած ազդակ կարող է ունենալ երկարատև ու զգալի հետևանքներ: Միաժամանակ, մոնետարիստները գտնում են, որ տնտեսության մասնավոր հատվածը մեծմասամբ կայուն է, իսկ անկայունության նշանները ի հայտ են գալիս, երբ կառավարությունը փորձում է հարկաբյուջետային և դրամավարկային լծակներով ազդել տնտեսության վրա: Հոգեբանական տեսանկյունից (ուղղակի, թե անուղղակի)՝ շոշափվում է տնտեսվարող սուբյեկտների բանականության և տնտեսության ինքնակարգավորման կանխավարկածի իսկությունը: Զուտ հոգեբանորեն՝ փողի առկայությունը և կանխիկի ու խնայողությունների չափն ու հարաբերակցությունը կարող են էապես ազդել տեղի ունեցող տնտեսական երևույթների և, մասնավորապես, տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագծի վրա: Պայմանավորված այն հանգամանքով, թե գումարի տվյալ մեծությունը ժառանգություն է ստացվել, կամ աշխատավարձ է, տնտեսվարող սուբ-

¹³⁶ Տե՛ս Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Գ. Գալստյան, Ա. Մարտիրոսյան, Կ. Ավետիսյան, Մ. Եղիազարյան, Ա. Հակոբջանյան, Հ. Մարգարյան, Ա. Ներսիսյան, Երևան, Ասողիկ, 2009, էջ 69 – 70:

յեկտի տնտեսական վարքագիծը կարող է փոփոխությունների ենթարկվել: Որպես կանոն, տնտեսվարող սուբյեկտներն առաջին դեպքում ավելի առատաձեռն են, հեշտությամբ են ազատվում այդ գումարներից, երկրորդ դեպքում՝ ավելի ժուժկալ են, խնայողաբար են ծախսում գումարները: Խնայողությունների բավականաչափ մեծության դեպքում, ի դեպ սա ևս յուրաքանչյուր անհատի հոգեբանական, սոցիալական և այլ առանձնահատկություններով ու «գնահատականներով է» որոշվում, ֆիզիոլոգիական պահանջմունքների բավարարված լինելու պայմաններում՝ կարող են դրսևորվել աշխատանքի դրդապատճառների, որակի ու ծավալների փոփոխություններ: Այլ կերպ ասած՝ ապրանքների, ծառայությունների գնումն ու սպառումը, հանգիստը, զվարճանքները, ուժերի վերականգնումը և այլն, ևս «ժամանակատար գործընթացներ են», որոնց ուղղությամբ ժամանակային հատկացումներն որպես կանոն աճում են եկամուտների վերոնշյալ չափով ավելացման դեպքում: Փոխառնչությունների այս համատեքստում ինչպես պատկերված է տնտեսագիտության բնագավառում Նոբելյան մրցանակակիր Ա. Լյուիսի տնտեսական զարգացման մոդելում աշխատանք ռեսուրսի անհատական առաջարկի կորը, որոշակի մակարդակից հետո դրսևորում է հակադարձ կախվածություն: Այլ կերպ ասած տնտեսվարող սուբյեկտը չի ձգտում առավելագույն եկամտի ստացմանը, այլ ավելի մեծ ժամանակ է տրամադրում ստացված գումարների ծախսմանը¹³⁷: Նեոդասական տնտեսագիտության ներկայացուցիչների՝ Ա. Լյուիսի¹³⁸, Ռ. Լուկասի¹³⁹, Ջ. Մուրի¹⁴⁰ և այլոց¹⁴¹, հայացքներում որոշակի փոփոխություններ են նկատվում: Դիցուք, տնտեսական զարգացումն ապահովվելու տես-

¹³⁷ Рациональность действий и поведения экономического субъекта в контексте современной теории постнеоклассической рациональности; Теория рационального выбора, Швери Р. // Вопросы экономики. 1997. № 3. С. 25-34; Швырев В., Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность. Москва, Прогресс-Традиция, 2003.

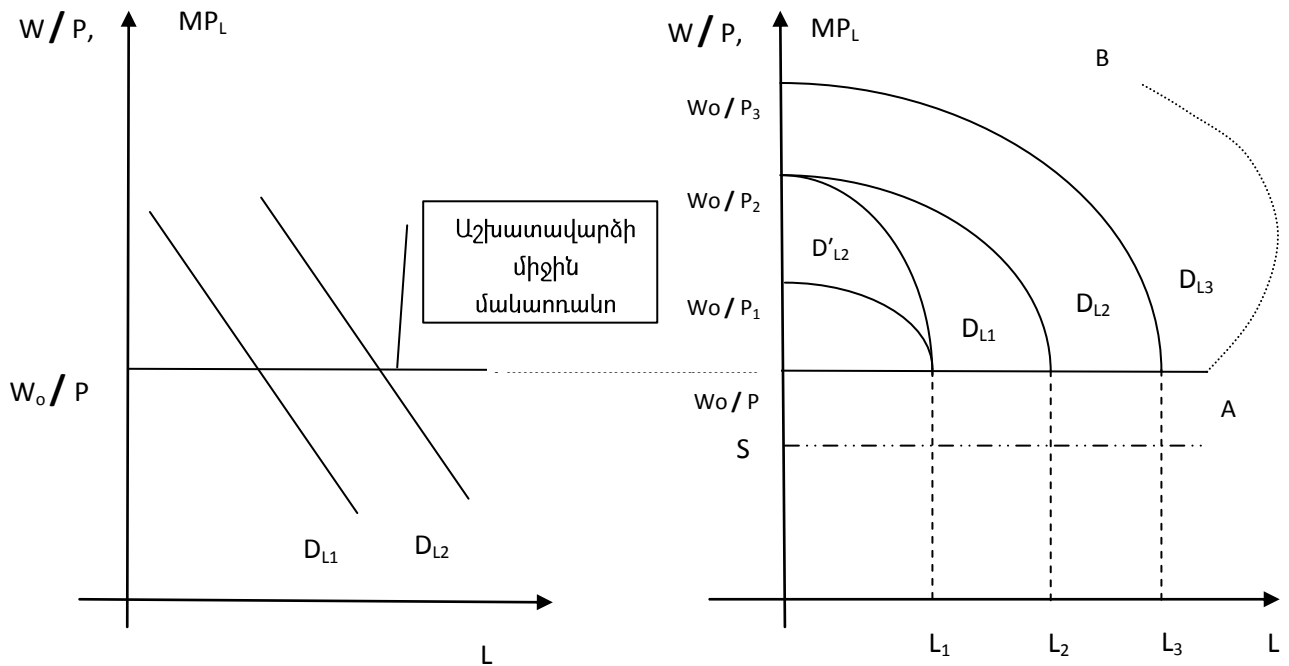
¹³⁸ Льюис А., Концепция множественности факторов роста, Отрицание закономерностей развития общества. http://www.kp-p.ru/22017302015_3319281216172021761229723161215/17_15/17341223_122242522_19154791.html Lewis A., Contribution To Development Thinking and Policy. Center Discuccion Paper N 891.

¹³⁹ On The Mechanics Of Economic Development, R. Lucas, University of Chicago, USA, Journal of Monetary Economics, 22 (1988) 3-42. North-Holland. Supply-Side Economics: An Analytical Review, Robert E. Lucas Jr., Oxford Economic Papers, New Series, Vol. 42, N 2 (Apr., 1990 USA), pp. 293-316, Published by: Oxford University Press.

¹⁴⁰ Rational Expectations and the Theory of Price Movements, John F. Muth, Econometrica, Vol. 29, No. 3 (Jul., 1961), pp. 315-335, Published by: The Econometric Society Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1909635>, Accessed: 19/09/2008

¹⁴¹ Rational Expectations And The Theory Of Economic Policy, Thomas J. Sargent and Neil Wallace, University of Minnesota, Minneapolis, U.S.A. 1986, Paul Roderick Gregory, Thomas Sargent, Rational Expectations And The Keynesian Consensus. Economics and Finance, 2000.

անկյունից վերլուծվում էին ավանդական՝ գյուղատնտեսության և ժամանակակից արդյունաբերության ոլորտների փոխառնչությունները: Այս տրամաբանությամբ՝ արդյունաբերության բնագավառում աշխատանքի մասնագիտացման և գիտատեխնիկական առաջընթացի արդյունքների ներդրման ու ճյուղում տարածման համար առկա են ակնհայտ պայմաններ, մինչդեռ գյուղատնտեսության բնագավառում՝ ներդրումների տեմպերը կարող են հապաղել՝ հաշվի առնելով աշխատանքի սեզոնայնությունը, բնակլիմայական և այլ պայմանները: Այս ամենով հանդերձ՝ առանցքային տեղ է հատկացվում ձեռներեցներին և ձեռնարկատիրական ունակությամբ անձանց գործունեության արդյունավետությանը: Ուստի և շահութաբերության մակարդակի բարձրացումը՝ տնտեսական ու նորմալ շահույթի ստացումը, կարող է պայմանավորված լինել տնտեսությունում գիտատեխնիկական նորարարությունների առկայությամբ, դրանց ներդրման համար համապատասխան հիմքերի ձևավորմամբ: (Գիտատեխնիկական նորարարությունների իրականացումն անընդհատ չէ, այն ենթադրում է որոշակի ցիկլի առկայություն, կարող է ընդհատվել ու նորից և այլ կերպ ծավալվել): Տեխնոլոգիական առաջընթացով պայմանավորված՝ տնտեսական զարգացման արդյունքում աշխատանքային ռեսուրսների ավելցուկային՝ պակաս արտադրողական, մասը հոսում է աշխատուժի պակասուրդ արձանագրած, սակայն առավել արտադրողական ճյուղեր: Տվյալ պարագայում, գյուղատնտեսությունից՝ արտադրական բնագավառ: Իհարկե, ինստիտուցիոնալ տեսությամբ, անկախ առավելագույն եկամուտներ ստանալու հնարավորություններից, կարող են արժարժվել մարդու հոգեբանական կախվածությունը, ցանկությունը չլքելու հայրենի բնակավայրերը՝ գյուղը, համայնքը և այլն, դիսկալիուս վարքագիծը և այլ առանձնահատկությունները: Սակայն դասական մոտեցմամբ մարդը դիտվում է որպես հոգեբանորեն անձնական շահի առավելագույն բավարարման վարքագիծ դրսևորող էակ: Ուստի և ցածր եկամտաբերությամբ ճյուղերից, տվյալ դեպքում գյուղատնտեսությունից աշխատուժը տեղափոխվում է արդյունաբերության բնագավառ: Այս տրամաբանությամբ՝ արտադրողական ոլորտների ընդլայնման և ոչ արտադրողական ոլորտների կրճատման պայմաններում կարևորվում են նաև խնայողությունների առկայությունը և դրանք արդյունավետ ներդրումների վերածման ապահովումը: Այս շրջանակներում առանցքային է դիտվում տնտեսության տարբեր ոլորտների անհամաչափ տնտեսական աճի հաղթահարումը:

Գծապատկեր 2.1.2 Զարգացող երկրների աշխատաշուկայի և տնտեսական զարգացման նեոդասական առանձնահատկությունները՝ ըստ Ա. Լյուիսի¹⁴²:

Այս մոտեցման շրջանակներում գծապատկեր 2.1.2-ում սահմանվում է՝ ($MP_L = W/P$), իրական աշխատավարձի և աշխատանքի սահմանային արդյունքի հավասարությունը: Աշխատաշուկայում պահանջարկի մեծացման դեպքում (դիցուք՝ D_{L1} -ից D_{L2}), ավելանում է աշխատողների (L) քանակությունը, սակայն աշխատավարձի միջին մեծությունն անփոփոխ է: Սա նշանակում է, որ աշխատանքի առաջարկը կատարյալ առաձգական է (տնտեսությունում առկա է գործազուրկների «բանակ»), ուստի և անկախ աշխատանքի պահանջարկի ու մեծության փոփոխություններից՝ աշխատավարձի (W/P) մեծությունը հաստատուն է: Տնտեսական զարգացման դասական մեկնաբանության այսօրինակ մոտեցման, «դասական երկվության» ըմբռնման այս շրջանակներում¹⁴³ զարգացող երկրների պարագայում սահմանվում են բաշխման յուրատեսակ մեխանիզմներ: Արտադրության բնագավառում որոշիչ է համարվում շուկան, և գործում է սահմանային արտադրողականության անկման օրենքը, արդյունքում հավասարվում են աշխատանքի սահ-

¹⁴²<http://economics.wideworld.ru/economist/lewis/ap>, <http://rustem-nureev.ru/wpcontent/uploads/2014/01/1004.pdf>:

¹⁴³ <http://www.monographies.ru/129-4219>, Монографии, Современные Экономические Теории в Трудах Нобелиантов, Концепция Дуалистической Экономики.

մանային արդյունքի՝ սահմանային ծախսերի ու իրական աշխատավարձի մեծությունները¹⁴⁴։ Գյուղատնտեսության ոլորտում որոշիչ են ինստիտուցիոնալ գործոնները, և արդյունքում եկամտի հաստատված (S) չափը կազմում է աշխատավարձի միջին (W/P) մեծության շուրջ 70 տոկոսը¹⁴⁵։ Քանի որ գյուղատնտեսության ոլորտում աշխատանքի առաջարկի մեծությունը գերազանցում է պահանջարկի մեծությունը (ավելցուկային աշխատանքի սահմանային արտադրողականությունը հավասարվում է զրոյի), իսկ արտադրության ոլորտում նկատվում են ընդլայնման միտումներ, ապա գյուղատնտեսությունից նկատվում է աշխատուժի արտահոսք դեպի ընդլայնվող ոլորտներ¹⁴⁶։ Հաշվի առնելով սահմանային արտադրողականության անկման օրենքը աշխատանքի պահանջարկի (D_L) կորերն ունեն վայրընթաց վերոգրյալ ձևը, և տվյալ ոլորտի ընդլայնման արդյունքում պահանջարկը մեծանում է (ընդլայնվում են տնտեսական շահույթ ստանալու հնարավորությունները, ինչն արտահայտվում է D_{L1} կորի D_{L2} , D_{L3} և այլ մակարդակներ տեղաշարժմամբ), մինչև, դիցուք, A կետը, որից հետո նկատելի են աշխատավարձի մակարդակի բարձրացման և կատարված աշխատանքի ծավալի նվազեցման միտումներ՝ գծապատկեր 2.1.2-ում աշխատավարձի միջին մակարդակի կորի կետանշված (AB) հատվածը։ Տնտեսական զարգացման հաջորդ մակարդակում արտադրության բնագավառում աշխատավարձը սկսում է բարձրանալ, քանի որ կրճատվում է աշխատանքի ավելցուկային առաջարկը, և չի պահպանվում աշխատուժի առաջարկի կատարյալ առաձգականությունը։ Արդյունքում կրճատվում են տնտեսական շահույթի ստացման հնարավորությունները, և տնտեսության համամասնական զարգացման համար իրական հիմքեր են ձևավորվում, որն արտահայտվում է տնտեսության վերոգրյալ ճյուղերում աշխատավարձի մակարդակների համահարթեցմամբ¹⁴⁷։ Տնտեսական զարգացման գործընթացը փոխապայմանավորված է տնտեսության ճյուղերի միջև տնտեսական ռեսուրսների վերաբաշխմամբ, և սա ներկայացվում է որպես «իրերի զարգացման բնական կարգի դրսևորում»։ Սակայն մեկ

¹⁴⁴ Нуреев Р., Экономика развития: Модели становления рыночной экономики, Москва, ИНФРА-М, 2001, с. 50 – 52.

¹⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁴⁶ http://www.e-reading.ws/chapter.php/127765/75/Maksakovskii_-_Geograficheskaya_kartina_mira_Posobie_dlya_vuzov_Kn._I__Obshchaya_harakteristika_mira_Global'nye_p--chestva.html: Отраслевая структура мирового хозяйства.

¹⁴⁷ Տե՛ս Արիելի Դ., Предсказуемая Нерациональность, Скрытые силы, определяющие наши решения / Пер. с англ., Москва, Изд. Манн, Иванов и Фербер, 2010.

փաստ ակնհայտ է, որ կապիտալիստական տնտեսական համակարգի ձևավորման պարագայում սոցիալական գործոններին այն աստիճան կարևորություն չէր տրվում, ինչպես, օրինակ, շուկայական տնտեսության ձևավորման ու զարգացման պարագայում է: Սա կարող էր նպաստել եկամուտների հարաբերականորեն համահավասարեցմանը և տնտեսությունում եկամուտների շերտավորմամբ պայմանավորված հոգեբանական լարվածության թուլացմանը: Այս համատեքստում առաջարկվում էր բացասական եկամտահարկի նախագիծ, ըստ որի պետությունը սահմանում է կենսանվազագույն պահանջմունքների բավարարման համար չափը՝ ներառյալ ոչ միայն ֆիզիոլոգիական, այլ նաև սոցիալական պահանջմունքների բավարարման հնարավորությունները: Այն աշխատողներին, որոնց եկամուտները ցածր են կենսանվազագույն մեծությունից, պետությունը պետք է վճարի նպաստներ, իսկ նրանց համար, ում եկամուտները գերազանցում են կենսանվազագույն մեծությունը, պետությունը պետք է սահմանի հարկեր: Հոգեբանական տեսանկյունից աշխատունակ բնակչության շրջանում կավելանանա աշխատանք փնտրելու ակտիվությունը, կնվազեն խնամառության տրամադրությունները, որոնք հետևանք են գործազրկության համար վճարվող նպաստների և այլ հասարակական բարիքների: Քանի որ մարդը հոգեբանորեն միտված է անձնական շահի առավելագույն բավարարմանը՝ նա չի փորձի գոյատևել պետական սուղ օգնությամբ, այլ կծգտի ընդլայնել իր եկամուտները՝ անցնելով ուրիշ աշխատանքի: Տնտեսական զարգացումն այս համատեքստում ընկալվում է որպես դասական երկվության հաղթահարման համար իրական երաշխիքների ձևավորում: Սակայն զուտ հոգեբանական տեսանկյունից ձեռնարկատերը կարող է չծգտել գերշահույթի¹⁴⁸, կարճաժամկետ և միջնաժամկետ տիրույթներում աշխատանքի պահանջարկի D_{L2} կորը կարող է D'_{L2} տեսքը ստանալ (գծապատկեր 2.1.1): Դիցուք՝ ձեռնարկատերը կարող է

¹⁴⁸ Ակներև է, որ տնտեսագիտությունը «բարոյագիտություն» դիտելու Սիսմոնդի հայեցությունը, որն իր վրա կրում է Ա. Սմիթի «Բարոյական զգացմունքների տեսություն» աշխատության ազդեցությունը, նպատակ ունի տնտեսական ֆենոմենները դիտարկելու ոչ թե լոկ իրենց աբստրակտ ձևի մեջ, որպես մեկուսացած սկզբունքներ, այլ ամբողջ տնտեսական կյանքի ուսումնասիրությունը, որտեղ կապակցված են և տնտեսական, և սոցիալական, և բարոյական, պատմական և կենցաղային գործոնները: Սա արդեն տնտեսագիտության մեջ սոցիալական հարցերի լուծման նոր ուղիների պահանջ էր, որը և թույլ է տվել նրան ընդհանրացնելու. «Ես կարծում եմ, որ ստեղծել եմ քաղաքատնտեսություն նոր հիմքի վրա»: Տե՛ս Сисмонди Ж., Новые начала политической экономии, т. 1, Москва, Соцэкгиз, 1935, с. 139: Եթե Սմիթը մերժում էր պետության միջամտությունը «այն ամենի հետ ինչը հարաբերություն ունի ազգային հարստության աճի հետ», ապա Սիսմոնդին հաճախ է դիմում այդ միջամտությունը: Կառավարությունը, ապահովելով անհատի ազատությունը, պետք է «մարդկանց զոհողություններին սահմանների դնի»: Տե՛ս Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն: Երևան, Ճարտարագետ, 2004, էջ 60 – 61:

առաջնորդվել ոչ թե գիտատեխնիկական նորարարությունների արդյունքների ներդրմամբ, առավելագույն շահույթ ստանալու մղումներով, այլ հակված լինել ֆորմալ և ոչ ֆորմալ եղանակներով պահպանելու շահութաբերության ձևավորված մակարդակը: Գործնականում հնարավոր են իրավիճակներ, երբ երկրից նկատվում է արտագաղթ, և մարդիկ նախընտրում են ապրել ու աշխատել այլ՝ զարգացած, ընդհուպ զարգացող երկրներում, որտեղ աշխատանքային պայմաններն ավելի բարենպաստ ու աշխատավարձերն ավելի բարձր են: Սա առավել համընկնում է տնտեսական ռեսուրսների, ապրանքների ու ծառայությունների ազատ ներհոսքի ու արտահոսքի պայմանների ստեղծման քաղաքականությանը, ինչպես նաև անձնական շահի առավելագույն բավարարման մոտեցմանը: Ինչևէ, դասական տեսության տնտեսական զարգացման «դեղատոմսերը» ակտիվ վիճաբանության առարկա են ոչ միայն տնտեսագիտական, այլ նաև քաղաքագիտական շրջանակներում: Ճիշտ է, մի շարք դեպքերում այդ «քաղաղատոմսերը» հանգեցրել են հաջողության, օրինակ Չիլիում՝ Պինոչետի օրոք, ԱՄՆ-ում՝ Ռեյգանի օրոք, Մեծ Բրիտանիայում՝ Թետչերի օրոք և այլն: Լիովին հասկանալի է, որ նման օրինակները ուղեցույց են շատ հետսոցիալիստական ռեֆորմատորների համար: Սակայն այստեղ արդյունքներն ավելի համեստ եղան: Խնդիրն այն է, որ տնտեսական զարգացման ցանկացած հայեցակարգ, ինչպես և տնտեսագիտական ուղղությունն ու հայացքների համակարգը մշակված է որոշակի տիպի և իրավիճակի տնտեսության համար, ինչպիսին է զարգացած շուկայական տնտեսությունն իր ուրույն դրամավարկային ոլորտով և բնակչության անհատապաշտական հոգեբանությամբ, այլ ոչ թե այն համակարգերի համար, որոնք չունեն ազգային, քաղաքական, հոգեբանական էական առանձնահատկություններ, մեկ խոսքով՝ իրենց «սեփական տնտեսական դեմքը»¹⁴⁹:

Այս տեսանկյունից անհրաժեշտ է բացահայտել տնտեսական համակարգի էությունը, առանձնահատկությունները և, տնտեսական հստակ նպատակներ սահմանելով, առանց որևէ հայեցակարգի ֆետիշացման, հիմնավորել տնտեսագիտական տարաբնույթ մոտեցումների կիրառելիության հնարավորությունները:

¹⁴⁹ Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Գալստյան Գ., Մարտիրոսյան Ա., Ավետիսյան Կ., Եղիազարյան Մ., Հակոբջանյան Ա., Մարգարյան Հ., Ներսիսյան Ա., Երևան, Ասողիկ, 2009, էջ 166:

2.2 Տնտեսական գործընթացներում պետական միջամտությամբ զարգացման մարքայան և ինստիտուցիոնալ մոդելները. համեմատական մեկնակերպ

Տնտեսական զարգացման մարքայան տեսության եղած վերլուծությունները հիմնականում երկփեղկված են: Մի տեսանկյունի համաձայն՝ հիմնորոշ է դիտվում այն, որ Կ. Մարքսը հատկապես երիտասարդ տարիքում հեղափոխական գործընթացների ակտիվ մասնակից էր, կոմունիստական մանիֆեստի համահեղինակ¹⁵⁰, ուստի այդ և մի շարք այլ պատճառներով արտաքսված էր եվրոպական շատ երկրներից: Մեկ այլ տեսանկյունից՝ հասուն տարիքում, որպես գիտնական, Կ. Մարքսի «Կապիտալ» աշխատությունում «հեղափոխություն» բառը չի գործածվում: Ավելին, իրենց զուտ մարքսիստ համարող գիտնականների մի մասը խոսում է հասարակական էվոլյուցիայի համար պայմանների անհրաժեշտության մասին, որի արդյունքում էլ տեղի են ունենում տնտեսական ֆորմացիաների փոփոխություններ¹⁵¹:

1859 թ. հրատարակվեցին Կ. Մարքսի «Քաղաքատնտեսության քննադատության շուրջ» և Զ. Դարվինի «Տեսակների ծագումը բնական ընտրությամբ» աշխատությունները: Հետագայում «Կապիտալում» ամբողջացված այդ քննական մոտեցումների և Զ. Դարվինի տեսության հիմնարար սկզբունքների միջև «զուգահեռներ» անցկացվեցին. մեկը դուրս բերեց հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների, մյուսը՝ կենդանական և

¹⁵⁰ Մարքս Կ., Էնգելս Ֆ., Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը // Կ Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Ընտիր երկեր երեք հատորով, հատոր առաջին, Երևան, «Հայաստան», 1971, էջ 33 – 79, http://issuu.com/7208/docs/_123-3f49697b3f3:

¹⁵¹ Հեղափոխության իրականացման ժամանակի և «քաղաքատնտեսական օրգանիզմի» հասունացման պահանջի վերաբերյալ էվոլյուցիոն և հետահայաց վերլուծությամբ բանավեճեր են ծավալվել: Ըստ Պլեխանովի՝ ռուսական հեղափոխությունը ժամանակավորեալ գործընթաց էր և ֆորմացիոն առումով հասունացած չէր (տե՛ս Պլեխանով Գ., Փիլիսոփայական ընտիր երկեր, հատոր 2, Երևան, 1962): Գիտական տեսանկյունից՝ Մարքսի մոտ հեղափոխական անցմամբ՝ սոցիալիստական հասարակարգի ձևավորում տեղի կունենա տնտեսական համակարգի (տվյալ պարագայում կապիտալիզմի) բնականոն զարգացման, էվոլյուցիայի արդյունքում: Ի մասնավորի՝ հիմնահարցի շրջանակներում Տիխոմիրով-Պլեխանով մտածողների մոտ գիտական բանավեճի ընթացքում եզրահանգումն այն էր, թե «պատմությունը թոփքներ չի կատարում»: Սակայն նույն պարբերությունում նշվում է, թե պատմության ընթացքում տեսանելի էին անչափ շատ «թոփքներ» և բռնի հեղաշրջումներ: Արդյունքում գաղափարը վերածակերպվում էր, թե պատմությունը չնախապատրաստված թոփքներ չի կատարում: Ոչ մի թոփք չի կարող տեղի ունենալ առանց բավարար պատճառի, որը պարունակվում է հասարակական զարգացման նախորդ ընթացքում: Բայց քանի որ այդ զարգացումը երբեք կանգ չի առնում, ապա կարելի է ասել, որ պատմությունը մշտապես զբաղված է թոփքներ և հեղաշրջումներ նախապատրաստելով: Նա աշխատում է դանդաղ, բայց նրա աշխատանքի արդյունքները (թոփքները և քաղաքական կատաստրոֆաները) անխափանելի են ու անխուսափելի: Պլեխանով Գ., «Փիլիսոփայական ընտիր երկեր», հատոր 1-ին: Երևան, Հ.Պ.Հ., 1960, էջ 411:

բուսական տեսակների «փոփոխականության» յուրովի միանման օրինաչափություններ: Մի դեպքում տեսակների էվոլյուցիան բերում էր թռչչքաձև զարգացման («հեղափոխական փոփոխությունների»), մյուս դեպքում տնտեսական էվոլյուցիան կրկին՝ թռչչքաձև զարգացման («հեղափոխական փոփոխությունների»): Ահա այս հենքով է իրականում ընկալելի մարքսյան տեսությունը¹⁵²: Փիլիսոփայական տեսանկյունից մարքսյան ուսմունքում արձարծվող մի շարք հասկացություններ¹⁵³ պետք է դիտարկել Հեգել-Ֆոյերբախ մտածողական տանդեմի խոհափիլիսոփայական համակարգի ծիրում, որում էական նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ ցանկացած դրույթ պարունակում է սկզբունքային «հակադրույթ»¹⁵⁴, որոնց համակողմանի քննարկումները կարող են հասարակական էվոլյուցիայի պատճառ հանդիսանալ: Մարքսյան տեսության գնահատման առանձնահատկությունն այն է, որ «Կապիտալը» պետք է հետազոտել որպես մեկ ամբողջական կուռ համակարգ: Առանձին դրույթները տրոհված ընկալելիս պետք է մտապահել, որ տարաբնույթ (քանակական) միակցումները կարող են բերել որակական տեղաշարժերի¹⁵⁵: Շահութաբերության անկման, կապիտալիզմի կործանման, «վերափոխման» Կ. Մարքսի կանխասացությունները դեռ արդիական են համարվում և տնտեսական ճգնաժամերը, դրանց հետևանքները ստիպում են վերհիշել բոլոր այն տեսություններն ու հեղինակներին, ովքեր երբևէ արձարծել են տնտեսական անկման վերաբերյալ հիմնախնդիրներ: Համաշխարհային տնտեսական վերջին ճգնաժամով պայմանավորված՝ անդրադարձը Կ. Մարքսին հոգեբանորեն բացատրելի է: Մարդկանց հիշողության մեջ դեռևս պահպանված են կապիտալիզմի ամենահայտնի քննադատի հեղափոխական տեսության

¹⁵² Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Երևան, Ոսկան Երևանցի, 2005, էջ 209:

¹⁵³ Մարքսյան «Կապիտալը» տնտեսագիտության բնագավառի երկի ամենատրամաբանված և շաղկապված շարադրանքն է: Կարծում ենք, որ «Կապիտալը» երբևէ ընթերցած տնտեսագետներից քչերը կփորձեն վիճարկել այդ ակնհայտ արժանիքը: Գալստյան Գ., Կ. Մարքսի տնտեսագիտական տեսությունը և դրա ժամանակակից նշանակությունը: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2012 թ., Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն 2013, էջ 72:

¹⁵⁴ <http://kommunika.ru/?p=9845>, Гегель, Маркс и их диалектики, <http://eurasialand.ru/txt/kanke/54.htm>, От антропологического материализма Фейербаха к диалектическому материализму Маркса, <http://classic-marxist.ru/texts/foundations.html>, Дьяченко В., Философские основы марксистской теории коммунизма.

¹⁵⁵ «Կապիտալի» հատորների միջև առկա իմաստային աղճատումը «զուտ» մարքսիստները բացատրում են խմբագրական առանձնահատկություններով, նաև կարևորում են այն փաստը, որ Մարքսն ավարտին չհասցրեց «Կապիտալի» երկրորդ և երրորդ հատորները, ինչն էլ տարաբնույթ գիտական մեկնաբանությունների ընթացքում իմաստային աղճատում է առաջացնում:

դրվագներ, և անհույս հիվանդի նման նրանք պատրաստ են դիմել ցանկացածի, ով կխոստանա ապաքինել իրենց հիվանդին, առավել ևս՝ երջանկացնել¹⁵⁶: Կրելով Դ. Ռիկարդոյի տնտեսագիտական մտածողության և ներկայացրած քաղաքատնտեսական կառույցի ազդեցությունը՝ նա դատապարտեց կապիտալիստական տնտեսական համակարգի գոյությունը և ուրվագծեց ապագա հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի էությունը և ձևավորման տրամաբանությանը: Փիլիսոփայական տարրեր նկատելի են Մարքսի կատարած վերլուծության բազում հանգույցներում: Նա «դասակարգային մոտեցում հաղորդեց քաղաքատնտեսությանը»՝ դասակարգային պատկանելիությունը սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունից որոշիչ է տնտեսական վարքագծի դրսևորման գործում: Անհատի շահերը և նրա կարգավիճակի փոփոխությունն ածանցյալ են դիտարկվում կեցությունից: Իսկ այդ հանգամանքը կարող է բերել անձնական շահի ընկալման, դրսևորման ու բավարարման մեխանիզմների փոփոխության: Օրինակ՝ ձեռնարկատերը, կապիտալիստը հոգեբանորեն կփորձի հնարավոր չափով երկարաձգել աշխատանքային օրը, առավել ինտենսիվ օգտագործել տնտեսական ռեսուրսները, իսկ նրա ձեռնարկությունում զբաղված վարձու աշխատողները կփորձեն քիչ աշխատել, միաժամանակ՝ ներկայացնելով աշխատավարձի բարձրացման պահանջ: Երբ վերոնշյալ երկու կողմերը փոխեն դիրքերը ու տեղը, ապա կփոխվեն նրանց ինստիտուցիոնալ, հոգեբանական սպասումները և տնտեսական պահանջները: Մարդու էությունը դիտվում է որպես փոփոխական կատեգորիա, դինամիկ «կառույց», որի էվոլյուցիան պայմանավորված է հոգեբանական, պատմական, սոցիալական, աշխարհագրական և բազում այլ գործոններով: Ըստ այդմ՝ փոփոխության կենթարկվեին մարդու էությունից բխող տնտեսական օրինաչափությունները, արդյունքում՝ հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաները: 2. Դարվինի պարագայում այսօրինակ միտումներ դրսևորվում էին կենդանական և բուսական աշխարհում: Էական տարբերությունն այն է, որ բնության մեջ տեսակները առաջնորդվում են էներգիայի պահպանման, կենդանի մնալու, տեսակը շարունակելու օրենքով, իսկ մարդկային աշխարհում առանձնահատկությունը այն էր, որ մարդու տեսակը որոշմասով բաղկացած էր հոգեբանական «էությունից», մյուս մասով՝ «որոշվում էր կեն-

¹⁵⁶ Գալստյան Գ., Կ. Մարքսի տնտեսագիտական տեսությունը և դրա ժամանակակից նշանակությունը: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2012 թ., Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն 2013, էջ 69:

դանական»¹⁵⁷ ծագմամբ: Մարքսյան ուսմունքում ենթադրվում է այնպիսի պայմանների ձևավորում, որ այդ անցումը կատարվի աստիճանաբար, թեև անցման արդյունքը կարելի է որակել թռիչքաձև կամ թերևս՝ հեղափոխական դրսևորում: Այստեղ տեղին է վերհիշել Կ. Մարքսի նամակը Չ. Դարվինին, որում մարդու էությունից բխող հատկանիշն է գոյատևելը, հոգեբանական տեսանկյունից՝ կամայական, այդ թվում տնտեսական մրցակցությունում հաղթելը (թերևս սրա արտահայտչաձևն է կապիտալի կենտրոնացման, համակենտրոնացման դրսևորումը)¹⁵⁷: Այսպիսով, հասարակական հարաբերությունների էվոլյուցիան բերում է տարաբնույթ հոգեբանական պահանջմունքների ձևավորմանը, որոնց բավարարման համար անհրաժեշտ պայման է հասարակական փոխգործակցությունը: Այս փոխառնչության շրջանակներում անհատը դիտվում է, որպես պատմության հետևանք: Պատմական զարգացմամբ պայմանավորված՝ տեղի է ունենում անհատի էության փոփոխություն, ինչն էլ պատճառահետևանքային կապով դրսևորվում է տնտեսությունում արտահայտվող օրինաչափությունների փոփոխությամբ, ուստի և տեղի ունենում տնտեսական համակարգի փոփոխություն: Ձևավորված նոր իրողության պայմաններում առաջ եկած նոր տնտեսական համակարգը, ինչպես դարեր առաջ ստրկատիրության, ֆեոդալիզմի պայմաններում գործող տնտեսական մոդելները, հանդես կբերեն իրենց բնորոշ օրինաչափություններ: Այս առումով տնտեսական օրինաչափությունների դրսևորումները դիտարկում էին յուրատեսակ էվոլյուցիայի ծիրում: Տվյալ մոտեցմամբ՝ հասարակությունը դիտարկում է որպես «ամբողջական և անընդհատ զարգացող սոցիալական համակարգ»¹⁵⁸ և իրերի «դիալեկտիկան» փոխառնչման ու զարգացման արդյունք: Մարքսյան ընկալմամբ՝ «իրականում դիալեկտիկան մեր գլխում միայն արտացոլումն է իրական զարգացման, որը տեղի է ունենում բնության և մարդկային հասարակության աշխարհում և ենթարկվում է դիալեկտիկական ձևերին»¹⁵⁹: Ըստ այս տեսության՝ զարգացման ներքին շարժիչ ուժը հակասությունն է, որն ամփոփված է ցանկացած երևույթում: Հասարակության տարբեր խավերի շահերի բախման ու համընկնման, հակա-

¹⁵⁷ <http://derbas.narod.ru/appendix.html>, Эволюция Цивилизации, Междисциплинарные Исследования, Марксизм и Дарвинизм, <http://www.1917.com/XML/G1dxTb-eb9EDZPJ-B5jK28nnsiA#B001>, Маркс, Дарвин и т.д. – революция эволюции.

¹⁵⁸ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Երևան, 1983, հատոր 9, էջ 165:

¹⁵⁹ «Կարլ Մարքս. Կենսագրություն» / հեղինակային կոլեկտիվ՝ Պ. Ֆեդոսեն (ղեկավար), Երևան, 1972, էջ 603:

դրության ու հակադրության միասնության և պայքարի անխզելիության կապի հիման վրա կապիտալիստական եղանակի զարգացման միտումը Մարքսը ենթարկում է «բացասման բացասում» ընդհանուր դիալեկտիկական օրենքին: Այս օրենքը տեսանելի է կապիտալիզմի նախորդ հասարակական ֆորմացիաների և ապագա կոմունիստական ֆորմացիայի հետ արտադրության կապիտալիստական եղանակի փոխառնչություններում: Այսպիսով, ցանկացած տնտեսական ֆորմացիա էվոլյուցիոն անհրաժեշտությամբ ինքն է կատարում սեփական բացասումը: Արդյունքում՝ մարքսյան տեսությունում համաշխարհային զարգացմամբ պայմանավորված ցանկացած տնտեսական համակարգ կգործի իրեն բնորոշ օրինաչափություններով, իսկ հասարակությունը այնքանով որ անհատը, որպես հասարակական էակ, էվոլյուցիայի արդյունքում իրեն հատուկ ռացիոնալությամբ «կընտրի» լավագույն տարբերակը: Այսպիսով, տնտեսագետը պետք է կարողանար հասկանալ այդ ֆորմացիաների գործողության ինստիտուցիոնալ-տնտեսական առանձնահատկությունները¹⁶⁰: Մարքսի մտածողությունը ինստիտուցիոնալ-հոգեբանական տեսանկյունից թրծվում էր իր ապրած ժամանակահատվածում գործող բուրժուական հասարակարգի ներսում¹⁶¹: Նրա մտածողությունը, ըստ Յ. Շումպետերի, ի տարբերություն դարի հարթությունում ապրող և քաղաքատնտեսության բնագավառում ստեղծագործող բազում մասնագետների, հստակ ընդգծված պատմափիլիսոփայական բնույթի էր, իսկ մնացյալ մեծամասնությանը՝ ֆիզիկա-մաթեմատիկական¹⁶²:

Իհարկե, մարքսյան բնագրերում հետահայաց վերլուծությամբ առկա են կապիտալիստական տնտեսության զարգացման (տարաբնույթ) ճանապարհային քարտեզներ: Ամբողջական եկամտի աճն ուղեկցվում է աշխատավարձի հարաբերական կրճատմամբ, և ի հայտ է գալիս լճացումը: Ըստ «Կապիտալի» 1-ին հատորում դատողությունների հիմնական սխեմայի՝ հավելյալ արժեքը կենտրոնացվում է հասարակության մի բևեռում՝ կապիտալիստների դասակարգի ձեռքում: Այսինքն՝ մրցակցության հետևանքով միաժամանակ աճում է կապիտալի համակենտրոնացման աստիճանը: Արդյունքում սրվում է

¹⁶⁰ «Կապիտալի» առաջին հատորի առաջին հրատարակության առաջաբանում նշվում է, որ տվյալ աշխատության «վերջնական նպատակն է՝ հայտնագործել արդի հասարակության շարժման էկոնոմիկական օրենքները», Մարքս Կ., Կապիտալ, հատոր 1-ին, Երևան, Հայպետհրատ, 1954, էջ 8:

¹⁶¹ Шумпетер Й., История экономического анализа, в 3 т., том 2, Санкт-Петербург, 2004, с. 504 – 506.

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում:

կապիտալիզմի հիմնական հակասությունը՝ արտադրության կազմակերպման գործընթացի հասարակական բնույթի և դրա արդյունքների յուրացման մասնավոր բնույթի միջև: Աստիճանաբար արտադրության հսկողությունը կենտրոնանում է խոշոր մասնավոր կապիտալի ձեռքում: Այս իրավիճակում հասարակական արտադրությունը տեխնիկապես և կազմակերպական առումով պատրաստ է հասարակական հսկողության, հետևաբար տնտեսական համակարգի փոխարինման՝ այսինքն՝ սոցիալիզմին անցնելու: Այս տեսակետն էր ընկած 1917 թվականի ռուսական հեղափոխության բոլշևիկյան ծրագրի հիմքում: Այս տարբերակի իրականացումը բնավ չտվեց այն արդյունքը, ինչը ենթադրվում էր, քանի որ կապիտալիզմի ձևավորման նախասկզբնական փուլում հեղափոխական միջամտությամբ սոցիալիստական տնտեսակարգին անցումը գաղափարապես չէր համապատասխանում մարքսյան տեսության հիմնարար սկզբունքներին:

Մարքսյան տեսությամբ տնտեսական զարգացման մյուս տարբերակն ունի միանգամայն այլ հիմք, որն ամբողջությամբ հրատարակվեց 20-րդ դարի 60-ական թվականներին: Երկրորդ տարբերակի հիմքը գիտատեխնիկական առաջընթացն է: Դեռևս 19-րդ դարի կեսերին Կ. Մարքսի ուշադրությունը գրավել էր այն հանգամանքը, որ աշխատանքի ֆոնդազինվածության սովորական աճի ետևում դրսևորվում է արտադրության գործընթացից մարդու անմիջական աշխատանքի արտամղման միտումը: Տնտեսական զարգացման արդյունքում աճում է հարաբերական գերբնակչության մակարդակը, նախկինում զբաղվածները դառնում են գործազուրկ, ինչի հաշվին հնարավոր է ակնկալել աշխատողների աշխատավարձի մակարդակի հարաբերական բարձրացում: Գործազուրկների թվաքանակի աճն ի վերջո հանգեցնում է տնտեսական ֆորմացիայի փոփոխության: Հասարակական, տնտեսական հարաբերությունների զարգացման արդյունքում փոխվում է մարդու էությունը (սա դիտարկվում է որպես փոփոխական մեծություն), ինչն էլ համապատասխանում է սոցիալիստական տնտեսակարգում գործունեության պայմաններին: Մարդը հասարակական սեփականությանը սկսում է վերաբերվել ինչպես (կապիտալիստական տնտեսությունում) մասնավոր սեփականությանը: Անշուշտ, մասնագետները նման մոտեցմանը միանշանակ չեն վերաբերվում, որպես հակափաստարկ է առանձնացվում մարդու էության անփոփոխ լինելը. ինչպես ֆիզիոկրատների, այնպես էլ դասականների մոտ տնտեսության զարգացման «բնական կարգը» դիտարկվում էր հարատև, քան-

զի մարդու էությունը անփոփոխ կատեգորիա է: Այստեղից էլ ածանցյալ՝ տնտեսությունում դասական օրենքներն ու օրինաչափությունները դարերի ընթացքում կմնան անփոփոխ և գիտակցական փոխանակային հարաբերությունները համարելով մարդկային բնության յուրօրինակ հակում, այն սկզբունքն է ներկայացվում, թե մարդ ավելի շուտ կհասնի իր նպատակին, եթե դիմի այլոց եսասիրությանը:

Հետաքրքրական էր, որ ինստիտուցիոնալիստները ևս առաջնորդվում էին Չ. Դարվինի բնության դիտարկումներով: Նրանց դիտարկմամբ՝ տնտեսագիտության ուսումնասիրության առարկա «ինստիտուտները նախկինում տեղի ունեցած գործընթացների արդյունք են և հարմարեցված են անցյալի հանգամանքներին ու քանզի կյանքը բավականին բարդ էվոլյուցիոն պրոցես է, ապա ներկայում ձևավորված գերակայությունների պարագայում այդ կառույցների գործունեությունը մշտապես չէ, որ անցյալի պես պահանջված է»¹⁶³: Այս տրամաբանությունից բխում է դրանց նորացման անհրաժեշտությունը՝ էվոլյուցիայի օրենքների և «ժամանակի պահանջներին» համապատասխան: Այդ նորացման գործընթացը ևս սկզբունքորեն ներկայացվում է համընդհանուր հավանության հասարակական ներդաշնակ զարգացման տեսանկյունից¹⁶⁴: Այս հարթությունում առանձնացվում է այն դրույթը, որ տնտեսվարող սուբյեկտներն առաջնորդվելով անձնական շահի առավելագույն բավարարման սկզբունքով, ցանկանում են ընդարձակել իրենց գործունեության սահմանները, (գեր)շահույթի ստացման հնարավորությունները: Տնտեսությունում կատարվում են նաև («ինքնաշխատ») ներդրումներ, մարդիկ կծգտեն անձնական, կոլեկտիվ, հասարակական և այլ շահերի դրսևորումների բավարարմանը և բնական ընտրության ճանապարհով կառանձնացվեն առավել «դիմացկուններն ու ուժեղները»¹⁶⁵:

¹⁶³ Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория: Учебник / Под общей ред. А. Аузана. Москва: ИНФРА – М, 2005, с. 416. <http://institutional.narod.ru/history1/ch8.htm>, Старый институционализм, <http://institutional.narod.ru/lectures/lecture1.htm>, Общая характеристика институционализма.

¹⁶⁴ Розмаинский И., Институционализм как феноменология социальной истории: Основные положения институционалистской политологической доктрины, Журнал институциональных исследований. Том 2, N 4, 2010, Санкт-Петербургский филиал Гос. Университета Высшей школы экономики, <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/04/20/1268025707/JIS2.4-13.pdf>. Тамбовцев В., Теории Институциональных изменений, Москва: Проспект, 2016.

¹⁶⁵ Бренделева Е., Институциональная экономика, Москва, Кнорус, 2017. Հիմնախնդրի շրջանակներում ընդհուպ էվոլյուցիոն անդրադարձ է կատարվում և հիմնահարցի քննարկման սկիզբ է դիտվում նախնադարյան ժամանակահատվածը: Ի մասնավորի՝ սեփականության առաջացումը սկզբնական շրջանում

Արտադրողների, ձեռնարկատերերի խավը հասարակությունում ընկալվում է հեղինակավորության դիրքերից: Հետագայում, հասարակական, տնտեսական զարգացմանը համընթաց, այս մոտեցմամբ առանձնացվեցին ապրանքներ, որոնց գները որոշ դասակարգերի ներկայացուցիչների շրջանում հոգեբանորեն պայմանավորվում են հեղինակավորության աստիճանով, այլ ոչ թե պահանջարկի օրենքի գործողության մեխանիզմով¹⁶⁶: Այստեղից էլ՝ բնակչության որոշակի շերտեր ապրանքների որոշ տեսակների գների իջեցումը ընկալում են որպես դրանց որակի, հեղինակավորության աստիճանի ու արդիականության կորուստ, որի բնական հետևանքը այդ ապրանքների համախմբի նկատմամբ գնորդի պահանջարկի կրճատումն է: Հակառակը՝ նույն ապրանքների գների բարձրացումն ընկալվում է որպես որակի, հեղինակավորության աստիճանի ու արդիականության մակարդակի բարձրացում, բնականաբար՝ աճում է գնումների ծավալը: Հետագայում ինստիտուցիոնալիստները գալիս են եզրահանգման, որ միջին խավերի որոշ ներկայացուցիչներ ցուցամոլությամբ, ցուցադրական սպառմամբ հոգեբանորեն փորձում են նմանակել մեծահարուստների վարքագիծը: Այսպիսով, տնտեսագիտական տեսանկյունից դրվում էր մարդու ոչ ռացիոնալ վարքագծի գիտական բացատրություն: Արդյունքում մարդը ներկայացվում էր որպես առավել բարդ էակ, որի էությունն ակտիվանում է հասարակության զարգացմամբ՝ ֆիզիոլոգիական պահանջմունքների բավարարմանը, եկամուտների ավելացմանը, տնտեսական հնարավորությունների ավելացմանը համընթաց: Նույնիսկ որոշակի փուլից սկսած՝ դա ակտիվ պատճառահետևանքային ազդեցություն է թողնում հասարակության զարգացման կողմնորոշումներում: Այս ամենը թերապես էր ներկայացված տնտեսագիտության դասական ուղղության վերացարկումներում:

Ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտությամբ՝ պահանջմունքները տրոհվում են երկու մասի՝ ֆիզիոլոգիական և հոգեբանական: Ֆիզիոլոգիականն այն կենսական պահանջմունքներն են, առանց որոնց բավարարման մարդը պարզապես չի կարող գոյությունը պահպանել: Հոգեբանական պահանջմունքների ներքո քննվում է մարդկային էությունից բխող և մարդկային օրգանիզմի գործունեությանը ուղղակիորեն չկապված պահանջները:

կապվում է ռազմավարի հափշտակման, ուժի դրսևորման հանգամանքներին, հետագայում այդ հիմքի վրա ձևավորվում է ստրկատիրական, այնուհետ՝ ֆեոդալական արտադրաեղանակը:

¹⁶⁶ Ст' у Ариели Д., Предсказуемая иррациональность, Скрытые силы, определяющие наши решения / Пер. с англ., Изд. Манн, Иванов и Фербер, Москва, 2010.

Ջ. Գելբրեյթը տվյալ հասկացությունը դիտում է այնչափ լայն իմաստային տիրույթում, ներառում նույնիսկ հասարակությունում մարդու ձևավորվելիք վարկանիշը՝ այստեղից բխող հոգեկան բավականության աստիճանով, մարդու ցանկությունը ազատվելու «ծանր» մտավոր աշխատանքից, որոշում ընդունելու և հետևանքների պատասխանատվությունից, ռիսկային և անորոշ իրավիճակներից և մարդկային գործունեությանն առնչվող մի շարք այլ՝ այս բնույթի հոգեկան «պահանջներ»¹⁶⁷: Հետադյունաբերական հասարակարգում առավելապես ընդլայնվում են թողարկվող ապրանքների ու ծառայությունների ցանկը: Հնարավոր է դառնում բավարարելու ավելի մեծ ծավալի պահանջմունքներ: Հետաքրքիր միտում է արձանագրվում, որ թողարկվող ապրանքներ ու ծառայություններով հիմնականում բավարարվում են մարդկանց հոգեբանական պահանջմունքները¹⁶⁸: Մասնագիտական գրականությունում դա ոչ ֆունկցիոնալ պահանջարկի¹⁶⁹ բնորոշում է ստացել, դրսևորվել մեծամասնությանը նմանակելու, մեծամասնությունից առանձնանալու, Վերլենի, սահմանափակ ու հարափոփոխ ռացիոնալության էֆեկտների առաջացմամբ¹⁷⁰: Եթե ոչ ֆունկցիոնալ պահանջարկի բավարարման առումով անհրաժեշտ ապրանքների ու ծառայությունների բացակայությունը ոչ մի դժվարություն չի առաջացնում մարդկային օրգանիզմի նորմալ գործունեության ապահովման համար, ապա այդ բարիքների սեփականության իրավունք ձեռքբերելու հնարավորությունն արդեն սպառողին հոգեկան մեծ բավականություն է պատճառում: Այդ հոգեկան զգացումները, դրանցից ածանցյալ դրական հույզերը շարունակում են պահպանվել նաև տվյալ ապրանքի սպառման փուլում: Ահա այս տիպի պահանջմունքների առաջացման համար անհրաժեշտ է ի սկզբանե բավարարել ֆիզիոլոգիական պահանջմունքները. երբ մարդը քաղցած է, դժվար է ապացուցել, թե պետք է սպառել, դիցուք, ճոխության ապրանքները: Ահա «նոր ինդուստրիալ հասարակարգում» մարդը ուղղակի և անուղղակի ավելի մեծ կախման մեջ է հայտնվում հասարակությունում ընդունված նորմերից ու չափանիշներից, ուստի և ուրվագծվում է լավագույն հնարավորու-

¹⁶⁷ <http://www.eclib.ru/istoriya-ekonomicheskix-uchenij/1358-neoinstitucionalizm-ekonomicheskije-vzglyady-dzhk>, Неоинституционализм. Экономические взгляды Дж. К. Гэлбрейта, Г. Беккера, Р. Коуза, Дж. Бьюкенена.

¹⁶⁸ Гелбрейт Дж., Новое индустриальное общество. Избранное - Москва: Эксмо, 2008, с. 126 – 303.

¹⁶⁹ Вехи экономической мысли, т. 1, Теория потребительского поведения и спроса / Под ред. В. Гальперина, Санкт-Петербург, Экономическая школа, 1999, <http://luxurytheory.ru/2011/10/effekt-prisoedineniya-k-bolshinstvu/>. Лейбенстайн Х., Эффект присоединения к большинству.

¹⁷⁰ Нуреев Р., Курс микроэкономики, Москва: Норма, 2006, с. 125.

թյուն՝ հոգեբանական եղանակներով ազդելու մարդու վարքագծի վրա: Տնտեսագիտությունում դիտարկվող պահանջմունքների անկախության և անսահմանափակության դրույթը մաթեմատիկական արտահայտմամբ վերափոխված, կարծեք, հանդես է գալիս որպես ասիմպտոտի ձգտող կախյալ փոփոխական: Ի դեպ, զուտ հոգեբանական հարթությունում դրույթը ևս համարվում է ընդունելի: Տվյալ տեսության շրջանակներում կասկածի տակ է դրվում նույնիսկ «գնորդի, սպառողի ինքնությունություն» վերաբերյալ հայտնի դրույթը¹⁷¹: Այսինքն՝ դեռևս Ա. Սմիթի ժամանակներից նկարագրված շուկայի՝ այժմյան տերմիններով՝ ազդարարման և կողմնորոշման գործառույթի իրականացումը, դիտարկվում է հա-կա-դարձ գործողության մեխանիզմով: Ինստիտուցիոնալիզմի ներկայացուցիչները, ուսումնասիրելով գիտատեխնիկական նորարարությունների ներդրման հնարավորությունները, որոնք գիտական առումով տարողունակ են և զուտ ժամանակագրական տեսանկյունից բավական երկար գործընթաց տնտեսությունում, նկատում են, որ արտադրողին պետք են իրական երաշխիքներ, որպեսզի կարողանա ետ վերադարձնել իր ներդրած մեծածավալ ֆինանսական միջոցները հնարավորինս կարճատև ժամանակահատվածում: Ահա այս պատճառներով պայմանավորված՝ արտադրողը նախապես ձևավորում է արտադրվող ապրանքի պահանջմունք, իսկ պահանջմունքների վճարունակության ապահովումն ինքնին խնդիր չէ «նոր հետինդուստրիալ հասարակարգում», որից հետո միայն սկսում են արտադրության կազմակերպման քայլերը: Այսինքն՝ տնտեսական, հոգեբանական ազդակներն արտադրողից, վաճառողից փոխանցվում են գնորդին, սպառողին, և, կարծեք, արտադրողն է ազդարարում և կողմնորոշում գնորդի, սպառողի գնման նախասիրությունների ձևավորումը, իսկ անհատ սպառողը սպասարկողի դեր է ստանձնում՝ գնելով արտադրված ապրանքները և «մատակարարելով» արտադրողներին խնայված ֆինանսական միջոցներ, որոնք նպաստելու են ներդրումների ընդլայնմանը: Սակայն այս գործն այնքան նրբորեն կարող է կազմակերպված լինել, որ վերլուծաբանների համար պատճառահետևանքային հակառակ պատկերը ձևավորվի: Պահանջմունքների ձևավորման գործընթացն իր նշանակությամբ չի զիջում արտադրության կազմակերպման հիմնախնդիրների լուծմանը, և ժամանակի ընթացքում առավել շատ ռեսուրսներ են կենտրոնացվելու պահանջմունքների ձևավորման տարաբնույթ վերլուծությունների ուղղությամբ: Նշա-

¹⁷¹ Гелбрейт Дж., Новое Индустриальное общество. Избранное. – Москва: Эксмо, 2008, с. 188 – 191.

նակալի դեր է ստանձնելու (զանգվածային) ազդարարման հնարավոր միջոցների կիրառությունը տնտեսությունում, որի պարագայում հաշվի են առնվում նաև արդեն ձևավորված սպառողական նախասիրությունները: Ինստիտուցիոնալ բարեփոխումները ենթադրում են գիտատեխնիկական առաջընթացի և վերջինիս արդյունքների ներդրման արագացում՝ փոխապայմանավորված ինժեներատեխնիկական մտավորականության դերի բարձրացմամբ՝ հետամուտ արտադրության արդյունավետության բարձրացման և լավարկման նպատակներին: Բարեփոխումների արդյունքում նախատեսվում էր նոր կարգի հաստատում, որի դեպքում բուն արտադրության ղեկավարումն անցնում էր վերոնշյալ խավի ձևավորած տեխնիկների հատուկ խորհրդին: Արդյունքում՝ հասարակությունում ձևավորվում է արտադրական համակարգ, որի գործունեության շարժիչ ուժը ոչ թե դրամական շահն է (որը ծառայում է մենաշնորհային տնտեսակարգի առաջացմանը), այլ ողջ հասարակության շահերին ծառայելը: Վերջապես ինստիտուցիոնալիզմում, ինչպես մարքսյան տեսությունում, մարդու էությունը հասարակական զարգացմամբ, տարաբնույթ գործոնների ազդեցությամբ ենթարկվում է որոշակի փոփոխությունների, որոնցից էլ փոփոխության են ենթարկվում տնտեսությունում դրսևորվող օրինաչափությունները: Սակայն այս ամենի արդյունքում չէին նախատեսվում տնտեսական համակարգի զարգացմամբ հեղափոխական դրսևորումներ: Ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության տրամաբանական այս կառույցում կորպորացիան դիտվում է որպես այն օղակը, որը հնարավորություն է ընձեռում առաջատար տեխնիկական կիրառել մեծածավալ տեմպերով: Առանձնացվում է կորպորացիայի զարգացման 2 ընթացք: Մի դեպքում կորպորացիան (հոգեբանական տեսանկյունից) նույնացվում է սեփականատիրոջ անձի հետ, և կորպորացիայի գործունեության շարժառիթների առաջնահերթությունը որոշում է միանձնյա սեփականատերը: Բնականաբար, այս կորպորացիաները միկրոտնտեսական և մակրոտնտեսական առումով առավել արդյունավետությամբ չեն գործի, իսկ գործունեության թերևս միակ դրդապատճառը գերշահույթի ստացման հնարավորությունն է: Մյուս դեպքում՝ այդ կազմակերպությունները էվոլյուցիոն ճանապարհով պարզապես վերածվում են առավել հասուն, կայացած տնտեսավարող միավորների, որտեղ միանձնյա սեփականատերը կորցնում է կորպորացիայի գործունեության ամբողջ վերահսկողությունը: Այսպիսով, զարգացած կամ հասուն կորպորացիան բնութագրվում է տեխնոստրուկտուրային փոխանցված ղեկավար-

մամբ, որի պարագայում տնտեսվարող սուբյեկտի ռազմավարական մշակումներում, որպես դրդապատճառ, այլևս չի դիտարկվում միայն առավելագույն շահույթի ստացումը, այլ գերակշռում են տեխնոստրուկտուրայի ամրապնդման ու հետագա հզորացման միտումները, այդ կերպ ապահովելով կորպորացիայի հետագա կայուն գործունեությունը և ընդլայնման հնարավորությունը: Այդ կառույցները հզորանալով՝ ինստիտուցիոնալ տեսանկյունից դառնում են տնտեսական համակարգի արդյունավետ ու կայուն գործունեությունն ապահովող կարևոր տարրեր, որոնց գործունեությունը կարճաժամկետ, միջնաժամկետ հատվածներում կարող է ամենևին պայմանավորված չլինել առավելագույն շահույթի ստացման մղումներով: Այսօրինակ տնտեսական զարգացման շրջանակներում տնտեսվարող սուբյեկտների համար կարող են առաջնահերթ համարվել սոցիալական, ինստիտուցիոնալ և այլ նպատակաուղղվածության գործունեության ծավալումը: Տնտեսվարող սուբյեկտների գործունեության և տնտեսական զարգացման պլանավորման իրապաշտական անհրաժեշտությունն է՝ ղեկավարել ու վերահսկել ժամանակի ընթացքում առավել բարդացող արտադրական գործընթացների կազմակերպումը, ապահովել կապիտալ ներդրումների կայուն ծավալ, գիտատեխնիկական նորարարությունների ներդրում տնտեսությունում: Խոշոր բիզնեսի, արհմիությունների և կառավարության գործունեությունը տնտեսությունում Զ. Գելբրեյթը դիտարկում էր որպես օլիգոպոլիստական մոդելի կենսունակությունն ապահովող գործուն տարրերի նախնական միջնորդություն, ինչը հետագայում կրերի ներքոգրյալ զարգացումների: Անցյալի ընդհանրացումներին հիմնված հետազոտությունները ձևավորեցին այն մտայնությունը, որ շուկայի օլիգոպոլիստական մոդելն առավել ենթակա է կարգավորման ու պլանավորման, քան ազատ մրցակցայինը: Այսպես, ԱՄՆ-ի տնտեսության վերլուծություններում ինստիտուցիոնալիստները ելնում են շուկայի օլիգոպոլիստական մոդելի գործունեության և դյուրացված կարգավորման դիրքերից: Արդարացնելով իր տնտեսագիտական մտահանգումները և զարգացնելով այս տրամաբանությունը՝ նա կատարում է շուկայական և «պլանավորվող» համակարգերի տարանջատում¹⁷²: Շուկայականի տակ՝ նրանք հասկանում են ազատ մրցակցային շուկայի մոդելը, որը, ըստ Գելբրեյթի, դժվար կառավարելի, վերահսկելի ու առավել ևս դժվար պլանավորվող համակարգ է, քան, իր իսկ բնորոշմամբ՝ «պլանավորվողը», որը այս մեկնաբանությամբ՝ շուկայի օլիգո-

¹⁷² Гелбрейт Дж., Новое Индустриальное общество. Избранное, Москва: Эксмо, 2008, с. 44 – 104, 140 – 176.

պոլ մոդելն է: Ըստ Գելբրեյթի՝ շուկայական համակարգի մեխանիզմից բխող վերահսկողական բացակայությունը կարող է քառսային վիճակ ստեղծել, ընդուպ առաջացնել օտարվածության զգացողություն տնտեսվարող սուբյեկտների մոտ¹⁷³: Այս ծրագրում մեծ է շուկայական համակարգի զարգացման և ամրապնդման դերը. էվոլյուցիոն ճանապարհով այն վեր է ածվում տնտեսության կայուն զարգացումն ապահովող այդքան ցանկալի պլանային համակարգի: Միաժամանակ, բարեփոխումների ծրագիրն առնչվում է նաև պլանային համակարգին: Այս դեպքում առաջարկվում է եկամուտների համահարթեցում՝ հարկահավաքության ընթացքում պրոգրեսիվ հարկային դրույքաչափի կիրառմամբ, նաև միջոցառումներ՝ ուղղված շրջակա միջավայրի աղտոտվածության դեմ, գների ու աշխատավարձի մակարդակի սոցիալական ուղղվածությամբ կարգավորում և այս կարգի այլ միջոցառումներ: Այսպիսով, ինստիտուցիոնալիզմի կողմից ներկայացնում է նորովի սոցիալիզմի ձևավորման առաջարկություն: Հինը հիմնավորապես գաղափարախոսական ուղղվածություն ուներ, առաջարկվողը զերծ է գաղափարախոսական ուղղվածությունից և հանգամանքների զարգացման արդյունք է, ենթադրում է արևմտյան գործող տնտեսակարգի ձևափոխում առանց արմատական ու ուժային մեթոդների կիրառման:

¹⁷³ Гелбрейт Дж., Новое Индустриальное общество. Избранное, Москва: Эксмо, 2008, с. 406 – 475.

2.3 Տնտեսական զարգացման քեյնսյան հայեցակարգի հոգեբանական կողմերը՝

արդի ընկալմամբ

Քեյնսյան տեսության շրջանակներում տնտեսությունը վերլուծվում է մակրոառնչությամբ՝ որպես մեկ ամբողջություն. թեպետ ներկայացվում են տարաբնույթ շուկաների վերաբերյալ մտորումներ, սակայն տնտեսությունը վերլուծվում է որպես մեկ ամբողջական միավոր՝ առանց միկրոմիավորների տրոհման սկզբունքի¹⁷⁴: Նույնիսկ նրա վառ քննադատները նշում էին, որ առանց Ջ. Քեյնսի այլ կլիներ ոչ միայն տնտեսագիտությունը, այլ նաև տնտեսությունը¹⁷⁵: Քեյնսը պատասխանատվություն վերցրեց ստեղծելու «ընդհանուր» տեսություն՝ տալով տնտեսության ընդհանուր նկարագիրը: Եթե հիշենք, առաջարկի դասական կորն բացարձակ ոչ առաձգական էր, հիքում ունենալով զբաղվածության բնական մակարդակի և արտադրական կարողությունների «լիարժեք» օգտագործման կանխադրույթները, ուստի տնտեսական գիտությունը զբաղվում էր մեծամասամբ բաշխման հիմնախնդիրներով: Սակայն էականն այն էր, որ գիտական վերլուծություններում անտեսվեց կարճաժամկետ հատվածում տնտեսության զարգացման լրիվ զբաղվածության վիճակից խոտորվող դեպքերի ուսումնասիրությունը, այն ևս մեծապես համարվում էր ինքնակարգավորելի երևույթ: Այսպիսով, այս ամենով հանդերձ կարծեք թե գիտությունը հանգեցվում էր բաշխման տեսությանը: Սակայն, համաձայն Քեյնսի բաշխվող եկամտի չափը փոփոխական մեծություն է, և տնտեսագիտության խնդիրն է զբաղվել այդ մեծությունն որոշող գործոնների ուսումնասիրմամբ: Վերջապես Քեյնսի կողմից ներկայացվում է մի այնպիսի բացատրություն, որն արդյունավետորեն կգործեր ինչպես հավասարակշռության խախտման, այնպես էլ հավասարակշռության ներդաշնակ պահպանման, հաստատման պարագայում¹⁷⁶: Այս առումով անստույգ են դասականների այն պնդումները, թե իբր խանգարված տնտեսական հավասարակշռության տարրերն ինքնաբերաբար վերականգնվում են: Բոլոր դեպքերում քեյնսյան հեղափոխությունը նշանա-

¹⁷⁴ Տե՛ս Բլաուգ Մ., Экономическая мысль в ретроспективе, Москва, Дело ЛТД, 1994, с. 621 – 623.

¹⁷⁵ Կիրակոսյան Գ., Թավադյան Մ., Գրիգորյան Ս., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն: Ուսումնական ձեռնարկ, Երևան: Տնտեսագետ, 2004, էջ 301:

¹⁷⁶ Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Երևան, Ոսկան Երևանցի, 2005, էջ 283 – 284:

վորվեց «Laissez faire» դոկտրինայի ավարտը¹⁷⁷: Նա ստեղծեց մակրոէկոնոմիկայի տեսություն, ցույց տալով, որ այն գործոնները, որոնք ճշմարիտ են միկրոէկոնոմիկայի համար, չեն գործում մակրոտնտեսական հարթության մեջ: Նրա մշակած մակրոտնտեսական մոդելը նպատակ ուներ բացատրելու խրոնիկական զանգվածային գործազրկության և արտադրության ցածր մակարդակի պատճառները¹⁷⁸: Դասական պատկերացմամբ՝ աշխատաշուկայում առաջարկի և պահանջարկի մեծությունները կարգավորվում են աշխատավարձի դրույքաչափերի փոփոխման շնորհիվ: Քեյնսյան տեսությամբ աշխատավարձի մակարդակն աշխատաշուկան հավասարակշռող ուժ չէ: Ավելին՝ այն, ենթադրաբար, նվազման միտում չի ցուցաբերում, քանի որ շահագրգիռ ինստիտուտները, ի մասնավորի՝ արհմիություններն օժտված են զգալի տնտեսական հզորությամբ, որ կարողանան կանխել այդօրինակ երևույթի առաջացումը տնտեսությունում: Որոշ դեպքերում հենց իրենք ձեռնարկատերերը, գործարարները դեմ են աշխատավարձի նվազեցմանը, քանի որ քաջ գիտակցում են այդ երևույթի տնտեսական, հոգեբանական հետևանքները¹⁷⁹: Սակայն քեյնսյան մոտեցումներում չի բացառվում, որ տեղի ունենա աշխատուժի պահանջարկի նկատմամբ առաջարկի գերազանցում: Եթե դասական մոդելում այն ամբողջովին կլանվում էր աշխատաշուկայի կողմից, և գների իջեցումը դրա պատասխան ռեակցիան էր, ապա Քեյնսյան տեսության շրջանակներում աշխատավարձի նվազում տեղի չի ունենում, առավել ևս դրա արդյունքում չի չքանում գործազրկությունը¹⁸⁰: Գործազրկության առաջացումը տնտեսությունում, դասականների պատկերացմամբ, էկզոգեն փոփոխությունների արդյունք է, իսկ քեյնսյան տնտեսագիտական մտածողությամբ՝ փոփոխական առկա տնտեսական համակարգի ներսում¹⁸¹: Համաձայն Քեյնսի՝ աշխատավարձի մակարդակի նվազում տեղի չի ունենա, կնվազեն միայն արտադրության ծավալները և աշխատողների մի մասը դուրս կմնա արտադրության գործընթացից, կհամալրի գործազուրկների շարքերը: Քեյնսյան տեսության շրջանակներում առաջարկվում էր մակրոտնտեսական մոդել, որում տնտեսական հավասարակշռությունը հնարավոր էր ոչ լրիվ զբաղվածության պայ-

¹⁷⁷ Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան, Ճարտարագետ, 2004, էջ 207:

¹⁷⁸ Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան, Ճարտարագետ, 2004, էջ 214:

¹⁷⁹ Экономика труда: Учебник/Под ред. проф. П. Э. Шлендера и проф. Ю. П. Кокина. Москва: Юрист, 2002:

¹⁸⁰ Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Երևան, Ոսկան Երևանցի, 2005, էջ 286–288:

¹⁸¹ Блауг М., Экономическая мысль в ретроспективе, Москва, Дело ЛТД, 1994, с. 607 – 609, 615 – 617.

մաններում: Այսինքն՝ նոր իրողությամբ (զգալի գործազրկության պայմաններում) ձևավորված հավասարակշռությունը չի խախտվի առանց պետության ներդրումների, սպառման ծավալները խթանող քաղաքականության, համապատասխան հարկաբյուջետային, դրամավարկային քաղաքականության իրականացման¹⁸²: Այսպիսով, գործարարը մինչ ներդրումներ կատարելը տնտեսությունում վերլուծում է կապիտալի սահմանային արդյունավետությունը ոչ միայն տվյալ պահին, այլև ապագայում ակնկալվող շահույթի ստացման հնարավորությունը: Այն համեմատվում է նաև փողի այլընտրանքային ներդրումներից ստացվող հատույցի մեծության հետ¹⁸³: Բնականաբար, դասականների պնդմամբ՝ հավասարակշռության հաստատման բոլոր դեպքերում փողն օժտված էր չեզոքության կանխավարկածով, ինչին և ընդդիմանում էր Քեյնսը: Այսպիսով, դիցուք դրամարժույթի բացակայությունը և վերջինի մեծաքանակ առկայությունը բերում են տնտեսվարող սուբյեկտների վարքագծի տարաբնույթ դրսևորումների: Այն առնչելի էր դառնում նաև դասական դպրոցի իր ուսուցիչներից ժառանգություն մնացած ռացիոնալության ուրույն ընկալման կանխավարկածին¹⁸⁴, ըստ որի տնտեսվարող սուբյեկտը կարծեք թե օժտված է **ռացիոնալ հիշողության կանխավարկածով** ու ոչ մի դեպքում նույնիսկ բարեկեցության պայմաններում չի մոռանում անցյալում տնտեսությանը պատուհասած աղետները, և այդ «կարճատև» բարեկեցության իրավիճակի հաստատումը օրհասական վիճակի կարող է վերածվել ցանկացած պահի: Ահա այս տրամաբանությամբ՝ տնտեսվարող սուբյեկտների յուրովի վարքագիծը, դիցուք, պայմանավորվում էր տնտեսությունում անորոշության առկայությամբ, ինչպես նաև ճգնաժամային երևույթների ազդեցությունից հոգեբանորեն լիովին ապաքինված չլինելու փաստով: Որպես հիմնախնդրի միարժեք լուծում՝ առաջարկվում էր պետու-

¹⁸² <http://www.socioline.ru/files/5/316/keyns.pdf>, Джон Мейнард Кейнс, Общая теория занятости, процента и денег, Глава 3. Принцип Эффективного Спроса.

¹⁸³ История экономических учений / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой, Москва, ИНФРА – М, 2006, Глава 37, 2. Модель ограниченной рациональности – методологическая основа поведенческой теории, с. 642 – 644, 3. Модели переменной рациональности, с. 645 – 647, 4. Поведенческая теория фирмы – школа Университета Меллона-Карнеги, с. 648 – 650; Егiazарян М., Буниатян М., Мартиросян А., Нейроэкономические аспекты гипотезы рациональности экономических субъектов, Сборник статей IV Международной заочной научно-практической конференции 15 – 30 марта, Минск 2012 г., с. 256 – 262; Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսվարող սուբյեկտի ռացիոնալ վարքագծի ինստիտուցիոնալ ընկալումը, ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, էջ 574 – 579:

¹⁸⁴ <http://zubolom.ru/lectures/macroecon/19.shtml>, Основные виды функции потребления. История экономических учений / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой, Москва, ИНФРА – М, 2006, Глава 37, 5. Поведенческая теория потребления – Мичиганская школа, с. 651 – 652.

թյան միջամտության հնարավորությունը և ընդհանրապես տնտեսությունում դերի մեծացում: Սա կարող է նպաստել տնտեսական դաշտում թևածող անկատարության մթնոլորտի վերացմանը և փարատել տնտեսվարող սուբյեկտների շրջանում տնտեսական անորոշության ու ռիսկայնության հետ կապված կասկածները: Իհարկե, այս ամենի արդյունքում տնտեսական դաշտում, ըստ Քեյնսի, խիստ որոշակիություն կհաստատվի: Սա հոգեբանական տեսանկյունից կարող է նպաստել անորոշության մթնոլորտի փարատմանը, ներդրողների, սպառողների շրջանակներում լավատեսական սպասումների ձևավորմանը, ըստ այդմ՝ ներդրումների և սպառման ծավալների ավելացմանը: Այս կերպ մեկ անգամ ևս փաստվում էր տնտեսության պետական միջամտության, կառավարման անհրաժեշտությունը, որի դեպքում նման հոռետեսական սպասումները էապես կարող են կրճատվել: Քեյնսը, քննադատաբար մոտենալով դասականների այն դրույթին, թե փողը զուտ տեխնիկական միջոց է ու չի ազդում տնտեսական ակտիվության վրա՝ հերքեց փողի չեզոքության կանխավարկածը¹⁸⁵, գտնելով, որ այն ազդում է և՛ գործարար ակտիվության, և՛ ազգային եկամտի, և՛ զբաղվածության մակարդակի, և՛ տնտեսական մի շարք ցուցանիշների վրա¹⁸⁶: Ինչպես ցանկացած ապրանքի, այնպես էլ փողի քանակության ավելացումը բերում է վերջինի գնի նվազեցման, արդյունքում նվազում է փողի օգտագործման դիմաց տրամադրվող վճարը: Դյուրացվում են վարկային միջոցների ձեռքբերման հնարավորությունները, ուստի աճում են ներդրումներ կատարելու հնարավորությունները: Գործարարների շրջանում նկատվում են ներդրումներ կատարելու և տնտեսական ակտիվացման նշաններ: Քեյնսը միանշանակորեն չընդունեց Սեյի շուկաների օրենքի գործողության նկարագրության դասական տրամաբանությունը, ըստ որի էլ առաջարկը միշտ հավասար կլինի ապրանքների ընդհանուր պահանջարկին: Քեյնսյան տեսությունում ենթադրվում է, թե հնարավոր է, որ ամբողջական պահանջարկը բավարար չլինի ամբողջական առաջարկը «կլանելու» համար: Այդ հավասարության հաստատման համար անհրա-

¹⁸⁵ Հետագայում այս մոտեցումը վերափոխված, տնտեսությունում փողի դերի և նշանակության էական գնահատմամբ ներկայացվում է մոնետարիստական տեսությունում: Տե՛ս Ֆրիդման Մ., Капитализм и свобода / Пер. с англ., Москва: Новое Издательство, 2006. http://forexaw.com/TERMs/Theory_of_market/Theories_and_Models/1388_%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8B_C_monetarism_%D1%8D%D1%82%D0E, Современный монетаризм. Чикагская школа М. Фридмана; Ядгаров Я., История экономических учений. Изд. 4-е, перераб. и доп. – М.: ИНФРА – М, 2000, с. 367 – 373.

¹⁸⁶ Фролова Т., История экономических учений: конспект лекций. Таганрог: ТРТУ, 2004, Тема 4. http://www.aup.ru/books/m172/4_2.htm; http://www.aup.ru/books/m172/4_3.htm.

ժեշտ է, որ խնայողությունները հավասարվեն ներդրումներին, սակայն քեյնսյան տնտեսագիտական համակարգում այս երկու մեծությունների դրսևորման պատճառները սկզբունքորեն տարբեր են: Խնայողություններ կարող են կատարվել ապագայի անորոշության փարատման, տարաբնույթ ռիսկերի ապահովագրման համար, բավարարելով ապագայի հանդեպ վստահության ձևավորելու պահանջը, անվտանգության ապահովման, սպառման և այլ նպատակներով: Թեև տնտեսությունում հավասարակշիռ իրավիճակի հաստատման արդյունքում այս երկու փոփոխականների մեծություններն իրար հավասարվում են, սակայն ոչ թե պատճառն է այդ հավասարակշռության հաստատման, այլ դրա արդյունքը: Համաձայն Քեյնսի՝ բաշխվող եկամտի չափը փոփոխական մեծություն է, և տնտեսագիտության խնդիրն է զբաղվել այդ մեծությունը որոշող գործոնների ուսումնասիրմամբ¹⁸⁷: Ազգային եկամտի չափի որոշման պարագայում նա կարևորում էր հակվածությունը՝ սպառմանը պայմանավորված հոգեբանական գործոնով, որը փոփոխության էր ենթարկվում ճգնաժամային և տնտեսական աճի ու հասարակական բարեկեցության ապահովման իրավիճակում¹⁸⁸: Սակայն այս փոփոխականների փոխակերպման կորագիծը լավագույն կերպով պատկերագրելու համար կարևոր է ընկալել տնտեսության լիկվիդային թակարդում հայտնվելու իրավիճակը, որում սպառման հակվածությունը և մեծապես կանխիկի նախընտրությունը ցուցաբերում են իրենց լիովին անկախ բնույթը¹⁸⁹: Ձեռնարկատերը ներդրումներ իրականացնելիս համեմատում է կապիտալի սահմանային արդյունավետությունն ու բանկային տոկոսադրույքը: Քեյնսը «տոկոսադրույք» ներկայացնում է որպես որոշակիորեն անկախ մեծություն, որի որոշման պարագայում առանձին դեպքերում հնարավոր են իրավիճակներ, երբ կարելի է առանձնացնել գործոնների շարք, որոնք ազդեցություն են թողնում տնտեսությունում բանկային տոկոսադրույքների մեծու-

¹⁸⁷ Տնտեսագիտական մոքի պատմություն, Գ. Գալստյան, Ա. Մարտիրոսյան, Կ. Ավետիսյան, Մ. Եղիազարյան, Ա. Հակոբջանյան, Հ. Մարգարյան, Ա. Ներսիսյան, Երևան, Ասողիկ, 2009, էջ 137:

¹⁸⁸ Yeghiazaryan M., Martirosyan A., Theoretical Basis of the Institutional Explanation of the Consumption Function, International Academy of Sciences and Higher Education, London, Great Britain. International Scientific Analytical Project. "Solution of a Social Requirements And Objective Reality Issues In Economic and Juridical Sciences". Materials digest of the XXXIV International Research and Practice Conference and the III stage of the Championship in jurisprudence, economic sciences and management. (London, October 11 – October 16, 2012). Published by IASHE, London, 2013, p. 67 – 69.

¹⁸⁹ <http://www.socioline.ru/files/5/316/keyns.pdf>, Кейнс Дж. М., Общая теория занятости, процента и денег, Глава 15. Психологические и деловые мотивы предпочтения ликвидности, Глава 17. Основные свойства процента и денег.

թյան որոշման վրա: Այդպիսիք են՝ տնտեսությունում լիկվիդային նախընտրելիությունը և փողի քանակությունը: Կանխիկի նախընտրելիությունը տնտեսությունում մեծ հաշվով պայմանավորված է հոգեբանական տեսանկյունից շահութաբերության ընդունված, առկա կոնկրետ մակարդակով, ապագայի սպասումներով, փողի առաջարկով, իրական ու անվանական տոկոսադրույքներով և մի շարք այլ գործոններով: Ինչպես տարբեր են ներդրումներ և խնայողություններ կատարողների տնտեսական, հոգեբանական սպասումները և դրդապատճառները, այնպես էլ գնորդներն ու սպառողները կարող են առաջնորդվել տարբեր սպասումներով¹⁹⁰: Որպեսզի տնտեսությունում հաստատվի հավասարակշռություն լրիվ զբաղվածության պայմաններում, անհրաժեշտ է պետության «տեսանելի ձեռքի» օգնությամբ միջամտություն կատարել «տնտեսական օրգանիզմում»¹⁹¹, առանց որի քեյնսյան «կողմնորոշմամբ» մարդկային ռեսուրսների թերզբաղվածության պայմաններում հնարավոր է դառնում տնտեսությունում հավասարակշռության հաստատումը: Դիցուք, ըստ Յ. Շումպետերի՝ Քեյնսի հիմնական հոգեբանական օրենքը վիճակագրորեն դիտարկելի երևույթ է¹⁹², այնուամենայնիվ սպառման միջին հակումը թեև կարող է դիտվել որպես հաստատուն, սակայն ամենևին չի նշանակում, որ այն մնում է անփոփոխ և բազում պատճառահետևանքային կապեր չեն կարող ներազդել երևույթի վրա: Դիցուք, 1929 – 1941 թվականներին ԱՄՆ-ում սպառման սահմանային հակումը կազմում էր 0,73, 70-ական թվականներին ԳՖՀ-ում՝ 0,64, Ռուսաստանում՝ 90-ական թվականներին՝ 0,62¹⁹³: (Այն, ըստ ինստիտուցիոնալիստների երկրների միջև առկա ինստիտուցիոնալ տարբերությունների արգասիք է): Ժամանակի առավել երկարատև հատված էր ներառ-

¹⁹⁰ Նորբեյյան մրցանակի դափնեկիր, հոգեբան՝ Դանիել Կահնեմանը տնտեսագիտության ոլորտում ապացուցեց, որ ամենօրյա մտքերը այնքան հեռու են ողջամտությունից, որքան մեզ թվում է և ինչպիսին մենք նախընտրում ենք համարել: Մենք գործում են այս սկզբունքների հետևանքներով՝ մեր դատողություններն ու զգացումները մեծ մասամբ ներըմբռնողական են, մենք ոչ հաճախ ենք ճիշտ կանխատեսում, այն ամենի շարժիչ ուժը, ինչ մենք անում ենք, համարվում են հույզերը, որոնք մենք զգում ենք կոնկրետ դեպքերում:

¹⁹¹ Համաձայն նորագույն տնտեսագիտական ուսմունքների, Քեյնսի գաղափարներն անցել են «ավանդական իմաստության շարքը»: Այդուհանդերձ, XX դարը բնորոշվում է պետության կարգավորող ֆունկցիաների ընդլայնմամբ: Տե՛ս Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան, Ճարտարագետ, 2004, էջ 214:

¹⁹² Թեև տնտեսագետները հաճախ օգտվում են հոգեբանական այն կանոններից, որոնք առավել նպատահարմար են տնտեսագիտական և կիրառական են տնտեսական տեսանկյուններից: Տե՛ս Schumpeter J., History of Economic Analysis, New York, 1954, p. 1059 – 1061. Զ. Քեյնսը մի անգամ նկատել է, թե դժվարությունը ոչ թե նոր գաղափարների յուրացումն է, այլ հին պատկերացումներից հրաժարվելը: Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան, Ճարտարագետ, 2004, էջ 207:

¹⁹³ Машковский М., Макроэкономика, Москва, 2004, с. 55 – 56.

ված Ս. Կուզնեցիի հետազոտություններում: Ի մասնավորի՝ 1869–1938 թվականներին համար ԱՄՆ-ում կատարված հաշվարկներով՝ այն ձգտում էր 0,86 ցուցանիշի, ու մասնագետների մեջ լրացուցիչ հետաքրքրություն արթնացրեց քեյնսյան տեսության հանդեպ: Պատճառահետևանքային բացատրությունների շարքում հնչում էին 3 հիմնական¹⁹⁴ վարկածներ՝ 1. Հարաբերական եկամտի մեծությամբ. 2. Պերմանենտ եկամտի մեծությամբ. 3. Կյանքի, սպառման ցիկլերով պայմանավորված:

1. Ըստ Դ. Դյուզենբերիի՝ հոգեբանական գործոնի ներառմամբ սպառման մակարդակը որոշվում է հասարակական զարգացմանը համընթաց, միաժամանակ նաև տվյալ սոցիալական խմբի ներսում մրցակցային հարաբերություններով, որոնցում առանցքային են բարեկեցության բարձրացման և նմանակման ձգտումները¹⁹⁵:

2. Ըստ Մ. Ֆրիդմենի՝ տնային տնտեսությունների եկամուտները նրանց ծախսերի համեմատությամբ ժամանակ առ ժամանակ ենթարկվում են ավելի մեծ տատանումների: Սպառողական ծախսերը դիտարկվում են գործոնային կախվածությամբ՝ տնային տնտեսությունների ոչ թե ընթացիկ եկամտից, այլ միջին եկամտի մակարդակից¹⁹⁶ (Ֆ. Մոդելիանին ու Դ. Դյուզենբերը որոշ դեպքերում սա ընդունում էին, ավելին՝ այս մտածողները հնարավոր էին համարում առանձին իրավիճակներում որոշակի արգելակման ազդեցության դրսևորում): Ըստ այս գաղափարի՝ տնային տնտեսությունները, ժամանակի որոշակի հատվածում ստանալով առավելագույն եկամուտ, եկամուտների նվազման պարագայում ժամանակի որոշակի տիրույթում իրենց սպառումը հոգեբանորեն փորձում են կառուցել՝ հարմարեցնելով բարձր եկամտի դեպքում իրականացված սպառման մակարդակին¹⁹⁷:

3. Վերջապես 1985 թ. Նոբելյան մրցանակով պարգևատրված Ֆ. Մոդելիանիի հետազոտությունը կառուցված էր այն սկզբունքի հիման վրա, որ տնային տնտեսությունների ծախսերը կախված են ոչ միայն ընթացիկ եկամտից, այլ նաև ողջ կյանքի ընթացքում սպասվող եկամտի մակարդակից¹⁹⁸:

¹⁹⁴ <http://zubolom.ru/lectures/macroecon/19.shtml>:

¹⁹⁵ http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn.pl?type=school&links=../school/neosynthesis/lectures/neosyntl2.txt&name=neosynthesis&img=lectures_small.gif, Гипотеза "достигнутого пика" Дьюзенберри.

¹⁹⁶ Friedman Milton, A Theory of the Consumption Function, USA, Princeton University Press, 1957.

¹⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22 – 30:

¹⁹⁸ Вечканов Г., Вечканова Г., Теория жизненного цикла Ф. Модильяни, 2-е изд. СПб.: Питер, 2006, с. 99 – 101.

(Այս ամենով հանդերձ¹⁹⁹, Պ. Սամուելսոնն առաջադրում է քեյնսյան և նոեդասական սկզբունքների վրա հիմնված «խառը տնտեսության» մի մոդել, որը զուգորդում է գանձարանային ու վարկադրամական քաղաքականության տարրերը²⁰⁰: Իսկ Ջ. Ռոբինսոնն արդեն 70-ական թվականների կեսերին գրում է, թե այժմ ակնհայտ է դառնում, որ կարծեցյալ քեյնսյան էրան ավարտվում է համընդհանուր հիասթափությամբ, տնտեսագետներն այժմ ավելի շատ գաղափարներ չունեն, քան այն ժամանակ, երբ հավասարակշռության հին դոկտրինան կործանվեց մեծ սնանկության փլատակներում: Քեյնսյան հեղափոխությունը դեռևս սպասում է իր իրականացմանը, ինչպես տնտեսագիտության տեսության, այնպես էլ տնտեսական քաղաքականության ձևավորման մեջ)²⁰¹: Այս ամենին համատեղ տնտեսագետների կողմից նշվում էր, որ սպառման միջին հակման փոփոխություն ակնկալվում է տնտեսությունում տեղի ունեցող տնտեսական և ոչ տնտեսական գործընթացների ազդեցությամբ²⁰²: Քեյնսյան տեսությունում սպառման ֆունկցիան դիտարկենք տնօրինվող եկամտից գծային կախվածությամբ²⁰³:

¹⁹⁹ Ակնհայտ է, որ տնտեսվարող սուբյեկտի վարքաբանական առանձնահատկությունները բացատրվում են այդ մոտեցումների հիման վրա և վերոգրյալ մեկնաբանությունների որևէ կերպ ֆետիշացմամբ հնարավոր չէ լիարժեք ընկալել քեյնսյան տեսության հենասյունային մոտեցումները:

²⁰⁰ Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան, Ճարտարագետ, 2004, էջ 214:

²⁰¹ Տե՛ս Робинсон Дж., Экономическая теория несовершенной конкуренции. Москва, Прогресс, 1986, с. 21, Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան, Ճարտարագետ, 2004, էջ 214:

²⁰² Барр Р., Политическая экономика, в 2 т., Москва, 1994, т. 2, с. 420. Իմ «Տրակտատ փողի մասին» գրքում ես հետազոտել եմ փողի ամբողջական պահանջարկը հետևյալ խորագրերի տակ. եկամուտների հետ կապված դեպոզիտներ, առևտրային դեպոզիտներ, խնայողությունների հետ կապված դեպոզիտներ: ... Փողը, որը պահվում է հանուն այդ երեք նպատակներից յուրաքանչյուրի, կարծես ձևավորում է մեկ միասնական ջրավազան, որի պահողի մոտ անհրաժեշտություն չի առաջացնում այն բաժանելու երեք անջրաթափանց խուցերի: Նույնիսկ անհրաժեշտություն չկա, որպեսզի դրանք խստագույնս սահմանազատված լինեն նրա գլխում, և միևնույն գումարը կարելի է պահել առավելապես մեկ նպատակի համար, սակայն միևնույն ժամանակ նաև այլ նպատակների համար: ... Համենայնդեպս, այդ շարժառիթների վերլուծության ժամանակ հարմար է դրանք դասակարգել որոշակի խորագրերի տակ, որոնցից առաջինն, ըստ նախկին դասակարգման, ընդհանուր գծերով համապատասխանում է եկամուտների հետ կապված դեպոզիտներին, իսկ մյուս երկուսը՝ այն դեպոզիտներին, որոնք կապված են խնայողությունների հետ: Ես դրանք համառոտ բնութագրել եմ գրքի 13-րդ գլխում, խոսելով տրանսակցիոն շարժառիթների մասին, որն իր հերթին կարելի է բաժանել եկամուտների հետ կապված շարժառիթի և առևտրային շարժառիթի, ինչպես նաև նախազգուշական և սպեկուլյատիվ շարժառիթների մասին: Քեյնս Ջ., Հրաղվածության, տոկոսի և փողի ընդհանուր տեսություն, Երևան: Տիգրան Մեծ, 2006, էջ 204 – 205:

²⁰³ Այս փոփոխականների միջև պարզության համար դիտարկված է գծային կախվածություն, ինչը ամենևին չի աղճատում դրսևորվող միտումները: Այդպիսի մոտեցմամբ է ներկայացված՝ Ռ. Ֆրոյենի (Richard T. Froyen, University Of North Carolina at Chapel Hill, Macroeconomics, Theories and Policies, New Jersey, 1999, p. 75 – 87), Ս. Իվաշովսկու, (Ивашковский С., Макроэкономика: 3-е изд., испр. – М.: Дело, 2004, с. 63 – 65), և այլոց աշխատություններում: Ավելին՝ հետագայում փորձ է կատարվում այն ներկայացնել նաև ոճ գծային կախվածությամբ:

$$C = C_A + kY_D$$

Բանաձև 2.3.1

որում՝

C – սպառման մակարդակն է,

C_A – ինքնավար սպառումն է (ինչը կախված չէ ընթացիկ աշխատավարձի մեծությունից, այլ պայմանավորված է կենսանվազագույն պահանջմունքների բավարարման անհրաժեշտությամբ),

K – սպառման սահմանային հակումն է,

Y_D – տնօրինվող եկամուտն է:

Տնտեսական ակտիվության 0-ից C_A մակարդակում քայնայան տեսությունում արձանագրված սպառման նվազագույն մակարդակի պայմաններում ստեղծված իրավիճակից ելք դիտարկվում էր հարկային բեռի թեթևացումը և/կամ պետական գնումների ընդհուպ «դեֆիցիտային» ֆինանսավորումը: Ըստ դասական տեսության՝ եկամտի F_D^Y մեծության դեպքում սպառումը ենթադրաբար հավասարվում է այդ ցուցանիշին՝ C_F , ($C_F = F_D^Y$): Ըստ քայնայան տեսության՝ վերոգրյալ մեկնաբանության եկամտի F_D^Y մեծության դեպքում սպառումը կկազմի C_F^Q :

Ըստ նորովի մեկնաբանության՝ սա տնտեսական համակարգի գործունեության արդյունավետության չափազանցված ցուցանիշ կարող է լինել, քանի որ կենսանվազագույն պահանջմունքների բավարարման շեմից ցածր եկամուտ ունեցող անձանց ծախսերը հնարավոր է չգերազանցեն ինքնավար C_A սպառման մակարդակը: Երբ Y_D տնօրինվող եկամուտը փոքր է ինքնավար C_A սպառման մակարդակից, մարդիկ նախկին խնայողությունների, տրանսֆերտների և այլ եղանակներով կփորձեն բավարարել իրենց կենսանվազագույն պահանջմունքները²⁰⁵ կատարելով C_A մակարդակին համա-

²⁰⁵ Երբ $Y_D = C_A$ -ն, ուր C_A -ից փոքր, դրական որևէ մեծություն է, իսկ $C = C_A$, ապա երկրում ձևավորված տնտեսական միջավայրը ապահովում է կենսանվազագույն պահանջմունքների բավարարումը: Այդ պայմաններում, եթե C -ն գերազանցում է C_A մեծությունը՝ ($C > C_A$), ապա, կարելի է պնդել որ տվյալ երկրի տնտեսությունում առկա են դրական ինստիտուցիոնալ-հոգեբանական սպասումներ, ինչն էլ կարող է արտահայտվել սպառման ցուցանիշների աճով: Դա կարող է բացատրվել նաև նախկինում արձանագրված միտումներով, հարստության աճով և վերջինով պայմանավորված տնտեսական անկման պայմաններում մարդիկ փորձում են պահպանել ծախսերի նախկին բարձր մակարդակը՝ խնայողությունների, տրանսֆերտների կամ այլ ուղիներ փնտրելով: Այնուամենայնիվ, տնտեսությունում դրական հոգեբանական սպասումների բացակայության պայմաններում մարդիկ կնախընտրեին այդ գումարները խնայել կամ դրանցով հոգալ ընթացիկ ծախսերը:

պատասխան ծախսեր: Երբ սպառման մեծությունը փոքր է C_A սպառման մակարդակից, սա ցույց է տալիս, որ հասարակությունում կարող են նկատվել թերսնման, չբավարարված կենսանվազագույն պահանջմունքների դրսևորման միտումներ. կարևոր է հաշվի առնել նաև ստվերային տնտեսության չափերը, որով պայմանավորված սպառման մեծությունը կարող է իրապես չհաշվարկվել: Բացի դրանից, նույնիսկ երբ սպառման մեծությունը դե-ֆակտո հավասարվում է C_A սպառման մակարդակին, կամ գերազանցում է այդ մեծությունը, կարևոր են Զինի գործակիցը, սպառման և եկամուտների կառուցվածքը, բաշխվածությունը արտացոլող ցուցանիշները, քանի որ գործնականում հնարավոր է, հասարակության փոքրաթիվ խմբերի մեծածավալ ծախսերով պայմանավորված, սպառողական ծախսերի մակարդակը հավասար լինի ինքնավար սպառման մեծությանը, կամ նույնիսկ գերազանցի այն:

$C_A - C_E$ հատվածում տնտեսությունում տեղի են ունենում գործարար միջավայրի ակտիվացման միտումներ: Բանկերը շահագրգռված են լինում ընդլայնելու վարկային գործարքների ծավալները, կնքելու լիզինգային և այլ գործարքներ, տնտեսությունում արձանագրվում են ապառիկ գնման գործարքների աճի միտումներ՝ պայմանավորված առկա դրական սպասումներով և տնտեսվարողների միջև փոխվստահության աճով: Բացարձակ մեծությամբ և/կամ տոկոսային արտահայտմամբ C -ի մեծությունը կարող է գերազանցել Y_D -ի ցուցանիշը այն նույն չափով (տոկոսով ու տեսակարար կշռով), ինչ չափով C_A -ի արժեքը գերազանցում է Y_D -ի մեծությունը, սակայն հոգեբանական սպասումները ինստիտուցիոնալ տեսանկյունից էապես փոփոխվում են: Սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունից այլ սպասումներ են արձանագրվում տնտեսությունում, երբ մարդկանց եկամուտները գրեթե հավասար են կենսանվազագույն պահանջմունքները բավարարելու շեմին, և այդ սպասումները էապես կարող են փոփոխվել, երբ տնտեսությունում նկատվում է աշխուժացում, ապրանքաշրջանառության ծավալների ավելացում²⁰⁶, իսկ մարդկանց եկամուտները գերազանցում են կենսանվազագույն պահանջմունքների բավարար-

²⁰⁶ Վերջապես, տնտեսական տարաբնույթ իրավիճակներում, տնտեսական աճի ու զարգացման որոշ փուլերում օրինակ՝ սպառման C_K և ինքնավար սպառման C_A մեծությունների տարբերությունը տոկոսային առումով կարող է համընկնել սպառման Cl_A և ինքնավար սպառման C_A մեծությունների տարբերությանը, սակայն առաջին դեպքում սպառման գերազանցումը եկամտի մեծությանը բացատրվում է խնայողությունների կրճատմամբ, պարտքերի առաջացմամբ, երկրորդ դեպքում՝ տնտեսության առողջացմամբ՝ վարկային, վարձակալական, լիզինգային և այլ գործարքների ծավալների ավելացմամբ:

ման շեմը: Ըստ դասական տեսության՝ եկամտի պայմանական K_D^Y մեծության դեպքում սպառումը կկազմի C_K , ըստ քեյնսյան տեսության՝ վերոգրյալ մեկնաբանությունների՝ C_K^Q , ըստ նորովի մեկնաբանության՝ C_A : Եկամտի K_D^Y մեծությունը կարող է այն պայմանական շեմը լինել, որից բարձր տիրույթի եկամուտների դեպքում սպառումը կարող է գերազանցել ինքնավար C_A սպառման մակարդակը: Յուրաքանչյուր երկրում եկամտի այդ պայմանական մեծությունը կարող է տարբեր լինել՝ պայմանավորված տնտեսական իրավիճակով, հոգեբանական սպասումներով, ինստիտուցիոնալ և այլ առանձնահատկություններով: Այնուամենայնիվ, մեկ փաստ թերևս ակնհայտ է՝ ինչքան եկամտի այդ պայմանական մեծությունը փոքր լինի ինքնավար C_A սպառման մակարդակից, իսկ ընթացիկ C սպառումը գերազանցի այն, այդքանով հոգեբանական սպասումները դրական են, իսկ տնտեսությունը, ինստիտուցիոնալ միջավայրը միտված են տնտեսական աճին ու զարգացմանը: Տեսականորեն եկամտի C_A^Y մեծության ապահովմամբ ընթացիկ սպառումը կարող է գերազանցել ինքնավար սպառման մակարդակը: Սա հնարավոր է միայն տնտեսական աճի ու, դիցուք, հոգեբանական բացասական սպասումների առկայության պայմաններում:

C_E լրիվ զբաղվածության մակարդակում տնտեսությունը պահպանելու համար անհրաժեշտ է մեծացնել ներդրում կատարելու հնարավորությունները, քանի որ տնային տնտեսություններում առաջանում է, ի համեմատություն $C_A - C_E$ հատվածի, ֆինանսական միջոցները կանխիկ պահպանելու նախընտրելիություն: Այնուհետ նկատվում են գործարար ակտիվության նվազման միտումներ: Այս ամենից խուսափելու նպատակով անհրաժեշտություն է առաջանում մեծացնելու փողի քանակությունը, որի պարագայում կարող է տեղի ունենալ իրական տոկոսադրույքի նվազեցում տնտեսությունում, ինչպես նաև ժողովրդի լայն խավերի մեջ կբերի խնայողությունները կանխիկ ձևով պահելու անհետաքրքրություն: Ինչպես նաև փողի հաստատուն առաջարկի դեպքում, ներդրումների աճը կարող է բերել փողի պահանջարկի աճի և սա էլ փողի տոկոսադրույքի աճի նախապայման կարող է լինել, այստեղի բխող հետևանքներով: Բացի այս, ինստիտուցիոնալ տեսանկյունից կարևորվում է խնայողությունների ներդրումների վերածման գործընթացի ապահովումը, ինչը կարող է կյանքի կոչվել ֆինանսական շուկաների նկատմամբ վստահության բարձր աստիճանի առկայությամբ և անցումային տնտե-

սությանը երկրներում՝ վերականգնման: Այս պայմաններում կարևորվում են ապագայի դրական սպասումները, առողջ ներդրումային միջավայրի ապահովումը, հարկային վարչարարությունը, օրենքի գերակայությունը, բոլոր տնտեսվարող սուբյեկտների հավասարության ապահովումը:

Մեծապես կարող է նաև կարևորվել հարստության վերաբաշխման միջոցով մեծահարուստների շրջանում փողի սահմանային օգտակարությունը նվազեցման հնարավորությունը:

$C = C_A + C(Y)$ կորն արդյունքում հնարավորինս մոտեցվում է $Y = C$ կորին և/կամ փորձ է կատարվում հավասարակշռություն ձևավորել $C = C_A + C(Y)$ և $Y = C$ կորերի հատման առավել նախընտրելի համարվող ավելի բարձր հատվածներում: Սպառման ֆունկցիան կարող է արտահայտվել տնօրինվող եկամտից ոչ գծային կախվածությամբ և գործնականում ունենալ վերոգրյալ տեսքը: Ըստ Քեյնսի հիմնական հոգեբանական օրենքի՝ մարդիկ, որպես կանոն, եկամուտների ավելացմանը համընթաց հակված են ավելացնելու սպառումը, սակայն ոչ այն չափով, ինչ չափով աճել է եկամուտը²⁰⁷: Այս առնչությամբ հաշվի են առնվում մարդու հոգեբանական այն առանձնահատկությունները, ըստ որի գոյության համար անհրաժեշտ կենսանվազագույն մակարդակից ցածր եկամտի դեպքում սպառումը կարող է չգերազանցել այդ մեծությունը, այլ հավասար լինի եկամուտների տվյալ մակարդակին:

²⁰⁷ St' u Keynes J. M., The General Theory of Employment, Interest and Money. 2002, Macmillan Cambridge University Press, Book III – The Propensity to Consume // <http://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/ch08.htm>.

ԳԼՈՒԽ 3. ՄԱՐԴՈՒ ԷՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՈՂՂՈՒԹՅԱՆ ՆԵՅՐՈՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

3.1 Մարդու էության տնտեսագիտական ընկալման հոգեբանական առնչությունները

Դասական տնտեսագիտությունը, առաջնորդվելով մարդու ռացիոնալության հասարակագիտական ընկալումներով, սահմանում է տնտեսվարող սուբյեկտի բանականության կանխավարկած²⁰⁸: Այլ կերպ ասած՝ մարդու էությունը հոգեբանության, փիլիսոփայության ուսումնասիրության առարկան է, և գիտության այդ բնագավառներում սահմանված «մոտեցումների» հիման վրա ներկայացվում են տնտեսական վարքագծի՝ սահմանափակ ու հարափոփոխ ռացիոնալության, ռիսկի հակվածության ու ռիսկախույս, և այլ մոդելները: Սակայն միջառարկայական հատմամբ միջգոտիակարգային ուսումնասիրություններում առավել լիարժեք հիմքեր կարող են ձևավորվել, որոնց հիման վրա համակողմանի կարելի է բացահայտել մարդու էությունը և վերլուծել հասարակական տարբեր իրավիճակներում մարդու տնտեսական վարքագծի առանձնահատկությունները:

Դեռ Հին աշխարհից են բխում մարդու հասարակական, քաղաքական էակ լինելու վերաբերյալ պատկերացումները²⁰⁹, իսկ միջնադարում լայն ճանաչում ստացավ այն դրույթը, թե մարդը՝ որպես զգացմունքային, հուզական էակ, իրականությունը ընկալում է զգայարանների միջոցով, հետագայում՝ գլխուղեղում մատերիայի արտացոլմամբ: Ներկայում ակնհայտ է, որ երևույթների վերաբերյալ տեղեկատվությունն ամբողջովին ու նույն խորությամբ չի արտացոլվում գլխուղեղում, ինչպես նաև «արտացոլանքի» ոչ բոլոր տարրերն են կարճաժամկետ և երկարաժամկետ հատվածներում հա-

²⁰⁸ Տե՛ս Автономов В., Модель человека в экономической науке, Этическая экономия, Исследования по этике, культуре и философии хозяйства, выпуск 2. Экономическая школа, Санкт-Петербургский Гос. Университет Экономики и Финансов, Санкт-Петербург, Высшая Школа Экономики, 1998; Райзберг Б., Психологическая экономика, Москва, ИНФРА-М, 2005.

²⁰⁹ Платон, Сочинения в 3 томах. Том 3, Москва, Изд. Социально-экономической литературы. Мысль, 1971.

վասարաչափ ուշադրության արժանանում²¹⁰: Մոտավոր հաշվարկներով՝ մարդու տեսողունակությունը մեկ րոպեում գերազանցում է 150 մեգաբայթ տարողությամբ պատկերի ընկալման շեմը: Սա ենթադրում է տեղեկատվության ահռելի ծավալների հոսք դեպի գլխուղեղ, ուստի և զարմանալի չէ, որ մարդը այդ ողջ տեղեկատվությունը հավաքագրելիս և վերլուծելիս բախվում է բարդությունների, ինչն էլ զուտ տնտեսագիտական ընկալմամբ արտահայտվում է սահմանված ռացիոնալության ձևաչափից տարբերվող տնտեսական վարքագծի դրսևորումներով: Այնուամենայնիվ, այս հարթությունում դասական տեսության շրջանակներում ներկայացվում է անդասակարգ տնտեսավարող սուբյեկտի գաղափարը, որն էլ առաջնորդվում է անձնական շահի առավելագույն բավարարման սկզբունքով, և «բանական ու հուզական մտածողությունների» միջև էական տարբերություններ չեն դրվում: Այս ամենին համատեղ տնտեսական գիտությունում փիլիսոփայությունից, մասամբ էլ հոգեբանությունից «փոխ են առնվում» էգոիզմի, անձնական շահի առավելագույն բավարարման վերաբերյալ մտորումներ: Թեև 17-րդ դարի փիլիսոփա Թ. Հոբսը անձնական շահի գաղափարի հետ մեկտեղ մարդու վարքագծի վրա ազդող կարևորագույն գործոններից էր համարում ինքնապահպանման «բնագղը»²¹¹: Դ. Դիդրոն, Ա. Լադիշևը²¹², Գ. Պլեխանովը²¹³ և այլք առանձնացնում էին վարքագիծ ձևավորող՝ սոցիալական, հասարակական և մի շարք այլ գործոնների առավել լայն դաշտ, քան նշվում էր դասական տնտեսագիտությունում: Այսպիսով, դասական տնտեսագիտական համակարգում մարդը պատմության ելակետն էր, այլ կերպ ասած՝ մարդու էության մասին Սմիթի և Նրա համախոհների պատկերացումներում բնությանը համապատասխան գործող անհատը ներկայացվում էր բնությունից տրված, այլ ոչ թե պատմականորեն առաջ եկած էակ: Իսկ մարքսյան տնտեսագիտությամբ ցույց տրվեց, որ մարդու էության առանձնահատկությունները որոշվում են

²¹⁰ http://uchebnikonline.ru/psihologia/osnovi_psihologiyi_vitenko_is/pamyat_mislennya_uyava.htm, http://uchebnikonline.ru/psihologia/zagalna_psihologiya_-_pavelkiv_rv/pamyat-1.htm:

²¹¹ Гоббс Т., Избранные произведения в 2-х томах, т. 2, с. 3 – 21, Москва, Мысль, 1964.

²¹² Радищев А., Избранные философские и общественно-политические произведения. Москва, Госполитиздат, 1952.

²¹³ Избранные философские произведения в пяти томах, т. 2, Плеханов Г., В защиту диамата и истмата, против ревизионизма, Москва, Соцэкгиз, 1958. Ասրիյան Է., Կոմերցիոն գովազդը որպես ընտանիքի մոդելի մասին պատկերացումների ձևավորմանը նպաստող գործոն: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 701 – 706: Винер Н., Творец и робот. Москва, Прогресс, 1966.

հիմնականում անցյալում տեղի ունեցած գործընթացներով: Այս մեկնակետից սկիզբ էր առնում մարքայան պատմական մատերիալիզմը: Մարքայան տնտեսագիտությունում առանձնացվում են հասարակության տարբեր խավերի գործունեության առանձնահատկությունները և ըստ այդմ դիտարկվում է տնտեսվարողի սուբյեկտի վարքագիծը պայմանավորված դիցուք դասակարգային պատկանելիությամբ: Հասարակության սոցիալական կառուցվածքը վերլուծելիս կարող ենք արձանագրել, որ դասակարգային հարաբերություններն ավելի բարդ են: Վարձու աշխատողների մի մասը վաճառելով աշխատանք ռեսուրսը նաև տվյալ կազմակերպության «համասեփականատեր» կարող է լինել: Այս առումով սոցիալական վերափոխումները վերլուծելիս կարելի է արձանագրել, որ անցումային երկրներում սոցիալական կապերը կարող են խզվել, իսկ նորը՝ ձևավորման փուլում է: Սոցիալական դասակարգման տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, մասնագիտական կամ այլ տարբերակման սկզբունքների հիման վրա անհնար է լիարժեք ներկայացնել անհատի հասարակական կարգավիճակը, «հոգեբանական անխափան դիմագիծը»: 20-րդ դարասկզբին, երբ գերիշխող էր «homo economicus»-ի գաղափարը, «տնտեսական մարդու» տեսությունը, մարդու էության բացահայտման հիմքում կարևոր տեղ էր տրվում նյութական խթանման, վարձատրության համակարգի ներդրմանը, քաղաքականության իրականացմանը: Թեև այս մոտեցման ինստիտուցիոնալ նշանակությունը բացարձականացվում էր, անտեսելով մարդու վարքագիծը կարգավորող մյուս գործոնները, այնուամենայնիվ, այն ապահովեց բարձր արտադրողականության և հաջողությունների համապատասխան մակարդակ: Տնտեսական զարգացումը, բնակչության կենսամակարդակի աճը հարուցեցին նորանոր խնդիրներ, նկատվում էր որ նյութական խթանման համակարգը հարուցում է արդյունավետության ապահովման հիմնահարցեր, ինչը սոցիալ-հոգեբանական մեթոդների կիրառման «նախաբանում էր»: Հոգեբանական, ստեղծագործական փոխառնչությունները վերաբերում են հասարակական ճանաչմանը, շերտի պատկանելիությանը, ինքնահաստատմանը, հարգանքի ձևավորմանը և այլն: Նյութական, ստեղծագործական առնչությունների դիալեկտիկան ենթադրում է ազատ ժամանակի տրամադրում, ավելացում, լրացուցիչ արձակուրդի տրամադրում, աշխատանքի առանձնահատկությունների, արդյունքների և խրախուսման համակարգի ներդրում, աշխատաժամանակի վերաբաշխում, ձեռնարկության կառավարման, որոշում-

ների ընդունման ընթացքում աշխատողների ներգրավում: Այս մոտեցումը ժամանակի ընթացքում որոշակիորեն վերարժևորվում է²¹⁴: Ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտությամբ մարդու էությունը համարվում է փոփոխական կատեգորիա, սակայն, ի համեմատություն մարքայան տեսության, տնտեսական համակարգի փոփոխության պահանջ չի դրվում: Իհարկե, մասնագիտական առումով նշվում էր, թե կապիտալիզմը հասել է էվոլյուցիոն նոր աստիճանի, համաշխարհային տնտեսությունում մեծացել էին մենատիրությունների թիվը և դերը, սակայն սա ամենևին չի նշանակում, թե պետք է փոխվի տնտեսական համակարգը: Նույնիսկ հաշվի առնելով այդ՝ առաջարկվում էր պետական լայնամասշտաբ միջամտություն տնտեսությունում:

Այսպիսով, ըստ տնտեսվարող սուբյեկտի ռացիոնալության կանխավարկածի՝ ուղղակի, թե անուղղակի սահմանվում է, որ տնտեսական գործունեություն ծավալելիս մարդն առաջնորդվում է նվազագույն ծախսումներով առավելագույն հատույցի ստացման մղումով: Սպառման բնագավառում այն արտահայտվում է Գ. Գոսենի օրենքների հիման վրա մարդու տնտեսական վարքագծի նկարագրմամբ: Ըստ այս օրենքների՝ մարդն իր եկամուտները ծախսում է այնպես, որ ձեռքբերված ապրանքների սպառումից ստանա առավելագույն օգտակարություն: Միևնույն ժամանակ տվյալ պահին սպառվող ապրանքի քանակության ավելացմանը համընթաց նկատելի է ստացվող (սահմանային) օգտակարության նվազման միտում²¹⁵:

Արտադրության բնագավառում գործում են ծախքերի նվազեցման և առավելագույն շահույթի ստացման «կանոնները»²¹⁶: Բացի այդ՝ տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագիծը ներկայացնելիս հաշվի է առնվում եկամտային սահմանափակությունը, քանի որ բոլոր մարդիկ անկախ սոցիալական դիրքից ու հնարավորություններից ունեն սահմանափակ

²¹⁴ Ст'ю Беляева Л., Социальная стратификация и средний класс. Москва, Академия, 2001; <http://economyinfo.ru/view-cat.php?cat=2>; Юрьева Т., Социальная экономика. Москва, Дрофа, 2001; <http://studall.org/all-51411.html>, Социальные основы экономического поведения.

²¹⁵ Մանրամասը տե՛ս Нуреев Р., Курс микроэкономики, Москва, НОРМА, 2006, с. 120 – 138; Ефимов В., Дискурсивный анализ в экономике: Пересмотр методологии и истории экономической науки, Вопросы регулирования экономики, Том 2, N 3, 2011 г., с. 5 – 79; Mirowski Ph., Physics and the «marginalist revolution» // Cambridge Journal of Economics, № 8, 1984, p. 361 – 379; Եղիազարյան Մ., Ղազարյան Գ., Մարտիրոսյան Ա., «Մարժինալիստական համակցում» տնտեսագիտության մեջ. Ետահայաց մեկնաբանություն // Հայաստանի Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, N 10 (99), 2008, էջ 95 – 98:

²¹⁶ Ст'ю Нуреев Р., Курс Микроэкономики, Москва, НОРМА, 2006, с. 162 – 163.

եկամուտներ: Այս հայեցակարգի շրջանակներում ռացիոնալ տնտեսվարող սուբյեկտը պետք է օժտված լիներ «բացարձակ» հիշողությամբ, բոլոր հույզերը, զգացողություններն ընդհանրապես պետք է «ծառայեցնել կոնկրետ հաշվարկներ կատարելուն»²¹⁷, ինչպես նաև պետք է հստակ գիտակցի անձնական շահերը և գործունեություն ծավալելիս առաջնորդվի դրանց առավելագույն բավարարման սկզբունքով²¹⁸: Տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագիծը պայմանավորված է պահանջմունքների բազմազանությամբ, ենթադրվում է, որ տնտեսվարող սուբյեկտը լիարժեք տեղեկացված է շուկայում առկա ապրանքների ու ծառայությունների գներից, այլ հավասար պայմաններում նախընտրում է համեմատաբար ցածր գնով ապրանքներ ու ծառայություններ, ենթադրվում է, որ մարդը զգացմունքայնությամբ և սովորույթի ուժով տնտեսական որոշումներ չի կայացնում, ինչը կարող է չհամապատասխանել առավելագույն օգտակարության ստացման տեսլականին, դիտարկվում է անդասակարգ տնտեսվարող սուբյեկտի գաղափարը, ով զերծ է զանգվածների, հասարակության, կոլեկտիվի և «այլ հարթություններում» որևէ ազդեցությունից և այս ամենով հանդերձ է քննվում տնտեսվարող սուբյեկտի ռացիոնալության կանխավարկածը:

Դասական տեսությամբ շուկան է այն կատարյալ մեխանիզմը, որն ապահովում է ինչպես ռեսուրսների արդյունավետ բաշխում, այնպես էլ արդյունավետ օգտագործում: Սակայն շուկայում այդ մեխանիզմները կարող են արդյունավետ չգործել, քանի որ ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ՝ սահմաններից դուրս ռեսուրսների, ապրանքների ու ծառայությունների հոսքերը ընթանում են ուղղակի ու անուղղակի խոչընդոտների պայմաններում: Ուստի վերոգրյալ սկզբունքները գործուն են մի շարք վերացարկումների ընդունման, ենթադրությունների «սահմանման» դեպքերում, ինչպիսիք են անհատական նախընտրությունների տրանզիտիվությունը և մոնոտոն լինելը, անտարբերության կորերի անընդհատությունը և «գոգավոր տեսքը», «սուբյեկտիվ օգտակարության օբյեկտիվացումը շուկայում», և որ մարդը եսասեր է, առաջնորդվում է անձնական շահի առավելագույն բավարարման սկզբունքով և այլն:

²¹⁷ Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսվարող սուբյեկտի ռացիոնալ վարքագծի ինստիտուցիոնալ ընկալումը, ԵՊՀ, Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014, էջ 574 – 579:

²¹⁸ Տե՛ս Բեյաօվ Ա., Դենիել Կանեման և Վերնոն Սմիթ: էկոնոմիկական անալիզ շուկայական վարքագծի (Նոբելյան մրցանակ ինչպես իրականության զգացողությունը). Վարքագիծ 2003, N 1, ժ. 5.

Իրականում այս սկզբունքները²¹⁹ տնտեսագիտական վերլուծություններ կատարելու համար առաջարկվող պարզեցումներ ու վերացարկման հնարավորություններ են, որոնք գործնականում այլակերպ դրսևորումներ են ունենում:

Օրինակ՝ մարդը կարող է հետամուտ լինել անձնական շահի առավելագույն բավարարմանը, սակայն պարտադիր չի կարելի բխեցնել տնտեսվարող սուբյեկտի ռացիոնալության կանխավարկածը:

Մարդուն բնորոշ է ինտուիտիվ մտածողությունը, նաև արհեստավարժությունը կարող է արտահայտվել ինտուիտիվ մտածողության զարգացմամբ:

Նաև՝ կարող են դրսևորվել հասարակությունում ընդունված վարքագծից տարբերող «կերպեր»՝ որպես ինքնարտահայտման պահանջ:

Մարդն իր գործողություններում ամենաշատ էներգիան ծախսում է մտածելիս, ուստի և որոշակի սկզբունքների, կանոնների մշակումը դյուրացնում է մտածողության ընթացքը, դարձնելով նվազ էներգատար:

Վերջապես խնդրի ձևակերպումից կախված՝ հնարավոր է ընդհանուր առմամբ ազդել լուծման ելքի վրա²²⁰:

Մարդը սոցիալական, հասարակական էակ է, միևնույն ժամանակ՝ կենսաբանական օրգանիզմ, առաջնորդվում է սերնդի շարունակման մղումներով²²¹:

²¹⁹ Мартиросян А., Институциональная основа маржиналистской теории поведения потребителя, Труды двадцатых математических чтений РГСУ (27 – 31 января 2011 года), Москва, 2011, с. 277 – 285; <http://studopedia.org/2-53352.html>, Экономические взгляды Дж. Ст. Милля.

²²⁰ http://www.vopreco.ru/rus/archive.files/n1_2003.html, Белявин А., Дэниел Канеман и Вернон Смит: экономический анализ человеческого поведения (Нобелевская премия за чувство реальности). Вопросы экономики 2003, N 1: Պարզագույն օրինակ կարող է լինել այն, որ մի ձեռքը գտնվում է տաք ջրով լցված անոթում, մյուսը՝ սառը ջրով անոթում: Մոտ հինգ րոպե անց, մի դեպքում սենյակային ջերմաստիճանի ջուրը թվում է տաք, մյուս դեպքում՝ սառը: Սա մեկ անգամ ևս փաստում է, որ պատկերի, գույնի, ջերմաստիճանի ընկալումը միագործոն ֆունկցիա չէ: Այստեղ •ործում են բազում պատճառահետևանքային կապեր, որոնք կարող են մեկմեկու ազդեցությունը չեզոքացնել ու մեծացնել: Ինչպես նաև ազդեցիկ են նախկին հիշողությունները, պատկերացումները, ներկայի և ապագայի սպա-սումները՝ պատճառ դառնալով նախանշված ռացիոնալության կանխավարկածից շեղվող տնտեսական վարքագծի դրսևորումների համար:

²²¹ Դիցուք՝ մարդը կարող է լսվող ձայները տարբերակել, ասել թե որն է ավելի բարձր կամ ցածր, պատկերներից որն է ավելի մեծ և այլն: Առաջին հայացքից ակնդետ այս նմանությունների ու տարբերությունների դուրսբերումը, Ա. Թվերսկու, Դ. Կահնեմանի կողմից բնորոշվում է, որպես բնական գնահատական: Sten 'u Tversky Amos and Kahneman Daniel, "Extensional Versus Intuitive reasoning: The Conjunction Fallacy in Probability Judgment." Psychological Review, 1983, 90(4), p. 293 – 294.

Էական է այն, որ տնտեսվարող սուբյեկտը տնտեսական ընտրության պահին կարող է առաջնորդվել «քնական գնահատման» եղանակով և նախապատվությունն այն աստիճան ակնհայտ լինել, որ ըստ այդմ կատարվում է տնտեսական ընտրություն:

Տնտեսվարող սուբյեկտը կարող է առաջին իսկ բավարար լուծումը գտնելիս դադարեցնել հիմնախնդրի լուծման եղանակների և հնարավոր ուղիների փնտրտուքը:

Բացի դրանցից, մարդը, որպես հասարակական, սոցիալական էակ, կարող է նմանակել հասարակությունում ընդունված նորմերը, կամ փորձել իր վարքագիծը համապատասխանեցնելու այդ նորմերին՝ իրեն օտարված չզգալու պայմանով²²²:

Դեռ 1950-ական թվականներին դասական սկզբունքների որոշ դեպքերում անկենսունակության մասին տնտեսագետները կոնկրետ փաստեր են ներկայացնում²²³: Խոսվում է մարդու սահմանափակ կարողությունների, մտածողական առանձնահատկությունների մասին, որի հիման վրա բանական տնտեսական վարքագիծ կարող է չդրսևորվել: Դիցուք, քանի դեռ բավարարված չեն ֆիզիոլոգիական պահանջմունքները տնտեսական գործունեությունը հոգեբանական պահանջմունքների բավարարման հիման վրա դժվար է կազմակերպել: Երբ մարդը կարողանում է բավարարել կենսանվազագույն պահանջմունքները և ունի հոգեբանական պահանջմունքների բավարարման համար ֆինանսական հնարավորություններ, ապա նախընտրություն կարող է տրվել որոշակի ապրանքանիշների ու ապրանքանշանների: Այս փուլում մարդու տնտեսական վարքագծի վրա ազդելու հոգեբանական եղանակներն ավելի են ընդլայնվում:

Ի վերջո մարդիկ տեղեկատվությունը հավաքագրելիս, այն վերլուծելիս մարդիկ սխալներ են թույլ տալիս: Մարդը կատարյալ մեխանիզմ չէ, որ անկողմանակալ հավաքագրի ու անկողմանակալ վերլուծի որոշակի հիմնախնդրի վերաբերյալ տեղեկատվությունը: Վերջապես, մարդու տնտեսական վարքագիծը կարող է լինել հարմարվողական (ադապտատիվ) և/կամ ռիսկախույս, հիմնված լինել վիճակագրական կամ նույնիսկ ոչ ռացիոնալ սպասումների վրա: (Հավելված 5-ում ներկայացվում է մարդու էության

²²² http://blog.netpeak.ua/mirror_neurons/, Действие зеркальных нейронов; http://2248932.ru/images-Books/RepievBook_2.pdf, Репьев А., Маркетинговое мышление или Клиентомания.

²²³ St'u Simon H., A Behavioral Model of Rational Choice. - Quarterly Journal of Economics, 1955, vol. 69, p. 99 – 118, Simon H., Rational Choice and the Structure of the Environment. - Psychological Review, 1956, vol. 63, p. 129 – 138.

և վարքագծի սոցիալ-հոգեբանական մեկնաբանությունը): Այն, ինչ գործնականում կատարվել է, թեև կրկնվելու հավանականությունը փոքր է, մարդկանց տնտեսական վարքագծի վրա ավելի ազդեցիկ է լինում, քան առավել հավանական, սակայն վերջին ժամանակներում չդրսևորված երևույթները. ինչպես ժողովրդական իմաստությունն է փաստում՝ աչքը տեսածից է վախենում: Ակնհայտ է, որ դասական տնտեսագիտության հիմնադրույթները բացարձակ ճշմարտություններ չեն, որոնց հիման վրա հնարավոր լինի կարգավորել տնտեսական ցանկացած իրավիճակ: Բացի դրանից, տնտեսությունում՝ ինստիտուցիոնալ տեսանկյունից, ոչ բոլոր շուկաներն են կատարյալ մրցակցային և արագորեն չեն հարմարվում փոփոխվող պայմաններին²²⁴: Օրինակ, վարվող տնտեսական քաղաքականության արդյունքը կարող է միանշանակ չբերել արտադրության և զբաղվածության մակարդակի անհրաժեշտ փոփոխությունների, միաժամանակ կարող է արձանագրվել, որ ապրանքների գներն ու աշխատավարձի մեծություններն օժտված չեն բավարար ճկունությամբ: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է քեյնսյան մակրոտնտեսագիտական տեսության, մոնետարիզմի առաջացումը, որոնցում քննարկվում են տնտեսական հավասարակշռության հաստատման, աճի ու զարգացման հիմնախնդիրները՝ առանց ուղղակիորեն առավելագույն հատույցի՝ օգտակարության և/կամ շահութաբերության ստացման հնարավորությունների արձարձման²²⁵: Այս ամենի արդյունքում պետք է կարողանալ ճշգրիտ ընկալել, թե տնտեսական ինչպիսի՝ իրավիճակներում տնտեսագիտական ո՛ր ուղղության սկզբունքներն են նախակիրառելի և ոչ թե պարզապես կարևորություն տալ որևէ տնտեսագիտական ուսմունքի:

²²⁴ Կատարյալ մրցակցային շուկայական մոդելը համարվում է տեսական վերացարկում, ինչը գործնականում հազվադեպ է հանդիպում, իսկ շուկայական մյուս մոդելներում արտադրական և տնտեսական արդյունավետության առավելագույն մակարդակ չի ապահովվում: Տե՛ս Մակկոննելլ Կ., Բրյու Ս., *Экономика*, Семнадцатое издание / Пер. с английского, Москва, ИНФРА-М 2009, стр. 477 – 557, 582 – 583, Եղիազարյան Մ., Մարտիրոսյան Ա., *Միկրոտնտեսագիտություն*. Շուկայական տնտեսակարգերը, Երևան, 2013:

²²⁵ Տե՛ս Автономов В., *Модель человека в экономической науке, Этическая экономия, Исследования по этике, культуре и философии хозяйства*, выпуск 2. Экономическая школа, Санкт-Петербургский Гос. Университет Экономики и Финансов, Высшая Школа Экономики, Санкт-Петербург, 1998, с. 18.

3.2 Ինստիտուցիոնալիզմի հոգեբանական կողմնորոշման ձևավորման նախադրյալները

2002 թվականն աննախադեպ էր տնտեսագիտությունում. Նոբելյան մրցանակ շնորհվեց տնտեսագետ Վ. Սմիթին և հոգեբան Դ. Կահնեմանին: Վ. Սմիթն այդ պատվին է արժանացել որպես տնտեսագիտական էմպիրիկ վերլուծություններում լաբորատոր փորձարարական մեթոդի հիմնադիր²²⁶, իսկ Դ. Կահնեմանը՝ հոգեբանական ուսումնասիրությունները տնտեսագիտական վերլուծության մեջ ներառելու համար²²⁷: Թեպետ այս բնույթի քննարկումներ նախկինում ևս եղել են²²⁸, սակայն այդ հեղինակավոր մրցանակի հանձնումը գիտական մտի զարգացման արդի փուլում նոր լիցք հաղորդեց տնտեսագիտության մեջ հոգեբանական ուղղության վերարժևորմանն ու զարգացմանը: Նախկինում ուղղակի կամ անուղղակի հիմնականում արծարծվում էին մարդու, այստեղից էլ՝ տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագիծը և որոշումների կայացմանը վերաբերող հիմնախնդիրներ: Ներկայում այն միտքն է հստակեցվում, որ վարքաբանությունը՝ բիհեյվիորիզմը, հոգեբանությունում ընդամենը մի ուղղություն է, և միայն այդ «տեսանկյունից» մարդու էության և որոշումների կայացման վերլուծությունների իրականացումը կարող է, մեղմ ասած՝ համալրման կարիք ունենա:

Տնտեսագիտությունում հոգեբանական ուղղության ձևավորման հիմքերը քննարկելու համար անհրաժեշտ է, թերևս, անդրադառնալ հոգեբանության զարգացմանը, ինչն էլ հիմք է ձևավորել տնտեսագիտությունում, սոցիոլոգիայում և մի շարք այլ գիտակարգերում առավել ընդգրկուն կիրառելու հոգեբանության ձեռքբերումները: Հոգեբանական ուսմունքների զարգացում նկատվեց հատկապես 18-րդ դարում, ի դեմս՝ Վ. Վոնդթի, Ֆ. Բրենտանոյի, Ի. Սեչենովի և այլոց, տեղի է ունենում գիտական այս դիսցիպլինի գտման գործընթաց, որը միաժամանակ համատեղվում է հոգեբա-

²²⁶ <http://almaz.com/nobel/economics/2002b.html>, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2002/:

²²⁷ <http://almaz.com/nobel/economics/2002a.html>, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2002/:

²²⁸ Տե՛ս <http://www.questia.com/read/101969907/psychological-analysis-of-economic-behavior>, Katona G., Psychological Economics, Elsevier Science LTD, N.Y. 1975, <http://almaz.com/nobel/economics/1994c.html>, <http://almaz.com/nobel/economics/1994b.html>, <http://almaz.com/nobel/economics/1994a.html>, <http://almaz.com/nobel/economics/1992a.html>, <http://almaz.com/nobel/economics/1978a.html>.

նության ուսումնասիրության առարկայի ընդլայնմամբ: Զգալիորեն պակասում էր այն հետազոտությունների թիվը, որում հոգեբանությունը դիտվում էր միայն որպես գիտակցության մասին գիտություն: Շրջանառության մեջ են դրվում հետևյալ կատեգորիաները՝ գերմանացի գիտնական Հ. Հելմհոլցը (1821 – 1894 թթ.) օգտագործում է «անգիտակցական եզրահանգում»²²⁹, Չ. Դարվինը՝ «անգիտակցական հույզեր»²³⁰, Ի. Սեչենովը՝ «անգիտակցական զգացումներ»²³¹ և այլն: Այլ կերպ ասած՝ դժվար էր ընկալել մարդու վարքագիծը, վերլուծել՝ առանց հաշվի առնելու ենթագիտակցական, անգիտակցական մակարդակների գործընթացները²³²: Ընդլայնվում էր հոգեբանությունում վերլուծություն կատարելու մեթոդաբանությունը՝ ընդհուպ կատարվում էին փորձարարական հետազոտություններ: Այս շրջանակներում ընդունվում էր, որ հոգեբանական «առաջնային կատեգորիան» գիտակցականն է, ուստի և հոգեբանության խնդիրն էր համարվում «գիտակցական ընկալման համակարգաստեղծ տարրերի բացահայտումը»²³³: Այս հարթությունում Ֆ. Բրենթանոն ուսումնասիրում է հիմնախնդրի գործառութային կողմը, այն տրամաբանությամբ, թե արտաքին ու ներքին գրգիռների համար կարևոր է պատասխանատու կենտրոնների ֆիզիոլոգիական, հոգեբանական գործառութային օժտվածության հնարավորությունների բացահայտումը²³⁴: 20-րդ դարի սկզբին ԱՄՆ-ում հոգեբանական վերլուծություններն առավել «գործնապաշտ են» դառնում: Այս հարցում մեծ ներդրում է ունենում ամերիկացի գիտնական Վ. Ջեյմսը (1842 – 1910 թթ.): Նա ամերիկացի գիտնական Չ. Պիրսի (1839 – 1914 թթ.) հետ համատեղ դի-

²²⁹ <http://www.galactic.org.ua/Xomo/v2.htm>.

²³⁰ Дарвин Ч., Выражение эмоций у человека и животных // Собрание сочинений в 9-ти томах, Москва, изд. АН СССР, т. 5, 1953. Данилова Н., Психофизиология, Москва: Аспект Пресс, 2001.

²³¹ www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/psihologiya_i_pedagogika/SECHENOV_IVAN_MIHAILOVICH.html

²³² Վ. Վունդթի շնորհիվ հոգեբանությունում զարգացավ վերլուծության փորձարարական մեթոդների կիրառությունը: Դիցուք, քննվում էին տարբեր գրգիռների հանդեպ օրգանիզմի պատասխան ռեակցիայի դրսևորման ձևերը և դրանց ժամանակահատվածները: Հետագայում այս հիմնախնդրի վերաբերյալ մոտեցումները փեղկվում են, վերլուծություններում ընդհուպ «սպրդում» և առավել խորացված քննվում են ենթագիտակցականի, անգիտակցականի ազդեցությամբ պայմանավորված վարքագծի դրսևորման առանձնահատկությունները:

²³³ Տնտեսագիտությունում միայն 20-րդ դարի ավարտին սկսվեցին լիարժեք կիրառվել վերլուծության փորձարարական մեթոդները: Հաշվի առնելով այս ուղղության կարևորությունը՝ տվյալ բնագավառում գիտական վերլուծությունների կատարման համար տնտեսագիտության ապարեզում Նոբելյան մրցանակ, ինչպես նշեցինք, շնորհվեց Վ. Սմիթին:

²³⁴ Ֆիզիկական գրգիռները գլխուղեղում որոշակի կենտրոնների «արձագանքման շնորհիվ» հոգեբանական նշանակություն և արժևորում են ստանում:

տարկում է հույզերի ըստ էության նաև դրական ազդեցությունը մտածողության, ընդհուպ օրգանիզմի վրա²³⁵: Դրանք լիցքաթափում, թուլացնում են լարվածությունը, ըստ այդմ էլ մարդու վարքագիծը ուղղորդվում է, տեղի է ունենում «գիտելիքների կուտակում և մտածողության փոխառնչում կենսափորձին, դաստիարակությանը, այն միջավայրին, որտեղ ծնվել, հասունացել է տվյալ անձնավորությունը»։ Տնտեսագիտական դասական ընկալման տեսանկյունից հույզերը²³⁶ կարող են դիտվել որպես բանական տնտեսական վարքագիծը շեղող, սակայն այս դեպքում արժևորվում են դրական, կառուցողական նշանակությամբ²³⁷:

Այս հարթությունում ուշագրավ կարող են լինել ինստիտուցիոնալ տեսության ականավոր ներկայացուցիչներից Զ. Գելբրեյթի մոտեցումը, ըստ որի պահանջմունքներն անկախ ու անսահմանափակ փոփոխականից վերածվում են կախյալ փոփոխականի²³⁸: Այսպես, հասարակության մեջ ընդունված նորմերից, սովորույթներից, պետության միջամտությամբ, զանգվածային լրատվական միջոցներով ազդարքային արշավներով պայմանավորված՝ հնարավոր է փոխվեն պահանջմունքների դրսևորման ու բավարարման կերպն ու ձևերը, ընդհուպ ուղղորդվի «դրանց զարգացման ընթացքը»²³⁹: Դիցուք, Զ. Ուոթսոնի համոզմամբ՝ արտաքին միջավայրի փոփոխմամբ կարելի է ազդել մարդու ներաշխարհի, այստեղից էլ ածանցյալ՝ վարքագծի վրա: Եզրահանգվում էր, թե մարդու գլխուղեղն ամբողջովին ուսումնասիրված չէ, սակայն դրա

²³⁵ Ярошевский М., История психологии, Третье, переработанное издание, Москва, “Мысль” 1985, с. 323 – 325, 342 – 345, 512 – 551.

²³⁶ Мартиросян А., Интеграция основных направлений научной мысли: Институционализм – эволюционные предпосылки и перспективы развития экономической науки // “Россия в глобализирующейся мировой экономике”. Материалы Международной научно-практической конференции, Ростов-на-Дону, 18 – 20 мая 2006 г. / Изд-во Рост Ун-та, 2006, с. 383 – 390.

²³⁷ Մարտիրոսյան Ա., Դավիթ Ռիկարդոյի համեմատական առավելությունների սկզբունքը՝ ինստիտուցիոնալ մեկնաբանությամբ // Այլընտրանք, Գիտական հանդես, 2014, Ապրիլ – Հունիս, N 2, էջ 44 – 45:

²³⁸ Սա արտահայտվում է տնտեսագիտության ժամանակակից դասագրքի տարբեր տարիների հրատարակություններում: Տե՛ս Մակկոննել Կ., Բրյու Ս., Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т. / Пер. с англ. Т. 1, Москва, Изд. Республика, 1997, с. 36, Первый факт таков: материальные потребности общества, то есть материальные потребности составляющих его индивидов и институтов, буквально безграничны или неутолимы. Макконнелл К., Брю С., Экономикс: Принципы, проблемы и политика. Пер. с англ., Москва: ИНФРА – М, 2009, с. 3, Экономикс: общественная наука, занимающаяся эффективным использованием редких ресурсов с целью добиться максимального удовлетворения экономических запросов общества.

²³⁹ Мартиросян А., Психологическое воздействие и роль рекламы на формирование выбора и линии поведения потребителя // Вестник МАНЭБ, Том 12, N 4, Санкт-Петербург, Ереван, 2007, с. 113 – 116.

«անմիջական արտահայտչաձև է վարքագիծը», որն էլ պետք է դառնա հոգեբանության ուսումնասիրության առարկա: Արդի ընկալման շրջանակներում՝ հոգեբանության ուսումնասիրության առարկան ընդլայնված է, և իրապաշտորեն հիմնախնդրի միայն վարքաբանական կողմը գիտության տվյալ բնագավառի ուսումնասիրության օբյեկտը, ոչ թե հիմնական առարկան կարող է լինել: Այդ նույն ժամանակահատվածում Գերմանիայում ձևավորվում է գեշտալտ²⁴⁰ հոգեբանության դպրոցը: Տվյալ ուղղության առաջնեկ մասնագետներն էին Մ. Վերթ-գեյմերը (1880 – 1943 թթ.), Վ. Մելերը (1887 – 1967 թթ.), Բ. Քոֆկան (1886 – 1941 թթ.), ըստ որոնց գլխուղեղում առկա են ամբողջական պատկերներ, կառուցվածքներ, համակարգեր, գեշտալտներ, որոնք չեն ընկալվում մասերի, համակարգաստեղծ տարրերի տրոհման սկզբունքով²⁴¹: Գեշտալտ հոգեբանությունում առանցքային նշանակություն է ստանում այն կանոնի սահմանումը, որ մասերի, տարրերի հատկանիշները, հատկությունները բխեցվում են այն համակարգից, որոնցում ներառված են, և որի մասն են կազմում²⁴²: Այս տեսակետն է արծարծվում²⁴³ տնտեսագիտության բնագավառում Նոբելյան մրցանակակիր Դ. Կահնեմանի աշխատանքներում: միևնույն «սխեման» ընկալվում է տառի կամ թվի տեսքով՝ կախված, թե ինչ համատեքստում է ներկայացվել: Ներքոգրյալ օրինակում միևնույն գրանիշը հարցվողների մեծամասնությունը մի դեպքում բնորոշում է, որպես թիվ (13), մյուս դեպքում՝ որպես տառ (անգլերեն Բ)²⁴⁴:

²⁴⁰ «Գեշտալտ» բառացի կառուցվածք, ձև: Ինչպես ինստիտուցիոնալիստները տնտեսագիտության մեջ, «ինստիտուտ» հասկացության ներքո դիտարկում են իմաստային առավել լայն դաշտ, այդպես էլ տեղի է ունենում հոգեբանական մտքի զարգացման ընթացքում:

²⁴¹ <http://psihotesti.ru/gloss/tag/geshtaltpsihologiya/>, <http://www.geshtalpsy.ru/shkola.php>, Школа гештальтпсихология, Ученые основатели, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/shulc/12.php, Д. Шульц, С. Шульц, История современной психологии, Глава 12. Гештальт-психология /Целое не всегда равно сумме его частей/. Դիցուք, 60 միլի վայրկյանից ցածր արագությամբ պատկերների ցուցադրությունն ընկալվում է որպես պարզ հաջորդափոխություն: 60 միլի վայրկյան և դրանից բարձր արագությամբ պատկերների ցուցադրությունն ընկալվում է որպես «շարժում» և օգտագործվում է մուլտֆիլմերի արտադրության, կինոցուցադրության բնագավառում:

²⁴² Այս սկզբունքը ներառված է արագ ընթերցանության դասագրքերում: Մարդիկ տառերի համակցությունը փորձում են շարունակել ընկալելով որոշակի բառի տեսքով՝ դրանց հաղորդելով արդեն ձևավորված «գեշտալտների» տեսք: Տե՛ս Բьюзен Т., Учебник быстрого чтения. Серия: Живите с умом, Москва: Попурри, 2008.

²⁴³ Kahneman D., Maps of Bounded Rationality: A Perspective on Intuitive Judgment and Choice, // American Psychologist, September 2003, 56(9).

²⁴⁴ Bruner J., Minturn A., Perceptual Identification and Perceptual Organization // Journal of General Psychology, N 3, 1955, p. 21 – 28.

A B C
12 B 14

Գծապատկեր 3.2.1 Միևնույն գրանիշը գեշտալտներում:

Այն ենթադրությունն էր կարևորվում, թե մարդու էությունը և ներուժն ամբողջովին բացահայտված չեն, ուստի և պետք է ուսումնասիրել գործունեության արդյունքը, ըստ այդմ՝ պատկերացում կազմել մարդու մտածողության առանձնահատկությունների մասին: Քննարկումների այս հարթությունում «վարքագծային տնտեսագիտություն» հասկացությունը կարող է ամբողջովին չարտահայտել տվյալ ուղղության բովանդակային ողջ շերտերը, քանի որ տնտեսագիտության հոգեբանական ուղղության շրջանակներում ոչ միայն ուսումնասիրվում է տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագիծը, այլև որոշակի «գեշտալտների» պայմաններում տնտեսական վարքագիծը, չի անտեսվում գլխուղեղի տարբեր հատվածների գործունեությունը, ավելին, դիցուք ազդարքի հոգեբանությունում կարող են կարևորվել ներյուլինգվիստիկ ծրագրավորման տարրեր²⁴⁵: Տնտեսագիտական այս ուղղությունում կիրառվում են ոչ միայն վարքաբանությանը բնորոշ սկզբունքներ, այլ ընդհուպ հոգեբանության այլ ուղղությունների հայացքներն ու մոտեցումները: (Խոսքը կարող է վերաբերել գեշտալտ հոգեբանությանը, սոցիալական հոգեբանությանը և հոգեբանական մի շարք ուղղությունների որնցումում արժարծվում են գիտակցության, ենթագիտակցությանը, անգիտակցությանը վերաբերող հիմնահարցեր, որոնք ոչ թե վարքաբանության այլ հոգեբանական գիտությանը վերաբերող կատեգորիաներ են: Ըստ որի մարդու օրգանիզմը դիտվում է որպես սահմանափակ մեծությամբ էներգիա կրող մարմին: Մարդը դիտվում է նաև որպես կենսաբանական էակ, և վարքագիծը կառուցվում է էներգիայի պահպանման և

²⁴⁵ Сандомирский М., Психология коммерции, Москва, Академия, 2006; Краско Т., Психология рекламы / Харьков, Студцентр, 2002.

սերնդի շարունակման առաջնահերթությունների հիման վրա՝ հաշվի է առնվում սուբյեկտիվ առանձնահատկությունը):

Մարդու, հասարակության ապրելակերպի ամենօրյա հիմնախնդիրների արժարժման հարթությունում առանձնացվում են հնարավորություններից և կարողություններից բխող հետևանքները²⁴⁶, որոնք կարող էին հոգեբանական տեսանկյունից ինչպես ոգևորել, այնպես էլ կանխարգելել տնտեսական գործունեության ծավալումը: Թեև էվոլյուցիոն տեսանկյունից հոգեբանական տնտեսագիտությունը, այլ ուղղությունների հետ համատեղ պարզապես «կծուկվի» ինստիտուցիոնալիզմում առանց նման տարանջատումների, ինչպիսիք են սոցիալական, հոգեբանական, վարքաբանական և այլ եզրույթների կիրառությունը:

Այսօրինակ քննարկումների արդյունքում ակնհայտ է դառնում այն, որ ժամանակի կարճատև հատվածում նկատվող երևույթը կարող է մեծ դեր ունենալ մարդու, հասարակության վարքագիծը ձևավորելու գործում, թեպետ կրկնվելու հավանականությունը փոքր է, քան այն իրադարձությունը, որը կարճատև ժամանակահատվածում չի դրսևորվել, սակայն միջնաժամկետ հատվածում ունի դրսևորման ավելի մեծ հավանականություն: Այս կերպ տնտեսվարող սուբյեկտի ռացիոնալության կանխավարկածը գործնականում կարող է և չարտահայտվել, ինչն էլ առավելագույն շահույթի ստացմամբ ևս կարող է չդրսևորվել: Այլ կերպ ասած՝ տնտեսվարող սուբյեկտը կարող է ժամանակի երկարատև հատվածում զբաղվել տվյալ տնտեսական գործունեությամբ՝ այնուամենայնիվ չարձանագրելով առավելագույն շահույթի ստացման և/կամ ծախսումների նվազեցման ցուցանիշներ:

²⁴⁶ Այս տեսանկյունից գիտակցականից զատ տարանջատվում են ենթագիտակցական ու անգիտակցական մակարդակները: Գիտակցականը՝ հասարակական կյանքի, երևույթների հոգեկան արտացոլման բարձրագույն աստիճանն է, որն ընթանում է ընդհանրացումների, վարքագծի սուբյեկտիվ մոդելի մշակման, բառահուզական կադապարների ձևավորման միջոցով: Այլ կերպ ասած՝ մարդը գիտակցում է սեփական արարքները, ի տարբերություն անիտակցականի ու ենթագիտակցական մակարդակների, որոնցում բացակայում է սուբյեկտիվ վերահսկողությունը: Ենթագիտակցական մակարդակում տեղի են ունենում ակտիվ մտավոր գործընթացներ, որոնք կարող են անուղղակի ազդեցություն ունենալ գիտակցական, մտավոր գործունեության վրա: Հատուկ պայմանների դեպքում տեղեկատվությունը ենթագիտակցական մակարդակից կարող է «հոսել» գիտակցական մակարդակ: Անգիտակցականի դեպքում ծավալվող մտավոր գործընթացների «վերահսկողությունը» լիարժեք չէ կամ, ըստ էության, բացակայում է: Այսպիսով տեղեկատվությունն ըստ կարևորության աստիճանի արտացոլվում է գլխուղեղի տարբեր հատվածներում՝ ունենալով տարաբնույթ ազդեցություն մարդու մտածողության ընթացքում:

Ինստիտուցիոնալիզմը, ըստ էության, գիտության տարաբնույթ բնագավառների ինտեգրալն է: Եթե նախկինում, ըստ Ա. Մարշալի, համաշխարհային պատմության զարգացման համատեքստում կար կրոնական ու տնտեսական շարժառիթների և ազդեցության աստիճանի առաջնայինի ու երկրորդայինի տարանջատում, ապա ինստիտուցիոնալիզմի պարագայում սոցիալ-տնտեսական զարգացման ոչ տնտեսական գործոնների առաջնայինի, երկրորդայինի, հինգերորդայինի և այլ աստիճանների խիստ տարանջատման հարցադրում չի ներկայացվում: Քննարկումների այս ծիրում, հատկապես ձևավորման նախնական փուլում ինստիտուցիոնալիզմի շրջանակներում՝ սոցիալ-հոգեբանական, վիճակագրական և իրավական գործոնների հիման վրա, առանձնացվում էին հստակ ուղղություններ: Սա, թերևս, ի հայտ էր գալիս որոշակի հակասությունների հիման վրա, քանի որ ինստիտուտների հստակ առաջնահերթությունների սահմանման հարցադրում էր արվում: Այնպես որ՝ հոգեբանական ուղղությունը տնտեսական գիտության միայն մի մասնիկն է, և քննարկվող հիմնախնդիրների համատեքստում վարքագծային տնտեսագիտության բնորոշմամբ նեղացվում են հոգեբանության և տնտեսագիտության փոխառնչությունները²⁴⁷, ըստ որի մարդու գլխուղեղը դիտվում է որպես «սև արկղ», փակ համակարգ, որում տեղեկատվության մուտքը և կայացրած որոշումների արդյունքում՝ «ելքը», վերլուծվում են վարքագծի արտահայտչաձևերով²⁴⁸: 1890-ականների ավարտին տնտեսագիտությունում կատարվեց էական առաջընթաց, մեծ թոփչք: Թերևս այդ մակարդակի ձեռքբերումները մասնագիտական գրականությունում որակվում էին որպես «հեղափոխություն», սակայն տնտեսագիտությունում գրեթե կիրառական չէ «ինստիտուցիոնալ հեղափոխություն» եզրույթը: Այնուամենայնիվ, մեկ փաստ ակնհայտ էր՝ որպես

²⁴⁷ Аникин А., Юность науки: Москва. Изд. Политической литературы, 1971, с. 35 – 43, 158 – 172, 217 – 219, 253 – 257, 304 – 308, 324 – 365. Майбурд Е., Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. Москва: Дело, 2000, с. 305 – 325, 463 – 465, 501 – 517, 522 – 539. Մարտիրոսյան Ա., Եպոյան Ս., Վարքագծային, թե հոգեբանական տնտեսագիտություն, Մեթոդական ասպեկտները // Այլընտրանք, Գիտական հանդես, 2013, N 3 (10), էջ 23 – 28, Եղիազարյան Մ., Մարտիրոսյան Ա., Հովհաննիսյան Կ., Հակոբյան Ա., Տնտեսագիտության և հոգեբանության դրույթների փոխառնչությունները՝ ետահայաց վերլուծությամբ // Հայաստանի ֆինանսներ և էկոնոմիկա N 2 (128), 2011, էջ 81 – 84:

²⁴⁸ Ներկայում՝ տնտեսագետները գիտության այլ բնագավառների մասնագետների հետ համատեղ ձևավորում են նորանոր ուղղություններ. Սոցիալական տնտեսագիտություն, նեյրոտնտեսագիտություն, նեյրոշուկայագիտություն և այլ ուղղություններ: Տե՛ս Трайндл А., Нейромаркетинг: Визуализация эмоций, Москва, Альпина, 2009, Линдстром М., Buyology: увлекательное путешествие в мозг современного потребителя / Пер. с англ. Е. Фалюк, Москва: Эксмо, 2010.

առանցքային սկզբունք ընդունվեց գիտության տարբեր բնագավառների ինտեգրումը: Այսպիսով, հոգեբանական տնտեսագիտության առաջացումը պատահական չէր. նույնիսկ տնտեսագիտության ժամանակակից սահմանման մեջ արդեն ներկայացվում են հոգեբանությանը վերաբերող կատեգորիաներ, ինչպիսիք են՝ պահանջմունքները, դրանց անսահմանափակությունը, առավելագույն բավարարման հնարավորությունը, տնտեսական վարքագիծը և այլն: Ինչպես նաև, տվյալ անհատի նույնաբնույթ արարքները կարող են պայմանավորված լինել տարբեր դրդապատճառներով, իսկ տարաբնույթ արարքների հիմքում՝ ընկած լինել միևնույն դրդապատճառները: Հաշվի առնելով հարափոփոխ և սահմանափակ ռացիոնալության, զարգացման հոգեբանության հիմնարար դրույթները՝ մարդու վարքագիծը, վերաբերմունքն ու արձագանքը երևույթին, կարող են փոփոխական լինել: Մասնագիտական գրականության մեջ ասվածի օրինակն է տնտեսագիտության բնագավառում Նոբելյան մրցանակակիր Մ. Ալեի պարադոքսը²⁴⁹:

Աղյուսակ 3.2.1 Շահելու հավանականությունը՝ տարբեր իրավիճակներում:

Փորձ 1				Փորձ 2			
Ա Խաղ		Բ Խաղ		Գ Խաղ		Դ Խաղ	
Շահում	Հավանականություն	Շահում	Հավանականություն	Շահում	Հավանականություն	Շահում	Հավանականություն
1 միլիոն	100 %	1 միլիոն	89 %	----	89%	----	90%
----	----	----	1 %	1 միլիոն	11%	5 միլիոն	10%
----	----	5 միլիոն	10 %	----	----	----	----

²⁴⁹ [http://vernadsky.tstu.ru/pdf/2007/03/16.pdf](https://www.google.am/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&cad=rja&uact=8&ved=0CDIQFjAC&Paradox М. Алле, <a href=), Власова Е., От модели рыночной экономики к модели экономики рынков; Чеканский А., Фролова Н., Микроэкономика. /Промежуточный уровень/, Москва, ИНФРА – М, 2005, с. 32 – 34, 66 – 67, 78 – 88.

Փորձ 1-ի՝ Ա խաղում 1 միլիոն դրամական միավոր շահելու հավանականությունը 100 % է: Բ խաղում 5 միլիոն դրամական միավոր շահելու հավանականությունը 10 % է, 1 միլիոն դրամական միավոր՝ 89 % և 1 % է կազմում ձեռնունայն մնալու հավանականությունը: Փորձ 2-ում միևնույն հարցվողներին հնարավորություն է ընձեռվում ընտրություն կատարել Գ և Դ տարբերակների միջև: Գ խաղում՝ 1 միլիոն դրամական միավոր շահելու հավանականությունը 11 % է, 89 % է կազմում ձեռնունայն մնալու հավանականությունը: Դ խաղում՝ 5 միլիոն դրամական միավոր շահելու հավանականությունը 10 % է, 90 % է կազմում ձեռնունայն մնալու հավանականությունը:

Մ. Ալլեի կազմակերպած փորձերի մասնակիցների մեծամասնությունը առաջին դեպքում ընտրում է Ա տարբերակը, երկրորդում՝ նախապատվությունը տալիս է Դ տարբերակին: Ռացիոնալ տնտեսական վարքագծի արդի ընկալմամբ՝ առաջին դեպքում Ա տարբերակը նախընտրողները պետք է նախընտրեն Գ տարբերակը, այնպես ինչպես՝ Բ տարբերակի դեպքում ընտրություն կատարելիս նախապատվությունը պետք է տրվեր Դ տարբերակի օգտին: Այս պարագայում համադրվում են շահելու և կորցնելու հնարավորությունները, սպասումները և գնահատականները, որոնք տարբեր կերպ են գնահատվում միևնույն անձանց մոտ²⁵⁰: Կարևորելով մարդու տնտեսական ընտրության առաջնահերթությունները, առանձնահատկությունները, տնտեսագիտական մտքի զարգացման արդի ընթացքում տնտեսվարող սուբյեկտի վարքաբանական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունների խորացման միտումները, այնուամենայնիվ տնտեսագիտությունը չպետք է փոխարինվի վարքաբանությամբ կամ վարքագծագիտությամբ²⁵¹, կամ միայն միավորվի հոգեբանական այս ուղղության հետ, ըստ որի միայն ուսումնասիրվում են մարդու, տնտեսվարող սուբյեկտի գործունեության դրդապատճառներն ու շահերի դրևորումները:

Միևնույն ժամանակ պետք է ընդունել, որ մարդու էության տնտեսագիտական մեկնաբանություններում տեղ է տրվում անձի հոգեբանական կառուցվածքի բացատրություններին, որում հաշվի են առնվում վարքաբանական առանձնահատկություն-

²⁵⁰ Judgment under uncertainty: Heuristics and biases / Edited by D. Kahneman, P. Slovic, A. Tversky, United Kingdom, Cambridge University Press, 2001, p. 3 – 82.

²⁵¹ http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2002/press.html, Press Release, 9 october 2002, V. Smith, D. Kahneman, Psychological and experimental economics.

ները: Դիցուք, Բ. Սքինների համոզմամբ ոչ միայն պետք է ուսումնասիրել ժամանակի տվյալ պահին կոնկրետ անձի, խմբի վարքագծի դրսևորման ձևերն ու առանձնահատկությունները, այլև արտաքին ու ներքին հանգամանքները որոնցով է պայմանավորված այդ ամենը²⁵²: Ա. Բանդուրան կարևորում է սոցիալական, հասարակական միջավայրի ազդեցությունը մարդու էության, վարքագծի ձևավորման վրա:

Վերջապես, տնտեսությունում բոլոր տնտեսվարող սուբյեկտների միջև առկա չեն հավասար մեկնարկային պայմաններ, նրանց հնարավորություններն ու կարողությունները տարբեր են: Տնտեսական տարբեր իրավիճակներում առաջնորդվել անձնական շահի առավելագույն բավարարման դրույթով և բխեցնել ռեսուրսների ամբողջական և արդյունավետ օգտագործման գաղափարը (ինչպես արդյունաբերական հասարակարգի ձևավորման ու անկման և հետարդյունաբերական հասարակարգի ձևավորման ու զարգացման ժամանակաշրջաններում), մեթոդապես կատարյալ կարող է չհամարվել: Բացի այդ տնտեսվարող սուբյեկտին տեղեկատվությունը կարող է հասանելի լինել ոչ թե ամբողջական, այլ կտրտված՝ վերգործաքային ծախսումների «դրսևորման» տեսքով, որը սպառողական ծախսերով (օգտակարության) և/կամ արտադրական ծախքերով (շահույթի) արտահայտման պարագայում մաթեմատիկական հաշվարկների, չափելիության խնդիրների է հանգեցնում:

Ասվածի արդյունքը տնտեսագիտական հոգեբանության և հոգեբանական տնտեսագիտության, տնտեսագիտական սոցիոլոգիայի և սոցիալական տնտեսագիտության, և ընդհանրապես ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության բազում ուղղությունների ձևավորումն է, միջգիտակարգային փոխառնչությամբ հետազոտությունների իրականացումն ու զարգացումն է:

²⁵² Բ. Սքինները քննադատում էր ֆիզիոլոգիական և գենետիկական հետազոտությունները, քանի որ այդ գիտելիքը հոգեբանական միջամտության հնարավորություն չի տալիս: Սքինները, լինելով ծայրահեղական բիոեյվիորիստ, սոցիալական միջավայրին առաջնային նշանակություն էր տալիս և ինքնավար անձը կեղծ, ֆիկտիվ հասկացություն էր համարում: ... Հումանիստական հոգեբանության մեջ ձևավորված անձի տեսությունը կապված է Աբրահամ Մասլոուի անվան հետ: Ազդված լինելով էկզիստենցիալիստական փիլիսոփայությունից՝ Կյերգեգորի, Սարտրի, Հայդեգերի աշխատություններից: Մասլոու հիմնական դրույթներից է ընտրությունը, որը, չնայած բոլոր կողմնակի գործոններին, այնուամենայնիվ, բնորոշ է մարդուն: Կեցությունը եզակի է, և ցանկացած անհատ պիտի որպես առանձին, եզակի կեցություն վերլուծվի: Ա. Մասլոուն խուսափեց անձի կառուցվածքի հստակ բաժանումից՝ այն բաժանելով պահանջմունքների հիերարխիայի, որի հիմքում ինքնաիրացման և ինքնազարգացման պահանջմունքներն են: <http://boon.am/humanistic-psychology/>, Ս. Մանույան, (05.03.2017 թ.) Անձի տեսություններ: Սոցիալական ուսուցման և հումանիստական ուղղություններ:

Մեթոդական տեսանկյունից, ինչպես վիճակագրական ֆիզիկայում, վարքագծային հոգեբանությունում «վիճակը» համարվում է պատահական մեծություն և ուսումնասիրվում է գործունեության արդյունքը, այնպես էլ և օգտակարության վերաբերյալ մտորումներում, այն կարող է դիտվել որպես տրված մեծություն և ուսումնասիրվել առավելագույն օգտակարության «ստացման ձևերը»: Դիցուք, վարքագծային հոգեբանությունում ուսումնասիրվում է վարքագիծը, ոչ թե օրինակ գիտակցականի, ենթագիտակցականի, անգիտակցականի փոխառնչությունները և/կամ դրանց գործունեության սկզբունքները: Քննարկումների այս ծիրում ակնհայտ է, որ ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտությունում (հոգեբանական ուղղությունում) ուսումնասիրվում են պատճառահետևանքային կապերի առավել լայն ցանկ, ընդհուպ ենթագիտակցականին ու անգիտակցականին առնչվող հիմնահարցեր, գեշտալտներ, ուստի և «հոգեբանական տնտեսագիտություն» եզրույթն առավել համապարփակ կերպով է համապատասխանում իրականությանը:

3.3 Տնտեսագիտությունում հոգեբանական ուղղության նեյրոտնտեսագիտական վերլուծությունը

1925 թվականներին հոգեբանների ընկերության փարիզյան ժողովում Ի. Պավլովը իրապաշտորեն այն համոզմունքը հայտնեց, որ նյարդային համակարգը և հոգեբանությունն ուսումնասիրող ֆիզիոլոգներն ու հոգեբանները վաղ թե ուշ պետք է աշխատեն ամուր բարեկամական միասնության պայմաններում: Թող այժմ մեզանից յուրաքանչյուրը փորձի գնալ իր ճանապարհով, ջանա օգտագործել իր հատուկ ռեսուրսները: Որքան շատ լինի այդ մոտեցումը, այնքան շատ կլինի հավանականությունը, որ մենք ի վերջո հաճույքով կմիանանք մեկս մյուսի օգտակարության անհրաժեշտության համար^{253,254}: Մեթոդապես այս սկզբունքի ընդունումը գիտության բոլոր բնագավառներում նոր հետազոտությունների կատարման, ուղղությունների մշակման հեռանկարներ է բացում: Ասվածը հավասարապես կարող է վերաբերել եթե ոչ առհասարակ գիտության, ապա տնտեսագիտության բոլոր ուսմունքներին: Դիցուք, ժամանակի ընթացքում ի հայտ եկան սոցիալական տնտեսագիտության, հոգեբանական տնտեսագիտության, նեյրոշուկայագիտության, վարքագծային տնտեսագիտության «դիսցիպլիններ» և մի շարք այլ «ինտեգրալներ»՝ համապատասխան առանձնահատկություններով²⁵⁵: Ապագայում այս բոլոր ուղղություններով համալրված ինստիտուցիոնալիզմը, կարծում ենք կհայտնվի զարգացման որակական այլ մակարդակում և

²⁵³ Պավլով Ի., Երկերի ժողովածու, Երևան, Հայաստան, 1973, էջ 308:

²⁵⁴ Այս խոսքերից անցել է 90 տարի, սակայն այսօր էլ որոշ հետազոտողների թվում է, թե հոգեբանների ու ֆիզիոլոգների «համատեղ աշխատանքի» գաղափարը զուրկ է իմաստից, որովհետև նրանք ուսումնասիրում են ուղեղի աշխատանքի տարբեր մակարդակներ. ֆիզիոլոգները՝ ֆիզիոլոգիական և կենսաբանական, իսկ հոգեբանները՝ հոգեբանական և սոցիալական: Այս կարծիքն արդարացի է, բայց միայն որպես կոպիտ սխեմա, որովհետև վերջնական նպատակի հասնել՝ լիովին ճանաչել հոգեկանի բնույթն անհնարին է՝ առանց ուղեղի գործունեության բոլոր մակարդակների մասին տեղեկության, որի բարձրագույն փուլում այն բոլոր մակարդակները կազմում են անբաժան միասնություն: Վորոնին Լ., Բարձրագույն նյարդային գործունեության ֆիզիոլոգիա, Երևան, ԵՊՀ, 1987, էջ 312 – 313:

²⁵⁵ Տնտեսագիտության զարգացման այս շրջանում հատկորոշ է այսօրինակ ուղղությունների ձևավորումը: Կարծում ենք, ապագայում դրանք միավորվելու են մեկ ընդգրկուն «ինստիտուցիոնալիզմ հասկացությունում», իսկ արդի ժամանակաշրջանում տվյալ ուղղությունների առկայությունը ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության զարգացման հիմքեր է ձևավորում: Գրեթե այդպիսի պատկեր էր ձևավորված 1930-ական թվականներին, երբ ինստիտուցիոնալիզմի շրջանակներում ի հայտ եկան սոցիալ-հոգեբանական, էմպիրիկ-վիճակագրական, սոցիալ-իրավական ուղղությունները, որոնց հանդեպ մոտեցումը հետագայում՝ միանշանակ չէր: Այս ամենով հանդերձ՝ ինստիտուցիոնալիզմը ներկայում բնորոշվում է որպես գիտականորեն կայացած համապարփակ ուղղություն:

վերլուծությունները կկատարվեն այդ բոլոր տեսանկյուններից: Իհարկե, սա կպահանջի գիտության տարբեր բնագավառների մասնագետների ընդլայնված համագործակցություն, ինչը կարող է առաջին հայացքից բավական բարդ թվալ: Իրականում գիտատեխնիկական առաջընթացը, գլոբալացումը, գիտական մտքի զարգացումը, նանոտեխնոլոգիաների մեծամասշտաբ ներդրումը, համացանցի հնարավորությունները և մի շարք այլ գործոններ կնպաստեն այդ մակարդակում ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտական վերլուծությունների խորացմանը: Մեթոդապես որևէ գործոն չֆետիշացնելը հնարավորություն է ընձեռում կոնկրետ իրավիճակներում հասկանալ ու ներկայացնել երևույթների բովանդակությունը, գործոնների ազդեցության չափը, տեսակարար կշիռը և այլ առանձնահատկություններ: Միևնույն ժամանակ, տնտեսագիտության մյուս բնագավառների ներկայացուցիչների տեսանկյունից ոչ տնտեսական գործոնների և դրանց ազդեցության հստակ հիերարխիայի բացակայությունը կարող է դիտվել տվյալ ուղղության թերկայացածության արդյունք: Թերևս մեթոդական առանձնահատկություն է այն, որ հստակեցված չէ ինստիտուտների տնտեսական ազդեցության աստիճանակարգումը, քանի որ տնտեսական տարբեր իրավիճակներում, տարաբնույթ իրողությունների պարագայում գործոնների նշանակությունը, ազդեցության չափը փոփոխվում են:

Վերոգրյալ համատեքստում թերևս կարելի է առանձնացնել, որ ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտությունը գտնվում է զարգացման այնպիսի շրջանում, որ համալրվում է վերլուծությունների կատարման նոր մեթոդաբանությամբ, ընդհուպ տեղի է ունենում վերլուծության առարկայի ընդլայնման միտում: Այս ծիրում գիտության տարամետ բնագավառների, տարաբնույթ գաղափարների փոխառնչման սկզբունքը համընդհանուր տարածում է ստանում ոչ միայն տնտեսագիտությունում, այլև հասարակագիտական և բնագիտական մի շարք ուղղություններում:

Այս հարթությունում ինստիտուցիոնալիզմի առաջացումը տնտեսագիտությունում կարող է առավել «հեղափոխական» դիտվել, քան մարժինալիստական «համակցումը»²⁵⁶, մարժինալիստական «քոնակցումը» («անեքսիան»)²⁵⁷, քեյնսյան «հեղափոխու-

²⁵⁶ Եղիազարյան Մ., Ղազարյան Գ., Մարտիրոսյան Ա., «Մարժինալիստական համակցում» տնտեսագիտության մեջ. Ետահայաց մեկնաբանություն // Հայաստան. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, N 10 (99), 2008, էջ 95 – 98:

թյունը»²⁵⁸, Գերմանիայի պատմական դպրոցի ի հայտ գալը²⁵⁹, մարքայան տեսությունը²⁶⁰ և մի շարք այլ գիտական «հեղափոխություններ»²⁶¹: Այնուամենայնիվ, այս «երևույթը», թերևս ամենայն խորությամբ չարժևորվեց: (Այս պարագայում անտեսվեց այն հանգամանքը, որ հոգեբանությունը, ինչպես և տնտեսագիտությունը հասարակական գիտություն է, որում կարող են գոյություն ունենալ իրարամերժ ու փոխլրացնող ուղղություններ, և դրանցից միայն մեկի հիման վրա կառուցել «գիտական վերնաշենքը» մեթոդապես կատարյալ չի լինի: Դիտարկվող ժամանակահատվածում հոգեբանությունում առկա էին բազում ուղղություններ, ըստ որոնց մարդու վարքագիծը բնորոշվում էր դրդապատճառների, գործոնների առավել լայն «դաշտի» հիման վրա, քան միայն նախանշված ուղղությամբ էր սահմանված): Փոխառնչությունների այս տիրույթում, համաշխարհային տնտեսությունում նկատվող զարգացման միտումների հիման վրա, «հետարդյունաբերական»²⁶², «տեղեկատվական»²⁶³ և այլ հասարակարգերում թերևս տնտեսագետների համար առավել ակնհայտ էր, որ տնտեսվարող սուբյեկտի գործունեության դրդապատճառներն էապես կարող են փոփոխվել: Նկատվում են հասարակության տարբեր շերտերի և տնտեսության տարբեր բնագավառների արհեստավարժ ներկայացուցիչներին կազմակերպությունների սեփականատերերի կողմից իշխանության որոշակի լծակների փոխանցման միտումներ: Եկամուտների ավելացմանը համընթաց՝ ազատ ու հանգստի համար նախատեսված ժամանակահատվածները վերարժևորվում են, և մարդը կարող է նախընտրել ավելի շատ ժամանակ

²⁵⁷ Mirowski Ph., Physics and the “Marginalist Revolution”, in Against Mechanism // Cambridge Journal Of Economics. N 8, 1984, p. 368 – 379.

²⁵⁸ Fusfeld D., The Age Of The Economist (Economics – History. Includes bibliographical references and undexes), New York, 2002, p. 128 – 139.

²⁵⁹ Вебер М., Избранные произведения. Москва, Прогресс, 1990; Селигмен Б., Основные течение современной экономической мысли. Москва, Прогресс, 1968.

²⁶⁰ Блауг М., Экономическая мысль в ретроспективе, Москва, Дело, 1994, с. 207 – 274.

²⁶¹ Блауг М., Экономическая мысль в ретроспективе, Москва, Дело, 1994, с. 607 – 646. Յադգարով Յա., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան, Ասողիկ, 2001: Հիմնահարցի շրջանակներում Տիխոմիրով-Պլեխանով տանդեմի մոտ հասարակագիտական տեսանկյունից հեղափոխության փոխարեն դիտարկվում է թոփաքաճ զարգացման գաղափարը, որով ըստ էության հստակեցվում են «երևույթների» ընկալման սահմանները: Տե՛ս Պլեխանով Գ., Փիլիսոփայական ընտիր երկեր, հատոր 1 – 2: Երևան, Հայաստանի պետական հրատարակչություն, 1960 – 1962:

²⁶² Дэниэл Б., Грядущее постиндустриальное общество, М.: Академия, 2004.

²⁶³ http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/4895/Типен, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Toffler/_Index.php

տրամադրել հանգստին, լիցքաթափվելուն, քան՝ աշխատանքին: Տնտեսագիտորեն՝ սա արտահայտվեց ապրանքի սպառման համար ժամանակի նախատեսմամբ: Ըստ Գ. Ուինսթոնի՝ տնտեսվարող սուբյեկտի ազատ ժամանակի վերաբերյալ հասարակագիտական մտորումները տնտեսագիտական վերլուծության ոլորտ էին ներթափանցում «ետնամուտքից»²⁶⁴: Բացի այս, տնտեսվարող սուբյեկտն իրեն որոշակիորեն կարող է նույնացնել այն հաստատության հետ, որտեղ աշխատում և գործունեություն է ծավալում: Տվյալ երևույթի դրսևորմանը նպաստում են նաև խոշոր տնտեսվարող սուբյեկտների գործադրած հոգեբանական հնարքները²⁶⁵:

Տնտեսական զարգացման այս փուլում կարևորվում է արտադրողի հոգեբանությունը, ինչը նախկինում կարող էր անտեսվել: Էականն այն ըմբռնումն է, որ արտադրողը (ներկայում) բազմամիլիոն ներդրումների արդյունքում է ծավալում իր տնտեսական գործունեությունը: Արտադրությունները պետք է տեխնիկապես զինել, արդիականացնել, հակառակ դեպքում շահութաբերության մակարդակը կնվազի: Այս գործընթացը պարունակում է հոգեբանական նրբություններ, և առօրյա ռիսկային ու անորոշության պայմաններում պահպանողական մտածողությամբ, ռիսկախույս, նորարարական մոտեցումներից զերծ ձեռնարկատերը կարող է դադարեցնել ձեռնարկատիրական գործունեությունը: Այս փոխառնչություններում ընդհուպ ներկայացվում է դասական տեսությունում ընդունված գնորդի, սպառողի ինքնուրույնության «հակոտնյա ար-

²⁶⁴ Տնտեսագիտական այդ կատեգորիան, ըստ Ֆ. Նայթի, Ա. Պիգուի, հետագայում նաև ըստ Զ. Ռոբինսոնի՝ սկզբունքորեն այլ հարթությունում էր քննարկվում: Экономическая теория / Под ред. Дж. Итэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена / Пер. с англ., Москва, ИНФРА-М, 2004, с. 460 – 481. Մինչ այդ, այն սպառողական նշանակությամբ ներկայացված չէր: Տնտեսագիտական ընկալման ձևաչափում հետաքրքիր մոտեցում էր սպրդում: Ապրանքի օգտակարությունը դիտարկվում էր նաև տնտեսվարող սուբյեկտի սպառման և ժամանակային արժևորման համատեքստում: Այս մոտեցումն էր արձարծվում Գ. Բեքքերի, Ս. Լինդերի աշխատություններում: G. Becker, A theory of the allocation time // Economic Journal 1975, September, p. 493 – 517; Linder S., The Harried Leisure Class, New York 1970; Symposium: Time in economic life // Quartely Journal of Economics, 87(4), 1973 November, p. 672 – 675. Այն շրջադարձային նշանակություն ունեցավ տնտեսագիտությունում: Սպառումը ժամանակատար էր, ուստի և՛ ծախսատար: Այս համատեքստի ուսումնասիրությամբ ենթադրվում էր, որ տնտեսվարող սուբյեկտն ազատ ժամանակահատվածում սպառում է իր վաստակած, ձեռքբերած ապրանքներն ու ծառայությունները: Ակնհայտ էր, որ ամենացանկալի և ամենաթանկարժեք ապրանքը չէր կարող օգտակարություն պատճառել և անհնար էր վայելել, եթե ժամանակ չկար այն սպառելու և օգտագործելու:

²⁶⁵ Гелбрейт Дж., Новое индустриальное общество, Москва, Эксмо, 2004; Сандомирский М., Психология и коммерции, Москва, Академия, 2006; Райзберг Б., Психологическая экономика, Москва: ИНФРА-М, 2005; Business Research for Decision Making, Duane Dawis, Robert M. Cosenza, PWS – Kent Publishing Company, Boston, 1991.

տադրողի ինքնուրույնության կանխավարկածը»²⁶⁶: (Թեպետ առավել արդյունավետ կլինի տնտեսագիտական վերլուծություններ կատարել այդ երկու կանխավարկածների հնարավոր համատեղմամբ, քան որևէ մի դրույթի ֆետիշացմամբ): Այսպիսով, առաջնայնությամբ քննվում են ոչ միայն անհատի, այլև ամբողջ հասարակության՝ ձեռնարկատիրական, «սպառողական» գործունեությունը, կոլեկտիվ հոգեբանության վերլուծության մոտեցումները և սոցիալական, տնտեսական զարգացման գործում հասարակության հոգեբանության սկզբունքները: Այսպիսով, ընդլայվում է տնտեսագիտության ուսումնասիրության առարկան, փոխակերպվում է «homo economicus» հասկացության ընկալումը: Տնտեսական զարգացումներին համընթաց՝ ներմուծվում են նաև «homo adaptans»-ի, «homo institutios»-ի գաղափարները²⁶⁷:

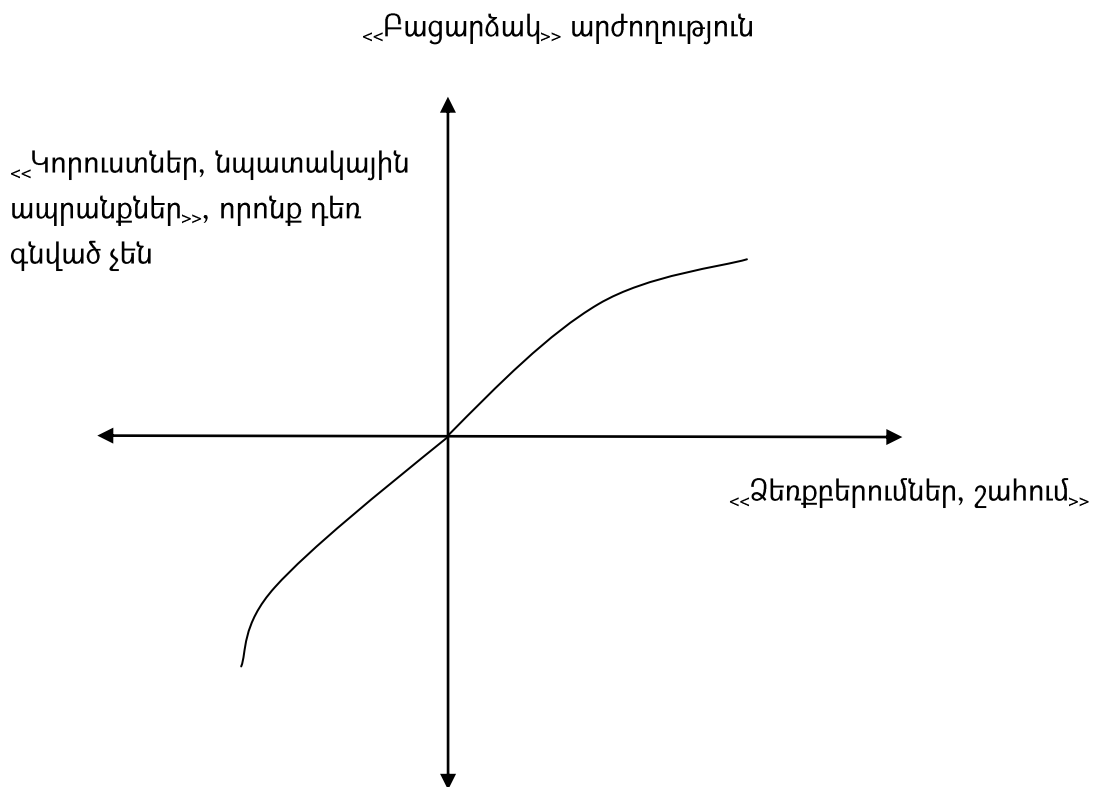
Եթե բնության մեջ կենդանի տեսակներն առաջնորդվում են էներգիայի պահպանման, գոյատևելու, տեսակը շարունակելու հրամայականով, ապա չպետք է անտեսել, որ մարդը նաև սոցիալ-հոգեբանական էակ է²⁶⁸: Հասարակական հարաբերությունների էվոլյուցիան բերում է նորանոր պահանջմունքներ, որոնց բավարարման համար անհրաժեշտ պայման է հասարակական գործակցությունը: Այս ամենով հանդերձ՝ տնտեսվարող սուբյեկտին չպետք է դիտարկել սոցիալ-մշակութային միջավայրից կտրված. Ժամանակի ընթացքում մարդը ձեռք է բերում տվյալ միջավայրի նորմերին համապատասխան վարքագիծ և նրա տնտեսական վարքագիծը կարող է շեղվել ռացիոնալության ձևաչափից: Անընդհատ շահելու կամ կորցնելու ու կորուստի վտանգով պայմանավորված՝ հարստության ավելացման պարագայում ինչպես բացարձակ, այնպես էլ սահմանային միավորների գնահատականները փոփոխվում են: Ունեզրկված անձնավորությունը հարստանալիս ավելի բարձր է գնահատում ստացածը, քան նա որ՝ ավելի մեծ հարստություն է կուտակել և ավելացրել չնչին չափով: Տիպական կարող է լինել այն, որ եկամտի 5000 դրամական միավորից 1000 դրա-

²⁶⁶ March J., Simon H., Organizations, with the collaboration of H. Guetzkow, Second Edition. Cambridge, Massachusetts, 1993, p. 53 – 205.

²⁶⁷ Տե՛ս Բրենդելեա Է., Неоинституциональная экономика, Москва: Теис, 2003, с. 120 – 121. Homo institutius. Человек институциональный: под. ред. О. Иншакова, Волгоград, изд. ВолГУ, 2005.

²⁶⁸ Այսպես օրինակ՝ ԱՄՆ-ում կատարված հարցման համաձայն վարորդների 88 տոկոսից ավելին մեքենա վարելու իր հմտությունը գնահատում է միջինից բարձր: Տե՛ս Svenson O., Are We All Less Risky and More Skillful than Our Fellow Drivers? // Acta Psychologica, vol. 47(2), NY, 1981, p. 267 – 280.

մական միավոր նվազելու դեպքում տնտեսվարող սուբյեկտը դժգոհ լինելու ավելի մեծ հիմքեր կունենա, քան 1000 դրամական միավորից՝ 1200 աճելու դեպքում: Մարդուն բնորոշ են անհամաչափ վերլուծությունները, այսինքն՝ ունեցած հաջողությունները թերագնահատում է «ձեռք չբերվածի» կամ անհաջողությունների համեմատ: Քննարկումների այս մակարդակում ինստիտուցիոնալ-հոգեբանական, նեյրոտնտեսագիտական տեսանկյունից ներկայացվում են արժողության «գնահատման, ընկալման» նոր մոտեցումներ²⁶⁹:

Գծապատկեր 3.3.1 Արժողության գնահատման արդի մոտեցումը:

Մարդն իր ունեցածը, ձեռքբերումները, «շահումը» ժամանակի ընթացքում սկսում է թերագնահատել, իսկ չունեցածը դիտվում է որպես կորուստ, և ապրանքները, որոնք դեռ գնված չեն, կարող են բարձր «արժողություն» ունենալ հոգեբանորեն գնահատման տեսանկյունից: Նյարդակենսաբանական, ֆիզիոլոգիական

²⁶⁹ Kahneman Daniel, Knetsch Jack and Thaler Richard, The Endowment Effect, Loss Aversion, and Status Quo Bias: Anomalies // Journal of Economic Perspectives, Winter 1991, 5(1), p. 193 – 206.

տեսանկյուններից գլխուղեղում բավականության ստացման, ինչպես նաև դժգոհության համար պատասխանատու կենտրոնների գործառույթներն ու գործողության սկզբունքներն էապես տարբեր են: Այն դեպքում, երբ գլխուղեղում այդ հատվածներից մեկի գործունեության առկախվում է, ապա տնտեսվարող սուբյեկտի կայացրած որոշումները սկզբունքնորեն փոխվում են: Դիցուք, նեյրոֆիզիոլոգիական տեսանկյունից գլխուղեղում որևէ երևույթի, պատկերի ընկալման գործընթացը կարող է ծավալվել տվյալ սենսորային կառուցվածքի շրջանակներում, որոնց ամբողջականությունը որոշվում է մեծապես տվյալ պահի ընկալումների, մարդկային հույզերի, տպավորությունների համակարգում²⁷⁰: Այս տրամաբանությամբ՝ ուսումնասիրության առարկա են դառնում ամբողջական միավորները՝ նեյրոֆիզիոլոգիական, հոգեբանական տեսանկյունից գեշտալտները, որոնցում ներառված տարրերը կարող էին ընդհուպ փոխել իրենց հատկանիշները: Մեթոդական տեսանկյունից նոր մոտեցում է ձևավորվում՝ պատճառահետևանքային կապերի ու ազդեցությունների, համակարգաստեղծ տարրերի և համակարգի փոխառնչությունների, ներծին և արտածին գործոնների փոխառնչությունների դուրս բերման, վերլուծությունների իրականացման վերաբերյալ:

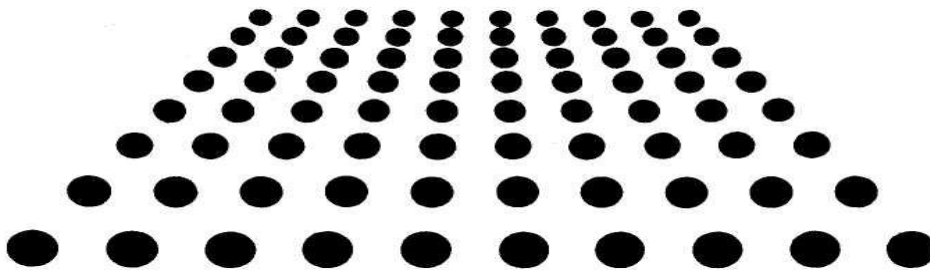

Գծապատկեր 3.3.2 Զույգ կետերի ամբողջության գեշտալտը:

Այս դեպքում պատկերը գլխուղեղում ընկալվում է որպես զույգ կետերի ամբողջություն: Ներքոգրյալ օրինակում կետերի ամբողջությունը կարող է ընկալվել որպես

²⁷⁰ Այսպիսի «գեշտալտների» քննարկման պարագայում կարող է անդրադարձ կատարվել անգլիացի մաթեմատիկոս, ֆիզիկոս Զ. Մաքսվելի (1831 – 1879 թթ.) ֆիզիկական դաշտերի տեսությունը: Ըստ էության՝ համակարգի հատկանիշները որոշվում էին ոչ թե առանձին մասնիկների փոխգործակցությամբ, ինչպես ենթադրվում էր Ի. Նյուտոնի (1643 – 1727 թթ.), Գ. Գալիլեյի (1564 – 1642 թթ.) գիտական մոտեցումներով, այլ որոշակի համատեքստում համակարգաստեղծ մասնիկները ստանում են ողջ համակարգին բնորոշ հատկանիշներ:

պատկեր եռաչափ տարածությունում: Իրականում կետերի միջև հեռավորությամբ պայմանավորված՝ հնարավոր է ազդել մարդու տեսողական ընկալման վրա:

Գծապատկեր 3.3.3. Տարաչափ հեռավորությամբ տարաչափ կետերի գեշտալտ:

Այս դեպքում ևս «կառույցի» մասնիկները ստանում են կառուցվածքին բնորոշ հատկանիշները²⁷¹, ինչն օգտագործվում է նեյրոշուկայագիտական տեսանկյունից՝ ապրանքները գնորդին ներկայացնելիս և նրանց ուշադրության արժանացնելիս:

Պայմանական և ոչ պայմանական ռեֆլեքսների առաջացման²⁷², արգելակման ժամանակահատվածներն ընդհուպ կրկնակի կարող են տարբերվել՝ պայմանավորված

²⁷¹ Kahneman D., Maps of Bounded Rationality: A Perspective on Intuitive Judgment and Choice, American Psychologist, September, 2003, p. 56.

²⁷² Նյարդային գործընթացների հատկությունների՝ ուժի, հավասարակշռության, շարժունակության մասին պատկերացումների հիման վրա նեյրոկենսաբանական, նեյրոֆիզիոլոգիական գրականության մեջ առանձնացվում են «բանական էակների» հետևյալ չորս հիմնական տիպերը (Վորոնին Լ., Բարձրագույն նյարդային գործունեության ֆիզիոլոգիա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1987, էջ 285 – 286): Ուժեղ, «դրդված», հավասարակշռված. Այս տիպին պատկանող «տեսակը» օժտված է ուժեղ դրդունակությամբ և դրանից որոշ չափով նվազ արգելակմամբ, այստեղից էլ՝ նյարդային պրոցեսների անհավասարակշռվածությունը: Ուժեղ, հավասարակշռված, շարժուն: Այս տիպի ներկայացուցիչները շարժուն են: Նրանց մոտ արագ է տեղի ունենում գրգիռների ազդանշանային արժեքների վերափոխումը դրականից արգելակման և՛ ընդհակառակը: Ուժեղ, հավասարակշռված, իներտ: Արտաքին ազդեցություններին հեշտ են դիմանում: Նրանց հավասարակշռությունից դժվար է դուրս բերելը: Թույլ տիպ: Օժտված չեն մեծ աշխատունակությամբ: Առօրյա կյանքում, հակված են պասիվ-պաշտպանական ռեակցիաների: Բացի այս, հաճախ խոսվում է հետևյալ տիպերի, առանձնահատկությունների մասին: Գեղարվեստական, որը բնորոշվում է անմիջական գրգիռների համակարգի համեմատաբար ակտիվ աշխատանքով: Այս տիպի մարդիկ իրականությունը ըմբռնում են ամբողջապես, մասերի չբաժանելով: Ասվածի օրինակ է գեշտալտ հոգեբանությունում մարդու մտածողության վերլուծությունը: Մտածողական, այս տիպի պարագայում զգալիորեն արտահայտված է իրականությունից վերացականանալու ունակությունը՝ հիմնված իրականությունն ըստ մասերի վերլուծելու, իսկ մասերը ամբողջացնելու վրա: Թերևս սա կարող է վերաբերել «ֆունկցիոնալ» հոգեբանությանը: Միջին, որին հատուկ է վերոգրյալ «համակարգերի» հավասարակշռվածությունը (Տե՛ս նույն տեղում էջ 302): Նշված տիպերն իրենց ծայրահեղ դրսևորմամբ գրեթե չեն հանդիպում, այդ իսկ պատճառով առանձնացվեցին նաև միջանկյալ տիպեր: Հետագայում «այս շարքը» համալրվեց: Նեյրոկենսաբանական տեսանկյունից դրդման ու արգելակման վերոգրյալ հատկությունների համակցման հիման վրա տարբերվում է բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպերի առավել քան 90 տարատեսակներ (Տե՛ս նույն տեղում էջ 287 – 288):

մարդու ներկայությունսաբանական, ներքինֆիզիոլոգիական տիպոլոգիայով: Թերևս այս առանձնահատկությունների որոշակի անտեսմամբ կարող էր տնտեսագիտությունում ներկայացվել անդասակարգ տնտեսվարող սուբյեկտի գաղափարը, ով առաջնորդվում է նվազագույն ծախսումների կամ առավելագույն հատույցի ստացման «մղումով»:

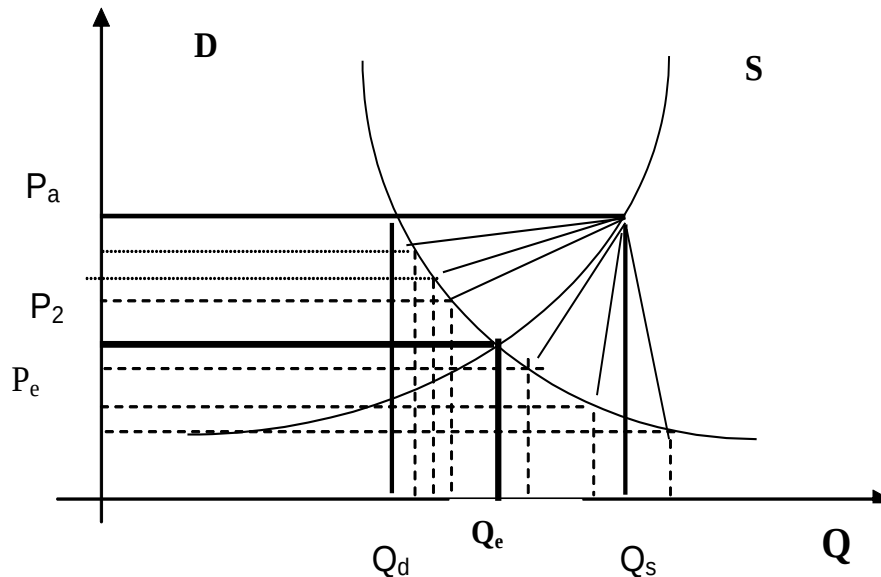
Օրգանիզմի բոլոր ֆունկցիաներն այս կամ այն չափով պետք է արտացոլեն բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպոլոգիական առանձնահատկությունները²⁷³: Ակնհայտ է, որ միանման իրավիճակներում տնտեսվարող սուբյեկտի արձագանքը կարող է տարբեր լինել, ըստ այդմ՝ մարդու տնտեսական վարքագիծը շեղվել անձնական շահի առավելագույն բավարարման նախանշված ուղուց: Տնտեսագիտական գրականությունում, հատկապես դասական ուղղությունում այս հանգամանքի վրա, թերևս, պատշաճ ուշադրություն չի դարձվում: Եզրակացվում է, թե բոլոր տնտեսվարող սուբյեկտները միանման կերպով դրսևորում են այնպիսի վարքագիծ, որը բնութագրելի է ծախսումների (արտադրական ծախքերի և/կամ սպառողական ծախսերի) նվազեցման, առավելագույն օգտակարության և/կամ առավելագույն շահույթի ստացման «բանաձևով»: Այս մոտեցմամբ, դիցուք, շուկայական հավասարակշռության հաստատման մեխանիզմը այլ տեսանկյունից կարող է ներկայացվել: (Տնտեսական որոշ գործարքների առաջացման, կիրառության, զարգացման հենքում փորձ էր կատարվում համատեղելու տնտեսագիտական, հոգեբանական, ներկայությունսաբանական, ներքինֆիզիոլոգիական վերլուծությունները²⁷⁴: Արձարձվում են Վերլենի, Գիֆենի էֆեկտները, ներկայացվում են անհատական և շուկայական առաջարկի ու պահանջարկի սարդոստայնանման, պարուրաձև մոդելները, որոնց պարագայում քննարկվում են շուկայական զարգացումների տարամետ ուղղություններ):

Ուշադրության է արժանի այն, որ տարանջատումը կատարված է նյարդային գործընթացի հիմնականում երեք հատկությունների հիման վրա, անշուշտ այդ հատկությունների ընդլայնման դեպքում նշված «շարքը» ընդարձակվում է: Ըստ այդմ՝ վերոգրյալ տիպաբանության ներկայացուցիչների վարքը, միանման իրավիճակների արձագանքը, արձագանքի արագությունները տարբեր են:

²⁷³ Վորոնին Լ., Բարձրագույն նյարդային գործունեության ֆիզիոլոգիա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1987, էջ 291:

²⁷⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Ա., Սեփականության տնօրինման իրավունքից անցում օգտագործման իրավունքին. ֆիզիոհոգեբանական առնչություններ // Հայաստան. Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա, N 2 (66), փետրվար 2006 թ., էջ 73 – 76:

Տնտեսությունում կարող են կնքվել սեփականության օգտագործման իրավունքի տրոհմամբ գործարքներ, ինչը շուկայական վերոգրյալ հավասարակշռության հաստատման կերպը կարող է փոփոխել:

Գծապատկեր 3.3.4. Շուկայական ավելցուկի իրացումը:

Ընդունված է, որ P_a գնի դեպքում շուկայում կառաջանա առաջարկված և պահանջարկված ապրանքների մեծություններում Q_s և Q_d տարբերությամբ ծավալային խզում: Հիմք ընդունելով դասական տեսության տնտեսվարող սուբյեկտի ռացիոնալության կանխավարկածը, մոդելում ներմուծենք մեկ այլ գործոն ևս՝ ժամանակի այլօրինակ ընկալման սկզբունքը, քան ընդունված էր կարծելու ի մասնավորի տվյալ մոդելում և ընդհանրապես տնտեսագիտական դասական տեսությունում: Ըստ այս տրամաբանության՝ առանձին ապրանքների շուկայում Հայաստանի տնտեսությունում այդպիսին է գյուղատնտեսական տեխնիկայի շուկան, իսկ համաշխարհային պրակտիկայում ընդհանրապես արտադրության միջոցների շուկան, նկատելի է սեփականատիրական հարաբերությունների համակարգում օգտագործման իրավունքի տրոհմամբ գործարքների ընդլայնման միտում: Այս մոդելի շրջանակներում, ներմուծված տրամաբանությամբ, գծապատկեր 3.3.4-ում P_a գնի դեպքում Q_s ծավալի արտադրության պայմաններում պահանջարկի

կորի ողջ երկարությամբ արտահայտում է «արտադրված, վաճառահանման ներկայացված» ապրանքների օգտագործման իրավունքի «հնարավորությունը»՝ բազում տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից: Արտադրողի համար այն հնարավորություն է հաջորդաբար գործարքների կնքմամբ ստանալու նորմալ, ընդհուպ՝ տնտեսական շահույթ, քանի որ ակնհայտ է՝ Pa գնից ցածր գնի դեպքում գործարքի ծավալից կախված հնարավոր է ապահովել «ծավալի աճի դրական էֆեկտի» ազդեցությունը: Այս գործընթացը հնարավորություն է ընձեռում գործարքի բոլոր կողմերին ապահովելու համապատասխան շահույթ, օգտակարություն և պահանջմունքների բավարարման հնարավորություններ: Պայմանագրի օբյեկտի օգտագործողն այս դեպքում հնարավորություն է ունենում օգտագործելու արտադրության միջոցները, ստանալու շահույթ, որի ընթացքում և որից հետո կատարել պարբերաբար վճարումներ: Բացի այդ, տնտեսվարող սուբյեկտը ժամանակի երկարատև հատվածում իր ստացած հասույթից մասհանումների արդյունքում կարող է իրեն թույլ տալ ձեռքբերելու առավել թանկարժեք ապրանքներ, քան տվյալ պահին հնարավոր էր՝ բյուջետային սահմանափակությամբ: Տվյալ սխեմայում Pa գինը «անհասանելի էր» տնտեսվարող շատ սուբյեկտների համար ժամանակի կարճատև հատվածում: Սակայն հեռագնա առումով հնարավոր է տվյալ Pa գնով ապրանքների ձեռքբերում՝ եկամտից կամ հասույթից ստացվող պարբերական մասհանումներով: Այս համատեքստի ուսումնասիրությամբ՝ տնտեսագիտության դասական ուղղության ներկայացուցիչները դեռևս դարերի խորքից սկզբնավորված հետազոտական առաջնահերթությամբ տնտեսությունը դիտարկում էին և են որպես ինքնակարգավորվող համակարգ, որի շրջանակներում ինքնաբերաբար հավասարակշռվում են առաջարկն ու պահանջարկը շուկայում: Այս տեսությունը պնդում է առաջարկի և պահանջարկի հատմամբ ձևավորելիք շուկայական (E) հավասարակշռության անխուսափելիությունը՝ համապատասխանաբար գնի հավասարակշիռ (P_e) և արտադրության (Q_e) ծավալային «հարաբերակցությամբ» կետում, կատարյալ մրցակցության և ազատական տնտեսության (Laissez faire) պայմաններում: Երբ տեղի է ունենում հավասարակշռության խախտում, տնտեսագիտորեն թերևս էական չէ՝ առկա է գների բարձրացում, թե՛ նվազեցում, այնուհետև շուկայում կրկին կարող է վերահաստատվել հավասարակշռությունը՝ գների միևնույն մակարդակում: Թեև գործնականում այն երբեք նույնը չի կարող լինել,

ինչպիսին եղել է նախկինում: Տնտեսագիտության մեջ հաճախ, եթե ոչ միշտ, էական տարբերություն չի դրվում հավասարակշռության հաստատման «ուղիների» միջև: Գների տատանման արդյունքում հաճախ նույնիսկ էական չէ՝ այն բարձրացել է, թե նվազել, կարևորը՝ հաստատվի հավասարակշռություն տնտեսությունում: Անտեսվում է, որ հավասարակշռության խախտումը պարունակում է սոցիալական, հասարակական, ինստիտուցիոնալ-հոգեբանական և այլ մարտահրավերներ: Անտիկ փիլիսոփաների պատկերավոր ներկայացմամբ՝ հատկապես հասարակական հարաբերություններում ամեն ինչ հոսում է ու փոփոխում^{275,276}:

Հասարակագիտական տեսանկյունից համակարգի ճանաչողության, գործունեության ընկալման ինչպես նաև տնտեսվարող սուբյեկտի բանական վարքագծի դրսևորման ձևաչափի հարցադրում է ներկայացվում: Տնտեսական տարաբնույթ իրավիճակներում հասարակության, տնտեսվարող սուբյեկտների ակնկալիքները, տնտեսական, հոգեբանական սպասումները նույնը չեն կարող են լինել: Դիցուք, գլխուղեղում ընթացող նեյրոֆիզիոլոգիական գործընթացների ուսումնասիրությունում՝ կենցաղային մակարդակում ընդունված նորմի «օգտագործման իրավունքի» գերիշխում կարող է տեղի ունենալ օրգանիզմի «ֆիզիոլոգիական սեփականությունը համարվող գործընթացի» հանդեպ²⁷⁷: Այս համատեքստում գիտականորեն, ինստիտուցիոնալ կերպով բացատրելի է և դադարում է պատահականություն դիտվել «վարկավարձակալական» գործարքների այդչափ վաղ կիրառությունը²⁷⁸ «համաշխարհային» տնտեսությունում: Մարդն ամեն օր, նույնիսկ ենթագիտակցաբար, առնչվում է հիմնախնդրին: Շփվելով գաղափարների և/կամ կոնկրետ նյութական բարիքների հետ, որոնց շատերի արարմանը գործուն մասնակցություն չունի, նոր մտքի էվոլյուցիայի ընթացքում որոշվում է, թե ինչ չափով օգտվի գլխուղեղում արտացոլված իրողության «օգտագործման իրավունքից»:

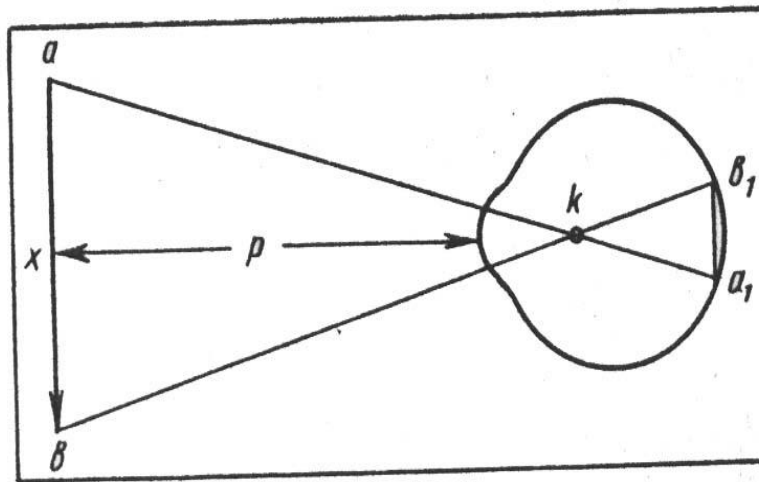
²⁷⁵ Асмус В., Античная философия, Москва, Высшая школа, 1976, с. 32 – 34.

²⁷⁶ http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/GERAKLIT.html, http://www.krugosvet.ru/enc/-gumanitarnye_nauki/filosofiya/KRATIL.html.

²⁷⁷ http://univertv.ru/video/biology/obwaya_biologiya/kurs_lekciy_nejroekonomika_nejrobiologiya_prinyatiya_reshenij/nejromodeli_prinyatiya_resheniya/?mark=all. Ключарев В., Нейромодели принятия решения, Эразмус центр нейроэкономики (Роттердам), Университет Базеля, (Дата съемки: 24.02.2011).

²⁷⁸ Վարկավարձակալական գործարքների առնչությամբ օրենսդրական փաթեթ կարելի է հանդիպել Շումերական քաղաքակրթությունում, Համուրապիի դատաստանագրքում, իսկ տարաբնույթ կիրառություններ՝ մարդկության զարգացման գրեթե ողջ ընթացքում:

Նեյրոֆիզիոլոգիական տեսանկյունից՝ գծապատկեր 3.3.5, աչքում պատկերի (օբյեկտի) կառուցման սխեմայում առարկայի վերին a կետից լույսի շողն անցնելով աչքի k ուսանյակով փոխում է ուղղվածությունը՝ զբաղեցնելով աչքի ցանցաթաղանթում ստորին a_1 դիրք: Համապատասխանաբար b ՝ b_1 դիրք: Այս նույն սկզբունքով պատկերի բոլոր կետերը լույսի շողերի արտացոլանքն են աչքի ցանցաթաղանթում: Արդյունքում աչքի ցանցաթաղանթում պատկերը զբաղեցնում է գլխավայր՝ փոքրացված դիրք:

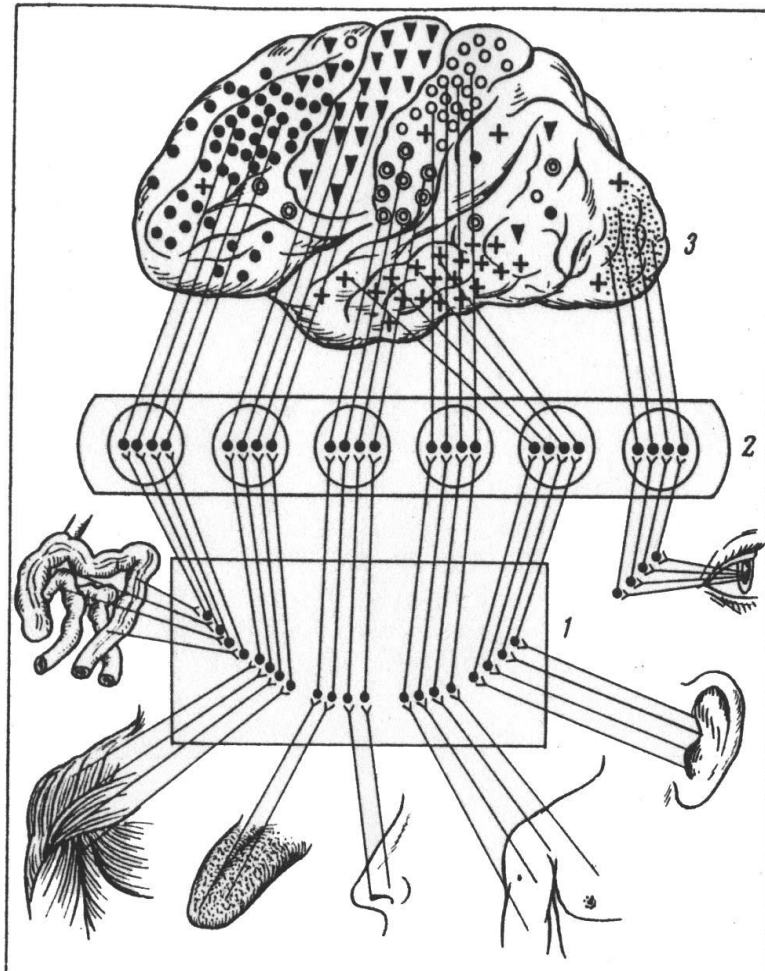

Գծապատկեր 3.3.5 Պատկերի կառուցման սխեման աչքի ցանցաթաղանթում:

Դիցուք, տվյալ տեքստի տառերի չափը աչքից 20 սմ հեռավորության դեպքում ցանցաթաղանթում մոտ 0,2 մմ է: (Այս ճանապարհին է անցնում գլխուղեղում իրողության արտացոլումը՝ մինչև նոր մտքի արարման էվոլյուցիոն ընթացքը): Այն հանգամանքը, որ մենք տեսնում ենք առարկաներն իրենց բնական դիրքով՝ ենթադրաբար բացատրվում է ենթագիտակցական «պասիվացմամբ» և, այս առումով, կյանքի փորձի կուտակմամբ²⁷⁹: Մենք ենթագիտակցական մակարդակում ականատեսն ենք կյանքի փորձի կուտակմամբ օգտագործման իրավունքի գերիշխման՝ «օրգանիզմի ֆիզիոլոգիական

²⁷⁹ Маркосян А., Физиология. Москва, МЕДГИЗ, 1968, с. 373.

սեփականության հանդեպ»²⁸⁰: Այդ է պատճառը, որ մենք գիտակցական մակարդակում իրերը տեսնում ենք իրենց բնականոն դիրքով և ապրելիս, հասարակական, տնտեսական գործունեություն ծավալելիս այս մասով որևէ անհարմարություն չենք զգում:

Գծապատկեր 3.3.6 Գլխուղեղի կեղևի և ռեցեպտորների կապը²⁸¹:

Ինչպես ներկայացված է գլխուղեղի կեղևի և ռեցեպտորների կապն արտացոլող գծապատկեր 3.3.6-ում՝ տեղեկատվությունը պայմանավորված գլխուղեղ «մուտքի ճանապարհով», արտացոլվում է (գլխուղեղի) տարբեր հատվածներում: Միևնույն կարգի տեղեկատվությունը «տեղապահված» է գլխուղեղի տարբեր ռեցեպտորներում և ըստ այդ փոխառնչության՝ տարաբնույթ մտքերի առաջացման պատճառ է լինում:

²⁸⁰ Տե՛ս Մարտիրոսյան Ա., Սեփականության տնօրինման իրավունքից անցում օգտագործման իրավունքին. ֆիզիոհոգեբանական առնչություններ // Հայաստան. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, N 2, 2006, էջ 73 – 76:

²⁸¹ <https://lib.rus.ec/b/392799/read>, Часть 1. Устройство Мозга.

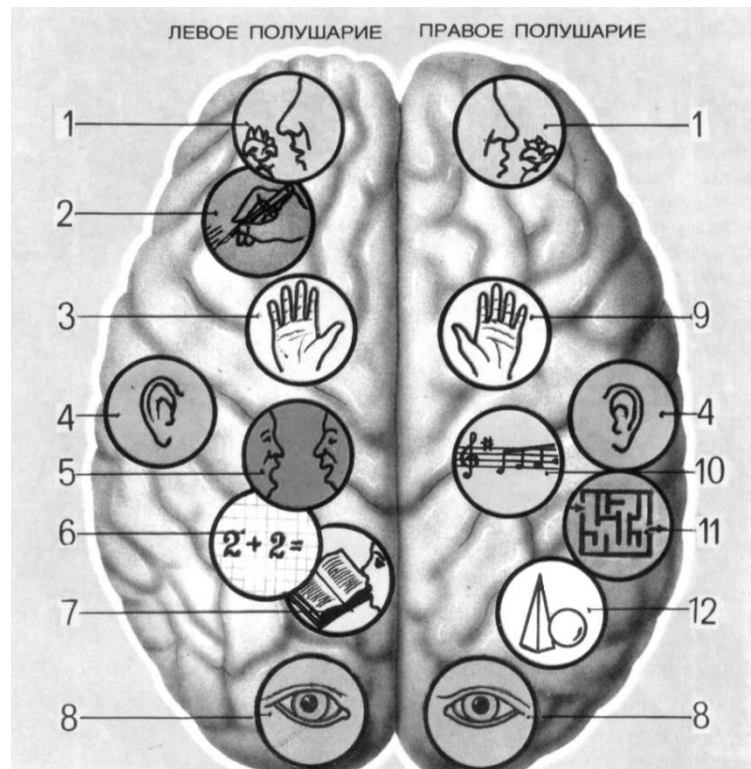
Այսպիսով, նյարդատնտեսագիտական ուսումնասիրությունները հնարավորություն ընձեռեցին հետազոտել գլխուղեղն ընդհանրապես և հատկապես վերլուծել մարդու մտածողության [Գլխուղեղի ծախ կիսագունդ Գլխուղեղի աջ կիսագունդ յրանից առաջ և հետո²⁸²: Տնտեսագիտության մեջ նմանօրինակ աշխատանքներ սկսվել են տակավին վերջերս: Սահմանվել է ապրանքների և ծառայությունների նախընտրությունների շարք՝ ապրանքը սպառելիս ստացվող բավարարվածության, սահմանային օգտակարության և մի շարք այլ հասկացություններ, սակայն այդ ամենն առանց դրամական չափման, հստակեցված չէ, թե ինչպես է մարդու գլխուղեղն ընկալում: Ի վերջո փողն ինքնին օժտված է օգտակարությամբ, ինչը կարող է էական դեր խաղալ տնտեսական վարքագծում²⁸³: Ըստ այդմ՝ տվյալ պահի տնտեսական որոշումները կարող են համապատասխանեցվել ապագայի գնահատականներին ու սպասումներին: Եթե նախկինում այս մոտեցումն արդարացված չէր, ապա ներկայում այդ մոտեցման հանդեպ վերաբերմունքն էապես փոխվել է: Տեխնիկական միջոցները հնարավորություն են ընձեռում բացահայտելու գլխուղեղի ակտիվացված շրջանները՝ տնտեսական տարաբնույթ իրավիճակներում, տնտեսական որոշումներ կայացնելիս²⁸⁴: Անշուշտ, մարդու գլխուղեղի հնարավորություններն ամբողջովին բացահայտված չեն. դա բարդացնում է կոնկրետ բնութագրերի ներկայացումը և այս ուղղությամբ աշխատանքների ծավալումը (մարդու գլխուղեղն ինքնին բարդ «համակարգ է»՝ բազմաթիվ կապերով միացած միլիարդավոր նեյրոններից²⁸⁵), այդուհանդերձ գլխուղեղի աշխատանքը ուսումնասիրվում է փորձարարական մեթոդներով:

²⁸² Ключарев В., Нейроэкономика: Нейробиология принятия решений // Экспериментальная психология, 2011, том 4, № 2, с. 14–35, http://psyjournals.ru/files/42144/exp_2011_n2_Klucharev.pdf, Курс лекций "Нейроэкономика: нейробиология принятия решений", Ключарев В., Эразмус центр нейроэкономики (Роттердам), Университет Базеля, (Дата съемки: 24-26.02.2011). http://univertv.ru/video/biology/obwaya_biologya/kurs_lekcij_nejroekonomika_nejrobiologiya_prinyatiya_reshenij/?mark=science1:

²⁸³ Хикс Д., Стоимость и капитал, Часть I. Теория субъективной стоимости, Глава II. Теория потребительского спроса. <http://www.finbook.biz/description.html?prm=159>:

²⁸⁴ <http://psyfactor.org/lib/neuromarketing2.htm>, Այս մեթոդի թերությունը «տեսանկարահանման» աշխատանքի հապաղումն է, քանի որ այն արձանագրում է գլխուղեղի արյան ճնշման փոփոխությունը: Գլխուղեղի որոշակի հատվածի թույլ ակտիվացումը կարող է չնչին դեր խաղալ տվյալ զաղափարի ձևավորման մեջ, սակայն առանց դրա տվյալ մտքի առաջացումն անհնարին կլիներ, որը կարող է առանցքայնորեն չարձանագրվել տոմոգրաֆի միջոցով:

²⁸⁵ Օրինակ՝ մարդու հիշողությամբ հիմնականում երևույթը, պատկերը վերարտադրվում է ոչ թե ամբողջությամբ, այլ ընտրանքային՝ միայն որոշակի մասերը, ինչն առավել գերակշիռ է տվյալ մարդու

1. հոտառություն, 2. գիր, 3. աջ ձեռք (շարժում, զգացողություն և զգայունություն), 4. լսողություն, 5. խոսք, 6. հաշիվ, 7. ընթերցանություն, 8. տեսություն 9. ձախ ձեռք (շարժում, զգացողություն և զգայունություն), 10. «Երաժշտականություն», 11. տարածական կողմնորոշում, 12. երկրաչափական պատկերների ընկալում:

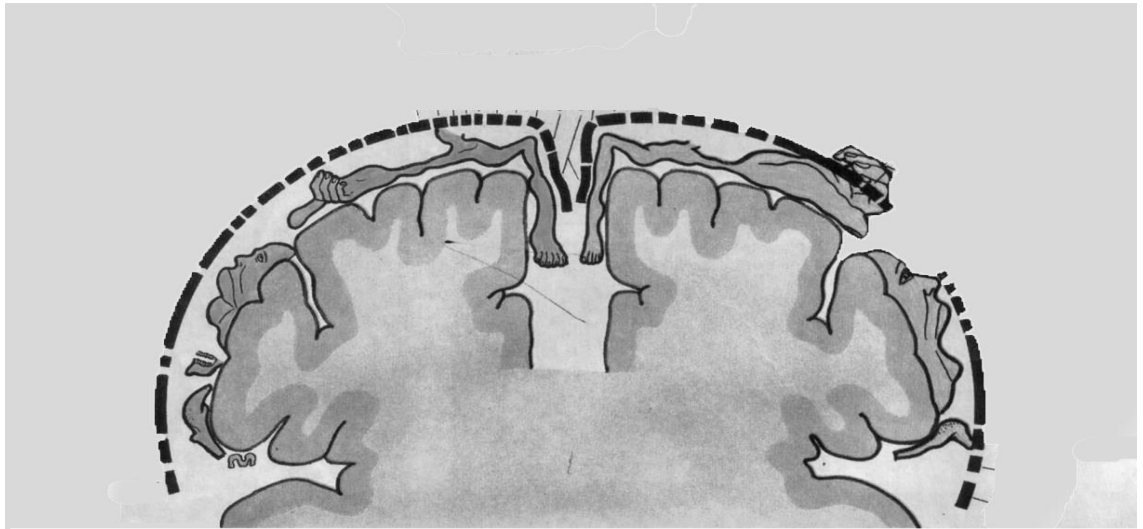
Գծապատկեր 3.3.7 Գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևում նեյրոնների տեղաբաշխումը և գործառույթների տեղայնացումը:

Այս հարթությունում ուշագրավ են ԱՄՆ-ում Հյուսթոնի բժշկական քոլեջի նյարդաբան Ռ. Մոնտեքյուի կատարած նեյրոտոմետեսագիտական դիտարկումները հատկապես կոկա-կոլա և պեպսի-կոլա ըմպելիքներից ստացվող բավարարվածության առնչությամբ: Հաճախ սպառողները միանման տարաներում զետեղված ըմպելիքները չեն կարողանում տարբերել: Միայն ապրանքանշումից հետո մարդիկ նախընտրությունը տալիս են իրենց «քիմքին հաճելի» ըմպելիքի: Պարադոքսն այն է, որ դա նախընտրելի է, քանի որ մարդիկ գիտեն, որ այն, դիցուք, կոկա-կոլա է: Օրինակ՝ կոկա-կոլա նախընտրողներին մագնիսառեզոնանսային շերտագրությամբ գլխուղեղի տարբեր կենտրոնների ակտիվության աստիճանը հետազոտելիս՝ դիտվել է այն հատվածների ակտիվացումը (ինչը նախորդ փորձում նկատելի չէր), որոնք պատասխանատու են լավ, հաճելի մտքերի,

մտածողությունում: Տնտեսագետներին այս սկզբունքը խորթ չէ. մոտեցումը որոշակիորեն դրսևորվում է քեյնսյան հայեցակարգում՝ ռացիոնալ հիշողության կանխավարկածի սահմանմամբ:

զգացողությունների համար՝ նախաճակատային կեղևի թիկնակողմնային հատվածը և հիպոկամպը:

Հիպոկամպը հուզական ոլորտի համար պատասխանատու նյարդային համակարգի այն կարևոր գոյացությունն է, որը հսկում է հուզական վարքագիծը: Այդ գոյացությունը մտնում է մարդու հուզական վարքը հսկող երիզային համակարգի մեջ: Այդ համակարգին բնորոշ են դրդման բազմաթիվ շղթաներ նյարդային տարբեր կարևոր գոյացություններից, որոնք պատասխանատու են հույզերի՝ ենթատեսաթումբ և հիշողության հետքերի ձևավորման համար: Միաժամանակ գործուն են գիտակցական գործունեության համար պատասխանատու նախաճակատային թիկնակողմնային կեղևը, ակնակապիճի հատվածի ճակատային կեղևը²⁸⁶:

Գլխուղեղի կեղևում, մտածողության ու հույզերի համար «պատասխանատու» տիրույթը գծանկարում ներկայացված է հենաշարժողական ապարատի գործունեության համար «պատասխանատու» տիրույթին ուղիղ համեմատական չափերով:

Գծապատկեր 3.3.8 Գլխուղեղի կեղևում օրգանիզմի գործունեության համար պատասխանատու տիրույթները ²⁸⁷:

ԱՄՆ-ի մեկ այլ՝ Պրինսթոնի համալսարանում կատարված փորձերի հիման վրա նկարագրված տնտեսական վարքագիծը տարբերվում է ռացիոնալության ներկայացված ձևաչափից: Կամավորներին տրվում են տասը դրամական միավոր՝ անձանոթի հետ բաժանելու պայմանով: Եթե անձանոթն ընդունելու գումարը բաժանելու սկզբուն-

²⁸⁶ <https://lib.rus.ec/b/392799/read>, Свойства коры головного мозга.

²⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

քը, ապա տվյալ գումարը, կբաշխվեր այդ երկուսի միջև, իսկ հրաժարվելու դեպքում նրանց ոչինչ չէր տրամադրվի: Բանականությունը, կարծեք թե, հուշում է, որ 9/1 հարաբերակցությունը պետք է երկուստեք ընդունելի լինի, սակայն գործնականում պատկերն այլ է: Կամավորները, եթե անձանոթներին տրամադրում էին երկու դրամական միավորից պակաս գումար, ապա նրանք հիմնականում հրաժարվում էին և գործարքը չեղյալ էր համարվում: Արդարությունից ելնելով՝ գումարը հավասարաչափ էր բաշխվում. սա ամենահաճախ հանդիպող, թվում է թե՝ երկուստեք բավարարող տարբերակն է: Իհարկե, որոշումը չի համընկնում ռացիոնալ տնտեսական վարքագծին վերաբերող դասական վերացարկումներին: Ըստ այդ տրամաբանության՝ գումարը բաժանելու առաջին տարբերակը պետք է երկուստեք ընդունելի լիներ, ինչը գործնականում գրեթե տեղի չի ունենում: Այս հարաբերությունում տեսանելի է Ջ. Նեշի հավասարակշռության գործողության մեխանիզմը: Նյարդատնտեսագիտական տեսանկյունից, երբ տեղի է ունենում տնտեսվարող սուբյեկտի պատկերացմամբ անարդարացի բաշխում, ապա ակտիվանում են գլխուղեղի այն հատվածները, որոնք պատասխանատու են բացասական հույզերի առաջացման համար: Միաժամանակ գործում է գիտակցական գործունեության համար պատասխանատու նախաճակատային թիկնակողմնային կեղևը: Բանական մտածողությամբ խելամտության շրջանակներում ընդունելի է յուրաքանչյուր բաշխում, օրինակ՝ 9/1, սակայն հույզերն այլ քայլեր են հուշում: Պայմանավորված մարդու հուզականության աստիճանով՝ տվյալ դեպքում ընդունվում է բաշխման տարբերակներից մեկը:

Այսպիսով, արդարացի բաշխման հիմքը գլխուղեղի հույզերի համար պատասխանատու հատվածների գործունեության մեջ է ամփոփված: Այս սկզբունքը կիրառվում է Ջ. Նեշի հավասարակշռության մեխանիզմի գործունեության ընթացքում: Զարմանալին այն է, որ հավասարակշռության հիմքում ընկած է մարդու ոչ թե տրամաբանական, բանական, այլ հուզական էակ լինելը: Նյարդակենսաբանական, նեյրոֆիզիոլոգիական տեսանկյունից այս տրամաբանությունը զարգացրեցին ֆրանսիացի մասնագետները, բացահայտելով, որ մարդիկ անարդարացի բաշխման առաջարկության պարագայում ապրում են զայրույթ, կամ ավստասանք, որ հրաժարվել են ընդունել անարդարացի բաշխման սկզբունքները: Ամեն դեպքում ակտիվանում է գլխուղեղի

ակնակապիճի հատվածի ճակատային (օրբիտոֆրոնտալ) կեղևը, որն էլ կարգավորում է հոյզերի ազդեցության չափը բանական մտածողության և օրգանիզմի կենսագործունեության վրա: Ուշագրավ է այն, որ Ցյուրիխի համալսարանի մասնագետների հետազոտությունների ընթացքում, երբ մագնիսային ազդակներով գլխուղեղի, հատկապես ճակատային կեղևի աջ կողմի աշխատանքը կասեցվում էր, այդ փորձի՝ «անարդարացի բաշխումը» ընդունողների թիվը հինգ անգամ ավելանում է²⁸⁸: Տնտեսվարող սուբյեկտները կարող են դրսևորել ռիսկախույս վարքագիծ՝ գերազնահատել ապագայում սպասելիքների դերը, անորոշությունը և ռիսկը: Նեյրոտնտեսագիտական տեսանկյունից, երբ գլխուղեղի աշխատանքի արտացոլման մագնիսային ռեզոնանսի միջոցով ժամանակավոր դադարեցվում է հոյզերի համար պատասխանատու հատվածների գործունեությունը, մարդու վարքագիծն առավել մոտարկելի է դառնում դասական ռացիոնալության ձևաչափին: Օրինակ, երբ մարդուն տրվում է որոշակի գումար, սակայն ժամեր անց այն հետ է վերցվում, ապա ափսոսանքի ու կորստի զգացումներ են առաջանում: Գլխուղեղի հատկապես այս հատվածն է ակտիվանում ռիսկախույս վարքագծի դրսևորման պարագայում: Մարդիկ հրաժարվում են գործունեություն ծավալելուց, գործարքներ կնքելուց, որպեսզի չսխալվեն, չապրեն ափսոսանքի, կորստի զգացում: Հատկապես, գործնականում, շուկայական մեխանիզմն այն կատարյալ համակարգը չէ, ինչպես նկարագրված է դասագրքերում, որն ապահովում է ռեսուրսների արդյունավետ բաշխումը: Հաճախ սխալների հիման վրա լավագույն որոշումները կարող են չկայացվել, իսկ դրա գիտակցումը կարող է խաթարել բանական լիարժեք մտածողության ընթացքը: Դրանց ազդեցությունը կարող է պայմանավորել տնտեսական այնպիսի վարքագիծ, որն էապես տարբերվում է անձնական շահի առավելագույն բավարարման հայեցակարգից: Նյարդաֆիզիոլոգիական, հոգեբանական տեսանկյունից մարդու մտածողությունը այլ է, երբ չեզոքացվում է հոյզերի գործունեության համար պատասխանատու հատվածների գործունեությունը: Մարդն առավել կշռադատված է մոտենում տվյալ հիմնախնդրին: Ասվածը մաս-

²⁸⁸ <http://www.nkj.ru/archive/articles/11826/> Новая наука — Нейроэкономика 10, 2007.

նագիտական գրականության սահմանափակ ռացիոնալության տիրույթում է արժևորվում: Նյարդատնտեսագիտական գրականությունում դիտարկվող օրինակներից առանձնացնենք այն, երբ հարցվողներին առաջարկվում է, ո՞րն է նախընտրելի՝ դիցուք տասը դրամական միավոր այսօր, թե՞ տասնմեկ դրամական միավոր հաջորդ օրը, ապա մեծամասնությունը նախընտրությունը տալիս է «առաջինին»: Միևնույն ժամանակ, այն հարցին, թե նախընտրում եք ստանալ տասը դրամական միավոր երեք ամիս անց, թե տասնմեկ դրամական միավոր երեք ամիս և մեկ օր անց, մեծամասնությունն ընտրում է երկրորդ տարբերակը: (Իհարկե, կարևորելով փորձարարական տնտեսագիտության ձևավորումը, զարգացումը, այնուամենայնիվ սոցիալական, տնտեսական փորձերում, հատկապես տվյալ դեպքում, պետք է հաշվի առնել փողի իրական, անվանական տոկոսադրույքի մեծությունը, փորձի մասնակիցների «սոցիալ-հասարակական կարգավիճակն ու վարկանիշը», կենսամակարդակը, լավատեսական, վատատեսական սպասումները և մի շարք այլ գործոններ, որոնք իրականությունը լիարժեք ընկալելու և վերլուծելու հնարավորություններ են ստեղծում): Այնուամենայնիվ, կարելի է եզրակացնել, որ այլ հավասար պայմաններում մարդը երկարաժամկետ հատվածում առավել համբերատար է, քան կարճաժամկետ հատվածում: Սա հարափոփոխ ռացիոնալության յուրատեսակ դրսևորում է: Օրինակ, մարդը հոգեբանական դիտանկյունից հակված է արդարացնել սեփական արարքները, տալ դրանց որոշակի արդարացում-բացատրություններ, առավել խիստ գնահատելով այլոց արարքները: Տիպական է Թ. Վեբլենի տեսությունում վարքագծի դրդապատճառների ցանկում ծնողական սիրո, աշխատանքի արհեստավարժ կատարման և «կողմնակալություն» պարունակող տարրերի քննարկումը: Մտածելիս՝ անհրաժեշտություն է առաջանում լուծել նախկինում չհանդիպած նոր խնդիր, և գլխուղեղում ակտիվանում են հնարավոր մեծ ծավալով հատվածներ: Լուծման որևէ ալգորիթմ սահմանելիս՝ գլխուղեղի աշխատանքը կոնկրետացվում է որևէ հատվածում, այն ստանում է ազդեցիկ, դոմինանտ դեր: Սա որոշակիորեն վերածվում է ինքնաշխատ գործընթացի՝ ներառելով որոշակի վերահսկողական գործառույթ:

Մարդու գլխուղեղում, համակարգչի նման, միևնույն «օղակների» (նեյրոնների) միջև նույն կապերը չեն դրսևորվում: Նեյրոնների միջև կապերը տարիների ընթաց-

քում կարող են թուլանալ, կարծրանալ՝ ձևավորելով «կարծրատիպային մտածողություն»²⁸⁹: Կարող ենք արձանագրել, որ մարդն առավելագույն էներգիա է ծախսում մտածելիս, ուստի և «կարծրատիպերի» ձևավորումը կարող է հոգեբանորեն բանական և նյարդաֆիզիոլոգիական առումով արդարացված լինել էներգիայի պահպանման սկզբունքի գործարկման տեսանկյունից, սակայն տնտեսապես հիմք լինի ոչ ռացիոնալ «ինստիտուցիոնալ» վարքագծի դրսևորման համար: Այստեղ, թեպետ նկատելի է ռեսուրսների նվազագույն ծախսման, էներգիայի պահպանման սկզբունքի «գործողությունը», սակայն այդ ընթացքում ևս մարդը զերծ չէ հուզական ազդեցությունից, «ռացիոնալության դրսևորման հարափոփոխականությունից ու սահմանափակությունից»: Գրեթե այնպես, ինչպես բնությունում է, տնտեսությունում՝ հաղթում ու գոյություն է պաշտպանում ուժեղ, դիմացկուն, փոփոխական պայմաններին հարմարվող սուբյեկտը:

Տնտեսագիտության հոգեբանական ուղղության ներդրման տեսագիտական վերլուծությունները թեև ծավալվում են տակավին վերջերս, այնուամենայնիվ էական առաջընթաց են արձանագրել, հիմնավորելով միջգիտակարգային ուսումնասիրությունների անհրաժեշտությունը գիտական մտքի զարգացման տեսանկյունից: Փոխառնչությունների այս տիրույթում հոգեբանական, ներդրման տեսագիտական գիտափորձերի (գլխուղեղի մագնիսառեզոնանսային շերտագրման) հիման վրա մեթոդապես հիմնավորվում են տնտեսվարող սուբյեկտի «դասական ձևաչափից» տարբերվող՝ հարափոփոխ ռացիոնալության, սահմանափակ ռացիոնալության և այլ, վարքաբանական առանձնահատկությունները²⁹⁰:

²⁸⁹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Ա., Սեփականության տնօրինման իրավունքից անցում օգտագործման իրավունքին. ֆիզիոհոգեբանական առնչություններ // Հայաստան. Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա, N2, փետրվար 2006, էջ 73 – 76:

²⁹⁰ Դեռ Ա. Սմիթն է նկատում, որ առևտրականների ու արդյունաբերողների շահերից է բխում մրցակիցների թվի կրճատումն ու մրցակցային հարաբերությունների թուլացումը, ինչպես նաև շուկաների ընդլայնման քայլերի իրականացումը: Смит А., Исследование о природе и причинах богатства народов, Москва, Соцэкгиз, 1962, с. 195.

Գլուխ 4. ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ՝

ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԱՏԱՐՐԵՐԻ

ԻՆՍՏԻՏՈՑԻՈՆԱԼ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

4.1 Հոգեբանական գործոնի ինստիտուցիոնալ նշանակությունը և շուկայական բաղադրատարրերի պարուրածն մոդելը

Ինչպես հայտնի է, տնտեսական աճի ու զարգացման առանձնահատկություններն ազդում են անհատական, շուկայական, ամբողջական պահանջարկի ու առաջարկի, շուկաների գործողության սկզբունքների, հավասարակշռության մեխանիզմի դրսևորումների վրա²⁹¹: Տեսականորեն՝ ռեսուրսների, ապրանքների ու ծառայությունների շուկաներում հնարավոր է հաստատվեն հավասարակշռության տարբեր՝ կայուն ու անկայուն իրավիճակներ²⁹²: Գործնականում՝ հավասարակշիռ գնի ու քանակության միևնույն մակարդակներում առաջարկ ու պահանջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտները (արտադրողներ, վաճառողներ, գնորդներ, սպառողներ) որակապես տարբեր հոգեբանական սպասումներ կարող են ունենալ: Հաշվի առնելով գիտատեխնիկական առաջընթացի արդի տեմպերը՝ ներկայում շուկայում վաճառահանման ներկայացված ապրանքները գնային առումով նախորդ մոդելներից²⁹³ կարող են էապես ցածր լինել, սակայն գործառությանին ու որակական հատկանիշներով՝ ավելի բարձր: Խոսքը կարող է վերաբերել

²⁹¹ Мартиросян А., Интерпритация человеческой сущности и закономерностей в экономической науке // Экономика. Управления. Право. 1 (13) Часть 1, Январь, 2011. Москва, с. 23 – 26; Yeghiazaryan M., Martirosyan, A., The Institutional Bases of Economic Development of the Third World Countries, Konferencji. Rozwoj Nauk Humanistycznych Materiały Międzynarodowej Naukowej-Praktycznej, Poznań, 2012 Y 31 st 27.02.2012 – 29.02.2012, p. 44 – 48; Егизарян М., Мартиросян А., Петросян Г., Сравнительный анализ классической, марксистской и институциональной теорий экономического развития в ретроспективе // Современные Тенденции в Экономике и Управлении: Новый Взгляд. Сборник Материалов VII Международной научно-практической конференции / Под. общ. ред. С. Чернова. – Новосибирск: Издательство НГТУ, 2011, с. 29 – 37.

²⁹² Այս կերպ՝ մեծամասամբ դասական ուղղվածությամբ տնտեսագետները տարիներ շարունակ ավետում են կայուն հավասարակշռության հաստատման հնարավորությունը տնտեսությունում: Սակայն գործնականում պատկերն էապես այլ է: Շուկայական հավասարակշռությունը հնարավոր է հաստատվի ոչ թե տվյալ գնի ու քանակության պարագայում, այլ լինեն այդպիսի բազում հնարավորություններ:

²⁹³ Найман Э., Альпина Паблшер, Глава 5. Рыночное равновесие: в поисках точки опоры, Глава 11. Цена и стоимость – два взгляда на один товар, Глава 12. Психология рыночной толпы, <http://mybrary.ru/users/personal/read/kak-pokupat-deshevo-i-prodavat-dorogo-posobie-dlya-razumnogo-investora/>.

տեխնիկատնտեսական որոշ ապրանքների՝ հեռուստացույցի, բջջային հեռախոսի²⁹⁴ և այլ արտադրությանը: Դեռ Զ. Ս. Միլը, Ա. Մարշալը և մի շարք այլ տնտեսագետներ ներկայացնում էին շուկայական տարբեր իրավիճակներ, երբ առաջարկի և/կամ պահանջարկի գնային առաձգականությունը տարբեր «դրսևորումներ էր ստանում»՝ կատարյալ առաձգականից մինչև կատարյալ ոչ առաձգական²⁹⁵: Այս տրամաբանության շրջանակներում՝ տնտեսվարող սուբյեկտների պահանջմունքների կայուն աճի, վճարունակության հնարավորությունների, ծավալի աճի դրական, հաստատուն էֆեկտների շնորհիվ՝ առաջարկի ու պահանջարկի կորերը, թեկուզ և միայն ձևական առումով, կարող են ունենալ ընդհանուր հատվածներ: Դիցուք՝ գների բարձրացման կամ նվազեցման որոշակի միջակայքերում գնորդները բավականաչափ «զգայուն» կարող են չլինել՝ ցուցաբերելով ոչ ռացիոնալ տնտեսական վարքագիծ²⁹⁶: Կամ՝ արտադրողը կարող է հնարավորություն ունենա արտադրական լրացուցիչ հզորությունների առկայությամբ, արտադրական գործընթացի ինտենսիվության փոփոխությամբ ընդլայնել արտադրության ծավալները՝ առանց գների մակարդակի էական բարձրացման²⁹⁷:

Դասական տնտեսագիտության շրջանակներում գների ազդարարման, տեղեկատվական, հավասարակշռման և մի շարք այլ գործառույթների ու հատկանիշների շնորհիվ շուկայական համակարգը դիտվում է որպես ինքնակարգավորվող կառույց:

²⁹⁴ 1970-ական թվականներին Մոթորոլա ընկերության կողմից թողարկվող արդի բջջային հեռախոսների նախատիպը համարվող առաջին «օրինակները» շուկայում վաճառվում էին 4.000 ամերիկյան դոլար մոտավոր արժեքով: 1984 թվականին այս կարգի բջջային հեռախոսներից վաճառվել էր առավել քան 300.000 հատ: Ներկայում բջջային հեռախոսների գները սկսում են 10 ամերիկյան դոլարից, այս շուկայում վաճառված ապրանքները հաշվարկվում են միլիարդավոր հատերով և ֆունկցիոնալ առումով գերազանցում են 1970-ական թվականներին արտադրված հեռախոսներին:

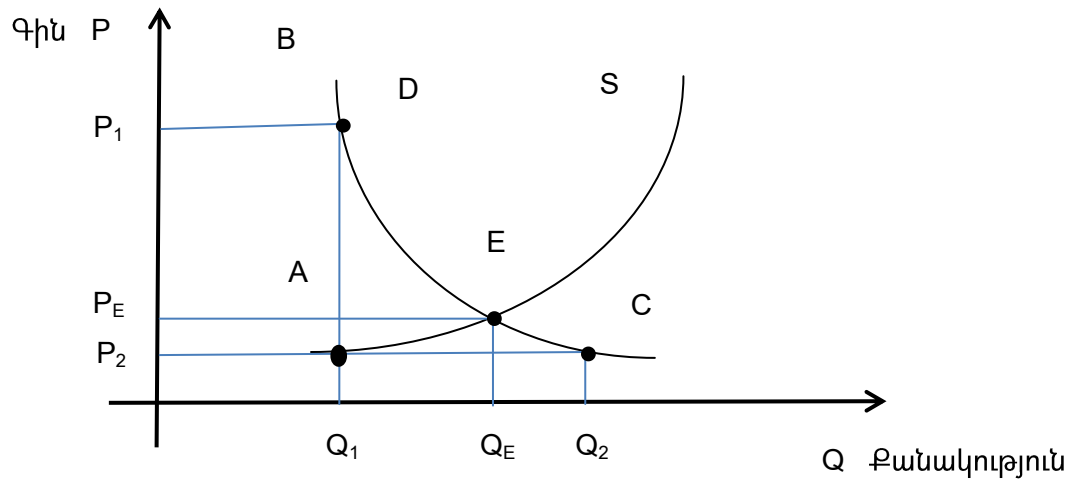
²⁹⁵ Маршалл А., Принципы экономической науки, Книга 5. Общие отношения спроса, предложения и стоимости, <http://exsolver.narod.ru/Books/Econom/Marshall/c36.html>. Экономические взгляды Дж. С. Милля, <https://www.google.am/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&cad=rja&uact=8&ved=0CD0QFjAE&url=>

²⁹⁶ Бусыгин В., Желободько Е., Цыплаков А., Микроэкономика – третий уровень, Новосибирск, НФПК, 2003, с. 54 – 63; Чеканский А., Фролова Н., Микроэкономика /Промежуточный уровень/, Москва, ИНФРА – М, 2005, с. 147 – 152.

²⁹⁷ Чеканский А., Фролова Н., Микроэкономика /Промежуточный уровень/, Москва, ИНФРА – М, 2005, с. 179 – 181, 219 – 221. M. Buniatyan, G. Ghukasyan, A. Martirosyan, Market Supply and Demand Spiral Curves According to the Institutional Theory of Economic Development. International Academy of Sciences and Higher Education, London, Great Britain. International Scientific Analytical Project. “Solution of a Social Requirements and Objective Reality Issues in Economic and Juridical Sciences”. Materials digest of the XXXIV International Research and Practice Conference and the III stage of the Championship in jurisprudence, economic sciences and management. (London, October 11 – October 16, 2012). Published by IASHE London, 2013, p. 120 – 122.

Տվյալ տրամաբանության շրջանակներում այս ենթադրության ճշմարտացիությունը կարող է ընդունելի լինել հատկապես ժամանակի երկարատև հատվածում: Սակայն ժամանակի միջնաժամկետ ու կարճատև հատվածներում շուկան կարող է չգործել որպես ինքնաբերաբար կարգավորվող համակարգ (մասամբ դրսևորվեն գների ազդարարման, կողմնորոշման, հավասարակշռման գործառույթները): Պարզեցնելով շուկայի գործողության մեխանիզմները, վերացարկվելով իրականությունից և «ֆետիշացնելով» տնտեսական ինքնակարգավորման հատկությունը՝ դյուրացվում է շուկայական համակարգի վերլուծության ընթացքը: Սակայն իրականությունը մի փոքր այլ է: (Ավելին, ժամանակի երկարատև հատվածում հնարավորություն է ընձեռվում իրականացնել արտադրությունների խոշորացում, կապիտալի կենտրոնացում, համակենտրոնացում): Նախ՝ ի համեմատություն մենաշնորհային մրցակցության և օլիգոպոլիայի, կատարյալ մրցակցային տնտեսակարգը գործնականում հազվադեպ է հանդիպում²⁹⁸, և վաճառահանման ապրանքատեսականին վերջնական սպառողին է հասնում մի շարք վերավաճառողների միջոցով. տեղի է ունենում ապրանքի մեծածախ գնում, այնուհետև՝ մանրածախ առևտուր և այլն: Պետք է հաշվի առնել, որ ապրանքի առաջարկը կարող է գերազանցել ընթացիկ արտադրության ծավալները և/կամ աճել ի հաշիվ ապրանքի պաշարների կրճատման: Պայմանավորված արտադրության կառուցվածքով և առանձնահատկություններով, գիտատեխնիկական նորարությունների առկայությամբ, յուրահատկություններով, դրանց ներդրման ինտենսիվությամբ և մի շարք այլ գործոններով՝ երկարատև հատվածում կարող են դրևորվել, դիցուք, ծավալի աճի դրական հետևանքները՝ արտադրության ծախքերի և դրանով պայմանավորված ապրանքի գնի նվազեցում: Ժամանակի կարճաժամկետ և միջնաժամկետ հատվածներում ևս կարող են դրսևորվել ապրանքների գների տատանումներ՝ պայմանավորված պահանջարկի և առաջարկի գնային առաձգականությամբ, դրանց հարաբերակցության փոփոխությամբ, մեծածախ ու մանրածախ առևտրի պայմաններով ու առանձնահատկություններով, մրցակցային, շուկայական և մի շարք այլ առավելությունների ու հանգամանքների առկայությամբ:

²⁹⁸ Макконнелл К., Брю С., Экономикс. Принципы, проблемы и политика / Пер. с англ., Москва, ИНФРА – М, 2009, с. 478.

Գծապատկեր 4.1.1 Շուկայական բաղադրատարրերի
հնարավոր փոխառնչությունները:

Գծապատկեր 4.1.1-ում՝ դիցուք, P_2 գնի դեպքում պահանջարկի Q_2 մեծությունը գերազանցում առաջարկի Q_1 մեծությունը և շուկայում, համապատասխանաբար, ձևավորվում է պակասուրդ: Շուկայական բաղադրատարրերի փոխառնչությունների այս մակարդակում, դասական տեսության շրջանակներում ըստ էության E կետում ձևավորվում է կայուն հավասարակշռություն շուկայական P_E գնի և առաջարկի ու պահանջարկի Q_E հավասար մեծության պայմաններում: Բացի այս, առաջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտը (հատկապես, որ այն փաստացի գործունեություն է ծավալում, ոչ թե տեսական վերացարկում համարվող կատարյալ մրցակցային շուկայական տնտեսական կառույցում, այլ օլիգոպոլիստական, մենաշնորհային մրցակցային շուկայական կառուցվածքներում) արտադրության Q_1 ծավալի պարագայում կարող է սահմանել P_1 գին: Նմանօրինակ իրավիճակ է թերևս ձևավորված թանկարժեք քարերի շուկայում, որտեղ արտադրողները սահմանափակելով առաջարկի մեծությունը, սահմանում են P_2 ինչպես նաև P_E մակարդակից բարձր գնի մեծություն: Գործնականում՝ հավասարակշիռ գնի ու քանակության միևնույն մակարդակներում առաջարկ ու պահանջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտները (արտադրողներ, վաճառողներ, գնորդներ, սպառողներ) որակապես տարբեր հոգեբանական սպասումներ կարող են ունենալ: Տվյալ պայմաններում շուկայական հավասարա-

կշռության հաստատման գործընթացը քննարկվում է պաշարների առկայության և բացակայության դեպքում սարդոստայնանման մոդելի տեսքով: (Հավելված 6-ում քննարկվում է սարդոստայնանման մոդելը պաշարների առկայության և բացակայության պայմաններում):

Համադրելով այս երկու դեպքերում ստացված կայուն և անկայուն հավասարակշռության պայմանները՝ եզրակացությունը այն է, որ առաջին դեպքում դրանք որոշվում են պաշարների ծավալների փոփոխության նկատմամբ վաճառողի «արձագանքով», երկրորդ դեպքում՝ առաջարկ և պահանջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից ժամանակի նախորդ ($t - 1$) պահին շուկայում վաճառվող և գնվող ապրանքների գների հարաբերակցության փոփոխության նկատմամբ ժամանակի տվյալ (t) պահին վաճառողի «արձագանքով»²⁹⁹: Երկու մոդելներում էլ շուկայական հավասարակշռությունը կայուն է այն դեպքում, երբ առաջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտի արձագանքը շուկայի կառուցվածքային փոփոխություններին աննշան է: Սա ենթադրում է, որ տնտեսությունում առկա են ապագայի դրական ակնկալիքներ և ժամանակի կարճատև հատվածում ապրանքի պաշարների փոփոխությունն էական ազդեցություն չի թողնում ապրանքի գնի փոփոխության վրա: Թեպետ՝ ժամանակի երկարատև հատվածում պաշարների ավելացումը կբերի ապրանքի գնի տատանումների, նաև՝ ինչպես շուկայի, այնպես էլ արտադրության կառուցվածքային փոփոխությունների: Բացի դրանից, ապրանքի պաշարների կուտակման դեպքում տնտեսավարող սուբյեկտները կարող են որպես շահեկան դիտել նույնիսկ համեմատաբար ցածր գներով ապրանքի պաշարների իրացումը: Իհարկե, առաջին դեպքում ասվածին որպես հակափաստարկ է մեկնաբանվում տնտեսության մեջ դրական և տնտեսագիտության դասական տեսությունում ընդունված՝ ռացիոնալ սպասումների առկայությունը: Եթե առաջին մոդելում հոգեբանական տեսանկյունից տնտեսությունում գործուն են ռացիոնալ սպասումները³⁰⁰, ապա երկրորդում՝ հիմնականում վիճակագրական սպասումները: Ըստ այդմ՝ ժամանակի տվյալ (t) պահին տնտեսավարող սուբյեկտի արձագանքը պայմանավորվում է ժամանակի նախորդ հատվածում տեղի

²⁹⁹ Воркуев Б., Модели микроэкономики. Москва: МГУ, ТЕИС, 2002, с. 8 – 12.

³⁰⁰ <http://www.patchworkparrot.com/analysis-t1r4part2.html>, Роль временного фактора и ожиданий в экономике: Статические, адаптивные и рациональные ожидания.

ունեցող գործընթացներով³⁰¹: Այս դեպքում, ինչպես ռացիոնալ, հարմարվողական սպասումների տեսություններում է, հիմք է ընդունվում մարդու մտածողական յուրահատկությունը³⁰², այն է՝ հաճախ մտապահվում են նախորդ ($t - 1$) պահերին տեղի ունեցած երևույթները, (թեպետ դրանց կրկնվելու հավանականությունը փոքր է) առավել հաճախակի դրսևորվող իրադարձությունների համեմատ: Ուստի և մարդու վարքագիծը կառուցվում է ըստ վերջերս տեղի ունեցած իրողությունների և դրանց հիման վրա ձևավորված հոգեբանական սպասումների: Այս կերպ կարևորվում է ինստիտուցիոնալ գործոնների նշանակությունը տնտեսական աճի ու զարգացման մեջ. ինչպիսի փուլում է երկիրը, առաջարկ և պահանջարկ ներկայացնող տնտեսվարողների կողմից հոգեբանորեն ինչպես է գնահատվում և բնորոշվում շուկայական և ընդհանրապես տնտեսական վիճակը և այլն: Այնպես որ՝ դժվար է, թերևս, գերագնահատել ինստիտուցիոնալ, հատկապես հոգեբանական գործոնի դերը տնտեսական ցանկացած իրավիճակում և համակարգում:

Ինստիտուցիոնալ կերպն այլ է, երբ տնտեսվարող սուբյեկտների կենսամակարդակի նվազեցմանը ի պատասխան նկատվում են եկամտում ցածր տեսակարար կշիռ ունեցող ապրանքների պահանջարկի մեծության ավելացման միտումներ: Սա էլ, իր հերթին, պայմանավորում է այդօրինակ ապրանքների գների բարձրացման հնարավորությունը³⁰³: Ակնհայտ են հոգեբանական սպասումների տարբերություններ. Մի դեպքում դրսևորվում են ցուցադրական սպառման, ճոխության էֆեկտի «հնարավորությունները», մյուս դեպքում՝ գոյատևման և գոյությունը պահպանելու խնդիր է «ի հայտ գալիս»: Ինչպես առաջին անհրաժեշտության, բարձրակարգ, նորմալ ու ցածրակարգ, այնպես էլ այլ ապրանքների պահանջարկի ու առաջարկի հավասարակշռության

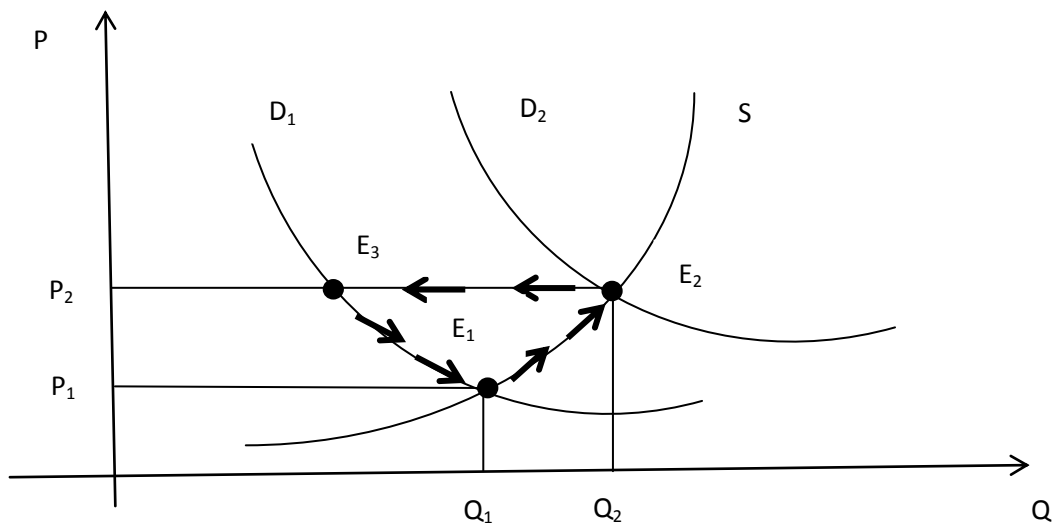
³⁰¹ <http://www.iteconomic.com/makroekonomicheskie-subekty-motivacii-povedeniya.aspx>,

Макроэкономические субъекты: мотивации поведения.

³⁰² История экономических учений / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. – Москва: ИНФРА – М, 2006, Глава 34. Новая классика: восстановление традиции. 2. Гипотеза о рациональных ожиданиях, с. 590 – 593, Глава 37. Поведенческая экономическая теория. 2. Модель ограниченной рациональности – методологическая основа поведенческой теории, 3. Модели переменной рациональности, с. 641 – 647.

³⁰³ Ст'ю Чеканский А., Фролова Н., Микроэкономика: Промежуточный уровень. Москва, ИНФРА – М, 2005, с. 82 – 85.

մեխանիզմի գործողության դեպքում նկատելի են արգելանիվի էֆեկտի դրսևորումները, որոնք պարունակում են հոգեբանական յուրատեսակ շերտեր³⁰⁴:

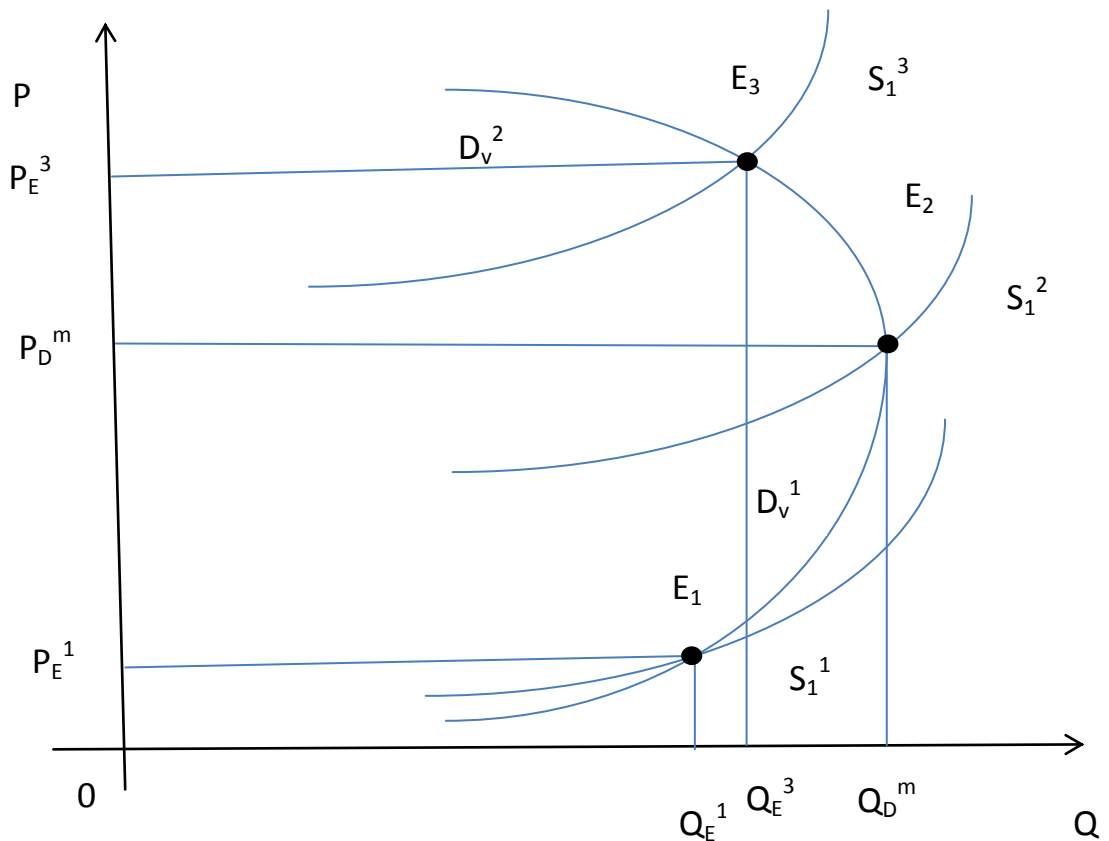

Գծապատկեր 4.1.2 Առաջարկի և պահանջարկի հավասարակշռության մեխանիզմը՝ արգելանիվի էֆեկտի դրսևորմամբ:

Գծապատկեր 4.1.2-ում ներկայացված է պահանջարկի D_1 և առաջարկի S կորերի հատման E_1 հավասարակշիռ վիճակը: Դիցուք, պահանջարկի ոչ գնային գործոնների փոփոխությամբ պայմանավորված՝ տեղի է ունենում D_1 կորի տեղաշարժ և շուկայում պահանջարկի D_2 և առաջարկի S կորերի հատմամբ նոր հավասարակշիռ վիճակ է հաստատվում E_2 կետում: Պահանջարկի D_2 -ից D_1 տեղաշարժի դեպքում՝ շուկայում հաստատված E_2 հավասարակշռության վիճակին համապատասխան՝ P_2 գների մակարդակը ժամանակի որոշակի հատվածում պահպանվում է: Արտադրության ծավալը նախկին Q_1 -ից ավելի ցածր մակարդակում է: Այս տրամաբանության շրջանակներում հավասարակշռության նախկին E_1 մակարդակը վերահաստատվելու է: Նախ՝ շուկայական հավասարակշռության վերահաստատման պարագայում գների նախկին մակարդակը ժամանակի որոշակի տիրույթում պահպանվում է: Շուկայական հավասարակշռության խախտմամբ ու վերականգնմամբ հոգեբանական սպասումները փոխվում են: Գների միևնույն մակարդակի պայմաններում տնտեսական աճի ու

³⁰⁴ Тарасевич Л., Гребенников П., Леусский А., Микроэкономика. Москва, Юрайт, 2006, с. 93 – 102.
<http://www.study-economics.ru/effekt-hrapovika/>, Эффект храповика.

աշխուժացման փուլում տնտեսվարող սուբյեկտները հոգեբանորեն հակված են ներդրումների ու սպառողական ծախսերի ավելացմանը, իսկ գների միևնույն մակարդակի պայմաններում տնտեսական անկման ու ճգնաժամի շրջանում՝ ներդրումների ու սպառողական ծախսերի կրճատմանը: Փոխառնչությունների այս տիրույթում ներկայացնենք շուկայական հավասարակշռության հաստատման «ինստիտուցիոնալ» հնարավորությունները՝ Թ. Վերլենի էֆեկտի դրսևորման հիման վրա:

Գծապատկեր 4.1.5 Առաջարկի դասական կորի և պահանջարկի «վերլենյան հատվածի» փոխառնչությունները:

Վերլուծելով Թ. Վերլենի էֆեկտի հիման վրա կառուցված պահանջարկի (D_v^1 , D_v^2) կորի և առաջարկի դասական կորի ($S_1^1 \rightarrow S_1^2 \rightarrow S_1^3$) տեղաշարժման հնարավորություններն ու փոխառնչությունները, կարելի է նկատել, որ մինչև գների (P_E^1) մակարդակը շուկայում կարող է արձանագրվել պակասուրդ, որը կծգոտի գրոյի գների մակարդակի (մինչև դիցուք (P_E^1) «աստիճանի») բարձրացման պարագայում: Այս դեպքում շուկայում

կհաստատվի հավասարակշռություն (E_1) կետում: Գների մակարդակի հետագա բարձրացման դեպքում շուկայում ձևավորվում է ավելցուկ, որի «չեզոքացման» համար տվյալ պարագայում գների «պարզ» նվազեցումը կարող է բացասական անդրադառնալ տվյալ ապրանքանիշի հեղինակության, վարկանիշի վրա: Օրինակ՝ «Շանել», «Ֆեռարի» և մի շարք այլ ճոխության ապրանքների ապրանքանիշերի, ապրանքանշանների պարագայում գրեթե զեղչեր չեն կատարվում: Փոխառնչությունների այս մակարդակում զեղչային մակարդակի ներդրումը գնորդների, սպառողների և ընդհանրապես հասարակության լայն շրջանակներում կարող է ընկալվել, որպես տվյալ ապրանքի ու ապրաքանիշի համար հեղինակավորության աստիճանի կորուստ: Այս դեպքում, որոշ ընկերությունների կողմից կիրառվող գների մակարդակի նվազեցման քայլերը վերաբերում են նախկինում թողարկվող ապրանքատեսականուն, որի «փոխարեն» արտադրվում են նոր նմուշներ՝ նույնիսկ ավելի բարձր գնով: Օրինակ՝ Այֆոն, Սամսունգ ընկերությունների բջջային հեռախոսների գները աստիճանաբար բարձրանում են, մինչույն ժամանակ արձանագրվում են՝ նախկին նմուշների գների նվազեցման միտումներ: Այս քաղաքականությունը կարող է նպաստել ավելցուկի կրճատմանը և ընկերության կողմից թողարկվող (նոր) ապրանքների հեղինակավորության աստիճանի բարձրացմանը: Փոխառնչությունների այս տիրույթում գնի P_D^m մակարդակի դեպքում արձանագրվում է պահանջարկի Q_D^m մեծությունը: Այնուհանդերձ արտադրող, վաճառող տնտեսվարող սուբյեկտը կարող է նախընտրել բարձրացնել ապրանքի գինը, քանի դեռ P գնի աճը տոկոսային համեմատությամբ գերազանցում է պահանջարկի Q մեծության նվազման չափը՝ տոկոսային արտահայտմամբ: Չէ որ, արտադրող, վաճառող տնտեսվարող սուբյեկտը գործունեությունը ծավալելիս առաջնորդվում է առավելագույն շահույթի ստացման սկզբունքով, որն էլ տվյալ մակարդակում ածանցյալ է հասույթի մեծությունից: Դիցուք՝ գների P_E^3 մակարդակի դեպքում ստացվող հասույթի չափը կարող է գերազանցել P_D^m գնի դեպքում ստացվող հասույթի մեծությունը, քանի որ գնի մակարդակի աճը հարաբերական առումով, տոկոսային արտահայտմամբ, գերազանցում է պահանջարկի մեծության նվազման «մակարդակը»:

Այս պարագայում, կարծում ենք, եռաչափ տարածությունում ներկայացված «պարուրած» մոդելն առավել մոտ է արտահայտում իրականության բազմազանությունը³⁰⁵, ինչը ենթադրում է շուկայական հավասարակշռության հաստատման նոր մոտեցումներ: Հատկապես (ճոխության, պերճանքի ապրանքների և համապատասխան ծառայությունների) պահանջարկի պարագայում այնքան էլ միանշանակ չէ, որ գնի նվազեցումն անվերջ կբերի պահանջարկի մեծության ավելացմանը: Այսպես, օրինակ, ապրանքի գնի բարձրացումը պայմանավորված ազդարքային ծախքերով որոշ դեպքերում կարող է բերել պահանջարկի ավելացման, քանի որ տվյալ ապրանքը հոգեբանորեն սկսում է այլ կերպ ընդունվել՝ գործում է «ապրանքանիշի, ապրանքանշանի ձևավորման, ազդեցության հնարավորության գաղափարը»³⁰⁶, պերճանքի ապրանքների սպառման, վերլենի, սնոբի էֆեկտը (մեծամասնությանը միավորվելու, մեծամասնությունից տարբերվելու, մեծահարուստների վարքագծի, սպառման որոշակի առանձնահատկությունների «կրկնօրինակման ձգտումը»): Սակայն սա ևս հարատև չէ, և ինչ-որ միջակայքից սկսած ապրանքի գնի բարձրացումը բերում է պահանջարկի մեծության նվազեցմանը: Այդ տիրույթում գնի նվազեցումը կարող է ընկալվել որպես ապրանքի «հեղինակության» կորուստ:

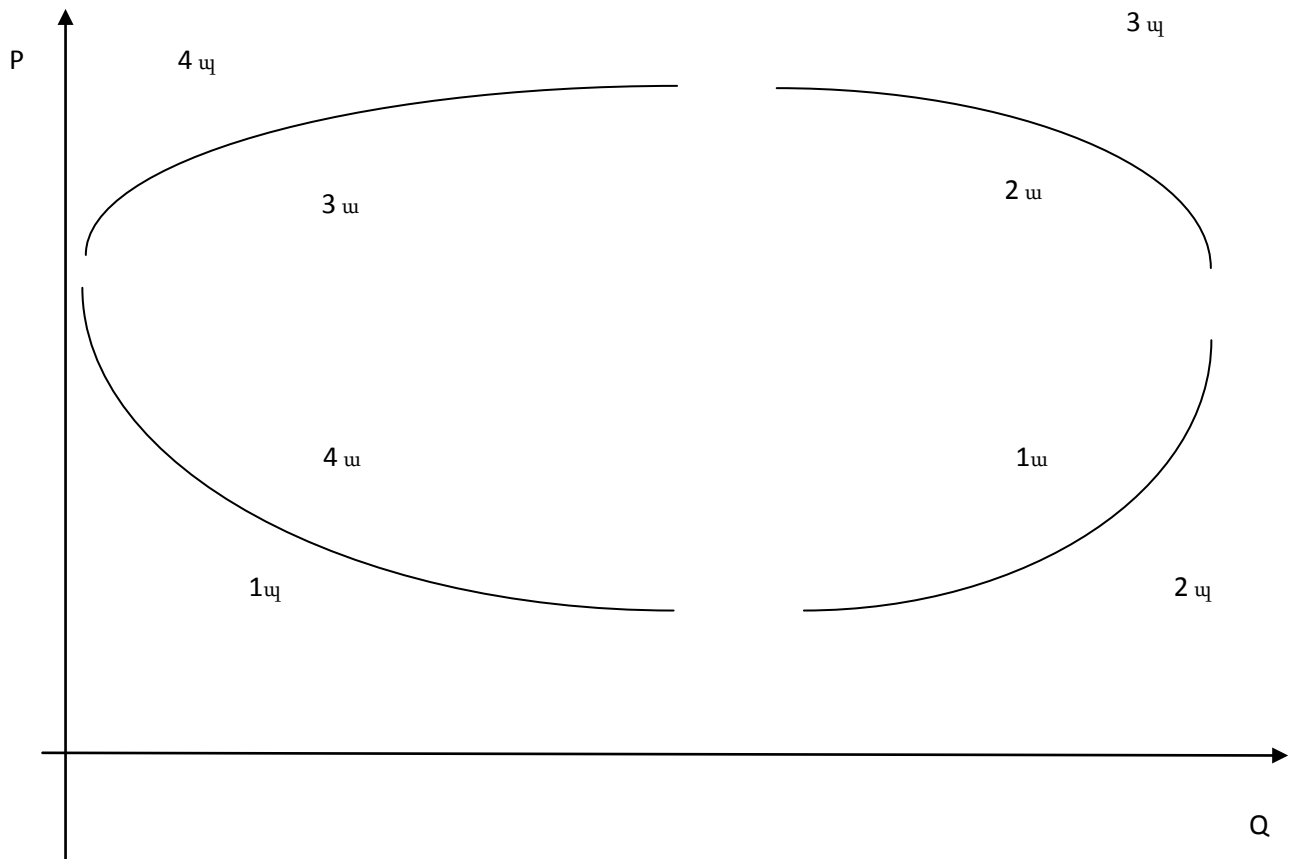
Դիտարկված բոլոր հնարավոր տարբերակների գրաֆիկական ներկայացումը կունենա ներքոգրյալ տեսքը³⁰⁷:

Պահանջարկի կորի 1-ից 4-ը հատվածներն արտահայտում են վերոշարադրյալ (P) գնի և (Q) քանակության համապատասխան փոխառնչությունները:

³⁰⁵ Այս ամենը տնտեսական զարգացման ինստիտուցիոնալ տեսությամբ արտացոլվում է անհատական առաջարկի ու պահանջարկի պարուրած կորերի դուրսբերման գաղափարներում: Այդ հասկացությունների որոշիչ նշանակությունը՝ գրաֆիկական տեսքը, բազում տարիների քննարկումների արգասիք է: Ինչպես հասարակագիտության մի շարք բնագավառներում, այնպես էլ այս դեպքում միանշանակ ու բացարձակ ճշմարտություններ չընդունվեցին: Այս առնչությամբ հայտնի են դասական, քեյնսյան, ինստիտուցիոնալ և այլ մեկնաբանությունները:

³⁰⁶ Տե՛ս <http://www.slideshare.net/maddy3/bandwagon-snob-and-veblen-effects-in-the1-presentation>, <http://psyfactor.org/lib/brand2.htm>, Романюх С., Бренды, как психоактивные вещества для современного потребителя, <http://brandbakery.ru/psixologicheskaya-funkciya-brenda/>, Психологические функции бренда, <http://www.marketing.spb.ru/lib-mm/strategy/cem.htm?printversion>, Бренд, человеческие эмоции и способы воздействия на них:

³⁰⁷ Ըստ էության, այդ բոլոր դրույթները գործում են տնտեսական որոշակի իրավիճակներում, որոշակի պայմանների առկայության դեպքում: Ուստի ճիշտ կողմնորոշվելու և արդյունավետ լուծումներ գտնելու համար կարևորվում է այդ բոլոր դրույթների համակողմանի ընկալումը:

Գծապատկեր 4.1.3 Առաջարկի և պահանջարկի պարուրաձև մոդելը երկչափ հարթությունում:

Առաջարկը ևս կարող է ներկայացվել համանման գծապատկերով³⁰⁸: Գծագրի 1ա հատվածն առաջարկի «հայտնի» կորն է: Անշուշտ, դասական ընկալմամբ՝ ապրանքի գնի բարձրացումը բերում է առաջարկի մեծության ավելացմանը, սակայն որոշ դեպքերում ինչ-որ պահից սկսած հնարավոր է, որ ավելի մեծ չափով գործի փոխարինման էֆեկտը, և նկատվի պահանջարկի մեծության նվազեցում: Սա էլ, իր հերթին,

³⁰⁸ Buniatyan M., Ghukasyan G., Martirosyan A., Market Supply And Demand Spiral Curves According to the Institutional Theory of Economic Development. International Academy of Sciences and Higher Education, London, Great Britain. International Scientific Analytical Project. “Solution Of A Social Requirements And Objective Reality Issues In Economic and Juridical Sciences”. Materials digest of the XXXIV International Research and Practice Conference and the III stage of the Championship in jurisprudence, economic sciences and management. (London, October 11 – October 16, 2012). Published by IASHE London, 2013, p. 120 – 122.

գների բարձրացման պայմաններում կարող է հանգեցնել արտադրության ծավալների կրճատման՝ գործում է «ծավալի (կրճատման) բացասական էֆեկտը»:

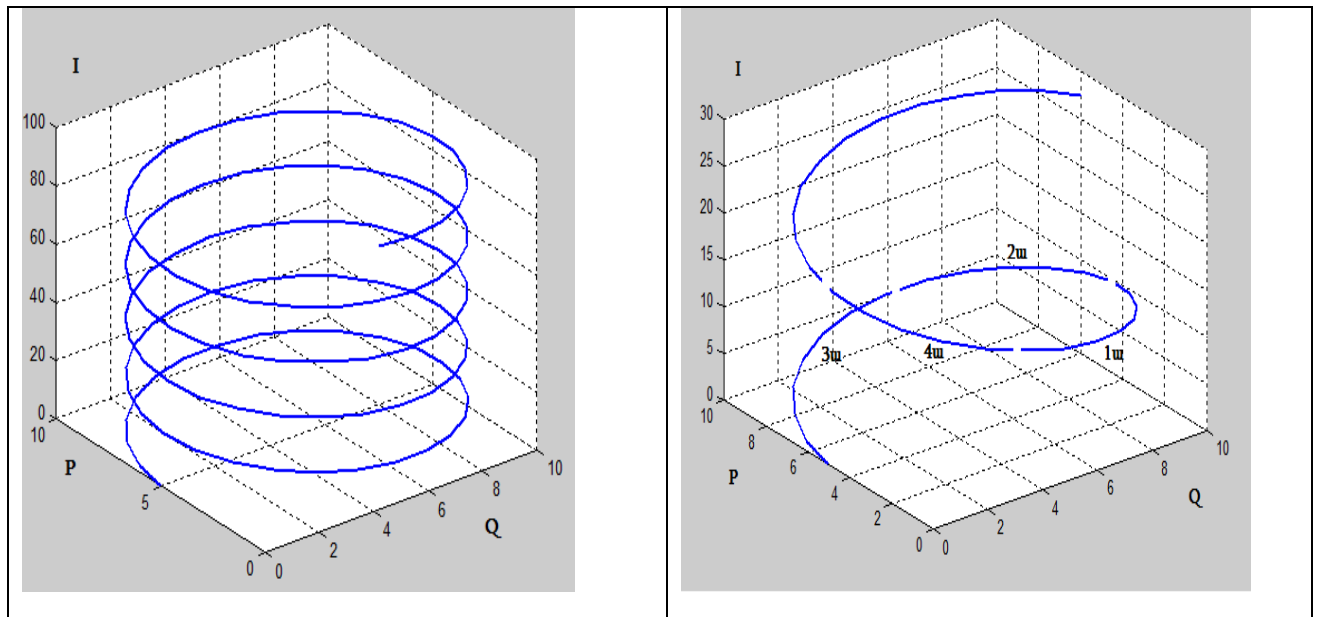
Ինչ-որ կետից սկսած՝ դրսևորվում է գների մակարդակի նվազման միտում: Սա պայմանավորված է պահանջարկի կրճատման պայմաններում տվյալ ճյուղը լքող տնտեսվարող սուբյեկտների առկայությամբ: Միևնույն ժամանակ, ապրանքի գնի նվազումը կարող է նշանակել ապրանքի նկատմամբ վերաբերմունքի փոփոխություն: Սա էլ, իր հերթին, հանգեցնում է շուկայում տվյալ արտադրողի դիրքերի թուլացմանը, պահանջարկի կրճատման պայմաններում՝ արտադրության ծավալների կրճատման: Անշուշտ, գների նվազումը, առաջարկի կրճատումը հանգեցնելու են տվյալ ապրանքի պահանջարկի մեծության ավելացմանը, ինչն էլ կարտահայտվի փոխարինման էֆեկտի դրսևորմամբ: Այս հատվածում՝ պահանջարկի (մեծության) ավելացմանը համատեղ գործում է ծավալի աճի դրական էֆեկտը, որի շնորհիվ հնարավոր է ապահովել գնի նվազում՝ արտադրության ծավալների աճի պայմաններում:

Գործնականում փոխարինման էֆեկտը որոշակի միջակայքից սկսած կարող է գերազանցել եկամտի էֆեկտին: Այս փոխառնչությամբ՝ եթե քելնսականները կարևորում են պահանջարկի բնագավառը (ամբողջական պահանջարկի մեծությունը), որից էլ ածանցյալ է դիտվում (ամբողջական) առաջարկի մեծությունը, ապա դասականները՝ առաջարկի բնագավառը, որը ձևավորում է իր իսկ պահանջարկը³⁰⁹:

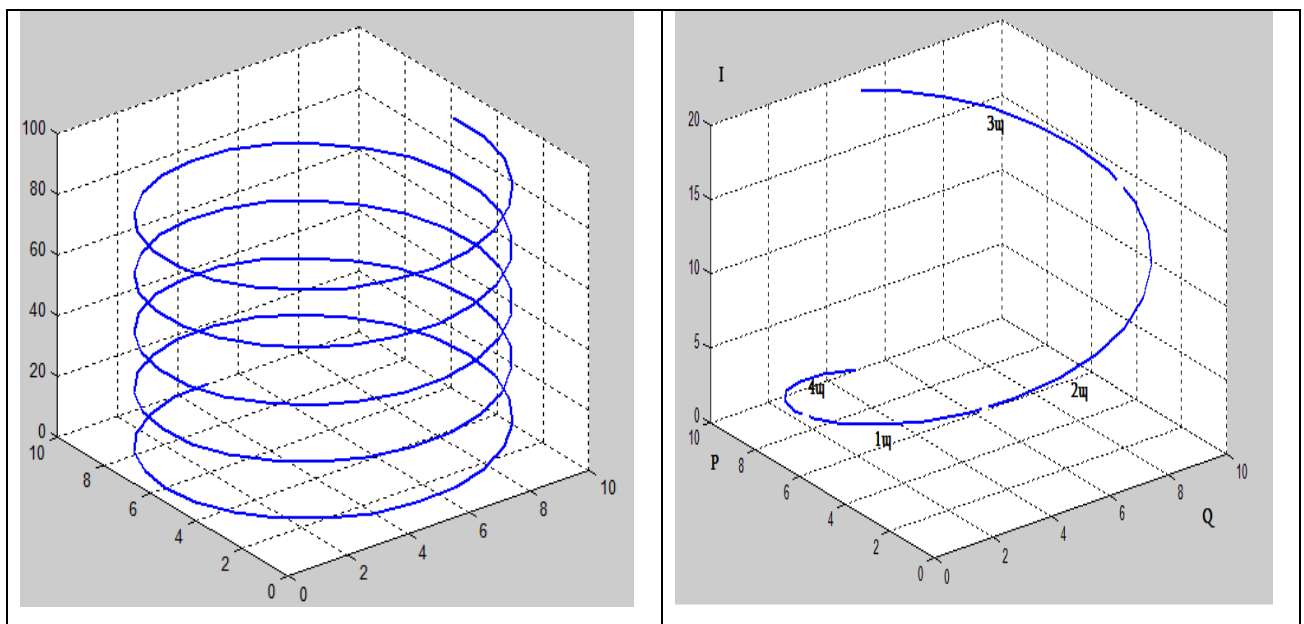
Քննարկումների այս մակարդակում ուշագրավ են շուկայական հավասարակշռության հաստատման հնարավորությունները: Առաջարկի և պահանջարկի կորերի տարբեր տիրույթներում հատման արդյունքում շուկայական յուրատեսակ հավասարակշռություն է հաստատվում:

Այսպիսով՝ առաջարկի կորի 1ա-ից 4ա հատվածներն արտահայտում են գնի և արտադրության ծավալների համապատասխան փոփոխությունները:

³⁰⁹ Գործնականում, հաշվի առնելով, տնտեսվարող սուբյեկտի՝ արտադրողի, վաճառողի, ինչպես նաև գնորդի, սպառողի ինքնությունության կենսունակության հնարավորությունները, տնտեսական տարաբնույթ իրավիճակները՝ տնտեսական անկում, աճ, զարգացում, նախաճգնաժամ, ճգնաժամ և այլն, այս տեսությունները պետք է ընկալել փոխլրացման, այլ ոչ թե «փոխվերացման» սկզբունքով:

Գծապատկեր 4.1.4 Առաջարկի պարուրածն մոդելը:

Գծապատկեր 4.1.5 Պահանջարկի պարուրածն մոդելը:

Այսպիսով, եռաչափ հարթությունում առաջարկի և պահանջարկի կորերի մոդելավորմամբ՝ առավել համակողմանի է արտահայտվում շուկայում տիրող իրավիճակը: Դիցուք, երրորդ՝ ապլիկատների առանցքը կարող է ցույց տալ հոգեբանական գործոնի

ազդեցությունը և այլ ինստիտուցիոնալ գործոնների նշանակությունը³¹⁰: Սա, կարծեք, «մարտահրավեր էր» դասական տեսությունում ռացիոնալության կանխավարկածի «ֆետիշացմանը»: Ավա՛ղ, տնտեսագիտական վերլուծություններում գնի և քանակության միևնույն մեծությունների դեպքում հաճախ նույնացվում են շուկայական, տնտեսական հավասարակշռության հաստատման տարաբնույթ իրավիճակները: Իրականում պատկերն ավելի բարդ է, քան կարող է ներկայացվել միայն «արգելակման կամ արգելանիվի» էֆեկտի դրսևորմամբ: Տարաբնույթ գործոնների ազդեցությամբ պայմանավորված գների մակարդակի բարձրացումը, վերլենյան բնորոշմամբ, կհանգեցնի որոշակի խավի մեջ պերճանքի առարկաների պահանջարկի մեծության ավելացմանը: Սա կարող է մեկնաբանվել որպես հոգեբանական սպասումների փոփոխություն կամ ապրանքի որակական հատկանիշների բարելավում, սպառողի հեղինակության բարձրացում և այլն: Այդ նույն ապրանքի գնի նվազումը գնորդների ու սպառողների շրջանակներում կարող է բացասաբար ընկալվել: Նրանք կարող են կարծել, թե տեղի է ունեցել որակական հատկանիշների կորուստ, զուտ հոգեբանական ընկալմամբ՝ հասարակությունում այն կարող է կորցնել հեղինակային սպառման որոշակի աստիճան: Փոփոխության են ենթարկվում ինչպես ապրանքին առնչվող հոգեբանական սպասումները, այնպես էլ օգտակարության, բավարարվածության աստիճանը՝ սպառելիս առաջացած ֆիզիկական և հոգեկան զգացողությունների ամբողջությունը: Իսկապես, շատ հաճախ միևնույն «գետը երկրորդ անգամ մտնելը դժվար է», շատ հաճախ՝ անհնար:

Դա էլ մենք փորձել ենք հաշվի առնել պահանջարկի և առաջարկի կորերի կառուցման պարագայում, որից էլ կարող է բխել շուկայական հավասարակշռության հաստատման տարբեր դեպքերի հնարավորությունը:

³¹⁰ Ստացիոնար համակարգերի համար տարրերի փոփոխությունը չի առաջացնում տարրերի կազմաքանդումներ: Սա հիմք էր դիտվում Հերակլեսի, Կրատիլիոսի, Պլատոնի և այլոց ուսմունքներում, երբ արձարժվում էր «գետի» տեսքով համակարգի հոսելու, փոփոխվելու հատկությունը: Դա ստացել է հետևյալ ձևակերպումը. «միևնույն գետը երկու անգամ անհնար է մտնել»: Կրատիլիոսը այն վերաձևակերպեց՝ անհնար է մտնել գետը և դուրս գալ միևնույն գետից: Հետագայում այսօրինակ մեկնաբանություններում, գետի տեսքով, համակարգի «անճանաչելիության», դժվար բացահայտման թնջուկն էր արձարժվում: Ст'я Лебедев А., Фрагменты ранних греческих философов, Часть 1, От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики, Москва: Наука, 1989, с. 176 – 267, 540 – 552.

4.2 Նորարարական մտածողությունը և գիտատեխնիկական առաջընթացը շուկայական բաղադրատարրերի ինստիտուցիոնալ փոխառնչությունների հոգեբանական գործոն

Տնտեսական աճի ու զարգացման գործում առանցքային նշանակություն ունի գիտատեխնիկական նորարարությունների իրականացումը, ներդրման ինստիտուցիոնալ հնարավորությունների ձևավորումը տնտեսությունում, ընձեռումը տնտեսվարող սուբյեկտներին: Այս տեսանկյունից, տնտեսական աճի ու զարգացման միտումներն արժևորելիս, կարելի է արձանագրել տնտեսական արագընթաց աճի, բարգավաճման ու «հրաշքի» դրսևորումները Չինաստանում, Սինգապուրում, Ճապոնիայում, Գերմանիայում և մի շարք երկրներում ու տարածաշրջաններում: Թեև անցյալի իրադարձությունները գնահատելիս այլընտրանքային զարգացումները կարող են իրատեսական չդիտվել, սակայն մեկ փաստ թերևս ակնհայտ է, որ Չինաստանի տնտեսական, ինստիտուցիոնալ միջավայրում Գերմանիայի տնտեսական «հրաշքի» իրականացման քաղաքականությունը կյանքի կոչելիս արդյունքները տարբեր կլինեին: Ասվածը հավասարապես վերաբերում է Սինգապուրի, Հնդկաստանի, Ճապոնիայի և մի շարք այլ երկրների, տարածաշրջանների տնտեսություններին: Դիցուք աֆրիկյան, լատինամերիկյան մի շարք երկրներում, պայմանավորված ինստիտուցիոնալ՝ աշխարհագրական, մշակութային և մի շարք այլ գործոններով, կյանքի որակով, գործունեության պայմաններով և այլն, գիտատեխնիկական նորարարությունների իրականացման և տնտեսությունում ներդրման մակարդակը ցածր է: Արևմտավրոպական երկրներում՝ բարձր է՝ պայմանավորված գիտակրթական համակարգով, գիտնականների, գիտական գործունեությամբ զբաղվողների նկատմամբ ձևավորված հասարակական վերաբերմունքով, պետական մասշտաբով հարգանքի դրսևորմամբ, խրախուսման տարաբնույթ մեխանիզմների ներդրմամբ, ինտելեկտուալ «արտահայտման և ինքնարտահայտման» ինստիտուցիոնալ բարենպաստ միջավայրով և մի շարք այլ գործոններով: Թերևս, ի լրումն այս ամենի, սկզբունքային նշանակություն ունի հոգեբանական գործոնի կարևորումը, այսինքն՝ թե գիտելիքի, գիտնականի, նորաստեղծական ներուժ կրողի հանդեպ ինչպիսի վերաբերմունք է ձևավորված ու գոր-

ծում հասարակությունում: Փոխառնչությունների այս տիրույթում Աստվածաշնչյան մտքերում ավելի մեծ իմաստ կարելի է տեսնել, քան նկատելի է առաջին հայացքից: Խոսքը վերաբերում է դիտարկվող³¹¹ ժամանակահատվածում մարգարեների կամ այլ կերպ ասած կանխագիտակների, կանխասացների, առաջագիտակների³¹² նկատմամբ հասարակական վերաբերմունքին, պետական հոգածությանը: Առաջադիմական ազգերում, պետություններում այդօրինակ անձանց գործունեության խրախուսանքի արտահայտումն է օրինակ՝ Վ. Պետիին, Ի. Նյուտոնին, Ջ. Քեյնսին և այլոց ազնվականի կոչման և լորդերի պալատի նիստերին մասնակցելու, կարևոր հարցերում որոշումներ կայացնելու հնարավորությունների ընձեռումը՝ քաջ գիտակցմամբ, որ այս մոտեցումը իրենում պարունակում է հասարակական, տնտեսական զարգացման ահռելի ներուժ: Պահպանողական, ավանադապաշտական ազգերում վերոգրյալ մոտեցումը թերարտահայտված է, ինչ էլ ուղղակի, թե՛ անուղղակի բերում է գիտատեխնիկական նորարարությունների և նորարարների նկատմամբ համապատասխան վերաբերմունքի ձևավորմանը: Նորարարությունները կարող են կյանքի չկոչվել՝ պայմանավորված հասարակական անտարբերության, անընդունելի լինելու պայմանով, տնտեսությունում չներդրվելու արդյունքում: Կյանքի կոչման այս գործընթացում մեծարժեք նշանակություն է տրվում ձեռներեցի, ձեռնարկատիրոջ, տնտեսագետի գործունեությանը, ովքեր ըստ էության նորարարներ են և արտադրողներն են այն ամենի, ինչը ցանականում է և պետք է ցանկանա տվյալ հասարակությունը: (Ինչպես Ս. Ջոքսն էր նշում, որ իրենք արտադրում են ոչ թե այն, ինչը ցանկանում է հասարակությունը, այլ այն, ինչը պետք է ցանկանա հասարակությունը): Հատկանշական է, որ այն ազգերը, հասարակությունները, պետությունները, որոնք հոգեբանորեն խրախուսում են նորարարությունները, ներդնում տնտեսությունում, մեծ տեղ հատկացնում գիտությանը և կրթությանը, ֆինանսավորում այդ ոլորտները, տնտեսական զարգացման ավելի մեծ հնարավորությունների են ստանում, քան այն ազգերն ու պետությունները, որոնք համեմատաբար պահպանողական են և բացասաբար են տրամադրված դեպի փոփոխություններն ու նորարարա-

³¹¹ Աստվածաշունչ, Նոր կտակարան, Ավետարան ըստ Մարկոսի, Գլուխ 2, 4. Յիսուսն էլ նորանց ասեց. Մի մարգարե անարգ չէ, բայց միայն իր հայրենիքի և իր ազգականների և իր տան մեջ:

³¹² <http://bararanonline.com/մարգարե>

րությունները³¹³: Այս առումով հարկավոր է հաշվի առնել գիտելիքի, մտավոր սեփականության շուկայի, ինչպես նաև տեղեկատվական ու տնտեսական անվտանգության առանձնահատկությունները: Դա հնարավորություն կընձեռի առևտրայնացնելու ու պահանջարկված դարձնելու գիտական միտքն ու պետությունում արտոնագրված նորարարությունները, կապահովի ելքեր դեպի նոր տեխնոլոգիաների ու «գիտական մտքի» միջազգային շուկաներ³¹⁴:

Այս հանգույցում, ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտությամբ վերոգրյալ «գործոնների շարքի ամբողջության տեսլականը» դիտվում է, բանականության կանխավարկածով, քաղաքակիրթ ազգերի ու ազգությունների համար որպես տրված մեծություն, ըստ որի հասարակությունում «սվիններով» չեն ընդունվում և տնտեսությունում ներդրվում են գիտատեխնիկական նորարարությունները: Այս ամենի «կենսունակության» ապահովման համար ստեղծված են համապատասխան պայմանները: (Գիտատեխնիկական նորարարությունների ներդրմամբ, մասշտաբի աճի էֆեկտներով պայմանավորված ինստիտուցիոնալիզմի շրջանակներում կարող է ձևափոխությունների ենթարկվել առա-

³¹³ Իհարկե, խոսքը չի վերաբերում կամայական բնույթի փոփոխություններին ու նորարարություններին: Եթե համեմատենք Նորարարությունների գլոբալ ցուցչի առաջին ու վերջին տասնյակներում գտնվող երկրների ցանկը, կարող ենք համոզվել դրանում: 2008 թվականից մինչև 2015-ը Նորարարությունների գլոբալ ցուցչի վերջին տասնյակում են ասիական և աֆրիկյան աղքատ ու պահպանողական երկրները՝ Զիմբաբվե, Բուրունդի, Եմեն, Տոգո, Մոզամբիկ, Մյանմար, Գվինեա, Լեսոտո, Բանգլադեշ, Բուրկինա-Ֆասո և այլն, որոնցում հասարակական, տնտեսական հարաբերություններում փոփոխությունները խիստ դանդաղ են ընթանում: Առաջին տասնյակում են զարգացած երկրները՝ Շվեդիա, Շվեյցարիա, Նորվեգիա, ԱՄՆ, Ճապոնիա, Գերմանիա, Դանիա, Կանադա, Սինգապուր և այլն, որոնցում հասարակական- տնտեսական գերակայություններն են կյանքի որակի բարձրացումը, գիտական հետազոտությունների ֆինանսավորումը (խրախուսումը), արդյունավետ կրթական համակարգի ձևավորումը, գիտելիքի և կրթության հանդեպ հասարակական դրական միջավայրի ձևավորումը, հոգեբանորեն վերաբերմունքի փոխությունը: Եթե, առաջին տիպի երկրներում սոցիալ-հոգեբանական իշխանության հենքը՝ հողի, իսկ որոշ առումներով կապիտալի վերահսկողությունն է, ապա երկրորդ երկրներում առանցքային է գիտելիքի ու տեղեկատվության վերահսկողությունը:

Բոլոր ժամանակներում էլ, ինչպես արդեն նշվել է, գիտելիքը կարևորվել է տնտեսական զարգացման առումով: Ո՞րն է տարբերությունն այսօր. Արագ աճող տնտեսություններն առավել կախված են գիտելիքի ձեռքբերումից, տարածումից և օգտագործումից, և դրանցում աշխատուժի գիտելիքները, հմտությունները, փորձը և նորաստեղծական ներուժն ավելի մեծ արժեք են, քան արտադրության հիմնական միջոցներն կամ նույնիսկ կապիտալն ինքնին: Վարդանյան Գ., Գիտելիքահենք տնտեսություն. հնարավորություններ և մարտահրավերներ: Երևան, Գիտություն, 2008, էջ 20:

³¹⁴ Կասկածից վեր է, որ առանց դիվանագիտական մեթոդների օգտագործման, առանձին գիտնականների և նորարարների համար անհաղթահարելի դժվարություն կարող է լինել ազգային մտավոր արտադրանքի առաջխաղացումն արտերկրում: Մանասերյան Թ., Տնտեսական դիվանագիտություն. տեսությունից դեպի իրական կյանք, ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013 թ., Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 607, Դրաքեր Փ., Ձեռնարկիչը և նորի ստեղծումը: Երևան, Ապոլոն, 1993:

ջարկի գծապատկերը: Ընդհուպ ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության «ծիրում», մենատիրական, օլիգոպոլիստական տնտեսակարգի ձևավորման «հարթությունում», առաջարկի ընդլայնմամբ, պետական արդյունավետ միջամտության, վերահսկողության պայմաններում, կարող են տեղի ունենալ գների նվազեցման միտումներ): Այս առումով պատահական չէ, որ 2007 թվականից ՄԱԿ-ի կողմից համաշխարհային մասշտաբով հաշվարկվում է, աշխարհի 140-ից ավելի երկրների համար ներկայացվում է Նորարարությունների գլոբալ ցուցիչը (The Global Innovation Index)³¹⁵: Սա պատահականություն չէ և կարող է բացատրվել վերոգրյալ միտումներով՝ այն առումով, որ համաշխարհային տնտեսությունում 20-րդ դարի ավարտին զարգացած երկրներում նկատելի էին հետարդյունաբերական հասարակարգին անցման միտումները: Գործնականում հետարդյունա-

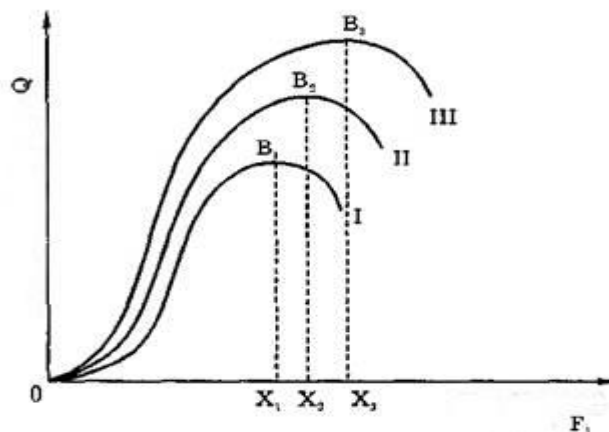
³¹⁵ <http://www.globalinnovationindex.org/>: Դիցուք, 2013, 2014 թվականներին Նորարարությունների գլոբալ ցուցչի հաշվարկման մեթոդանությունը սահմանելիս առաջնորդվել են 84 ցուցանիշներով, այդ թվում՝ տվյալ տարում երկրում արտոնագրված նորարարությունների քանակը, դրանց ներդրման աստիճանը, հասարակական, տնտեսական նշանակությունը և այլն: Տե՛ս <http://inno-mir.ru/to-discuss/102-gii>: (Դրանք խմբավորված են երկու հիմնական բաժիններում, որոնք քննարկվել են 1-ին գլխի 3-րդ ենթագլխում): Ուշագրավ է Հայաստանի դիրքերի առաջխաղացումը՝ ըստ 2008 – 2009 թվականների Նորարարությունների գլոբալ ցուցչի (<http://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/gii-2008-2009-report.pdf>) 104-րդ տեղից զբաղեցնելով 2013 թվականին, 2014 թվականին և 2015 թվականին համապատասխանաբար՝ 59-րդ (<http://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-2013.pdf>), 65-րդ (<http://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-2014-v5.pdf>) և 61-րդ տեղերը (<https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2015-v6.pdf>): Հայաստանի դիրքերը համեմատաբար նպաստավոր են ինովացիայի արտադրանքի ցուցանիշների, օրինակ՝ գիտելիքի կիրառման, սոցիալական բարեկեցության օգուտների և այլնի առումով, ինչը խոսում է այն մասին, որ գիտության բնագավառում օժտված աշխատողները շարունակում են արտադրանք ապահովել՝ ի հեճուկս վատթարացող ներդրանքի կամ միջավայրի գործոնների: Այնուհանդերձ, Հայաստանի ինովացիային առնչվող բոլոր ցուցիչները ցածր են 100-րդ հորիզոնականից՝ ուսումնական հաստատությունների որակ, ենթակառուցվածքի յուրացում և օգտագործում, մասնավոր վարկերի հասանելիություն, ինովացիոն միջավայրն ընկերություններում և ինովացիոն ընդհանուր միջավայրը, ինչպես նաև արտաքին և ներքին մրցակցության հանդեպ բաց լինելը: Հայաստանը ներկայումս այն երկրների թվում է, որոնք լուրջ խնդիրներ են դիմագրավում նորարարական ծրագրերի իրականացման գործում: Տե՛ս Մանասերյան Թ., Տնտեսական դիվանագիտություն. տեսությունից դեպի իրական կյանք, ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013 թ., Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 607: 2015 թ. համաշխարհային նորարարությունների համաթվի հիմքում ընկած է նորարարության գործընթացի վրա մարդկային գործոնի ազդեցության գնահատումը: Առաջադեմ մասնագետները հանդիսանում են նորարարության գործընթացի հիմնական շարժիչ ուժը. Նրանց ստեղծագործական մտածելակերպը, դիսկի դիմելու պատրաստականությունը հաճախ դառնում են ցանկացած ոլորտում նորարարությունների իրականացման գրավականը: Նորարարական գործունեությունը դառնում է հնարավոր, եթե առկա են աշխատակիցների կողմից նոր գաղափարների ստեղծման և ներդրման համար նպաստավոր պայմաններ: ... Մարդկային կապիտալը՝ որպես նորարարությունների շարժիչ ուժ համաշխարհային նորարարությունների համաթվով երկրների վարկանիշավորման որոշիչ գործոններից է: Դավոյան Ա., Երկրների բազմաբնույթ վերափոխումների համեմատական արդյունավետության վերլուծությունը: Ժամանակի մարտահրավերները և հաղթահարման ուղիները: Գյումրի, Դպիր հրատ., 2016 թ., էջ 94:

բերական հասարակարգին³¹⁶ անցման տեխնոլոգիական առաջընթացն ապահովում է կարճաժամկետ հատվածում փոփոխումն ռեսուրսից ստացվող հատույցի մեծացում (երկարատև ժամանակահատվածում բոլոր ռեսուրսներից ստացվող հատույցի մեծացում)³¹⁷: Ըստ էության այս դեպքում՝ ինստիտուցիոնալ փոխառնչությունների այս տիրույթում, տիպական չէ նվազող սահմանային արտադրողականության օրենքի արձարծումը, քանի որ այն ունի հարաբերական բնույթ և գործուն է կարճաժամկետ հատվածում, երբ արտադրության գործոններից միայն մեկն է փոփոխում³¹⁸: Հասարակական, տնտեսական զարգացման արդի ժամանակաշրջանը ուղեկցվում է ֆինանսական, տնտեսական տարաբնույթ խորությամբ ճգնաժամերով, էներգակիրների թանկացմամբ, մարդու հնարավորությունների, բնության կենսատու ուժի բացահայտման հետազոտություններ

³¹⁶ Կարծիքներ կան, որ արդյունաբերական դարաշրջանն ավարտվել է 1970-ականների և 1980-ականների միջակայքում: Այսինքն՝ այն ժամանակահատվածում, երբ մեկնարկեց տեղեկատվական հեղափոխությունը: Այդ ժամանակաշրջանից սկիզբ առնող հետարդյունաբերական դարաշրջանի առանձնահատուկ բնույթն է գիտելիքի և տեղեկատվության մեծացող կարևորությունը մարդկանց ամենօրյա կյանքում և հատկապես տնտեսական առաջընթացում: Տե՛ս Վարդանյան Գ., Գիտելիքահենք տնտեսություն. հնարավորություններ և մարտահրավերներ: Երևան, Գիտություն, 2008, էջ 17:

³¹⁷ Нуреев Р., Курс микроэкономики, Москва, Норма, 2005, с. 160 – 161.

³¹⁸ Համախառն (Q) արտադրանքի աճը մեկնաբանվում է, այլ հավասար պայմաններում, արտադրության փոփոխում (F_1) գործոնից քանակական կախվածությամբ: Տե՛ս Kremer M., Population Growth and Technological Change // Quarterly Journal of Economics, August 1993, 108 (3), p. 681 – 716, <http://www.econ.ucdavis.edu/faculty/gclark/210a/readings/kremer1993.pdf>:

Գծապատկեր 4.2.1 Համախառն արտադրանքի աճը տեխնոլոգիական առաջընթացի պայմաններում:

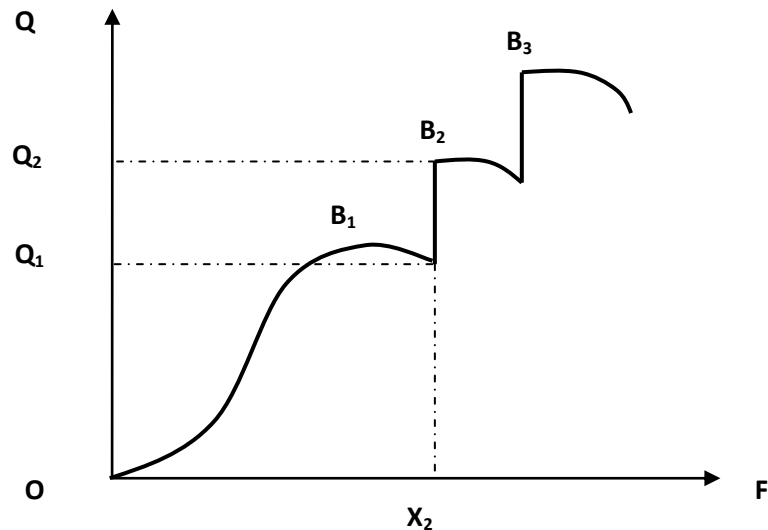
Нуреев Р., Курс микроэкономики, Москва, Норма, 2005, с. 161.

Գծապատկեր 4.2.1-ում՝ փոփոխում գործոնների առավելագույն օգտագործումը առաջին (I) տեխնոլոգիական գործընթացում նշանակվում է X_1 -ով: Անցումը երկրորդ տեխնոլոգիական գործընթացին (II) թույլ է տալիս մեծացնելու փոփոխում գործոնի քանակությունը մինչև X_2 մակարդակ ($X_2 > X_1$), անցումը երրորդ (III) տեխնոլոգիական գործընթացին՝ X_3 և այսպես շարունակ: B կետում համախառն արտադրանքը հասնում է առավելագույն մեծության, իսկ սահմանային արդյունքը հավասարվում է զրոյի ($MP=0$): Մինչ B կետը $MP > 0$, իսկ այդ կետից սկսած՝ $MP < 0$:

րով և այլ տարամակարդակ դրսևորումներով: Այս ամենով հանդերձ՝ առանցքային նշանակություն ունեն տնտեսական հավասարակշռության առաջացման տրամաբանությունը, դրսևորման կերպն ու առանձնահատկությունները: Սրանով են պայմանավորված լինում տնտեսության պետական միջամտության աստիճանը, կառավարման ձևաչափը, կառավարելիության հնարավորությունները, տնտեսական ազատության մակարդակը³¹⁹: Քեյնսյան տեսությունում հնարավոր էր ոչ լրիվ զբաղվածության պայմաններում տնտեսական հավասարակշռության հաստատում: Այս կերպ, ելակետ ընդունելով պետության տնտեսական քաղաքականության արդյունավետությունը, իրապաշտական անհրաժեշտություն է պետական միջամտության և վերահսկողության քաղաքականության իրականացումը, որի արդյունքում փարատվում է անորոշության մթնոլորտը և մակրոտնտեսական միջավայրում ձևավորվում են դրական հոգեբանական սպասումներ: Սա բերում է ամբողջական պահանջարկի կորի տեղաշարժին և տնտեսությունում թողարկվող ապրանքների ու ծառայությունների քանակության ընդլայնմանը: Արտադրության գործընթացում գիտատեխնիկական նորարարությունների³²⁰ և նոր տեխնոլոգիաների ներդրման արդյունքում տեղի է ունենում արտադրության ծավալների կտրուկ աճ: Այս մոտեցմամբ արտադրության ընդլայնման հետագիծը ներկայացված է գծապատկեր 4.2.2-ում:

³¹⁹ Տնտեսական ազատության համաթիվը գնահատում է աշխարհի 186 երկրներում տնտեսական ազատության մակարդակը հետևյալ չորս հիմնական կատեգորիաներում՝ 1. իրավունքի գերակայություն, 2. պետության չափ, 3. կարգավորման արդյունավետություն, 4. շուկայի բացություն: Նշված չորս կատեգորիաներում տնտեսական ազատության համաթիվը հաշվարկվում է տնտեսական ազատությունը բնութագրող հետևյալ տասը բաղադրիչների հիման վրա՝ 1. սեփականության իրավունք, 2. կոռուպցիայի ազատություն, 3. հարկային ազատություն, 4. պետական ծախսեր, 5. գործարարության ազատություն, 6. աշխատուժի ազատություն, 7. դրամավարկային ազատություն, 8. առևտրի ազատություն, 9. ներդրումային ազատություն, 10. ֆինանսական ազատություն: Վերոնշյալ բաղադրիչների վարկանիշային միավորները գնահատվում են 0-100 միջակայքում, որոնց միջինասման արդյունքում հաշվարկվում է յուրաքանչյուր երկրի տնտեսական ազատության համաթիվ վարկանիշային միավորը: Դավոյան Ս., Երկրների բազմաբնույթ վերափոխումների համեմատական արդյունավետության վերլուծությունը: Ժամանակի մարտահրավերները և հաղթահարման ուղիները: Գյումրի, Դպիր հրատ., 2016 թ., էջ 51:

³²⁰ Զարգացող և անումային տնտեսության երկրներում նորամուծությունները նպաստում են տնտեսության մրցունակության մակարդակի բարձրացմանը: Այդ հենասյունը գնահատում է նորամուծական գործունեության իրականացման համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովումը: Մասնավորապես բարձրորակ գիտահետազոտական ինստիտուտների առկայությունը, մասնավոր հատվածի կողմից գիտահետազոտական ներդրումների ծավալը, համալսարանների և ինստիտուտների միջև համագործակցությունը, ինչպես նաև մտավոր սեփականության պաշտպանությունը: Դավոյան Ս., Երկրների բազմաբնույթ վերափոխումների համեմատական արդյունավետության վերլուծությունը: Ժամանակի մարտահրավերները և հաղթահարման ուղիները: Գյումրի, Դպիր հրատ., 2016 թ., էջ 23:

Գծապատկեր 4.2.2 Համախառն թողարկման աճը նոր տեխնոլոգիաների ներդրման արդյունքում:

Գծապատկեր 4.2.2-ում՝ նոր տեխնոլոգիաների ներդրման արդյունքում արտադրության փոփոխություն (F) գործոնի X_2 քանակի օգտագործմամբ հնարավոր է ստանալ ոչ թե Q_1 , այլ Q_2 քանակությամբ համախառն արտադրանք:

Վերոգրյալ առաջնահերթությունների հիման վրա, ուշագրավ կարող է լինել դիցուք գիտատեխնիկական նորարարությունների կատարման, ներդրման՝ այլընտրանքային էներգիայի ստացմանը, օգտագործմանը, արդյունավետության բարձրացմանը նպաստող ծրագրերի (վերլուծությունների) իրականացումը: Հաշվի առնելով բնական հանածոների՝ նավթի, գազի սպառման ծավալների շարունակական աճը և վառելիքային էներգետիկ պաշարների սակավությունը՝ համաշխարհային շուկայում տեղի են ունենում այս ռեսուրսների գների բարձրացման միտումներ³²¹: Այս ռեսուրսի գնի բարձրացումը պայմանավորված է ոչ միայն առաջարկի սահմանափակությամբ (առաջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտների սակավ քանակությամբ), այլև սպառման ծավալների ընդլայնմամբ, սա էլ, իր հերթին, հանգեցնում է շրջակա միջավայրի աղտոտման և ընդհանրապես էկոլոգիական բնույթի խնդիրների՝ ընդհուպ աղետների: Ներկայումս նավթի գնի տատանումները ու սպառման աճի միտումները պահպանվում են՝ առաջ բերելով շրջակա միջավայրի պաշտպանների մտահոգությունը: Շրջակա մի-

³²¹ http://www.oilcapital.ru/stat/stat_1/stat_1.shtml, <http://newsruss.ru/doc/index.php/>, Цены_на_нефть.

ջավայրի աղտոտման հիմնախնդիրները հատկապես սուր են դրսևորվում մեգապոլիսներում³²²: Հիմնականում զարգացած երկրներում ակնհայտ են էկոլոգիական հիմնախնդիրների արդյունավետ լուծման պետական շահագրգռվածությունը, ռազմավարական պլանների մշակումն ու իրականացումը:

Համաշխարհային տնտեսությունում աճում են էլեկտրական շարժիչով և «հիբրիդային» մեքենաների արտադրության ծավալները: Փորձագետների կանխատեսմամբ 2025 թվականին վաճառված ավտոմեքենաների մոտ տասնհինգ տոկոսը կլինեն էլեկտրական շարժիչով մեքենաները³²³ և կարելի է արձանագրել ծախքերի շուրջ կիսով չափ նվազեցման միտումներ (տե՛ս հավելված 7): Այս ուղղությամբ իրականացվող գիտատեխնիկական ուսումնասիրություններում, նորարարություններում կատարվում են միլիարդավոր դոլարների ներդրումներ³²⁴: Արդյունաբերական տնտեսությունում տնտեսական գիտության դասական դպրոցի ներկայացուցիչների վերլուծությունների համաձայն գների ձևավորումն ու հարաբերակցությունը բացատրվում էր հիմնական բաղադրիչի՝ աշխատանքային ծախսումների միջոցով, մինչդեռ ուրվագծվող հետարդյունաբերական հասարակության տնտեսությունում կամ գիտելիքահենք տնտեսությունում արժեքները հիմնականում ստեղծվում են գիտելիքով³²⁵: Այնպես էլ մեթոդական

³²² Գիտական մտքի զարգացման արդի փուլում մեծ հնչեղություն են ստանում «էկոպոլիսների» ձևավորման գաղափարները, որոնց առաջացման հիմքում ընկած են էկոլոգիապես մաքուր տեխնոլոգիաների, սննդակարգի կիրառման սկզբունքները: Թերևս առանձնացնենք էկոլոգիապես մաքուր տրանսպորտային միջոցների զանգվածային կիրառությունը հասանելի դարձնելու հնարավորությունները, ինչն էլ, իր հերթին, պահանջում է գիտատեխնիկական նորարարական մտքի կենտրոնացում, արդյունքների ներդրում՝ այդ ոլորտի զարգացումն ապահովելու գործում: Այս ուղղությամբ աշխատանքներ են ծավալվում ինչպես զարգացող Հարավային Կորեա, Չինաստան, այնպես էլ զարգացած ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Գերմանիա և մի շարք այլ երկրներում:

³²³ <http://rus.delfi.ee/daily/business/prognoz-k2025godu-15-avtotransporta-sostavyat-elektromobili.d?id=63786078>

³²⁴ Մոտ ապագայում ակնկալվում է էլեկտրական շարժիչով մեքենայի կարևոր բաղադրիչներից մեկի՝ մարտկոցի գնի, էական նվազում: Այսպես, օրինակ, «Ավտո Լեքրիթիֆիքայն» ընկերության գլխավոր խորհրդատու Զ. Բերեյզան համոզված է, որ առաջիկա տասնամյակում այս տեսակի մեքենաների մարտկոցի գինը կնվազի շուրջ 30 տոկոսով: Տե՛ս http://www.mami.ru/news_new.php?id=874: Ներկայում «Էնվիա սիսթեմս» ընկերությունը սերտ համագործակցում է «Ջենեռալ Մոթորս»-ի հետ էլեկտրական շարժիչով մեքենաների համար նախատեսված նոր, ավելի հզոր և սպառողի համար ավելի մատչելի մարտկոցների արտադրության բնագավառում: Այս ուղղությամբ կատարված աշխատանքները ցույց են տալիս, որ այդ «բաղադրիչի» գինը կարող է նվազել կիսով չափով: Համախառն ծախքերի նվազեցման համար մեքենայի թողարկման ծավալը պետք է գերազանցի 10.000 միավորի սահմանագիծը, ինչը հնարավորություն կընձեռի նվազեցնելու համախառն ծախքերի մեծությունը, լավագույն կերպով ներդնել հարափոսային արտադրատեղանակը:

³²⁵ Տե՛ս Վարդանյան Գ., Գիտելիքահենք տնտեսություն. հնարավորություններ և մարտահրավերներ: Երևան, Գիտություն, 2008, էջ 18 – 19:

առումով այս դեպքում, կապիտալն է դիտվում հիմնական բաղադրիչ, գների ձևավորումն ու հարաբերակցությունը բացատրող էական գործոն: Այս «հարթությունում», կարելի է ակնկալել ծավալի աճի դրական էֆեկտով պայմանավորված ամբողջական առաջարկի կորի նվազող հատվածի դրսևորման միտում: Գիտատեխնիկական մտքի զարգացման այս ուղղությամբ ևս Հայաստանի Հանրապետությունում կատարվում են որոշակի աշխատանքներ³²⁶: Ըստ փորձագիտական գնահատականների՝ եթե էներգետիկ կարիքների համար հնարավոր լինի օգտագործել Երկիր մոլորակի մակերևույթին ընկնող արևային էներգիայի ընդամենը մեկ տոկոսը, դա կլինեի էներգետիկայի խոշոր խնդիրների լուծումը՝ անհրաժեշտ մարդկության կայուն զարգացման համար³²⁷: Հայաստանի պարագայում այս ծրագիրը ռազմավարական տեսանկյունից ներդրվում է էներգետիկ անկախության ապահովման նկատառումներով³²⁸, քանզի գազի պաշարներն աշխարհում սահմանափակ են, առավել ևս՝ Հայաստան ներկրվում են: (Գազի գինը ուղղակի թե անուղղակի ազդում է տնտեսությունում արտադրվող ապրանքների գների, այստեղից էլ՝ առաջարկի վրա: Սա էական ազդեցություն է թողնում գների մակարդակի ձևավորման վրա՝ դառնալով տնտեսությունում որոշակի սպասումների պատճառ):

³²⁶ Ներկայում Հայաստանի Հանրապետությունում նախատեսվում է կառուցել Ատոմային էլեկտրակայան՝ ավելի քան երկու անգամ հզոր գործող ատոմակայանի՝ 400 մեգավատի փոխարեն, 1,06 գեգավատ հզորությամբ: Այս ծրագիրը գնահատվում է շուրջ 5 միլիարդ ամերիկյան դոլար: <http://energyfuture.ru/aea-v-armenii-budet-stoit-fantasticheskie-5-mlrd>; http://www.uralsibcap.com/filestore/pressclipping/URALSIBCapital_Weekly_Media_Coverage_Report_2127.08.2010.pdf: Չինաստանում, Գերմանիայում այդօրինակ ծրագրերը գնահատվում են շուրջ 3,5 միլիարդ եվրո: Գերմանիայում նմանօրինակ հզորությամբ Ատոմային էներգաբլոկ կառուցելու պարագայում ծախքերի փոխհատուցման համար առանձնացվում է 60 տարի ժամանակաշրջան, և մեկ կիլովատժամի գինն է՝ 0,04 ամերիկյան դոլար: Այս ծրագրի շրջանակներում Հայաստանի Հանրապետության պարագայում ծախքերի փոխհատուցման համար նշված է առավել կարճ ժամանակահատված (20 տարի), ինչը ենթադրում է առավել բարձր տարիքների գործողության մեխանիզմի ներդրում (մեկ կիլովատ ժամ էլեկտրաէներգիայի գինը կարող է կազմել շուրջ 0,03 դոլար), կամ պետության կողմից սուբսիդավորում: Միևնույն ժամանակ, օրինակ՝ Գերմանիայի պարագայում այսօրինակ հաշվարկների համար մեկ կիլովատ ժամ էլեկտրաէներգիայի գինը տատանվում է 0,04 դոլարից 0,1235 դոլար միջակայքում: Ծախքերը փոխհատուցվում են առաջին դեպքում 60, երկրորդ դեպքում՝ 20 տարում:

³²⁷ Մանասերյան Թ., Էներգետիկայի բնագաառում տարածաշրջանային համագործակցության հեռանկարները // Հայաստան. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, N 11 (137) / նոյեմբեր, 2011, էջ. 2 – 5:

³²⁸ ՀՀ-ում էլեկտրաէներգիայի սպառումն ապահովելու համար անհրաժեշտ է շուրջ 900 մեգավատ հզորություն, որի մեծ մասը ներկայում արտադրվում է Մեծամորի ատոմակայանում: Ենթադրաբար, այդ նոր էներգաբլոկի կառուցումից հետո հնարավոր է ապահովել ՀՀ տնտեսության համար անհրաժեշտ էներգետիկ հզորության 100 տոկոսը:

Համաշխարհային պրակտիկայում ներկայում բազմամիլիարդ ֆինանսական միջոցներ են ուղղվում³²⁹ քամու, արևի և բնական այլ ճանապարհներով, մեկ խոսքով՝ այլընտրանքային էներգիայի ստացման, կիրառման ուղղությամբ (ի դեպ միայն ԱՄՆ-ում նախագահի հանձնարարականով 2009 թվականին այս եղանակով էներգիայի ստացման, զարգացման և գիտական հետազոտությունների համար նախատեսվող գումարը, նախկին 13 միլիարդ դոլարի փոխարեն կազմել է 28 միլիարդ դոլար): Շեշտը դրվում է շրջակա միջավայրի, էկոլոգիական մաքրության պահպանման վրա³³⁰: Ըստ Հայաստանի Հանրապետության էներգետիկայի և բնական պաշարների նախարարության կատարած հետազոտությունների՝ Հայաստանն ունի արևային էներգիայի մեծ ներուժ: Տարաբնույթ հաշվարկներով՝ 1 մ² հորիզոնական մակերևույթի վրա արևային էներգիայի տարեկան հոսքը 1720 կվտ/ժ է³³¹, ինչը գերազանցում է եվրոպական համանման ցուցանիշը 1,7 անգամ (միջին եվրոպականը՝ 1000 կվտ/ժ): Հանրապետության տարածքի մեկ քառորդն օժտված է 185 կվտ/մ² ինտենսիվությամբ³³² արևային էներգիայի պաշարներով: Այս ուղղությամբ կատարվել են որոշ աշխատանքներ: Քննարկումների այս ծիրում ուշագրավ են ակադեմիկոս Պ. Հերունու, պրոֆեսորներ՝ Վ. Համազասպյանի, Ժ. Փանոսյանի և

³²⁹http://www.greencon.co.za/blog/2009/03/alternative-energy-cost-comparisons_2009-focus-ongeochemical/.

³³⁰ Ամերիկայի մի շարք նահանգներում գործում են մեկ և ավելի մեգավատ հզորությամբ կայաններ: Նմանատիպ կառույցներ գործում են Ֆրանսիայում, Գերմանիայում և զարգացած մի շարք այլ արևմտաեվրոպական երկրներում: Սակայն այդ համակարգերը, որպես գոյություն ունեցող էլեկտրացանցերը սնուցող աղբյուրներ, որպես այդպիսին, չկայացան: Հիմնական պատճառներն են՝ անհրաժեշտ են լանդշաֆտային համապատասխան պայմաններ՝ հարթ և ընդարձակ տարածքներ, այդ համակարգերի կառուցման ծախսերը շատ բարձր են, ի համեմատություն արտադրողականության ցածր մակարդակի (օգտակար գործողության գործակիցը առավելագույնը՝ 20 – 30 տոկոս է):

³³¹ <http://www.minenergy.am/hy/en/investment-projects/solar-energy/125-2010-09-29-21-35-01>.

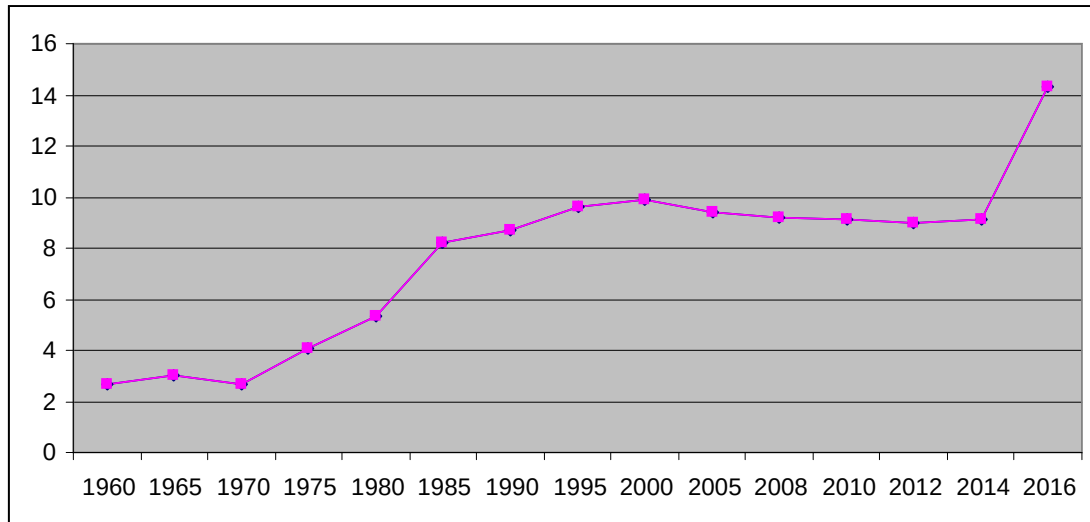
³³² Հայաստանի Ամերիկյան համալսարանում տեղադրված են օդորակման՝ հովացման, օդափոխման, իսկ Հանրապետության տարբեր բնակավայրերում բժշկական կենտրոնների, մանկապարտեզների և այլ հասարակական նշանակության կառույցների տանիքներում արևային ջրատաքացման համակարգեր՝ «Solaren» ՍՊԸ-ի, «TACIS»-ի, «USAID»-ի, և այլ ընկերությունների կողմից իրականացված ծրագրի շրջանակներում: Այլընտրանքային, վերականգնվող էներգիայի ստացման, կիրառման ծրագրի շրջանակներում, ՀՀ արևային էներգետիկ ներուժի բացահայտման ուղղությամբ աշխատանքներում Երևանի Հայ-Ամերիկյան առողջության կենտրոնում (մամոգրաֆիայի) ինստիտուտի տանիքում տեղադրվել են գերմանա-ամերիկյան տեխնոլոգիաներով պատրաստված պոլիմերային ֆոտոէլեկտրական փոխակերպիչներ: Տեղադրված համակարգերը զբաղեցնում են 200 մ² տարածք, հզորությունը՝ 9,8 կվտ: Դա անհամեմատելիորեն զիջում է Պ. Հերունու մշակած, առաջարկած արեգակնային էներգիայի օգտագործման եղանակին: Եթե գերմանա-ամերիկյան տարբերակում 200 մ² տարածքի հզորությունը 9,8 կվտ/ժ է, ապա Պ. Հերունու գյուտերի կիրառման պարագայում միևնույն մակերեսի օգտակար գործողության գործակիցը երեք անգամ գերազանցում է վերոգրյալ ցուցանիշը: Եթե ասվածին հավելենք համախառն ծախսերի համադրությունը, ապա Պ. Հերունու առաջարկած տարբերակը շահեկանորեն առանձնանում է ոչ միայն այս, այլև համաշխարհային մասշտաբով առկա հնարավոր տարբերակներից:

այլոց հետազոտությունները, իրականացրած փորձերն ու փորձարկումները, որոնց արդյունքներն արտոնագրերով պաշտպանված են տարբեր երկրների հեղինակային իրավունքներ տրամադրող ու պաշտպանող հաստատությունների կողմից: Պ. Հերունին կյանքի վերջին տարիներին հիմնականում զբաղվում էր վերականգնվող այլընտրանքային էներգիայի աղբյուրների հետազոտմամբ: Այս ուղղությամբ նրա հետազոտություններում առանցքային էր «Արև ԱԷՋԿ» համակարգի սերիական արտադրությունը, որը ծախքատարությամբ առավել արդյունավետ էր նմանատիպ էներգիայի աղբյուրների ստացման, կիրառման համակարգերի համեմատ³³³: Մեզ մեզավատ հզորությամբ կայանի կառուցման ծախքերը կազմում են մոտավորապես 1,5 միլիոն դոլար: Ուշագրավ է, որ «Արև ԱԷՋԿ» համակարգը շահագործման տեսանկյունից շատ ավելի պարզ է, քանի որ արհեստավարժ երկու օպերատորի հսկողությամբ կարելի է սպասարկել³³⁴: Արդյունավետությունը հաշվարկված է նվազագույնը մեզ մեզավատ հզորությամբ արևային էլեկտրաջերմակայանի համար: Ռազմավարական տեսանկյունից՝ «Արև ԱԷՋԿ» համակարգի սերիական արտադրությունը ոչ միայն կապահովի Հայաստանի էներգետիկ անկախ ապագան, այլև կբարձրացնի երկրի աշխարհաքաղաքական դերը միջազգային ասպարեզում: Համաշխարհային տեսանկյունից այս ծրագրի ներդրումը կնպաստի համախառն ծախքերի նվազմանը և միանշանակ ազդեցություն կունենա ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության բարձրացման գործում:

³³³ Ի համեմատություն արևային այլ էլեկտրակայանների՝ գիտնականի առաջարկած «Արև» ծրագրով արեգակնային նոր տեսակի հզոր էլեկտրաջերմակայաններն ունեն էական առավելություններ՝ ա) արևային էլեկտրաջերմակայանն ունի մեկ անշարժ հայելի, հազարավոր (ամեն մեկը երկու առանցքի շուրջ և տարբեր անկյունների տակ) պտտվող հայելիների փոխարեն: բ) Ֆինանսատնտեսական առումով այս նախագիծն ավելի հասանելի է, քանի որ նվազում են օգտագործման համար անհրաժեշտ տարածքը տասը, իսկ համախառն ծախքերը՝ քսան անգամ: գ) Մեկ մեզավատ հզորությամբ արևային էլեկտրաջերմակայանի շահագործման համար անհրաժեշտ է շուրջ 0,7 հեկտար անօգտագործելի տարածք՝ 7 հեկտար հարթ տարածքի փոխարեն. Հայաստանի Հանրապետության էներգետիկ անկախությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է 700 – 800 հեկտար անօգտագործելի տարածք, ինչը Հայաստանի Հանրապետության հողատարածքի գրեթե 0,02 տոկոսն է: դ) Կաթսան կրող կենտրոնական աշտարակն էլ երկուսից երեք անգամ ցածր է արևային ջերմակայաններում օգտագործվող աշտարակների (200–280 մետր) բարձրությունից, ինչը կրկին շահեկանորեն տարբերում է ծրագիրը, այլ այսպիսի նախաձեռնությունների համեմատ՝ նպաստելով համախառն, այդ թվում ընթացիկ օգտագործման համար անհրաժեշտ ծախքերի նվազմանը: <http://vahagnakanch.wordpress.com/2007/06/01/>

³³⁴ Ի համեմատություն այլ էլեկտրակայանների՝ վառելիքի ու վառելահումքի էական ծախքեր չեն պահանջվում: Արտադրական, մրցակցային ու այլ առավելությունների հաշվին արտադրված էլեկտրաէներգիայի մեկ կիլովատտամի «ինքնարժեքը» մոտ տաս դրամ է:

Ակնհայտ է, որ Հայաստանի Հանրապետության պարագայում կարող է տեղի ունենալ էլեկտրաէներգիայի ծախսերի գրեթե 5 անգամ նվազեցում³³⁵: Էներգետիկ շուկաների զարգացման ժամանակակից միտումների համաձայն՝ արեգակնային էլեկտրակայանների պահանջարկը մեծ է և շարունակաբար աճում է:

Գծապատկեր 4.2.5 Համախառն էներգիայի օգտագործման մեջ այլընտրանքային էներգիայի օգտագործման տեսակարար կշիռը (արտահայտված տոկոսներով)³³⁶ ըստ համաշխարհային բանկի տվյալների:

Վերլուծության արդյունքները ամփոփելով կարելի է առանձնացնել այն, որ տնտեսական զարգացմամբ պայմանավորված՝ «հետարդյունաբերական հասարակարգում» նկատելի են այլընտրանքային էներգիայի օգտագործման ծավալների ընդ-

³³⁵ Պ. Հերունու առաջարկած արևային էլեկտրաջերմակայանի հետազոտությունները և նախագծերն ամենից արդյունավետն են համաշխարհային մասշտաբով, դրանց ապացույցը արտասահմանյան մի շարք մասնագետների հետազոտությունների արդյունքում կատարված եզրակացություններն են: Օրինակ՝ «Անսպառ էներգիայի զարգացման» միջազգային ընկերությունը, որը Եվրամիության ու Համաշխարհային Բանկի վերականգնվող էներգիայի գծով խորհրդատուն է, փորձագիտական եզրակացություն է տվել, ըստ որի «Հերունի-Արև» արևային էլեկտրաջերմակայանը զգալի առաջընթաց է արևային էլեկտրաէներգիայի օգտագործման ասպարեզում: Այս նախագիծն ունի առևտրատնտեսական առումով ապահովված ապագա:

³³⁶ <http://data.worldbank.org/indicator/EG.USE.COMM.CL.ZS/countries/1W?display=graph>.

լայնման, շրջակա միջավայրի աղտոտվածության նվազման միտումներ³³⁷: Միևնույն ժամանակ, նկատելի են զարգացող երկրներ արտադրական թափոնների «տեղակայման» դրսևորումներ: Զարգացած երկրներում նկատելի է գիտատեխնիկական նորարարությունների խրախուսման և ներդրման միտումներ, ինչը թույլ է արտահայտված զարգացող երկրներում, ինչն էլ ուղղակի ու անուղղակի «փոխազդում է տնտեսական զարգացման հետ»: Դիցուք աֆրիկայն, լատինամերիկայն մի շարք երկրներում, պայմանավորված ինստիտուցիոնալ՝ աշխարհագրական, մշակութային և մի շարք այլ գործոններով, կյանքի որակով գործունեության պայամներով և այլն, գիտատեխնիկական նորարարությունների իրականացման և տնտեսությունում ներդրման մակարդակը ցածր է, որն էլ արտահայտվում է նորարարությունների գլոբալ ցուցչի ցածր համաթվով: Արևմտաեվրոպական երկրներում այդ ցուցանիշը բարձր կարող է լինել պայմանավորված գիտակրթական համակարգով, գիտնականների, գիտական գործունեությամբ զբաղվողների նկատմամբ դարեր շարունակ ձևավորված հասարակական վերաբերմունքով, պետական մասշտաբով հարգանքի դրսևորմամբ, խրախուսման տարաբնույթ մեխանիզմների ներդրմամբ, ինտելեկտուալ «արտահայտման և ինքնարտահայտման» ինստիտուցիոնալ միջավայրով և մի շարք այլ գործոններով:

³³⁷ http://www.ng.ru/energy/2006-09-12/13_atom.html, http://profbeckman.narod.ru/RH0.files/23_3.pdf.

ԳԼՈՒԽ 5. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՔԵՅՆՍՅԱՆ ԵՎ ԻՆՍՏԻՏՈՑԻՈՆԱԼ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

5.1 Տնտեսական զարգացման ինստիտուցիոնալ տեսությունը՝ գործնական նշանակությամբ

Տնտեսական հարաբերությունների համակարգի և զարգացման ոչ տնտեսական գործոնների վրա համապարփակ ուշադրություն դարձվեց 1890-ական թվականների ավարտին³³⁸: Ներկայում՝ ինչպես միկրոտնտեսագիտական, այնպես էլ մակրոտնտեսագիտական վերլուծություններում, հաշվի են առնվում տնտեսվարող սուբյեկտների³³⁹, ազգերի, երկրների³⁴⁰, ազգային տնտեսությունների³⁴¹ ինստիտուցիոնալ³⁴² առանձնահատկությունները:

³³⁸ 1898 թվականին Թ. Վերլենի հրատարակած «Ինչո՞ւ տնտեսագիտությունն էվոլյուցիոն գիտություն չէ» հոդվածում արդեն նախապատրաստվում էին ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության առաջացման նախադրյալները: Այնքան մեծ էր այս հոդվածի առաջացրած ռեզոնանսը, որ մի շարք աղբյուրներում ինստիտուցիոնալիզմի առաջացման ժամանակագրական հաշվարկը սկզբնավորվում է 1898 թվականից: Մեկ այլ տեսանկյունից՝ տնտեսագիտական մտքի ինստիտուցիոնալիստական ուղղության առաջացման ժամանակագրական հաշվարկը պետք է սկսել Թ. Վերլենի «Պարապ դասակարգերի տեսությունը» աշխատության հրատարակումից՝ այլ կերպ ասած՝ 1899 թվականից: Ինստիտուցիոնալիզմի ձևավորման գաղափարական հարթությունում առանձնացվեց սոցիալ-հոգեբանական ուղղությունը, որը գլխավորում էր Թ. Վերլենը: Ըստ այս մոտեցման՝ ինստիտուցիոնալ հետազոտությունները կատարվում էին սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունից: Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Երևան: Ոսկան Երևանցի, 2005, էջ 261 – 262:

³³⁹ Թ. Վերլենը վերանայում է «տնտեսական մարդու» մասին հեղինիստական հայացքը, ըստ որի նա ղեկավարվում է սեփական շահի մաքսիմալացման սկզբունքով, որպես կայուն, հավասարակշռության մեջ գտնվող մեկուսացված սուբյեկտի, որը «ոչ անցյալ ունի, ոչ էլ ներկա» և իր գործողությունները մշտապես ենթարկում է Բենթամի օգուտի թվաբանությանը: Ջևոնս-Մարշալի բարեկեցության տեսությունը, թե իբր կատարյալ մրցակցությունը, այսինքն՝ պահանջարկի և առաջարկի ազատ խաղը տալիս է օպտիմալ արդյունքների, ոչ այլ ինչ է, քան status-quo-ի ջատագովություն: Մի հայացք, որը մի կողմ է թողնում զարգացումը: Սպառողի ինքնուրույնության և նրա ռացիոնալ պահվածքի մասին դրույթները հազիվ թե կարելի է հավաստի համարել: Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան: Ճարտարագետ, 2004, էջ 117:

³⁴⁰ <http://economy-ru.com/ekonomicheskaya-sotsiologiya-ekonomika/modeli-institutsionalnyih-razlichiy-33855.html>, Радаев В., Добрякова М., Анализ рынков в современной экономической социологии / Пер. с англ., Москва. Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008.

³⁴¹ Ինստիտուցիոնալիստները քննադատության ենթարկեցին նոր դասական տեսության այն դրույթները, որ շուկայական տնտեսությունը արտաքին միջամտության կարիք չունի: Այսպիսով, ինստիտուցիոնալ ուղղության եզրակացություններն ու առաջարկությունները այնպիսի նոր հիմնախնդիրներ են առաջ քաշում, որոնց մասին նախկինում պատկերացում չունեին: Կիրակոսյան Գ., Թավադյան Մ., Գրիգորյան Ա., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Ուսումնական ձեռնարկ, Երևան: Տնտեսագետ, 2004, էջ 394 – 395:

Աֆրիկյան, ասիական, լատինամերիկյան զարգացող մի շարք երկրներում տեսանելի է ինստիտուցիոնալ յուրատեսակ միջավայրի ձևավորումը՝ ի համեմատություն զարգացած մի շարք երկրների և ավանդապաշտական գործոնների որոշակի ազդեցության: Պետությունը, ինչպես հասարակական հարաբերություններում, այնպես էլ տնտեսական կյանքում ունի էական դերակատարում: Հասարակական, տնտեսական հարաբերությունները կարգավորվում են երկրի օրենսդրական դաշտի սահմաններում, *թեպետ միևնաժամանակ գործում են ազգային լիդերի խարիզմատիկ հատկանիշների, ավանդապաշտական գործոնների*³⁴³ վրա հիմնված փոխհարաբերությունները: Այս երկրներում տնտեսական զարգացման մոդելները կառուցելիս պետք է անպայման հաշվի առնել վերոգրյալը և դա հնարավոր չափով օգտագործել ի սպաս շուկայական տնտեսության ձևավորման: Անտեսելով տարաբնույթ ինստիտուտների գործունեության առանձնահատկությունները՝ դժվար է ներդնել ու արդյունավետ կարգավորել շուկայական տնտեսական համակարգը: Այնուամենայնիվ, միջազգային կառույցները մեծապես ֆինանսավորում են շուկայական տնտեսության ձևավորմանը համահունչ տնտեսական բարեփոխումների ընթացքը³⁴⁴: Այս կերպ՝ համաշխարհային հանրությունը, թերևս, փորձում է կանխատեսելի ու վերահսկելի դարձնել զարգացող երկրներում նկատվող էվոլյուցիոն գործընթացները: Սակայն պետք է հաշվի առնել³⁴⁵, որ բուդդայականության, քրիստոնեության, իսլամական սկզբունքներով առաջնորդվող հասարակություններում տնտեսությունների կազմակերպման, ժողովրդավարության դրսևորման, շուկայական

³⁴² Егиазарян М., Мартиросян А., Петросян Г., Сравнительный анализ классической, марксистской и институциональной теорий экономического развития в ретроспективе // Современные Тенденции в Экономике и Управлении: Новый Взгляд. Сборник Материалов VII Международной научно-практической конференции. Новосибирск: НГТУ, 2011, с. 29 – 36.

³⁴³ Դեռ դասակարգային առաջին հասարակարգի առաջացմամբ այս տարածաշրջանում հասարակական գործառույթների կատարումն ամրակցված էր որոշակի խմբերի: Զարգացման այս գերիշխող տրամաբանությամբ՝ սեփականության իրավունքն ածանցյալ էր հասարակության անդամների, խմբերի գործառույթում:

³⁴⁴ Հատկանշական է, որ ինչպես Ա. Թոյնբիի, Զ. Գելբրեյթի, այնպես էլ այլ ինստիտուցիոնալիստների տնտեսագիտական կառույցներում հասարակությունը չի դիտվում որպես միատարր զանգված, կարևորվում է նաև ոչ տնտեսական գործոնների ազդեցությունը տնտեսական կյանքում: Թերևս, էական է դառնում Վեբլենի էֆեկտի, Թոյնբի տեսությունում ստեղծագործական կարողություններով օժտված «էլիտայի», կրոնական գործոնների և այլ ինստիտուտների տնտեսական դերի ու նշանակության համակողմանի ընկալումը:

³⁴⁵ Toynbee A., A Study of History, Vol. 12, London, 1961. <http://www.encyclopedia.com/article-1G23424200026/study-history.html>.

տնտեսության ձևավորման և գործունեության սկզբունքները տարբեր են: Ուշագրավ է Ստոկհոլմի համալսարանի պատվավոր պրոֆեսոր Գ. Մյուրդալի տնտեսական զարգացման առնչությամբ ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտական մոտեցումները, որոնք հիմնականում վերաբերում էին ասիական երկրների³⁴⁶ ինչպիսիք են, Հնդկաստանը, Բիրման, Թայլանդը, Մալագիան, Ինդոնեզիան և այլն, հասարակական, տնտեսական առանձնահատկություններին: Այս ուսումնասիրությունների հիման վրա ընդհանրացվում է երրորդ աշխարհի երկրների տնտեսական զարգացման փորձը, եզրակացությունն այն է, որ տնտեսության «կազդուրման արևմտյան դեղատոմսերը» մեծ արդյունավետություն չեն ապահովում, դիցուք, արևելյան երկրներում: Կարծեք թե հաջողվում է տնտեսության կարևոր ոլորտներում ներդրումներ ներգրավել, սակայն արդյունքում նկատվում է տնտեսության տարբեր բնագավառների անհամաչափ զարգացում և բնակչության ընդգծված սոցիալական շերտավորում: Ավելի բարդ է տնտեսությունում կառուցվածքային փոփոխությունների, տնտեսությունում մեծամասշտաբ ներդրումների իրականացումը և ապահովումը, կաշառակերության բացառումը, բացահայտումը և այլն: Հատկապես կաշառակերության երևույթները հասարակական, տնտեսական զարգացմանը համընթաց խորացման միտում կարող են դրսևորել³⁴⁷: Թեպետ, այն ինչ Արևմուտքում կարող է դիտվել կաշառակերության տարր ու այս գործընթացին նպաստող գործոն, Արևելքում կարող է համարվել նորմալ ու բնականոն³⁴⁸: Գ. Մյուրդալն ուշադրության է արժանացնում այն հանգամանքը, որ Հնդկաստանում է կովերի ամենամեծ գլխաքանակը, սակայն ո՛չ միսը, ո՛չ էլ կաթը կենցաղում մեծ կիրառություն չունեն և սա այն պայմաններում, երբ աղքատության ցուցանիշներով երկիրը համաշխարհային մասշտաբով առաջատար դիրքերում է: Բացի դրանից, երկրում գործում են մեկ տասնյակից ավելի պաշտոնական լեզուներ,

³⁴⁶ Myrdal G., Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations, New York, 1968.

³⁴⁷ Սակայն ժամանակակից հասարակարգը հիմնված է դրամական մրցակցության վրա: Գողը կամ խաբեբան, իրավախախտումների ճանապարհով տիրանալով մեծ հարստության, փոքր գողի համեմատությամբ մեծ հնարավորություններ է ունենում խուսափելու օրենքով պատժվելուց, իսկ նրա կուտակած կարողության և անագնիվ ձևով ձեռք բերած սեփականությունը բարեպատեհ ծախսելու շնորհիվ նա ձեռք է բերում նաև բարի համբավ: Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան: Ճարտարագետ, 2004, էջ 117 – 118:

³⁴⁸ Խոսքը վերաբերում է նվիրատվությանը, հուշանվերների միջոցով շնորհակալություն հայտնելու ձևերին ու այլ մեխանիզմներին:

բացակայում է ազգային, հասարակական միատարրությունը: (Այս երևույթի դրսևորումը հասարակական, տնտեսական ժամանակակից հարաբերությունների արդյունք չէ, այլ պայմանավորված է դեռ դարերի խորքից բխող հասարակական, աշխարհաքաղաքական առանձնահատկություններով, գրված ու չգրված օրենքներով ու նորմերով): Փոխառնչությունների այս տիրույթում միջազգային հանրությունը Պակիստանի «խլամական սոցիալիզմի», Բիրմայում «բուդդայական սոցիալիզմի» ականատեսն է դառնում³⁴⁹: Այս համատեքստում ուշագրավ են պերուացի գիտնական Է. դե Սոտոյի նեոինստիտուցիոնալ մոտեցումները, ով Պերուի տնտեսության 1940 – 1981 թվականների վերլուծությունների արդյունքում արձանագրել է ուրբանիզացման բարձր միտումներ՝ շուրջ 35 – 65 տոկոս, ինչը բացատրվում է ագրարային տնտեսության արդյունաբերականացման դրսևորումներով³⁵⁰: Վերլուծությունների կատարման այս մակարդակում առանձնացվում են տնտեսության այն հիմնական բնագավառները՝ բնակարանաշինություն, առևտուր և տրանսպորտային փոխադրումներ³⁵¹, որոնցում էապես տեսանելի են փոփոխության միտումներն ու «անցումային դրսևորումները»: Ուղղակի, թե անուղղակի մարդիկ ներգրավվում են այս գործընթացում, ընդլայնում իրենց բնակարանները, կառուցում նորերը. նկատվում են ճանապարհաշինության և տարբեր նշանակության օբյեկտների կառուցապատման միտումներ: Ժամանակի ընթացքում, պարբերաբար, նույնիսկ կիսաօրինական ու անօրինական կառույցներն օրինականացվում են³⁵²: Այդ ոլորտներում տնտեսվարող սուբյեկտները մեծ դժվարությամբ են կազմակերպում իրենց աշխատանքը: (Նրանք ստիպված են լինում հիմնականում ամեն օր հավաքել ու տեղադրել տաղավարները փողոցային

³⁴⁹ Мюрдаль Г., Современные проблемы “третьего мира”. Москва, Прогресс, 1972, с. 181 – 221.

³⁵⁰ Իհարկե արդյունաբերական հասարակության զարգացման հաջորդ աստիճանը հետարդյունաբերական տնտեսության ձևավորումն է, որում նկատվում են «դեուրբանիզացման» միտումներ: Gillis M., Perkins D., Roemer M., Snodgrass D., Economics of Development, New York, 1996, p. 400 – 490. Ավելի կոնկրետ՝ արդյունաբերական կենտրոններից բնակչությունը տեղափոխվում է գիտական, կրթական, մշակութային և այլ կենտրոններ: Մանրամասը տե՛ս Нуреєв Р., Экономика развития: Модели становления и модернизации рыночной экономики, Москва, Норма, 2008, с. 78 – 81.

³⁵¹ Сото Э., Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Пер. с англ.: М., “Catallaxy”, 1995.

³⁵² Առաջին հայացքից այստեղ տեսանելի են ստվերային տնտեսության ձևավորման ու զարգացման բացասական երևույթները, սակայն այլ է Ազատության և Ժողովրդավարության ինստիտուտի տնօրեն Է. դե Սոտոյի կարծիքն այս հարցում: Նա տվյալ դեպքում տեսնում է նաև դրական միտումներ (դիցուք՝ Պերույում տարեկան ստվերային առևտրաշրջանառությունը կազմում է շուրջ 322 միլիոն դոլար): Сото Э., Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Пер. с англ.: М., “Catallaxy”, 1995, с. 43 – 53.

տիպի առևտրային գործունեություն կազմակերպելու համար: Հավաքագրելով, վերլուծելով տեղեկատվությունը՝ նրանք որոշում են ինչպիսի վայրերում կենտրոնացնել իրենց գործունեությունը, որի համար ապահովում են անհրաժեշտ բոլոր պայմանները: Կազմակերպվում են փոքրիկ շուկաներ, ուղղակի կամ անուղղակի պայմանավորվածություններ են կնքվում տարբեր մակարդակի պաշտոնյաների ու գործիչների հետ: Այսօրինակ գործունեությունը ռացիոնալ է բնորոշվում այն տրամաբանությամբ, որ տեղի է ունենում ծախքերի նվազեցում: Քանի որ հակառակ դեպքում օրենսդրական և ընդհանրապես ինստիտուցիոնալ արգելքները հաղթահարելն ավելի ժամանակատար ու ծախսումատար էր լինելու և ստիպված կլինեին վճարել համեմատաբար բարձր վերգործարքային ծախսումներ: Այս կառույցներում տեսանելի են աշխատանքի յուրօրինակ բաժանման միտումներ, այդօրինակ հարաբերությունները կարգավորվում են գրված ու չգրված օրենքներով ու սկզբունքներով: Այդ կառույցների գործունեությունը փոխշահավետ է հասարակության մի շարք անդամների համար՝ ինչպիսիք են նրանց հովանավորները, այդ կառույցների ապրանքներից ու ծառայություններից օգտվողները, որտեղ գներն ի դեպ կարող են ավելի ցածր լինել, իսկ շրջանառությունն ավելի մեծ, օրինական շուկաներում հաստատված մակարդակից, քանի որ հարկային և այլ վճարներն ավելի փոքր են): Իրականում այս տնտեսվարող սուբյեկտները փորձում են «ցուցաբերել» ռացիոնալ վարքագիծ: Այսպիսով, անհրաժեշտ է իրապես գնահատել ու արժևորել երկրում ձևավորված և գործող հասարակական միջավայրը, ինստիտուցիոնալ կարգը, որի հիման վրա ավելի հեշտ է ներդնել շուկայական տնտեսական համակարգին բնորոշ ինստիտուտներ³⁵³: Այս կերպ ինստիտուցիոնալ արժևորմամբ համապատասխան վիճակագրության հիման վրա ցույց տանք ինչպես էներգակիրների գների փոփոխությունը կարող է ազդել տնտեսության տարբեր ոլորտներում թողարկվող ապրանքների գների և, ըստ այդմ, ամբողջական առաջարկի գործոնների վրա: Պայմանավորված այն հանգամանքով, որ էներգակիրները, որպես արտադրական կարևորագույն գործոն, օգտագործվում են տնտեսության բոլոր ճյուղե-

³⁵³ Yeghiazaryan M., Martirosyan A., The Institutional Bases of Economic Development of the Third World Countries, Konferencji. Rozwoj Nauk Humanistycznych Materiały Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej, Poznań, 2012 Y 31 st 27.02.2012 – 29.02.2012, p. 45 – 47.

րում, բնական է ենթադրել, որ այդ գործոնի գնի նվազեցումը նաև կնպաստի տնտեսության ամենատարբեր ոլորտներում արտադրական ծախքերի նվազմանը: Ապրանքների արտադրության ծավալների ընդլայնմամբ, հաշվի առնելով մասշտաբի աճի դրական էֆեկտը, ինստիտուցիոնալ-տնտեսական առումով հնարավորություն է ընձեռվում թողարկելու տվյալ ապրանքատեսականին համեմատաբար ցածր գներով: Այլ կերպ ասած՝ արտադրողի շահերից է բխում ավելացնել արտադրության ծավալները, որպեսզի հնարավորություն ընձեռվի նվազեցնելու արտադրված ապրանքների գները, ինչը կնպաստի վաճառքի ծավալների մեծացմանը: Այդ իսկ պատճառով, առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն փոխառնչությունը, թե էլեկտրաէներգիայի գնի փոփոխությունը ինչպես կանդրադառնա արտադրական ընդհանուր և տնտեսության տարբեր ոլորտներում թողարկվող ապրանքների միջին ծախքերի մեծությունների փոփոխության վրա³⁵⁴: Հավելված 8-ում ներկայացված ընտրանքային դիտարկման արդյունքները հնարավորություն են տալիս պարզելու, թե էլեկտրաէներգիայի գնի նվազեցումը որքանով կնվազեցնի նշյալ կազմակերպություններում միավոր արտադրանք արտադրելու ծախսումները:

Ակնհայտ է, որ էլեկտրաէներգիայի գինը շուկայական գների վրա ազդող միակ գործոնը չէ: Շուկայական գների տատանումները կարող են պայմանավորված լինել (անհատական, շուկայական, ամբողջական) առաջարկի և պահանջարկի փոխառնչություններով, տնտեսության կառուցվածքային և բազում այլ ոչ գնային գործոնների փոփոխություններ, ենթարկվել որոշակի տնտեսական օրինաչափությունների: Սակայն սխալ չի լինի նաև պնդել, որ էլեկտրաէներգիան դասվում է շուկայում առկա այն ապրանքատեսակների շարքին, որոնց գների փոփոխությունը շղթայական ազդեցություն

³⁵⁴ Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության օրինակով միավոր էլեկտրաէներգիայի գնի փոփոխությամբ պայմանավորված արտադրական ծախքերի փոփոխությունը ցույց տալու համար, որպես մեթոդական հիմք են ծառայել արտադրության միջճյուղային հաշվեկշիռները: (St ' u Leontief W., Input-Output Economics, Second Edition, Oxford University Press, New York, USA, 1986, Miller R., Blair P., Input-Output Analysis, Foundations and Extensions, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2009). ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո ՀՀ Ազ.ային վիճակա.ության ծառայությունում այդպիսի հաշվեկշիռներ չեն կազմվել՝ կապված մեծ ծախսերի հետ: Չնայած դրան՝ 2007 թվականին ՀՀ կազմակերպությունների օգտագործած արտադրանքի և պաշարների վերաբերյալ կատարվել է միանվագ ընտրանքային դիտարկում: (ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Զեկույց. Կազմակերպությունների օգտագործած արտադրանքի (ապրանքների, աշխատանքների ու ծառայությունների) և պաշարների վերաբերյալ միանվագ դիտարկման, Երևան, 2007):

է ունենում բոլոր մյուս ապրանքների և ծառայությունները շուկայական գների վրա: Էլեկտրաէներգիան ոչ միայն արտադրական գործոն է՝ անհրաժեշտ տարաբնույթ արտադրությունների կազմակերպման համար, այլ նաև որպես սպառողական ապրանք՝ բավարարում է տնային տնտեսությունների պահանջմունքները: Դիցուք, 2003 տվյալներով՝ Ռուսաստանի Դաշնությունում արտադրված էլեկտրական և ջերմային էներգիայի 13,9 տոկոսն ուղղվել է վերջնական սպառմանը³⁵⁵: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ տնտեսության մեջ ոչ միայն արտադրական ծախսումների կրճատումը, որպես գործոն, կարող է ազդել գների ընդհանուր մակարդակի վրա, այլ նաև էներգիայի գնի նվազմամբ պայմանավորված՝ բնակչության իրական եկամուտների աճի վրա:

Քանի որ Հայաստանը էլեկտրաէներգիա արտահանող երկիր է, ուստի բնական է ենթադրել, որ այդ ուղղությամբ ծախքերի նվազեցումը կարող է հանգեցնել արտահանման ծավալների ավելացման և եկամուտների ավելացմանը, ինչը, իր հերթին, կարող է դրական անդրադառնալ երկրի վճարային հաշվեկշռի վրա: Մյուս կողմից, ինչպես հայտնի է, վճարային հաշվեկշռի հողվածներում արտացոլվող դրամական միջոցների շարժը անդրադառնում է դրամական զանգվածի ծավալի և կառուցվածքի, տնտեսության ներքին շուկայի և ընդհանուր գների մակարդակի վրա:

Վերոնշյալները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ շուկայական գների տատանումների հետազոտությունը պահանջում է բազմագործոն վերլուծություն: Չնայած տրամաբանական է ենթադրել, որ էներգիայի գինը ընդհանուր գների վրա ունենում է շատ ուղղակի ազդեցություն, սակայն այդ ազդեցությունը չի կարելի բացատրել ուղիղ ֆունկցիոնալ կախվածությամբ:

Հաշվի առնելով շուկայում տիրող ընդհանուր գների մակարդակի անորոշության որոշակի աստիճանը, դրանց ձևավորման պատճառների բազմագործոնությունը և բազմազանությունը, կարծում ենք, որ շուկայական գների և էլեկտրաէներգիայի գնի կապը հետազոտելու տեսանկյունից նպատակահարմար կլինի օգտվել ստոխաստիկ մոդելներից: Նման մոդելներով հետազոտության համար անհրաժեշտ են վիճակագրական տվյալներով առկա ժամանակագրական շարքեր:

³⁵⁵ Федеральная служба гос. Статистики (Ростат); Система таблиц “Затраты-выпуск” России за 2003 год; Статистический сборник, Москва, 2006, с. 87.

Մասնավորապես, մենք փորձել ենք բացահայտել էլեկտրաէներգիայի գների կապը ՀՆԱ դեֆլյատորի հետ³⁵⁶:

Հայաստանի Հանրապետությունում բնակչությանը տրամադրվող էլեկտրաէներգիայի գինը հարաբերականորեն կայուն է եղել: 1999 – 2008 թվականներին բնակչությանը տրամադրվող 1 կվտ/ժամ էլեկտրաէներգիայի գինը եղել է 25 դրամ, 2009 – 2012 թվականներին՝ 30 դրամ, 2013 թվականից մինչև 2014 թվականի օգոստոսը՝ գնի այս մակարդակը, հաշվի առնելով ցերեկային և գիշերային սակագների տարբերությունները, հիմնականում պահպանվել է³⁵⁷: Այնուհետև, տեղի է ունեցել գների վերանայում՝ 2016 թվականի հուլիս ամսվա դրությամբ այն կազմում է համապատասխանաբար՝ 48.8 և 38.8 դրամ: Ուստի, հաշվի առնելով ըստ տարիների արտահանվող էլեկտրաէներգիայի ծավալների փոփոխությունը և արտարժույթային տատանումները, մեր կողմից էլեկտրաէներգիայի գինը ենթարկվել է վերագնահատման: էլեկտրաէներգիայի գինը ենթարկվել է վերագնահատման (քանի որ այն արտահանվող ապրանք է, որի գինը հաշվարկելիս հաշվի են առնվել նաև արտարժույթային տատանումներն ու արտահանման ծավալները), իսկ մյուս գործոնների պարագայում հիմք են դիտարկվել բնակչությանը տրամադրված ծառայությունների, վաճառքի ներկայացված ապրանքների գները: Վերլուծությունում գործոնների ընտրությունը հիմնավոր է այնքանով, որ գործոնների հիմնական մասը ներկրվում է արտերկրից, և ներքին շուկայի գների գերիշխող կախվածությունը դրանց գներից ավելի քան ակնհայտ է:

Վերոնշյալ տարիների համար ՀՆԱ դեֆլյատորի և էլեկտրաէներգիայի գնի դինամիկայի կորելյացիայի գործակիցը հավասար է 0,730, ինչը փաստում է այդ փոփոխականների միջև չափավոր կապի առկայությունը: Ինրպես երևում է ՀՆԱ-ի դեֆլյատորի վրա ազդող գործոնների ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքներից

³⁵⁶ Հիմք են դիտարկվել Ռուսաստանի ԳԱԱ-ում կատարված վերլուծությունում ընդունված մոտեցումները: Влияние роста цен на газ и электроэнергию на развитие экономики России, Руководители исследования Макаров А., Митрова Т., Институт энергетических исследований РАН, ИНЭИ РАН, Москва, 2013.

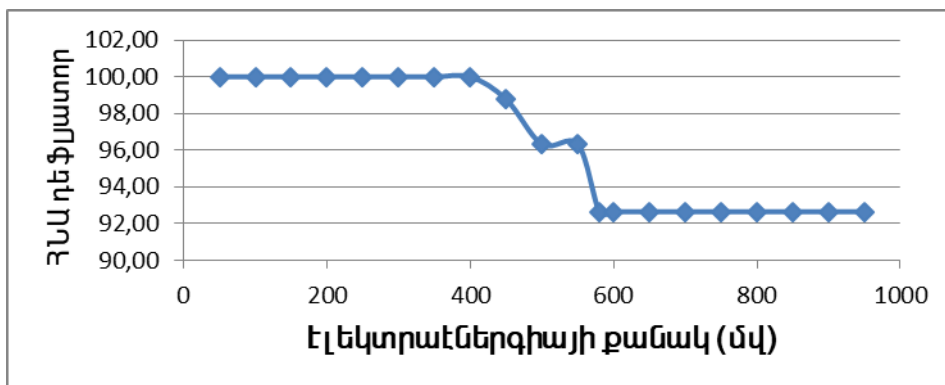
³⁵⁷ <http://www.armstat.am/file/doc/99457278.pdf>, 2014 թ. օգոստոսի մեկից՝ ցերեկային սակագինը 38 դրամ է, գիշերայինը 28 դրամ:

(հավելված 7), էլեկտրաէներգիայի գնի 1 տոկոսային կետով փոփոխությունը կարող է հանգեցնել ՀՆԱ դեֆլյատորի 0,332 տոկոսային կետով փոփոխության:

$$\text{ՀՆԱ դեֆ.} = 2.517 + 0,333 * \text{էլեկտր.} + 0,317 * \text{գազ} + 0,327 * \text{բենզին}$$

Ըստ ստացված արդյունքների՝ մոդելն ունի բացատրման բավական բարձր հուսալիություն, այստեղ դետերմինացիայի գործակիցը բավական բարձր է: Մոդելի մյուս գնահատականները (F, t) նույնպես բավական հուսալի են: Այսինքն, չնայած գնահատվող մոդելի որոշակի մոտավորությանը, որի պատճառը վիճակագրական տվյալների սակավությունն է, կարելի է պնդել, որ ստացված արդյունքները ընդհանուր պատկերացում են տալիս գների միջև կապերի մասին:

Եթե ստացված արդյունքները համադրենք ակադեմիկոս Պ. Հերունու «Արև» նախագծի շրջանակներում էլեկտրաէներգիայի ստացմանն ուղղված ծախսերի նվազեցման տվյալների հետ (էլեկտրաէներգիայի արտադրության աճի միտումների դեպքում), կարող ենք ներկայացնել, թե էլեկտրաէներգիայի ծավալի աճն ինչպես է անդրադառնում ՀՆԱ դեֆլյատորի վրա: Դա ներկայացված է գծապատկեր 5.1.1-ում:

Գծապատկեր 5.1.1 Էլեկտրաէներգիայի ծավալի աճի և ՀՆԱ դեֆլյատորի առնչությունները:

Վերլուծության արդյունքում նաև ակնհայտ է դառնում էլեկտրաէներգիայի գնի նվազեցման ճանապարհով ընդհանուր գների մակարդակի նվազման հնարավորությունը, որը ևս փաստում է այլընտրանքային էներգիայի ստացմանն ուղղությամբ նորագույն տեխնոլոգիաների ներդրման անհրաժեշտությունը, ինչը կնպաստի ինչպես տնտեսության աշխուժացմանը, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծմանը:

5.2 Հոգեբանական գործոնի տնտեսական նշանակությունը զարգացող երկրներում՝ ըստ քեյնսյան հայեցակարգի

Ինչպես, 1930-ական թվականների, այնպես էլ 2000-ական թվականների համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամերը մեծ հարված հասցրին համաշխարհային տնտեսությանը, սակայն եթե առաջին դեպքում այն վիթխարի հարված էր արդյունաբերական տեսակետից և՛ զարգացած, և՛ զարգացող երկրներին, ապա 2008 – 2012³⁵⁸ թվականներին՝ զարգացող որոշ երկրներ արձանագրեցին տնտեսական աճ (Բանգլադեշում 2008 թվականին տնտեսական աճը կազմել է 5.1 տոկոս, 2009 թվականին՝ 4.7 տոկոս, ԿԱՀ (Կենտրոնական Աֆրիկյան Հանրապետություն)՝ 2008 թ.՝ 5.1, 2009 թ.՝ 4.7, Չինաստան՝ 2008 թ.՝ 9.1, 2009 թ.՝ 8.7, Հնդկաստան՝ 2008 թ.՝ 2.5, 2009 թ.՝ 7.1, Վիետնամ՝ 2008 թ.՝ 4.5, 2009 թ.՝ 4.3 և այլն, երբ զարգացած մի շարք երկրներում՝ Անգլիա, Ֆինլանդիա և այլն, բացարձակ առումով մեծ էր տնտեսական անկումը, իսկ զարգացող որոշ երկրներում՝ Միացյալ Արաբական Էմիրություններ, Լատվիա, Լիտվա, Էստոնիա, տնտեսական անկումը չափվում էր երկնիշ թվերով)³⁵⁹ զարգացած երկրների տնտեսական անկումների ու ճգնաժամերի ֆոնին:

Այս ամենը գործնականում կասկածի էին ենթարկում տնտեսագիտության դասական ուղղության տնտեսության ինքնակարգավորման ու կառավարելիության հիմնարար մոտեցումները, և պատահական չէին պետության դերի վերաբերման, ինչպես նաև տնտեսագիտական ուղղությունների միավորման ուղղությամբ ջանքերը³⁶⁰: Այս ամենի արդյունքը տնտեսությունում պետության դերի մեծացումն էր, և քեյնսյան ուղղությունը աչքի առաջ ունենալով համաշխարհային ճգնաժամային հայտնի դրսևորումները, առաջարկում էր տնտեսական գործոնների պատճառահետևանքային կախվածության նոր սխեմա: Քեյնսի աշխատությունների նշանակությունն այն է, որ փորձ է

³⁵⁸ Թեպետ հոգեբանական, կառուցվածքային, ինստիտուցիոնալ տեսանկյուններից ֆինանսատնտեսական այս ճգնաժամի հետևանքների ազդեցության իներցիան չեզոքացնելու համար դեռ տարիներին են անհրաժեշտ: Колташов В., Кризис глобальной экономики, Институт глобализации и социальных движений, Москва, 2009.

³⁵⁹ <http://search.worldbank.org/all?qterm=Economic+growth+per+country&title=&filetype=>

³⁶⁰ История экономических учений / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. Москва: ИНФРА – М, 2004, с. 756 – 762; Brue S., The Evolution of Economic Thought, The Dryden Press, 5th edn, 1994, Staley Ch., A History of Economic Thought: From Aristotle to Arrow, Blackwell, 1992, Zweig F., Economic Ideas: A Study of Historical Perspectives, N. Y., Prentice Hall, 1950.

կատարվել տեսական դրույթները համապատասխանեցնել ստեղծված նոր իրականությանը: Ընդ որում, այդ նպատակի համար մեծ կարևորություն է տրվել հոգեբանական գործոնին, ապագայի անորոշությանը և ձեռնարկատերերի կողմից առանձին հետևանքների կանխատեսման անհնարինությանը: Բացի դրանից, ընդունվել է այն փաստը, որ անհատական մակարդակով ռացիոնալությունը կարող է ոչ ռացիոնալ լինել սոցիալական մակարդակով³⁶¹: Այս մոտեցմամբ հասարակական բարօրությունը միանշանակորեն չէր հանգեցվում անհատական բարօրության տարաբնույթ աստիճանների ապահովման պարզագույն գումարին: Ավելին, տնտեսական քաղաքականությունը, եթե առանցքայնորեն հիմնված է միայն անհատական բարօրության մտահոգությանը, լավագույնս չի կարող ծառայել ի սպաս հասարակական, տնտեսական զարգացման: Դեռևս Զ. Քեյնսը մաթեմատիկորեն ճշգրիտ մտածողության տեր անհատին բնորոշ, երևույթը հոգեբանորեն վերապրողի խորությամբ նկարագրում էր տնտեսավարող սուբյեկտի վարքագծում տեղի ունեցող փոփոխությունների հնարավոր դրսևորումները տնտեսական հարթությունում: Նա տնտեսավարող սուբյեկտների յուրովի վարքագիծը, դիցուք, պայմանավորում էր տնտեսական անորոշության գործոնով, ինչպես նաև ճգնաժամային երևույթների ազդեցությունից հոգեբանորեն լիովին չապաքինված լինելու փաստով: Ըստ Քեյնսի՝ դասական տեսության հիմնադրույթները կիրառելի են ոչ թե ընդհանրապես, այլ միայն առանձնահատուկ դեպքերում, քանի որ տնտեսական իրավիճակը, որը դասականները քննարկում են, հավասարակշռության հնարավոր իրավիճակների սահմանային դեպքն է միայն: Ավելին, նրա կարծիքով՝ այդ հատուկ իրավիճակի բնութագրիչ գծերը չեն համապատասխանում ժամանակակից տնտեսական հավասարակշռության հատկանիշներին, և այդ տեսությունը կյանքի կոչելու դեպքում կդրսևորվեն տնտեսական աղետներ և ճգնաժամեր: Քեյնսի «Ընդհանուր տեսություն» աշխատության ծնունդը համարում են 1930-ական թվականներին տեղի ունեցած համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի առողջացմանն ուղղված պատասխան ռեակցիա: Սակայն այս համատեքստում հոգեբանական տեսանկյունից հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ Քեյնսը փիլիսոփայությունում, հասարակագիտությունում և ընդհանրապես գիտության բնագավառում հանդես

³⁶¹ Կիրակոսյան Գ., Թավադյան Մ., Գրիգորյան Ա., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան, Տնտեսագետ, 2004, էջ 309:

էր գալիս դեռևս «Վիկտորյան ժամանակաշրջանում» ձևավորված ավանդապահ հայացքները քննադատողի դիրքերից: Անգլիական գիտական էլիտայում Քեյնսը ներկայացված էր որպես մոդեռնիզմին բնորոշ ավանգարդիստական շարքերի ակտիվ ներկայացուցիչ: Ըստ այս մոտեցման՝ անհրաժեշտ էր կառուցել կեղծ ավանդապաշտությունից զերծ ազատ, ռացիոնալ ու քաղաքակիրթ հասարակարգ, որը մշտապես կձգտի իր զարգացման ընթացքում ճշմարտության բացահայտմանը: Այս, առաջին հայացքից տնտեսագիտությանը չառնչվող, հայացքներում առկա էին նաև տնտեսությանը վերաբերող դրույթներ: Ի մասնավորի՝ խոր քննադատության էր ենթարկվում տնտեսավարող սուբյեկտի (դասական տնտեսագիտության շրջանակներում ընկալվող) ռացիոնալ վարքագծի դրսևորումը, ըստ որի նաև առավելագույնի էր հասցվում օգտակարությունը: Կասկածի տակ էր դրվում նույնիսկ այն դրույթը, ըստ որի յուրաքանչյուր անհատի անձնական շահի առավելագույն բավարարումը կբերի (սոցիումում) նաև հասարակական շահի առավելագույն բավարարմանը: Այսպիսով, նա ընդդիմադիր էր դասական մտածողների հայացքներին: Անհիմն էր համարվում պետության տնտեսական ներուժի անտեսումը, դերի թերագնահատումը տնտեսական հավասարակշռության հաստատման գործում: Եթե կապիտալիստական տնտեսական համակարգը գաղափարախոսական առումով հիմնված էր պետական չմիջամտության, շուկայական ինքնակարգավորման «ամենակարողության» սկզբունքների վրա, ապա քեյնսյան տեսության հիման վրա առաջարկված շուկայական տնտեսական համակարգը հիմնված էր պետական միջամտության վրա: Իսկ արտասովոր ընդունակությունները և առասպելական աշխատասիրությունը՝ իրեն բնորոշ հանրագիտարանային մտածողությամբ հանդերձ, հնարավորություն տվեցին վերլուծել ու նկարագրել տնտեսության զարգացման այլընտրանքային հնարավորություններ, ինչը, ըստ Քեյնսի, ի համեմատություն դասականների տեսության, ուներ առավել ընդհանրական կիրառություն: Փոխառնչությունների այս նոր տիրույթում, հոգեբանական տեսանկյունից տնտեսական դաշտում առկա անորոշության փարատման, սպառման սահամանային հակման մեծացման, ներդրումների խրախուսման և այլ նպատակներով կատարվում են տնտեսությունում պետական միջամտության մեծացման առաջարկություններ: Միևնույն ժամանակ հոգեբանական տեսանկյունից տնտեսավարող սուբյեկտները կարող են նախընտրել չաշխատել, չփնտրել աշխատանք, հայտնվել գործազուրկի կարգավիճակում

հաշվի առնելով տնտեսությունում պետական միջամտության հնարավորությունը, ըստ այդմ՝ ելնելով սահմանված նպաստների համակարգից: Բացի այս, պետության սահմանված տնտեսական գործառույթների շրջանակներում ներկայացվում է հարստության և եկամուտների վերաբաշխման քաղաքականության իրականացումը, որը հոգեբանորեն կարող է նպաստել հասարակության որոշ խավերի մոտ աշխատելու շարժառիթների նվազեցմանը: Տնտեսագիտական վերլուծությունների այս նոր մակարդակում, Քեյնսի տեսությունում, օգտակարության մաքսիմալացման սկզբունքն այլևս առանցքայնորեն չկարևորվեց: Տնտեսավարող սուբյեկտների ընտրությունն այլևս անպայման չէր, որ գլոբալ մակարդակում կատարվեր ըստ առավելագույն օգտակարության ստացման կանոնի, և Քեյնսյան տեսությունում ներկայացված սպառման ֆունկցիան ամենևին չէր կառուցված ըստ օգտակարության մաքսիմալացման կանոնի: Այս ամենին համատեղ տնտեսագետների կողմից նշվում էր, որ սպառման միջին հակման փոփոխություն կարելի է ակնկալել տնտեսությունում տեղի ունեցող ինստիտուցիոնալ գործոնների փոխազդեցությամբ³⁶²:

Ըստ Քեյնսի հիմնական հոգեբանական օրենքի՝ մարդիկ, որպես կանոն, եկամուտների ավելացմանը համընթաց հակված են ավելացնել սպառումը, սակայն ոչ այն չափով, ինչ չափով, որ աճել է եկամուտը³⁶³: Այս առնչությամբ ուշագրավ կարող է լինել այն, որ մարդու «հոգեբանությունը» այնպիսին է, որ, գոյության համար անհրաժեշտ կենսանվազագույն մակարդակից ցածր եկամտի դեպքում սպառումը կարող է չգերազանցել այդ մեծությունը³⁶⁴: Այս առնչությամբ հիմք դիտարկելով Համաշխարհային Բանկի, Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամի և մի շարք այլ միջազգային կառույցների

³⁶² Barr P., Политическая экономика / Перевод с французского, в 2 т., Москва, «Международные отношения» 1994, т. 2, с. 420.

³⁶³ Keynes J., The General Theory of Employment, Interest and Money. 2002, First published, Macmillan Cambridge University Press, for Royal Economic Society in 1936; Book III The Propensity to Consume. <http://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/ch08.htm>.

³⁶⁴ Փոխառնչությունների այս տիրությունը ընդունվել է, որ սպառման միջին հակումը կարող է գերազանցել մեկ միավորի մեծությունը: Տե՛ս http://www.economicconcepts.com/propensity_to_consume.htm, http://remi.bazillier.free.fr/coursmacro_chap2_en.pdf, http://www.amosweb.com/cgi-bin/awb_nav.pl?s=wpd&c=dsp&k=average%20propensity%20to%20consume: Գործնականում այս միտումը կարող է դրսևորվել այն երկրներում, հասարակության այն խավերի մոտ, որոնց եկամուտները չեն գերազանցում կենսանվազագույն սպառողական զամբյուղի մեծությունը: Այդ իսկ պատճառով ընտրությունը կանգ է առել զարգացող երկրների վրա, իսկ ընտրվել են այն երկրները, որոնց պարագայում հնարավոր է եղել հաշվարկել, համադրել վերոգրյալ ցուցանիշները:

ներկայացրած տվյալները՝ զարգացող 50 երկրների տնօրինվող եկամտի, կենսանվազագույն սպառողական զամբյուղի, սպառողական ծախսերի միջինացված ցուցանիշների հիման վրա ներկայացվել է համեմատական վերլուծություն³⁶⁵: Անշուշտ, ընտրված մեթոդը չի համարվում ունիվերսալ և ամենևին չի բացարձակացվում, սակայն հնարավորություն է ընձեռում քայնային մեթոդաբանության շրջանակներում առաջարկված մոտեցումների համաձայն գնահատելու տնտեսական հարաբերությունների առանձնահատկությունների և առնչությունների տարաբնույթ դրսևորումները: Ներկայացված երկրները դասակարգվել են երեք հիմնական դասերում: Առաջին դեպքում առանձնացվել են այն երկրները, որոնցում ֆիզիկական անձանց միջին տնօրինվող եկամուտները, ինչպես և միջին ծախսերը չեն գերազանցում միջին նվազագույն սպառողական ծախսերի մեծությունը: Բացի դրանից, դիտարկված են զարգացող երկրներ, որոնց պարագայում ֆիզիկական անձանց միջին տնօրինվող եկամուտները չեն գերազանցում միջին նվազագույն սպառողական ծախսերի մեծությունը, սակայն միջին սպառողական ծախսերը գերազանցում են այդ մեծությունները: Վերջապես առանձնացվել են այն երկրները, որոնց պարագայում միջին տնօրինվող եկամուտները գերազանցում են միջին նվազագույն սպառողական ծախսերի մեծությունը, սակայն միջին սպառողական ծախսերը մեծ են միջին նվազագույն սպառողական ծախսերից, սակայն փոքր են ֆիզիկական անձանց եկամուտներից: Իհարկե, այս փոխառնչություններում հաշվի են առնվել տնտեսվարող սուբյեկտների ստվերային գործունեության հնարավորությունները, Զինի գործակիցը, վերջապես՝ հոգեբանական գործոնի ազդեցության առանձնահատկությունները, ըստ որի դրական սպասումների պարագայում տնտեսվարող սուբյեկտները հակված կլինեն ծախսել ավելին, քան իրենց ստացած եկամուտների մեծությունն է: Անշուշտ, ընտրված մեթոդը հարաբերականացմամբ՝ հնարավորություն է ընձեռում քայնային տեսության մեթոդաբանությամբ պատկերացում կազմել ընտրված զարգացող երկրների տնտեսական հարաբերությունների՝ տնօրինվող եկամտի, սպառման և մի շարք այլ մեծությունների և դրանց փոխառնչությունների, առանձնահատկությունների, մասին:

³⁶⁵ Ընտրվել են համեմատաբար ցածր մակարդակի զարգացող երկրները, ինչպես նաև առաջնորդվել ենք զարգացող երկրների վերաբերյալ համապատասխան տվյալների հասանելիությամբ:

Աղյուսակ 5.2.1 Զարգացող երկրների դասակարգումը՝ ըստ ֆիզիկական անձանց միջին սպառման, միջին տնօրինվող եկամուտների, միջին ինքնավար սպառման տոկոսային հարաբերակցության:

	Երկիր	ա ³⁶⁶ .	բ ³⁶⁷ .	գ ³⁶⁸ .
1.	Աֆղանստան	-50.9	-41.3	3
2.	Բանգլադեշ	-21.9	-26.8	4
3.	Բուրկինա Ֆասո	-43.8	-48.2	4
4.	Բուրունդի	-5.8	-3.8	3
5.	Կամբոջիա	-17.0	8.7	1
6.	Կամերուն	-11.9	-3.9	3
7.	Կենտրոնական Աֆրիկյան Հանրապետություն	-16.7	-11.2	3
8.	Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետություն	-64.6	-57.8	3
9.	Էկվադոր	-17.9	-20.0	4
10.	Եթովպիա	-5.2	0.8	1
11.	Գաբոն	-3.0	3.1	1
12.	Գամբիա	-8.9	13.5	1
13.	Գվատեմալա	-28.9	-6.1	3
14.	Գվինեա	-63.4	-42.4	3
15.	Գվինեա-Բիսաու	-5.4	0.6	1
16.	Գայանա	-15.7	15.8	1
17.	Հաիթի	-40.3	-34.7	3
18.	Հոնդուրաս	-28.2	-18.4	3
19.	Քենյա	-26.6	-17.0	3
20.	Լաոս	-1.6	1.7	1
21.	Մալի	-32.7	-9.3	3
22.	Մավրիտանիա	-31.2	-12.4	3
23.	Մոզամբիկ	-32.3	-29.6	3
24.	Սիերա Լեոնե	-50.6	-41.0	3
25.	Ուգանդա	-9.5	7.5	1
26.	Եմեն	-12.4	4.6	1
27.	Ռուանդա	-3.3	8.4	1
28.	Զիմբաբվե	-18.0	-2.4	3
29.	Տոգո	-49.3	-21.7	3
30.	Մալի	-45.9	-18.7	3

³⁶⁶ Այս ցուցանիշի ներքո դիտարկված է միջին տնօրինվող եկամուտ միջին ինքնավար սպառում տարբերությունը՝ տոկոսային արտահայտմամբ:

³⁶⁷ Այս ցուցանիշի ներքո դիտարկված է միջին ծախսեր միջին ինքնավար սպառում տարբերությունը՝ տոկոսային արտահայտմամբ:

³⁶⁸ Ներկայացված են երկրների դասերը՝ 1. միջին տնօրինվող եկամուտը փոքր է միջին ինքնավար սպառման մեծությունից, իսկ միջին ծախսերը գերազանցում են միջին ինքնավար սպառման մեծությունը, 3. միջին տնօրինվող եկամուտը փոքր է միջին ինքնավար սպառման մեծությունից, ինչպես նաև միջին ծախսերը փոքր են միջին ինքնավար սպառման մեծությունից, 4. միջին տնօրինվող եկամուտը մեծ է միջին ծախսերից, փոքր է միջին ինքնավար սպառման մեծությունից:

Աղյուսակ 5.2.1-ում դասակարգված առաջին տիպի երկրների պարագայում կարելի է այն ենթադրությամբ հանդես գալ, որ տնտեսությունում առկա են հոգեբանական դրական սպասումներ, որոնց արդյունքում միջին տնօրինվող եկամուտը փոքր է միջին ինքնավար սպառման մեծությունից, միևնույն ժամանակ միջին ծախսերը գերազանցում են միջին ինքնավար սպառման մեծությունը: Այդ տիպի երկրների շարքին կարող են դասվել Սիերա Լեոնեն, Ուգանդան, Գաբոնը և այլն, որոնցում տնտեսական աճի ու զարգացման ներուժը այս տեսանկյունից գերազանցում է մյուս դասի երկրների զարգացման հնարավորությունները:

Երրորդ տիպի երկրներում գերիշխող են աղքատության և ստվերային տնտեսության դրսևորումները³⁶⁹, որոնց մասին կարող են փաստել միջին ինքնավար սպառման մեծությունից փոքր միջին տնօրինվող եկամտի, միջին ծախսերի մեծությունները: Մեկ այլ մեկնաբանությամբ՝ աղքատության և թերսնման դրսևորումներով են պայմանավորված վերոգրյալ տնտեսական մեծությունների տարբերությունները: Այնուամենայնիվ, հուսադրող է այն, որ այդօրինակ երկրներում՝ Բուրունդի, Ռուանդա, Զիմբաբվե և այլն, միջին ծախսերի մեծությունը գերազանցում է միջին տնօրինվող եկամտի մեծությունը:

Հաջորդ տիպի երկրներում միջին տնօրինվող եկամուտը մեծ է միջին ծախսերից, փոքր է միջին ինքնավար սպառման մեծությունից, ինչը ստվերային տնտեսության առկայության հստակ փաստում է: Այս պարագայում՝ Բան•լադեշ, Բուրկինա Ֆասո և այլն,

³⁶⁹ Մանասերյան Թ., Տնտեսական անվտանգություն. ռազմավարության ուրվագծեր: Երևան, Այլընտրանք հետազոտական կենտրոն, Լիմուշ, 2014, էջ 504: «Ստվերային» գործունեության մեջ պետության ուղղակիորեն ոչ համարժեք միջամտությունը տնտեսական հարաբերությունների ոչ ճկուն լինելն է, և ավելի մեծ տարածությունը ձեռնարկատիրոջ պահանջների և հետաքրքրությունների միջև սպանում է օրինական տնտեսական գործունեությունը, խթանում է «ստվերային» հարաբերությունների զարգացմանը: ... Այդ պատճառով անհրաժեշտ են այնպիսի տնտեսական որոշումներ, որոնք կկարողանան հավասարակշռել պետության և այլ տնտեսական հարաբերությունների սուբյեկտների՝ ձեռնարկատերերի, ֆիզիկական անձանց հետաքրքրությունները: Ստվերային գործունեությունը ձեռնարկատիրության սուբյեկտների համար պարզապես պետք է դառնա տնտեսապես անօգուտ: Ընդհանուր առմամբ, տնտեսական միջոցների համակարգի ճգնաժամի պայմաններում «ստվերային» գործունեությունը կարելի է բաժանել մի քանի մասերի՝

- ֆինանսական օգնության մեծացման ուղղությամբ կատարվող միջոցառումներ,
- նյութական օգնության ոլորտում կատարվող միջոցառումներ,
- միջոցառումներ, որոնք ուղղված են ապրանքների և ծառայությունների պահանջարկի խթանմանը,
- միջոցառումներ հարկային կարգավորման ոլորտում:

Դավոյան Ս., Տարբեր երկրներում իրականացված վերափոխումների համեմատական արդյունավետության գնահատումը: ԵԴՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵԴՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 507 – 521:

կարող են կիրառական համարվել դիցուք Է. դե Սոտոյի, Ա. Սենի, Զ. Գելբրեյթի ստվերային տնտեսության տեսակարար կշռի կրճատման և եկամուտների ավելացման ուղղությամբ քայլերը:

Աղյուսակ 5.2.2 Զարգացող (ավելի բարձր մակարդակի) երկրների դասակարգումը՝ ըստ ֆիզիկական անձնանց միջին սպառման, միջին տնօրինվող եկամուտների, միջին ինքնավար սպառման տոկոսային հարաբերակցության:

	Երկիր	ա ³⁷⁰ .	բ ³⁷¹ .	գ ³⁷² .
1.	Ալբանիա	66.6	61.4	2
2.	Ալժիր	13.8	-38.5	4
3.	Անգոլա	109.0	55.1	2
4.	Հայաստան	80.5	102.9	1
5.	Ադրբեջան	161.5	68.4	2
6.	Բելառուս	163.3	53.6	2
7.	Բոլիվիա	22.8	0.0	4
8.	Բոթսվանա	294.3	172.0	2
9.	Բրազիլիա	98.1	81.0	2
10.	Բուլղարիա	110.5	55.9	2
11.	Կոլումբիա	22.6	29.8	1
12.	Խորվաթիա	27.3	28.9	1
13.	Դոմինիկյան Հանրապետություն	46.7	74.8	1
14.	Էլ Սալվադոր	124.4	188.2	1
15.	Էրիթրեա	2.8	13.8	1
16.	Վրաստան	136.0	128.6	2
17.	Գանա	23.9	16.5	2
18.	Յամայկա	36.9	62.7	1
19.	Նամիբիա	25.5	34.3	1
20.	Սենեգալ	-4.1	3.8	1

³⁷⁰ Այս ցուցանիշի ներքո դիտարկված է միջին տնօրինվող եկամուտ միջին ինքնավար սպառում տարբերությունը՝ տոկոսային արտահայտմամբ:

³⁷¹ Այս ցուցանիշի ներքո դիտարկված է միջին ծախսեր միջին ինքնավար սպառում տարբերությունը՝ տոկոսային արտահայտմամբ:

³⁷² Ներկայացված են երկրների դասերը՝ 1. Միջին ծախսերը գերազանցում են միջին տնօրինվող եկամտի, միջին ինքնավար սպառման մեծությունները, 2. միջին տնօրինվող եկամուտն ավելին է միջին ծախսերի և միջին ինքնավար սպառման ծախսերի համեմատ, 4. միջին ծախսերը փոքր են միջին ինքնավար սպառման մեծությունից, սակայն միջին տնօրինվող եկամուտը գերազանցում է միջին ինքնավար սպառման մեծությունը:

Առաջին տիպի երկրներում գերիշխող են հոգեբանական դրական սպասումները, որոնց արտահայտումը կարող է լինել ֆիզիկական անձնանց միջին ծախսերի գերազանցումը միջին տնօրինվող եկամտի նկատմամբ³⁷³, ինչպես նաև այդ երկու մեծությունները գերազանցում են ինքնավար սպառման մեծությունը:

(Թեպետ այս պարագայում տիպական կարող է լինել Հայաստանի օրինակը, որտեղ տարեկան ներհոսող տրանսֆերտների գումարը գերազանցում է 1 մլրդ դոլարի սահմանագիծը, ինչպես նաև եկամուտների շերտավորման հաշվին միջին սպառումը գերազանցում է միջին եկամուտների մակարդակը):

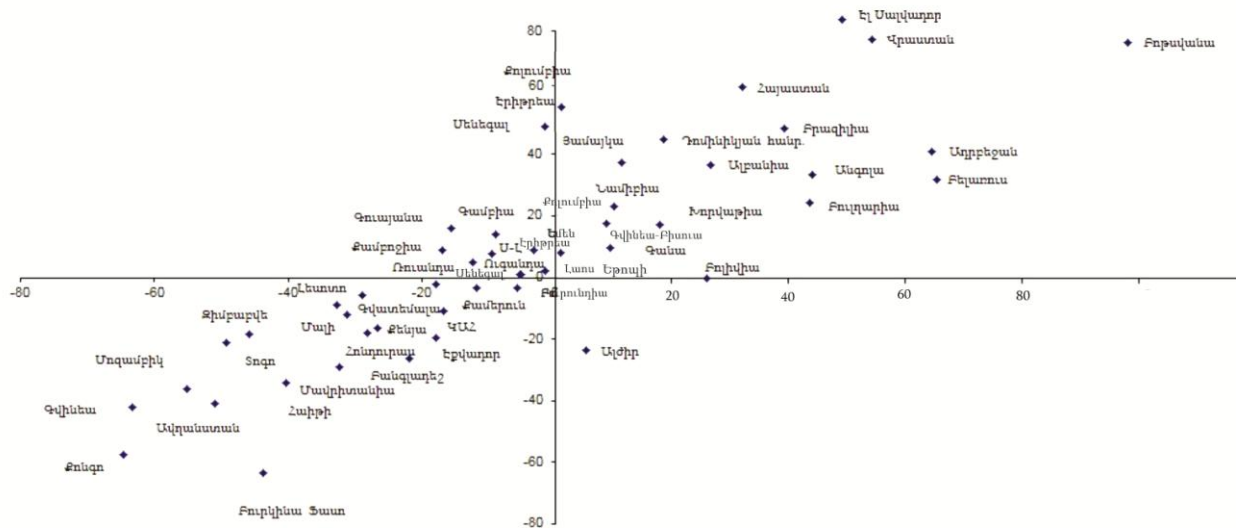
Այս տեսանկյունից վերոգրյալ երկրների պարագայում կարևոր է հաշվի առնել Ջինի գործակիցը, Քեյթցի ինդեքսը:

Երկրորդ տիպի երկրներում ֆիզիկական անձանց միջին տնօրինվող եկամուտը գերազանցում է միջին ծախսերի մեծությունը: Այս տիպի երկրներում, պայմանավորված տնտեսական զարգացման համեմատաբար բարձր տեմպերով, այդ երկու մեծությունները գերազանցում են միջին ինքնավար սպառման մեծությունը: Այսօրինակ երկրներում խնայողությունների ձևավորումը կարող է պայմանավորված լինել երկրում առկա հոգեբանական բացասական սպասումներով, ապագայի հանդեպ անվստահությամբ, ինստիտուցիոնալ առանձնահատկություններով, ինչպես նաև հա-սարակության տարբեր խավերի միջև եկամուտների անհավասարաչափ բաշխմամբ, որոնց սպառման միջին հակումներն էապես տարբեր են:

Հաջորդ տիպի երկրներում առկա են տնտեսվարող սուբյեկտների սովերային գործունեության դրսևորումներ, որոնց արտահայտումը կարող է լինել այն, որ միջին ծախսերը փոքր են միջին ինքնավար սպառման մեծությունից, երբ միջին տնօրինվող եկամուտները գերազանցում են միջին ինքնավար սպառման մեծությունը:

(Այսպիսով անցումային և զարգացող տնտեսությունների համադրությունը ցույց է տալիս ձևավորված «մոդելներում» արտադրող, վաճառող տնտեսվարող սուբյեկտներից յուրաքանչյուրը վերահսկողություն է սահմանում ու ազդեցություն ունի շուկաների զգալի մասում):

³⁷³ <http://www.armstat.am/am/?nid=126&id=17004>:

Գծապատկեր 5.2.1 Զարգացող երկրների դասակարգումը՝ ըստ միջին տնօրինվող եկամուտների, միջին սպառման և միջին ինքնավար սպառման մեծությունների:

Գծապատկեր 5.2.1-ից ակնհայտ է դառնում, որ Հայաստանը զարգացող երկրների ցանկում զբաղեցնում է համեմատաբար բարձր դիրք, տեղ գրավելով երրորդ ամենաբարձր քառորդում, ինչը կարող է պայմանավորված լինել օտար երկրներից ՀՀ ներհոսող մեծածավալ տրանսֆերտներով³⁷⁴, Սփյուռքի գործոնով, տնտեսական ինքնաբավությամբ, թեպետ միաժամանակ է մնում երկրում աղքատության շուրջ 30 տոկոսը գերազանցող ցուցանիշը³⁷⁵: Ներկայացված տրամաբանությունից դուրս են մնում Ալժիրի, Բուրիվիայի տնտեսական ցուցանիշները: Այս առանձնահատկությունները կարող են պայմանավորված լինել այդ երկրների ստվերային տնտեսության բավական մեծ ծավալներով, ինչն աղճատում է իրականությունը՝ չհաղորդելով իրական տվյալներ տնտեսվարող սուբյեկտների գործունեության ծավալների ու առանձնահատկությունների մասին:

³⁷⁴ <http://www.armstat.am/am/?nid=126&id=17004>: Այն, դիցուք, 2013 – 2014 թվականներին գերազանցել է 1 միլիարդ դոլարի սահմանագիծը:

³⁷⁵ Հայկական մենեջմենթի հիմքում պիտի դրվեն, կարծում ենք, երեք հիմնական արժեք-արժանիքներ՝ արժանապատվություն, արդարամտություն, աշխատասիրություն: Սրանք հանգուցային բնույթի են. ուրիշ ինչ էլ թվարկենք՝ «գթասրտություն», «ազնվություն», «խիզախություն», «համբերատարություն», «ներողամտություն», «տոկոնություն», «սկզբունքայնություն», «նպատակասլացություն», «արհեստավարժություն», «ինքնահարգանք», «հնազանդություն», և այլն, բոլորն էլ կա՝ մ անմիջական կապված են այդ երեք արժեք-արժանիքների հետ, կա՝ մ վերջինիս ձևավորման դրսևորման միջոցն են: ... Կառավարման գիտությունն ու փորձը, որպես համամարդկային արժեք, միայն շահում են, երբ ընդհանուր, համապիտանի գիտելիքը լրացվում է մասնավոր, ազգային յուրահատկությունների իմացությամբ և կիրառությամբ: Միրզոյան Վ., Կառավարման փիլիսոփայություն: Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2013, էջ 136 – 137, 142:

Արտադրողների, վաճառողների շուկայում գրաված դիրքը, ինչպես նաև ապրանքների տեղադրության վայրերը կարող են թեկուզև անուղղակի, սակայն ազդեցություն թողնել գնի և արտադրության ծավալների վրա: Միևնույն ապրանքները ներկայացված բազմամարդ բնակեցված վայրերում և ծայրամասերում կարող են գնելով, վաճառքի ծավալներով և այլ հատկանիշներով տարբերվել: Շուկայական հարաբերությունների զարգացման տրամաբանությամբ ձևավորվում են յուրատեսակ ապրանքանշաններ: Օրինակ՝ միևնույն որակի, սակայն տարբեր ապրանքանիշ ունեցող ու ապրանքանշան կրող ապրանքներն ու ծառայությունները կարող են տարբեր գին ունենալ: Այս առումով որոշ «համակցություններ ու համադրություններ» կարող են նույնիսկ արհեստածին լինել: Քանի որ թողարկվում է ոչ թե միատեսակ ու միակարգ, այլ՝ տարբերակված, տարատեսակ, տարակարգ ապրանքատեսականի, ապա ժամանակի երկարատև հատվածում որոշ արտադրողներ կարող են արտոնագրել այնպիսի ապրանքանիշներ, ապրանքանշաններ, որոնց նկատմամբ ձևավորվում է հոգեբանական համապատասխան վերաբերմունք, ընդհուպ՝ կախվածություն: Շահելով սպառողների վստահությունը՝ մրցակիցների թողարկած ապրանքները գնորդները չեն ընկալում որպես համարժեք փոխարինիչներ: Այս պայմաններում, գործնականում շուկա մուտք գործելը ավելի բարդ է, քանի որ ֆինանսական, տնտեսական այլաբնույթ խոչընդոտներին համատեղ էապես բարդանում է սպառողական շուկաների գրավումը՝ պայմանավորված վերոգրյալ հոգեբանական պայմանների ազդեցությամբ: Ենթադրաբար, այս ինչպես և օլիգոպոլիստական տնտեսական կառույցի դեպքում չի ապահովվի ո՛չ արտադրական, ո՛չ բաշխման արդյունավետություն, քանի որ գինը գերազանցում է միջին համախառն ծախքերի նվազագույն մեծությունը: Նաև շուկայում հաստատված հավասարակշիռ գինը գերազանցում է սահմանային ծախքերի մեծությունը: Սա նշանակում է հասարակությանը տրամադրվում են ավելի թանկ ապրանքներ, քան դրանք կթողարկվեին կատարյալ մրցակցության պայմաններում, քանի որ առկա են նաև ավելցուկային արտադրական հզորություններ: Տե՛ս հավելված 9:

Եզրակացություններ և առաջարկություններ

Ատենախոսության մեջ, տնտեսագիտական մտքի և տնտեսական գործընթացների կառավարելիության, աճի ու զարգացման, տնտեսության ոլորտների կառավարման հոգեբանական գործոնի ազդեցության տեսա-գործնական հետազոտության, համաշխարհային պրակտիկայի, ինչպես նաև զարգացող և զարգացած տնտեսությամբ երկրների տնտեսական իրողության համակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա, ըստ դասական, ինստիտուցիոնալ, մարքայան, քեյնսյան տնտեսագիտության հիմնարար սկզբունքների, կատարվել են համապատասխան եզրակացություններ և առաջարկություններ:

- ✓ Տնտեսական գործընթացների կառավարելիության հնարավորությունների բացահայտման և արդյունավետ կառավարման ապահովման տեսանկյունից թեև տնտեսական աճը բնութագրվում է որպես հիմնականում քանակական ցուցանիշ, տնտեսական զարգացումը՝ «որակական, դրական արժևորմամբ է սահմանվում» (ինչը ուղղորդված է դեպի տնտեսական աճը և ըստ էության՝ ուղղորդում է այն), այնուամենայնիվ, աճի՝ զարգացմանը միտվածության աստիճանը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, թե ինչ ռեսուրսների շնորհիվ է ապահովվում, ինչպես են այդ ռեսուրսներն օգտագործվում և, դիցուք ինչպիսի լուծում են ստանում բաշխման և վերաբաշխման հիմնախնդիրները:
- ✓ Եթե կան տնտեսական աճի չափման քանակական հստակ եղանակներ, ապա «տնտեսական զարգացման» սահմանումներում և բնորոշումներում միանշանակությունը բացակայում է, և տնտեսագիտական տարբեր ուղղություններում, միջազգային տարբեր կառույցների գնահատականներում, տարբեր փորձագետների մոտեցումներում տնտեսական զարգացումը պայմանավորող գործոնները, բնորոշող սահմանումները, տրամագծորեն տարբերվելով և, լինելով սկզբունքորեն

տարատեսակ հարթություններում, փոխլրացված նկարագրում են տնտեսական զարգացման բովանդակությունը և ընթացքը:

- ✓ Թեև տնտեսական զարգացումը կարող է մեկնաբանվել որպես հասարակության բարեկեցության հիմքերի ձևավորում, ապահովում, աղքատության նվազեցում, աստիճանական վերացում, կամ զարգացման առավել ստորին մակարդակի տնտեսակարգից դեպի առավել բարձր մակարդակին հասնելու ձգտում՝ հասարակական, տնտեսական հարաբերությունների էվոլյուցիայի պտույտաշրջանային զարգացմամբ, այնուամենայնիվ, տնտեսական զարգացումը լիարժեք բնորոշելու համար կարևոր են տնտեսական անվտանգության և մարդկային զարգացման ապահովման ինստիտուցիոնալ ասպեկտների բնօգտագործման, բնապահպանման, սոցիալ-հոգեբանական, ժողովրդագրական, քաղաքական, իրավական, գիտակրթական, մշակութային և մի շարք այլ բաղադրիչների հստակեցումը, յուրահատկությունների դիտարկումը, որոնց առանցքում մարդն է, հասարակությունը՝ նյութական, հոգևոր պահանջմունքների յուրահատկություններով և առավելագույն բավարարման մղումներով:
- ✓ Եթե մինչարդյունաբերական հասարակության մեջ տնտեսական զարգացումը մեկնաբանվում էր որպես սոցիալ-հասարակական այնպիսի արժեք, որի հոմանիշն է «տնտեսական աճ», հասկացությունը, ապա արդյունաբերական հասարակության զարգացման և հատկապես հետարդյունաբերական հասարակությունում հասարակական, տնտեսական առաջընթացի ապահովման տեսանկյունից նորիմաստ հնչեղություն է ստանում հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառների փոխկապակցվածության հանգամանքը, և այս պայմաններում հոգեբանական տեսանկյունից տնտեսական զարգացման նպատակ է սահմանվում մարդու ազատ գոյաձևը ու համակողմանի զարգացման հիմքերի ձևավորումը, կյանքի պայմանների հետևողական բարելավումը՝

նյութական, գիտատեխնիկական, ժողովրդագրական ռեսուրսների և հատկանիշների հիման վրա:

- ✓ Տնտեսական աճի ու զարգացման սոցիալիստական մեկնաբանությամբ՝ ամբողջական եկամտի աճն ուղեկցվում է աշխատավարձի հարաբերական կրճատմամբ, և վրա է հասնում լճացումը (մարքսյան տեսակետ): Քեյնսյան մեկնաբանմամբ՝ լճացումը և անկումը կապիտալի սահմանային արդյունավետության նվազման արդյունք է, որը հանգեցնում է տատանումների և ոչ թե անխուսափելի կործանման: Այս մեկնաբանությունների առանցքը սպառման և ներդրումների համամասնական կայուն աճի հնարավորության բացառումն է:
- ✓ Այս փոխազդեցությունների արդյունքում միանշանակ չի ընդունվել դասական տեսությունում սահմանված տնտեսվարող սուբյեկտի բանականության կանխավարկածի «շրջանառության ուղեծիրը» տնտեսությունում և ընդհանրապես տեսագործնական մակարդակներում:
 - ❖ Տնտեսական գիտության դասական ուղղությունում առանցքային են Կ. Հելվեցիուսի «անձնական շահի առավելագույն բավարարման» տեսությունում առկա հիմնական սկզբունքները, սակայն դրանք պետք է համատեղվեն մարդու էությանը վերաբերող այն մոտեցումներով, ըստ որոնց մարդը դիտվում է, որպես
 - _ սահմանափակ էներգիայով էակ, ով առաջնորդվում է նաև էներգիայի պահպանման սկզբունքով, ինչպես ցանկացած կենդանի օրգանիզմ բնության մեջ: Ըստ դրա՝ տնտեսվարող սուբյեկտը, տարիներ շարունակ զբաղվելով տնտեսական գործունեությամբ, կարող է «չապահովել» առավելագույն շահույթի մեծությունը, այլ բավարարվել շահութաբերության որոշակի՝ իրեն «հասանելի» մեծությամբ: Նաև՝ ապրանքը գնելիս առաջին իսկ իրեն բավարարող բարիքը, ծառայությունը կամ «պայմանը» ստանալիս կարող է դադարեցնել գնումների («շոփինգի») գործընթացը,

– մարդը, գործունեության այլ տեսակների համեմատ, առավելագույն էներգիա է ծախսում մտածողության ընթացքում, ուստի և հասունացմանը համընթաց ձևավորվում են մտածողական հստակ կառուցվածքներ, կարծրատիպեր, գեշտալտներ, որոնցով նա առաջնորդվում է ամենօրյա մտածողության ընթացքում և որոնք գործում են վերոգրյալ սկզբունքի կենսունակության հիմքի վրա. այս տեսանկյունից ևս դասական տեսությունում հստակեցված բանականության կանխավարկածից շեղման հնարավորություններ են ընձեռվում:

- ❖ Տնտեսագիտական տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի նաև այն, որ հոգեբանական տարաբնույթ ուսմունքներում ու ուղղություններում քննարկվում են կոլեկտիվ, զանգվածային հոգեբանության սկզբունքները, գիտակցությանը համատեղ ենթագիտակցականին ու անգիտակցականին վերաբերող հիմնախնդիրները: Ինչը թերևս ամենայն «ճշգրտությամբ արտացոլված չէ տնտեսական գիտության դասական ձևաչափում»:
- ❖ Տնտեսագիտության մեջ նկատվում է հոգեբանության վարքագծային ուղղությանը (վարքաբանությանը) ինտեգրման միտում, մեզ հայտնի «վարքագծային (կամ վարքաբանական) տնտեսագիտություն» եզրույթով: Սակայն գիտական տեսանկյունից առավել համակողմանի ինտեգրում է ենթադրվում տնտեսագիտության և հոգեբանության համատեղմամբ՝ «հոգեբանական տնտեսագիտություն» բնորոշմամբ, և սա առավել ընդգրկուն հնարավորություններ է ստեղծում տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագծի առանձնահատկությունները բացահայտելու և նկարագրելու:
- ✓ Նաև նյարդակենսաբանական, նյարդաֆիզիոլոգիական առումով մարդն ի վիճակի չէ անկողմնակալ հավաքագրելու և անկողմնակալ վերլուծելու հիմնախնդրի վերաբերյալ ողջ տեղեկատվությունը: Այս հարցում կաշկանդող, սահմանափակող էֆեկտ է դրսևորվում հոգեբանական տեսանկյունից, քանի որ այդ հիմնախնդրի լուծման ընթացքում կարող են առաջանալ հոգեբանական բարդություններ: Հասարակագիտական տեսանկյունից սա

բերում է ներդրումների, բարոյությունների, էյֆորիայի և այլ հոգեվիճակների առաջացմանը, ինչը տնտեսագիտական տեսանկյունից սահմանափակ, հարափոփոխ ռացիոնալության կանխավարկածի կենսունակության և ինստիտուցիոնալ, (վիճակագրական) սպաումների դրսևորման պայման կարող է դիտվել:

- ✓ Քանի որ նյարդակենսաբանական, նյարդաֆիզիոլոգիական տեսանկյուններից մարդու գլխուղեղի տարբեր կիսագնդերի միջև առկա է տարաբնույթ գործառույթների հստակ տարանջատում և գործնականում միևնույն կարգի տնտեսական հիմնախնդիրների պատասխանները տրվում են հույզերի և տրամաբանության համար պատասխանատու կենտրոնների համատեղ գործունեությամբ, ապա բանականության կանխավարկածից շեղվող տնտեսական վարքագծի համար գոյանում են իրական «երաշխիքներ»:
- ❖ Հիմք ընդունելով նույն «էգոիզմի» տեսությունը՝ մարդը կարող է դրսևորել այնպիսի տնտեսական վարքագիծ, ինչն էապես տարբերվում է ռացիոնալության ընկալման դասական ձևաչափից: Դիցուք, «անցման», ինչպես նաև «վերելքի» փուլի հասարակություններում տնտեսական վարքագծի գործուն կանոններն ու սկզբունքները միանշանակորեն չեն կարող նույն տրամաբանությամբ հանդես գալ «զանգվածային սպառման» և «բարեկեցության» հասարակություններում: Մարդիկ կարող են տնտեսական որոշումներ կայացնել հասարակության որոշակի խավի մաս կազմելու, մասնիկ զգալու պահանջով ու ցանկությամբ, կամ ձգտելով տարբերվել հասարակությունից կամ որևէ խավից:
- ❖ Այս տեսանկյունից դեռ Հին արևելքում, Անտիկ աշխարհում, Միջնադարում, Վերածննդի ժամանակաշրջանում, կապիտալիստական տնտեսակարգի ձևավորման և զարգացման տարբեր փուլերում ընդունվում էր, որ մարդը հասարակական (քաղաքական) էակ է, ազգի, երկրի բնակչության մի մասնիկը, սոցիալ-հասարակական որևէ շերտի ներկայացուցիչը, ուստի և այս հենքի վրա կառուցված վարքագիծը բնութագրող

մողելներում, իրականության վերացարկված պատկերացումներում, հումանիտար և հասարակական այլ գիտակարգերում ռացիոնալության կանխավարկածն այն աստիճան «ֆետիշացման» չի հասնում, ինչպես տնտեսական գիտության դասական ուղղությունում:

- ❖ Վերջապես տնտեսագիտության մեջ էվոլյուցիոն տեսանկյունից ներմուծվում են այնպիսի կատեգորիաներ, ինչպիսիք են սպառմանը հատկացված ժամանակահատվածը, ապրանքանշաններից ու ապրանքանիշներից տնտեսվարողների կախվածությունը, սպառողի ինքնուրույնության դրույթին համատեղ արտադրողի ինքնուրույնության գաղափարի շրջանառության տնտեսական ուղեծիրը, «Վերլենի էֆեկտը», Գիֆենի պարադոքսը և այլ սկզբունքներ: Այսպիսով, տնտեսության և ճյուղերի կառավարման՝ տնտեսական վարքագծի ռացիոնալությունից զատ այլ հիմքերով մողելավորման գործընթացի «կազմակերպման», զարգացման հեռանկարներ են ի հայտ գալիս: Գեշտալտ, փորձարարական, վարքագծային և հոգեբանական մի շարք այլ ուսմունքներում դիտարկվում են մարդու էության ու վարքագծի մեկնաբանության բազում տեսակներ, որոնք, ըստ էության, ամբողջապես չեն համընկնում տնտեսագիտության հիմնական ուղղություններում ընդունված մարդու էության և տնտեսական վարքագծի «սահմանված տեսլականին»:
- ✓ Ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության ձևավորման փուլում որևէ գործոնի ֆետիշացման հիման վրա ձևավորվել են առանձին ուղղություններ, որոնք հետագայում, տնտեսագիտական մտքի զարգացմամբ, ինտեգրվել են ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության մեջ: Ներկայում ևս ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության շրջանակներում ի հայտ եկող հոգեբանական, սոցիալական, նյարդակենսաբանական ուղղությունները նպաստում են ինստիտուցիոնալիզմի, և այդ տեսանկյունից, տնտեսագիտական մտքի զարգացմանը:
- ✓ Մարդու տնտեսական վարքագծի վերլուծության և կառավարման ընթացքում գլխուղեղի աշխատանքի նեյրոֆիզիոլոգիական և նեյրոկենսաբանական վերլուծության ընթացքում ակնհայտ է դառնում, որ միևնույն կարգի տնտեսական

հիմնախնդիրների լուծման դեպքում ակտիվանում են գլխուղեղի տարբեր հատվածները, ընդհուպ հոյզերի ձևավորման, «հուզական մտածողության» համար պատասխանատու հատվածները:

- ✓ Դիցուք, ըստ Զ. Նեշի տնտեսական հավասարակշռության՝ նեյրոտնտեսագիտական հիմքերի դուրս բերման գործում հստակ է «հուզական մտածողության» դերը, ըստ որի հավասարակշռության որևէ կողմի խախտման դեպքն ընկալվում է ընդունված նորմի, սահմանված սկզբունքի և, մեծ հաշվով, արդարացիության անտեսման դիրքերից: Միևնույն տեսանկյունից՝ ասվածի հետ մեկտեղ հուզական մտածողությունը կարող է տնտեսական հավասարակշռության խախտման ու անկայունությունների պատճառ լինել:
- ✓ Տնտեսական փորձի ընթացքում հարցվողներն անընդունելի էին համարում 50/50 հարաբերակցությունից տարբերվող սկզբունքով գումարի բաժանման մոտեցումը՝ համարելով այն անարդարացի, թեպետ տարբերվող դեպքերը ամենևին չէին հակասում անձնական շահի առավելագույն բավարարման դասական մեկնակերպին: Ավելին, ըստ՝ «էգոիզմի» հայտնի տեսության՝ ծրագրավորված համակարգիչը տվյալ հիմնախնդրի լուծման պարագայում ներկայացնում է լուծման «50/50»-ից տարբերվող «90/10», իսկ ավելի կոնկրետ՝ «99/1» «ալգորիթմը»:
- ✓ Տնտեսական զարգացման քեյնսյան հայեցակարգի շրջանակներում դասակարգվել են զարգացող երկրների տնտեսությունները՝ ըստ հոգեբանական գործոնի ազդեցությամբ պայմանավորված՝ տնային տնտեսություններում տնօրինվող եկամտի, կենսանվազագույն սպառողական զամբյուղի ծախսերի բացարձակ և հարաբերական մեծությունների, ինչպես նաև՝ դրանց փոփոխությունների և տարբերությունների: Այսօրինակ դասակարգումը լավ պատկերացում է տալիս երկրում գործող ստվերային տնտեսության և եկամուտների բաշխման վերաբերյալ:
- ✓ Գիտատեխնիկական մտքի արագ զարգացման արդի ժամանակաշրջանում ծավալի աճի դրական էֆեկտի ազդեցությամբ պայմանավորված՝ ամբողջական առաջարկի կորի տեսքը կարող է փոփոխության ենթարկվել, հայտնի երեք՝

հորիզոնական, միջանկյալ և ուղղահայաց, հատվածներից զատ հնարավոր է դրսևորվի «վայրընթաց միտումը»՝ պայմանավորված այլընտրանքային (արևի, քրի, քամու) էներգիայի ստացման (էլեկտրական, հիբրիդային շարժիչների, մարտկոցների և բաղադրիչ տարրերի) գների նվազեցմամբ, կիրառության ընդլայնմամբ:

- ✓ Պահանջարկի և առաջարկի շուկայական հավասարակշռության հաստատման ընթացքում առանցքային է այն, որ այդ հավասարակշռությունը թե՛ տնտեսական աճի ու առաջընթացի, թե՛ անկման ու ճգնաժամի արդյունքում է ձևավորվում: Այլ կերպ ասած՝ «արգելակման» կամ «արգելանիվի» էֆեկտից զատ ինստիտուցիոնալ տեսանկյունից հաշվի են առնվել գնորդների և արտադրողների հոգեբանական սպասումներն ու տնտեսական ակնկալիքները, ըստ որոնց պահանջարկն ու առաջարկը, պահանջարկի ու առաջարկի մեծությունները «ենթակա են» այլաբնույթ փոփոխությունների՝ կախված տնտեսական աճի ու անկման, ապրանքի գների բարձրացման ու նվազեցման գործընթացներից, որակական հատկանիշներից: Այս տեսանկյունից եռաչափ տարածությունում աբսցիսներով, օրդինատներով և ապլիկատներով ներկայացված՝ անհատական առաջարկի ու պահանջարկի պարուրածն մոդելն առավել ճշգրիտ է արտահայտում իրականության բազմազանությունը:

- ❖ Շուկայական հավասարակշռության փոփոխության դեպքում փոխվում են աբսցիսների և օրդինատների, տվյալ դեպքում՝ գնի և քանակության, մեծությունները: Ուշագրավ է, որ այս դեպքում, հավասարակշռության կետում, ապլիկատի՝ հոգեբանական գործոնի, մեծությունը կարող է մնալ անփոփոխ: Սակայն աբսցիսների և օրդինատների նույն մեծություններին կհամապատասխանեն ապլիկատի տարբեր մեծություններ: Այս առնչությունում ապլիկատով կարող ենք նշանակել, օրինակ՝ ապրանքի որակը, գնորդ, սպառող և արտադրող, վաճառող տնտեսվարող սուբյեկտների հոգեբանական սպասումները, կամ դիտարկենք մեկ այլ փոփոխականի մեծությունը, ապա ակնհայտ է, որ, պայմանավորված գների տատանմամբ, այն

ենթարկվում է որոշակի փոփոխությունների: Դիցուք՝ ապրանքները, որոնք սպառվում էին նախորդ տասնամյակներում և ներկայումս որակապես բարելավվել են, ըստ այդմ, կարելի է ասել, փոփոխվել է ապրիկատի մեծությունը:

❖ Շուկայական հաստատված հավասարակշիռ վիճակում արտադրողը պատրաստ է կատարելու որոշակի ներդրումներ, սակայն սա ամենևին չի նշանակում, թե գների տատանման արդյունքում նույն կետում հավասարակշռության վերահաստատման պայմաններում նա կկատարի նույնչափ ներդրումներ, ինչ նախորդ դեպքում էր պատրաստ: Ավելին, նույնպիսի հավասարակշռության վերահաստատման հնարավորությունը խիստ փոքր է: Հնարավոր է հավասարակշռությունը վերահաստատվի նախորդ մակարդակին մոտ շրջակայքում, բայց միակերպ, միաբնույթ հավասարակշռությունը գրեթե չի կրկնվում, ինչպես «միևնույն գետը երկրորդ անգամ մտնել անհնար է»:

✓ Սոցիալ-իդոգրեֆանական, նեյրոֆիզիոլոգիական գործոնների փաստարկմամբ տնտեսական վարքագծի ընկալմամբ՝ կարգային ու քանակական հայեցակարգերում, անկախ օգտակարության ստացման հաշվարկելիության կամ նախընտրելիության սկզբունքի, տնտեսական ընտրությունը կատարվում է առավելագույն օգտակարության ստացման հնարավորության հիման վրա: Ուստի և այս երկու հայեցակարգերը ոչ միայն էապես տարբեր են և կառուցված են փոխլրացման սկզբունքով, այլև կառուցված են մարժինալիս-տական հայեցակարգի առանցքային գաղափարի՝ առավելագույն օգտակարության ստացման սկզբունքի համընկնման հիման վրա:

✓ Դեմ լինելով քեյնսյան, մարժինալիստական կամ այս տիպի այլ «հեղափոխություն» տերմինի գործածությանը գիտությունում, այնուամենայնիվ, գիտական մտքի արժևորման, զարգացման տեսանկյունից, ի համեմատություն տնտեսագիտական մյուս ուսմունքների ձևավորման,

«պակաս» ուշադրություն չի հատկացվել ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտությանը, դիտարկվել գի-տական մտքի այնպիսի «թռիչք», ինչպիսին են, մասնավորապես՝ տնտեսագիտությունում արձանագրված (մարքսյան, մարժինալիստական կամ այլ) «հեղափոխությունները»:

- ✓ Ներկայացվել է համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հաղթահարման, ինչպես նաև տնտեսության կառավարման մոդել, ըստ որի գների, աշխատավարձի ճկունության հիման վրա, հաշվի առնելով Չինաստանի, Հնդկաստանի և այլ զարգացող երկրների տնտեսական ներուժը (աշխատունակ բնակչության աճելի՝ մի քանի միլիարդի հասնող ռեսուրսները), արժարժվել են համաշխարհային ճգնաժամի արդյունքում առկա ավելցուկի պայմաններում գների նվազեցման՝ համապատասխան արտադրությունների հետագա ընդլայնման հնարավորությունները: Այս միտումին համատեղ տնտեսական զարգացման հաջորդ «պարբերաշրջանում» գների այդ ցածր մակարդակը կարելի է պահպանել գիտատեխնիկական նորարարությունների կատարման ու ներդրման արդյունքում, որի պարագայում կարևորվում է զարգացած երկրների տնտեսական ներուժի, կապիտալատար արտադրությունների արդյունավետ կիրառման սկզբունքը:
- ✓ Ելնելով տնտեսական կառավարման արդյունավետության բարձրացման, անվտանգության, սահմանափակ ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության, շրջակա միջավայրի աղտոտման հիմնախնդիրներից, դասականների ձևակերպած աշխատավարձի, գների ու բանկային տոկոսադրույքի ճկունությունն առավել գործուն կդրսևորվի ոչ թե տնտեսությունում պետական չմիջամտության, այլ արդյունավետ միջամտության շնորհիվ: Տնտեսական քաղաքականությունը մշակելիս, տնտեսության կառավարման ժամանակ անպայման պետք է հաշվի առնել նաև ինստիտուցիոնալ (հոգեբանական) գործոնների դերը, որոնցով պայմանավորված՝ կարող են փոփոխվել ինչպես տնտեսական

առաջընթացի, այնպես էլ տնտեսական զարգացման առաջնահերթությունները:

- ✓ Տնտեսական անվտանգության (ինչպես նաև անվտանգ տնտեսական զարգացման) նկատառումներից ելնելով՝ տնտեսական անվտանգության ցուցանիշների շեմային մեծությունների աղյուսակում զարգացող երկրների պարա-գայում ցանկալի է հաշվարկել ՀՆԱ-ի ծավալը, ոչ միայն մեծ յոթնյակի, այլև մեծ քսանյակի երկրների ՀՆԱ-ի միջինի և բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի համեմատ: Այս մոտեցմամբ ցույց են տրվում տվյալ երկրի և զարգացած ու զարգացող երկրների համապատասխան ցուցանիշների տարբերությունները: Այս ցուցանիշի շեմային մեծությունը որոշելիս՝ հաշվի պետք է առնել այդ երկրների տնտեսական աճի միջին ցուցանիշը և տվյալ երկրի տնտեսական աճի հնարավորությունը, ըստ որի կսահմանվի տնտեսապես զարգացած երկրների ՀՆԱ-ի միջին մեծությանը համապատասխանատվության ժամանակահատվածը:
- ✓ Տնտեսական անվտանգ զարգացման պարագայում առաջարկվում է վերամշակող արդյունաբերության տեսակարար կշիռն արդյունաբերական արտադրության մեջ, ՀՆԱ-ի նկատմամբ գիտական հետազոտությունների ծախսերի, թողարկվող ապրանքների ծավալում նոր արտադրատեսակների տե-սակարար կշռի և այլ ցուցանիշների հետ միասին հաշվի առնել երկրի ռե-սուրսաօժտվածության մակարդակը և ինքնաբավության աստիճանը, ինչպես նաև ՀՆԱ-ում ծառայությունների տեսակարար կշռի վերլուծությունը:
- ✓ Տնտեսական անվտանգության ցուցանիշների շեմային մեծությունները վերլուծելիս առաջարկվում է.
 - ❖ Կրթությանը և գիտական հետազոտությունների ֆինանսավորման ծախսերը հաշվարկելուց զատ՝ հաշվի առնել տնտեսությունում գիտատեխնիկական նորարարությունների ներդրման աստիճանը, ինչպես նաև թե բարձրագույն կրթություն ստացած անձանց քանի՞ տոկոսն է ապրում, աշխատում, գործունեություն ծավալում տվյալ երկրում: Այս տեսանկյունով

կարևոր է հաշվի առնել օտարերկրյա ուսանողների տեսակարար կշիռը ուսանողների ընդհանուր քանակում: Նաև ուշադրության է արժանի, թե տվյալ երկրում ուսանողների քանի՞ տոկոսն է կրթություն ստանում արտերկրում և նրանց ո՞ր մասն է վերադառնում հայրենիք ապրելու, գործունեություն ծավալելու նպատակներով:

- ❖ Բացի դրանից, տվյալ երկրում հանցագործությունների քանակի (աղյուսակ 1.3.1, ցուցանիշ 11) սահմանային շեմը դուրսբերելիս՝ կարևոր է հաշվի առնել, դիցուք, առանձնակի ծանր, ծանր ու թեթև հանցագործությունների հարաբերակցությունը, ինչպես նաև բացահայտման աստիճանը և ժամանակահատվածները: Հոգեբանական տեսանկյունից, քաղաքացիական հասարակության կայացման առումով կարևոր պետք է համարել այս հարցում իրավապահ մարմիններին դիմելը և նրանց հանդեպ վստահության տաժելու աստիճանը:
- ❖ Պետական պարտքի բացարձակ մեծությունը դիտարկելիս (աղյուսակ 1.3.1, ցուցանիշ 15, 16, 18) անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև երկրի վճարունակության և պարտքը մարելու հնարավորությունները, ինչպես նաև ներգրավված միջոցներն օգտագործելու արդյունավետությունը (պետական պարտքի, ներգրավված միջոցների՝ լրավճարներ, և տնտեսական աճի բացարձակ մեծության հարաբերակցությունը), իսկ գնաճի շեմային մեծությունը սահմանելիս՝ պետք է հաշվի առնել փողի քանակական տեսության մոնետարիստական մեկնաբանությունը և ՀՆԱ-ի աճի միտումները:
- ❖ Ժամանակի միջին տևողության, երկարաժամկետ կամ այլ հատվածներում հոգեբանական գործոնի ազդեցության հնարավորությունների բացահայտմանը կարող է նպաստել, դիցուք, տնտեսագիտորեն պահանջարկի բնորոշման հիմքում «վճարունակ պահանջմունքի» հասկացության մանրամասնումը: Հոգեբանորեն ոչ միայն կարևոր է վերլուծել տնտեսվարող սուբյեկտի վարքագիծը մինչև գնվող ապրանքի ընտրությունը, այլև գնումները կատարելու պահին և դրանից հետո: Քանի որ

տնտեսվարող սուբյեկտը նույնիսկ շուկայում գնումները կատարելու պահին կարող է փոխել գնման վերաբերյալ իր որոշումները՝ պայմանավորված (նույնիսկ) գնումներն իրականացնելու պահին ստացված տեղեկություններով, վաճառողի վերաբերմունքով և մի շարք այլ գործոնների ազդեցությամբ պայմանավորված:

- ✓ Վերոգրյալ առաջարկությունները և եզրակացություններն ամբողջացնելով, Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական աճի ու զարգացման քաղաքականության մշակման գործում կարևոր տեղ է հատկացվել այն ապրանքների ու ծառայությունների արտադրությունների կազմակերպմանը և ընդլայնմանը, որոնք ներկրվում են, սակայն համապատասխան աջակցության և պայմանների ձևավորմամբ կարող են արտադրվել երկրի ներսում: Խոսքը վերաբերում է մի շարք գյուղատնտեսական մթերքների՝ կարտոֆիլի, պոմիդորի, մսի, մսամթերքի, անձեռոցիկների, գրիչների, տետրերի և մի շարք այլ ապրանքների ու ծառայությունների արտադրությանը: Զարգացման երկրորդ փուլում, նախաձեռնվում է այդ ապրանքների և ընդհանրապես արտահանման խրախուսման քաղաքականությունը:
- ✓ ՀՀ անվտանգ տնտեսական զարգացման ապահովման տեսանկյունից կարևորվում է սահմանված ցուցանիշների շեմային մեծությունների ապահովումը, ինչը կարող է նպաստել ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործմանը, հասարակական պահանջմունքների առավելագույն բավարարմանը: Այս հարցում առանցքային տեղ է հատկացվում գիտատեխնիկական նորարարությունների խրախուսմանը և ներդրման իրավական, ինստիտուցիոնալ (հոգեբանական) հնարավորությունների ընդլայնմանը:
- ✓ Հաշվի առնելով Հայաստանի Հանրապետության ինստիտուցիոնալ-հոգեբանական առանձնահատկությունները, անհրաժեշտ է մշակել բնակավայրերի, մարզերի, քաղաքների, գյուղերի տնտեսական անձնագրերը: Սա առանցքային նշանակություն կարող է ստանալ

տնտեսական զարգացման ռազմավարության մշակման,
քաղաքականության իրականացման պարագայում:

- ✓ Հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների կառավարման գործում հոգեբանորեն անհրաժեշտ է մեծացնել հասարակական տարբեր շերտերի ներգրավվածության և իրազեկման աստիճանը, ինչը հնարավորություն կընձեռի ապահովել հասարակության տարբեր շերտերի ներդաշնակ փոխհարաբերությունները և հիմքեր կձևավորի համապատասխան տնտեսական զարգացման քաղաքականության իրականացման համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աստուծաշունչ Մատեան Հին և Նոր Կտակարանների, Եբրայական և Յունական բնագրերից թարգմանուած, Թեհրան, 1989: [44, 306]
2. Աթոյան Կ., Առողջապահության ֆինանսավորման համակարգը և դրա կատարելագործման ուղիները ՀՀ-ում: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 159 – 171: [122]
3. Աղուզումցյան Ռ., Կառավարչի հոգեբանական դիմանկարը որպես գործունեության արդյունավետության հիմք, ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2012, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013, էջ 540 – 546: [31]
4. Աղուզումցյան Ռ., Լոքյան Ա., Պետրոսյան Լ., Բանակցությունների վարման հոգեբանություն: Գործնական խորհուրդներ: Երևան, Հայաստանի Հանրապետության պետական կառավարման ակադեմիա, 2014 թ.:
5. Աղուզումցյան Ռ., Պետրոսյան Լ., Խաչատրյան Ա., Զեյնալյան Ն., Մագիստրոսական ուսուցման արդյունավետության հոգեբանական գործոնները, Երևան, Հայաստանի Հանրապետության պետական կառավարման ակադեմիա, 2015 թ.:
6. Անանյան Լ., Պետրոսյան Լ., Տնտեսական պատմություն: Երևան, Տնտեսագետ, 2005. – 294 էջ: [4]
7. Ասրիյան Է., Կոմերցիոն գովազդը որպես ընտանիքի մոդելի մասին պատկերացումների ձևավորմանը նպաստող գործոն: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 701 – 706: [212]
8. Բոստանջյան Վ., Մուսայելյան Տ., Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության մրցունակության բարձրացման հիմնախնդիրները, ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 204 – 218:
9. Գալստյան Գ., Կ. Մարքսի տնտեսագիտական տեսությունը և դրա ժամանակակից նշանակությունը: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2012 թ., Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013, էջ 69 – 79: [153, 156]

10. Գալստյան Գ., Մարտիրոսյան Ա., Ավետիսյան Կ., Եղիազարյան Մ., Հակոբջանյան Ա., Մարգարյան Հ., Ներսիսյան Ա., Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Երևան, «Ասողիկ» հրատակչություն, 2009: [5, 6, 35, 130, 135, 136, 149, 187]
11. Գալստյան Մ., Հասարակության սոցիալ-տնտեսական ստրատիֆիկացիան (շերտավորումը), ձեռնբեցությունը որպես տնտեսական գործառույթ: Երևան, ՀԱԱՀ, 2014. – 73 էջ: [69]
12. Գևորգյան Ս., Հակոբյան Ն., Սարատիկյան Լ., Հովհաննիսյան Ա., Հոգեբանամանկավարժական բառարան. Երևան, 2014 թ.:
13. Գյուրջյան Ա., Տնտեսության զարգացման գիտելիքահենք կառավարման հիմնախնդիրները, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2008. – 572 էջ: [28]
14. Գոռթնի Զ., Ստրոուպ Ռ., Սթուդենմունդ Ա., Սոբել Ռ., Տնտեսագիտություն. Մասնավոր և հասարակական ընտրություն, Երևան, Տնտեսագետ, 1999: [77]
15. Դավդյան Ս., Տարբեր երկրներում իրականացված վերափոխումների համեմատական արդյունավետության գնահատումը: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 507 – 521: [365]
16. Դրաքեր Փ., Ձեռնարկիչը և նորի ստեղծումը: Երևան, Ապոլոն, 1993: [310]
17. Եղիազարյան Մ., Խաչատրյան Լ., Մարտիրոսյան Ա., Հակոբջանյան Ա., Խանդամիրյան Ա., Տնտեսական պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011: [4]
18. Եղիազարյան Մ., Ղազարյան Գ., Մարտիրոսյան Ա., «Մարժինալիստական համակցում» տնտեսագիտության մեջ. ետահայաց մեկնաբանություն // Հայաստան Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա, N 10 (99), 2008, էջ 95 – 98: [214, 253]
19. Եղիազարյան Մ., Մարտիրոսյան Ա., Խաչատրյան Լ., Սոցիալ-ուտոպիստական տեսության ձևավորման ինստիտուցիոնալ նախադրյալները և տնտեսագիտական նշանակությունը ետահայացք մեկնաբանությամբ // Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ և կառավարում. N 6. Երևան, 2009, էջ 166 – 174: [51]
20. Եղիազարյան Մ., Մարտիրոսյան Ա., Հովհաննիսյան Կ., Հակոբյան Ա., Տնտեսագիտության և հոգեբանության դրույթների փոխառնչությունները՝ ետահայաց վերլուծությամբ // Հայաստան Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա N 2 (128), 2011, էջ 81 – 84: [246]

21. Եղիազարյան Մ., Մարտիրոսյան Ա., Մարգարյան Հ., Պատմական ուղղությունը քաղաքատնտեսության մեջ. ձևավորման սոցիալ-տնտեսական նախադրյալները և զարգացման ինստիտուցիոնալ հեռանկարները // Հայաստան Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա, N 6 – 7 (95 – 96), 2008, էջ 10 – 13: [55]
22. Եղիազարյան Մ., Մարտիրոսյան Ա., Միկրոտնտեսագիտություն. Շուկայական տնտեսակարգերը, Երևան, 2013: [223]
23. Եղիազարյան Մ., Շուկայական տնտեսական համակարգի անվտանգության ապահովումը և կառավարության տնտեսական գործառույթների ինստիտուցիոնալ նշանակությունը // Այլընտրանք, Եռամսյա գիտական հանդես, Ապրիլ – Հունիս, 2014, էջ 47 – 54: [99]
24. Զաքարյան Գ., Վարքագծային տնտեսագիտության ձևավորումը և զարգացման արդի միտումները // Հայաստան. Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա, N 12 – 13, 2005, էջ 169 – 172: [18]
25. Թովմասյան Ն., Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Երևան, Լույս, 1969: [59]
26. Լոքյան Ա., Աղուզումցյան Ռ., Համացանցից կախվածության և անձնային հոգեբանության առանձնահատկությունների փոխկապվածության ուսումնասիրում: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014, էջ 715 – 720: [78]
27. Խալաթյան Ա., Կակոսյան Ա., Էլեկտրաէներգիայի և բնական գազի սպառման վերլուծությունը էներգետիկ անվտանգության տեսանկյունից: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 459 – 464:
28. Խաչատրյան Ն., Արժեքային կողմնորոշումների և համոզմունքների դերը ՀՀ բնակչության տնտեսական վարքի դիրքորոշումներում: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 661 – 670: [67, 78]
29. «Կարլ Մարքս. Կենսագրություն» / հեղինակային կոլեկտիվ՝ Պ. Ֆեդոսեն (ղեկավար), Երևան, 1972: [159]

30. Կիրակոսյան Գ., Թավադյան Մ., Գրիգորյան Ս., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան, Տնտեսագետ, 2004: [132, 175, 336, 357]
31. Հարությունյան Հ., Համաշխարհային ճգնաժամի և տնտեսագիտական մտքի հիմնահարցեր, Երևան: ԵՊՀ ԵԳՄ, 2014:
32. Հարությունյան Վ., Մարկոսյան Ա., Բյուջետային քաղաքականությունը և նրա կատարելագործման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում: Երևան, Զանգակ – 97, 2003:
33. ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Զեկույց. Կազմակերպությունների օգտագործած արտադրանքի (ապրանքների, աշխատանքների ու ծառայությունների) և պաշարների վերաբերյալ միանվագ դիտարկման, Երևան, 2007: [350]
34. Ղանթարջյան Ս., Մտավոր սեփականության օբյեկտների առևտրայնացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 542 – 547:
35. Մանասերյան Թ., Էներգետիկայի բնագավառում տարածաշրջանային համագործակցության հեռանկարները // Հայաստան. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, N 11, 2011, էջ 2 – 5: [321]
36. Մանասերյան Թ., Տնտեսական դիվանագիտություն. տեսությունից դեպի իրական կյանք: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013 թ., Երևան, ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2014, էջ 597 – 612: [97, 310, 311]
37. Մանասերյան Թ., Տնտեսական անվտանգություն. ռազմավարության ուրվագծեր: Երևան, Այլընտրանք հետազոտական կենտրոն, 2014: [86]
38. Մարդկային զարգացման զեկույց 2002 թ.: Ժողովրդավարության խորացումը մասնատված աշխարհում: Նյու Յորք, 2003: [90, 91]
39. Մարդկային զարգացման հիմունքներ, Երևան: Նոյան Տապան, 2004թ.: [94]
40. Մարդու իրավունքները և մարդկային զարգացումը, Մարդկային Զարգացման Ազգային Զեկույց, Հայաստան, 2000: [95]
41. Մարկոսյան Ա., Արժեքային համակարգի հիմքերը, Երևան, Էդիթ պրինտ, 2011: [99]
42. Մարկոսյան Ա., Տնտեսական անվտանգության հիմնախնդիրները. մեթոդաբանություն և արդյունքներ: Երևան, Նորավանք ԳՀԿ, 2005. – 250 էջ:

43. Մարկոսյան Ա., Հախվերդյան Դ., Նազարյան Գ., Հայաստանը միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգում: Երևան, ԱՌՏ, 2002:
44. Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսագիտական մտքի պատմություն: Երևան: Ոսկան Երևանցի, 2005: [2, 3, 50, 129, 152, 176, 180, 333]
45. Մարտիրոսյան Ա., Փլավյան Պ., Տնտեսագիտական մտքի զարգացման ազդեցության հնարավորությունը ինքնակառավարման համակարգի էվոլյուցիայի ընթացքում (ՀՀ օրինակով): Հայաստան Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա, N 6, 2006, էջ 40 – 43:
46. Մարտիրոսյան Ա., Սեփականության տնօրինման իրավունքից անցում օգտագործման իրավունքին. ֆիզիոհոգեբանական առնչություններ / Հայաստան. Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա, N 2, 2006, էջ 73 – 76: [271, 277, 286]
47. Մարտիրոսյան Ա., Ֆինանսական լիզինգի ներդրման տնտեսաիրավական ասպեկտները, Երևան, 2006. – 135 էջ: [89]
48. Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսագիտական մտքի զարգացման անտիկ առաջնահերթությունները / Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ և կառավարում. N 4. Երևան 2006. [38]
49. Մարտիրոսյան Ա., Տոնիկյան Ա., Տնտեսագիտական գաղափարները իսլամական աշխարհում / Հայաստան Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա N 2, 2011, էջ 84 – 87: [44]
50. Մարտիրոսյան Ա., Եպոյան Ս., Վարքագծային, թե հոգեբանական տնտեսագիտություն. Մեթոդական ասպեկտները // Այլընտրանք, Գիտական հանդես, 2013, N 3, էջ 23 – 28: [246]
51. Մարտիրոսյան Ա., Դավիթ Ռիկարդոյի համեմատական առավելությունների սկզբունքը՝ ինստիտուցիոնալ մեկնաբանությամբ // Այլընտրանք, Գիտական հանդես, 2014, N 2, էջ 40 – 46: [236]
52. Մարտիրոսյան Ա., Տնտեսվարող սուբյեկտի ռացիոնալ վարքագծի ինստիտուցիոնալ ընկալումը, ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 574 – 579: [183, 216]
53. Մարքս Կ., Կապիտալ, հատոր 1, Երևան, Հայպետհրատ, 1954: [150, 160]

54. Մարքս Կ., Էնգելս Ֆ., Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը, Երևան, «Հայաստան», 1973: [150]
55. Մելքումյան Մ., Մելքումյան Զ., ՀՀ կառավարության 2014 – 2017 թթ. ծրագրերի կատարման երաշխիքների մասին, էջ 61 – 70:
56. Մենքյու Ն., Մակրոէկոնոմիկա / Թարգմ. անգլերենից, Երևան, Արտաքին տնտեսական կապերի և կառավարման ինստիտուտի հրտարակչություն, 1997:
57. Մինասյան Ա., Արտագաղթի նվազեցման և ներգաղթի խրախուսման հրամայականը, ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013 թ., Երևան, ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2014, էջ 5 – 26:
58. Միրզոյան Վ., Կառավարման փիլիսոփայություն, Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2013. – 416 էջ: [1, 30, 31, 34, 37, 61, 63, 371]
59. Միրզոյան Վ., Հայաստանյան եթերի լեզուն՝ հոգևոր անվտանգության տեսանկյունից, Բանբեր ՀՊՏՀ, N 3, Երևան, Տնտեսագետ հրատ., 2014, էջ 145 – 160: [78]
60. Միքայելյան Մ., Տնտեսագիտական մի քանի եզրույթի օգտագործման մասին: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013 թ., Երևան, ԵՊՀ Հրատ., 2014, էջ 547 – 552:
61. Յադգարով Յա., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան, Ասոդիկ հրատարակչություն, 2001: [258]
62. Պավլով Ի., Երկերի ժողովածու, Երևան, Հայաստան, 1973 թ.: [250]
63. Պլեխանով Գ., «Փիլիսոփայական ընտիր երկեր», հատոր 1-ին: Երևան, Հ.Պ.Հ., 1960: [151, 258]
64. Պլեխանով Գ., «Փիլիսոփայական ընտիր երկեր», հատոր 2-րդ: Երևան, Հ.Պ.Հ., 1960: [152, 258]
65. Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները: Ընդլայնված ամփոփում: Երևան, Զանգակ հրատ., 2014. – 224 էջ:
66. Սարինյան Ռ., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Երևան: Ճարտարագետ, 2004. – 332 էջ: [47, 55, 56, 60, 62, 133, 148, 177, 178, 191, 192, 199, 200, 334, 342]

67. Վարդանյան Գ., Գիտելիքահենք տնտեսություն. հնարավորություններ և մարտահրավերներ: Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2008. – 402 էջ: [120, 122, 124, 309, 312, 319]
68. Վորոնին Լ., Բարձրագույն նյարդային գործունեության ֆիզիոլոգիա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1987. – 384 էջ: [251, 269, 270]
69. Տնտեսագիտության ֆակուլտետի մագիստրատուրայի կրթական ծրագիր: Մարտիրոսյան Ա., Հոգեբանական տնտեսագիտություն, Երևան: Եր. համալս. հրատ., 2004, էջ 50 – 53:
70. Քեյնս Զ. Մ., Զբաղվածության, տոկոսի և փողի ընդհանուր տեսություն, Երևան: Տիգրան Մեծ, 2006. – 392 էջ: [201]
71. Автономов В., Человек в зеркале экономической теории (Очерк истории западной экономической мысли). – М.: Наука, 1993.
72. Автономов В., Модель человека в экономической науке, Этическая экономия, Исследования по этике, культуре и философии хозяйства, выпуск 2. Санкт-Петербург, Экономическая школа, 1998. [207, 224]
73. Автономов В., Ананьина О., Макашев Н., История экономических учений. Москва, ИНФРА – М, 2003. [8]
74. Акофф Р., Планирование будущего корпорации. – Москва: Изд. Прогресс, 1985. [124]
75. Акобджанян А., Егiazарян М., Мартиросян А., Проблемы социальной ориентации в переходной экономике Армении на современном этапе институциональных преобразований, Вестник национального университета водного хозяйства и природа использования министерство просвещения и науки Украины N 4, Ривне, 2008, с. 3 – 8.
76. Ананьин О., Современная экономическая наука как объект методологической рефлексии // Эволюционная экономика и “мэйнстрим”. – Москва: Наука, 2000.
77. Аникин А., Юность науки, Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. Москва: Издательство политической литературы, 1971. [127, 246]

78. Ариели Д., Предсказуемая иррациональность, скрытые силы, определяющие наши решения / Пер. с англ., Москва: Изд. Манн, Иванов и Фербер, 2010. [147, 166]
79. Аристотель. Соч. в четырех томах. Том 4. Академия Наук СССР. Институт философии. Москва, Изд. Мысль, 1984. [41]
80. Асмус В., Античная философия. Москва, Высшая школа, 1976. [42]
81. Аузана А., Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория. Москва: ИНФРА – М, 2005.
82. Барр Р., Политическая экономика, в 2 т., Москва, 1994, т. 2, с. 420 [201, 358]
83. Белл Д., Грядущее постиндустриальное общество, Москва, Академия, 2004. [259]
84. Беляева Л., Социальная стратификация и средний класс. Москва, Академия, 2001. [213]
85. Белявин А., Дэниел Канеман и Вернон Смит: экономический анализ человеческого поведения, (Нобелевская премия за чувство реальности) // Вопросы экономики, 2003, N 1, с. 4 – 23. [217, 219]
86. Беляева А., Теория игр для экономистов, Санкт-Петербург, Изд. Европейского Университета, 2001.
87. Блауг М., Экономическая мысль в ретроспективе, Академия народного хозяйства при правительстве РФ, Москва, Дело ЛТД, 1994. [59, 174, 181, 257, 258]
88. Блауг М., Методология экономической науки или Как экономисты объясняют / Пер. с англ., М., НП, 2004. [49]
89. Богомолов В. и др., Экономическая безопасность. 2 – е изд., перераб. и доп. – Москва: ЮНИТИ – ДАНА, 2009. [88]
90. Бодрийяр Ж., В тени молчаливого большинства или конец социального / Пер. с фр., Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2000. [57, 66]
91. Бренделева Е., Неинституциональная экономика. Москва, Теис, 2003. [264]
92. Бренделева Е., Институциональная экономика, Москва, Кнорус, 2017. [165]
93. Бусыгин В., Желободько Е., Цыплаков А., Микроэкономика – третий уровень, Новосибирск, НФПК, 2003. [292]

94. Бьюзен Т., Учебник быстрого чтения. Серия: Живите с умом, Москва: Попурри, 2008. [241]
95. Васильев А., Проблемы генезиса китайской мысли (формирование основ мировоззрения и менталитета), Москва, Наука, 1989. [32]
96. Вебер М., Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990, с. 200 – 508. [256]
97. Вехи экономической мысли, т. 1, Теория потребительского поведения и спроса / Под ред. В. Гальперина, Санкт-Петербург, Экономическая школа, 1999. [169]
98. Винер Н., Творец и робот. Москва, Прогресс, 1966. [212]
99. Вечканов Г., Вечканова Г., Теория жизненного цикла Ф. Модильяни, 2-е изд. СПб.: Питер, 2006. [198]
100. Воркуев Б., Модели микроэкономики. Москва: МГУ, ТЕИС, 2002. [296]
101. Гапоненко А., Экономика основанная на знаниях. Москва, Изд. РАГС, 2006.
102. Гвишиани Д., Организация и управления. Москва, Наука, 1972.
103. Гегель Г., Наука логики, Энциклопедия философских наук, т. 1, 2, Москва, Мысль, 1974, 1975.
104. Гелбрейт Дж., Новое индустриальное общество, Москва, Эксмо, 2008. [17, 76, 168, 171, 172, 173, 262]
105. Гельвеций К., Сочинения в двух томах, Москва, Мысль, 1973, 1974.
106. Глазьев С., О Стратегии модернизации и развития экономики России в условиях глобальной депрессии 2011 // Экономика региона.– 2011.– № 2 – с. 14 - 24. [100]
107. Гоббс Т., Избранные произведения в 2-х томах, т. 2, Москва, Мысль, 1964. [210]
108. Градов А., Цикличность развития экономики и управление конкурентными преимуществами. Санкт-Петербург, Полторак, 2011. [81]
109. Данилова Н., Психофизиология, Москва: Аспект Пресс, 2001. [229]
110. Дарбинян А., Модель экономического развития: выбор Армении, Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук, Москва, 2005.
111. Дарвин Ч., Выражение эмоций у человека и животных // Собрание сочинений в 9-ти томах, Москва, изд. АН СССР, т. 5, 1953. [229]

112. Дружинина В., Психология. Учебник для экономических вузов / СПб.: Питер, 2000.
113. Егиазарян М., Мартиросян А., Петросян Г., Сравнительный анализ классической, марксистской и институциональной теорий экономического развития в ретроспективе // Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд. Сборник материалов VII международной научно-практической конференции / Под. общ. ред. С. Чернова. – Новосибирск: Издательство НГТУ, 2011 г., с. 29 – 37. [287, 337]
114. Егиазарян М., Буниatian М., Мартиросян А., Нейроэкономические аспекты гипотезы рациональности эконимических субъектов, Министерство образования республики Беларусь, Беларусский государственный университет. Институт бизнеса и менеджмента технологий. Инновационные процессы и корпоративное управление. Сборник статей IV международной заочной научно-практической конференции. 15 – 30 марта, Минск, 2012 г., с 256 – 262. [183]
115. Егиазарян М., Мартиросян А., Петросян Г., Сравнительный анализ классической, марксистской и институциональной теорий экономического развития в ретроспективе, Современные тенденции в экономике и управлении: Новый взгляд. Сборник материалов VII международной научно-практической конференции / Под. общ. ред. С. Чернова. – Новосибирск: Издательство НГТУ, 2011 г., с. 29 – 37.
116. Елецкий Н., Основы политической экономии. Общая экономическая теория (политическая экономия) / Учебное пособие для экономических вузов и специальностей. Ростов-н/Д, изд. 2-е, 2008. [23]
117. Ефимов В., Дискурсивный анализ в экономике: Пересмотр методологии и истории экономической науки, Вопросы регулирования экономики, том 2, N 3, 2011, с. 5 – 79. [214]
118. Захаров А., Теория игр в общественных науках, Москва, НИУ-ВШЭ, 2011. [10]
119. Захаров М., Психология. Учебник./ Под ред. А. Крылова, Москва, ПБОЮЛ, 2001. [70]
120. Зарайский Д., Управление чужим поведением. Ростов н/Д., Феникс, 1997.
121. Ивашковский С., Макроэкономика: 3 – е изд., испр. – М.: Дело, 2004. [201]

122. Избранные философские произведения в пяти томах, т. 2, Плеханов Г., В защиту диамата и истмата, против ревизионизма, Москва, Соцэкгиз, 1958. [212]
123. Иноземцев В., Пределы “догоняющего развития”. – М.: “Экономика”, 2000.
124. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория: Учебник / Под общей ред. А. Аузана. Москва: ИНФРА – М, 2005. [163]
125. Ипатов П., Неэкономические факторы роста национальной экономики: Функциональное использование и развитие, Автореферат, диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук, Санкт-Петербург, 2009.
126. История экономических учений, Учебное пособие / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой, Москва, 2006. [8, 183, 184, 299]
127. Кабаченко Т., Психология управления. Москва, Педагогическое общество России, 2000.
128. Колташов В., Кризис глобальной экономики, Институт глобализации и социальных движений, Москва, 2009. [354]
129. Кампанелла Т., Город солнца / Пер. с латинского, Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград, 1947. [53, 54]
130. Канеман Д., Думай медленно... решай быстро, Москва, АСТ, 2014. [22]
131. Кант И., Критика способности суждения, Санкт-Петербург, Наука, 2001. [36, 57]
132. Кейнс Дж., Общая теория занятости, процента и денег. М., Гелиос АРВ, 2002.
133. Классика экономической мысли, Вильям Петти, Адам Смит, Давид Рикардо, Джон Мейнард Кейнс, Милтон Фридмен, Москва, Эксмо-Пресс, 2000. [134]
134. Котлер Ф., Маркетинг, Менеджмент, Экспресс Курс, 2 – е изд. / Пер. с англ. СПб.: Питер, 2006. [105]
135. Краско Т., Психология рекламы. Харьков: Студцентр, 2002. [244]
136. Крылова А., Психология. Москва: ПБОЮЛ, 2001.
137. Ключарев В., “Нейроэкономика: нейробиология принятия решений”, курс лекций, Эразмус центр нейроэкономики (Роттердам), Университет Базеля, ГУ-ВШЭ, 2011. [9]
138. Ключарев В., Нейроэкономика: нейробиология принятия решений, Москва, Экспериментальная психология 2011, том 4, № 2. [9]

139. Кудров В., Мировая экономика, социально-экономические модели развития: Учеб. Пособие, М: ИНФРА-М, 2011. [93]
140. Курс экономической теории: Общие основы экономической теории. Микроэкономика. Макроэкономика. Основы национальной экономики: / Под ред. А. Сидоровича, МГУ им. М.В. Ломоносова, 2-е изд., перераб. и доп. – М.: “Дело и Сервис”, 2001. [13, 74]
141. Лебедев А., Фрагменты ранних греческих философов, Часть 1, От этических теокосмогоний до возникновения атомистики, Москва, Наука, 1989. [305]
142. Леонтьев А. Н., Биологическое и социальные в психике человека, 4-е издание. М., Наука, 1981. [28]
143. Линдстром М., Buyology: увлекательное путешествие в мозг современного потребителя / Пер. с англ., Москва: Эксмо, 2010. [247]
144. Лист Ф., Национальная система политической экономии, Москва, Европа, 2005.
145. Майбурд Е., Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. 2-е изд., испр. и доп. – Москва, Дело, 2000. [132, 246]
146. Макаров А., Митрова Т., Влияние роста цен на газ и электроэнергию на развитие экономики России, Москва, ИНЭИ РАН, 2013.
147. Макконнелл К. Р., Брю С. Л., Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т. / Пер. с англ., Москва, ИНФРА, 1997. [237]
148. Макконнелл К. , Брю С., Экономикс: Принципы, проблемы и политика. Пер. 17-го англ. изд., Москва, ИНФРА – М, 2009. [223, 237, 294]
149. Манасерян Т., Основы экономической безопасности, Ереван, Издательство РАУ, 2009.
150. Манасерян Т., Нобелевские лауреаты в области экономики, Ереван, Изд. РАУ, 2009. [19]
151. Маркосян А., Физиология, 6-е изд., Москва, Медицина, 1968. [276]
152. Маркс К., Капитал, т 2, 3. Москва, Эксмо, 2011.
153. Мартиросян А., Схоластические параллели Библейских и экономических принципов, Налоги N 22, Грузия, 2004, с. 53 – 56.

154. Мартиросян А., Галстян А., Республика Армения: Социально – экономические реалии переходного периода // Финансы N 2, Грузия, 2005, с. 82 – 86.
155. Мартиросян А., Интеграция основных направлений научной мысли: Институционализм – эволюционные предпосылки и перспективы развития экономической науки // “Россия в глобализирующейся мировой экономике” Материалы международной научно-практической конференции, Ростов-на-Дону, 18 – 20 мая 2006 г. / Под. ред. Осипова Ю. М., Алешина В. А., Архипова А. Ю., Овчинникова В. Н. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. Ун-та, 2006, с. 383 – 391. [235]
156. Мартиросян А., Институциональная основа маржиналистской теории поведения потребителя // Российский Государственный Социальный Университет. Математические методы и приложения. Труды двадцатых математических чтений РГСУ (27 – 31 января 2011 года), Москва, 2011, с. 277 – 285. [218]
157. Мартиросян А., Интерпретация человеческой сущности и закономерностей в экономической науке // Экономика. Управление. Право. 1 (13) Часть 1, Январь Москва, 2011 г., с. 23 – 26. [58, 287]
158. Мартиросян А., Психологическое воздействие и роль рекламы на формирование выбора и линии поведения потребителя // Вестник МАНЭБ, Том 12, N 4, Санкт-Петербург, Подготовлен Армянским отделением МАНЭБ, Ереван, 2007, с. 113 – 117.
159. Марцинковская Т., История психологии: Учеб. Пособие, 4-е изд., Москва: Издательский центр “Академия”, 2004. [70]
160. Маслоу А., Мотивация и личность, СПб.: Питер, 2003. [13, 75]
161. Маслоу А., Дальние пределы человеческой психики, Санкт-Петербург, Евразия, 1999. [13, 36, 57, 72]
162. Милл Дж., Основы политической экономики, Москва, Прогресс, 1980.
163. Мор Т., Золотая книга столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии, Москва: Наука, 1978.
164. Московичи С., Век Толп. Исторический трактат по психологии масс / Пер. с фр., СПб: Академический Проект, 2011. [28, 36, 57, 72]

165. Мюрдаль Г., Современные проблемы “третьего мира”. Москва, Прогресс. 1972. [344]
166. Нерсисянц В., Общая теория право и государство. М., ИНФРА-М, 1999.
167. Никитин А., Экономическая психология. Пермь. Изд. Перм. гос. ун-т, 2009. [26]
168. Нуреев Р., Курс микроэкономики, Учебник для вузов. 2-е изд., изм. – Москва: Норма, 2006. [170, 214, 215, 313, 314]
169. Нуреев Р., Экономика развития: Модели становления рыночной экономики, Москва, ИНФРА-М, 2001. [86, 87, 114, 115, 144, 145, 345]
170. Нуреев Р., Очерки по истории институционализма, Ростов-на-Дону, “Содействие – XXI век”; 2010.
171. Орнатский И., Экономическая дипломатия, Москва: “Международные отношения”, 1980.
172. Печерский С., Беляева А., Теория игр для экономистов, Вводный курс. Учебное пособие, Санкт-Петербург, Изд. Европейского Университета, 2001.
173. Платон, Государство, Сочинения в 3 томах. Том 3, Академия наук СССР, Институт Философии, Издательство Социально-экономической литературы. Москва, Мысль, 1971, с. 89 – 454. [38, 39, 40, 208]
174. Поляк Г., Марков А., История мировой экономики: Учебник для вузов, Москва, Юнити-Дана, 2011. [4]
175. Посыпанова О., Экономическая психология: Психологические аспекты поведения потребителей. Калуга, Издательство КГУ им. К. Э. Циолковского, 2012. [4]
176. Радаев В., Добрякова М., Анализ рынков в современной экономической социологии, 2-е изд., М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. [335]
177. Радищев А. Н., Избранные философские и общественно-политические произведения. [К 150-летию со дня смерти. 1802—1952] / Под общ. ред. и со вступит. статьей И. Я. Щипанова. — М.: Госполитиздат, 1952. [211]
178. Райзберг Б., Психологическая экономика, Москва, ИНФРА-М, 2005. [27, 207, 262]

179. Рикардо Д., Сочинения, Москва, Госполитиздат, 1955. [126]
180. Робинсон Дж., Экономическая теория несовершенной конкуренции. Москва, Прогресс, 1986. [200]
181. Саймон Г., Рациональность как процесс и продукт мышления // THESIS, Вып. 3, 1993. [73]
182. Сакайя Т., Стоимость, создаваемая знаниями, или История будущего // Новая индустриальная волна на Западе: Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева, Москва, Academia, 1999.
183. Самуэльсон П., Основания экономического анализа / Пер. с англ., Санкт Петербург: Экономическая школа, 2002. [78]
184. Самыгин С., Столяренко Л., Психология управления, Ростов н/Д.: Феникс, 1997.
185. Сандомирский М., Психология коммерции: Учеб. пособие, Издательский центр "Академия", 2006. [244, 262]
186. Селигмен Б., Основные течения современной экономической мысли. Москва: Прогресс, 1968. [256]
187. Сен А., Развитие как свобода / Пер. с англ., под ред. Р. Нуреева, Москва: Новое издательство, 2004. [84, 85]
188. Смит А., Исследование о природе и причинах богатства народов, Москва, Соцэкгиз, 1962. [126]
189. Смит А., Теория нравственных чувств, или Опыт исследования законов, управляющих суждениями, естественно составляемых нами сначала о поступках прочих людей, а затем и о своих собственных. Москва: Республика, 1997. [48]
190. Сото де Э., Иной путь. Невидимая революция в третьем мире, "Catallaxy", 1995. [346, 347]
191. Сисмонди Ж., Новые начала политической экономии, т. 1, Москва, Соцэкгиз, 1935. [148]
192. Тамбовцев В., Теории Институциональных изменений, Москва: Проспект, 2016. [164]
193. Тарасевич Л., Гребенников П., Леусский А., Микроэкономика: 4-е изд., испр. и доп. - М.: Юрайт Издат, 2006. [301]

194. Титова Н., История экономических учений, Москва, Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997.
195. Трайндл А., Нейромаркетинг: Визуализация эмоций, Москва, Альпина Паблишер, 2009. [105, 247]
196. Федеральная служба государственной статистики (Ростат); Система таблиц “Затраты-выпуск” России за 2003 год; Статистический сборник, Москва, 2006.
197. Фенько А., Люди и деньги: Очерки психологии потребления. Москва, НФ «Класс», 2005. [4]
198. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. 4-е изд.-М.: Политиздат, 1981.
199. Фридмен М., Количественная теория денег, Москва, Эльф пресс, 1996.
200. Фридман М., Капитализм и свобода / Пер. с англ., Москва: Новое издательство, 2006. [185]
201. Фролова Т. А., История экономических учений: конспект лекций. Таганрог: ТРТУ, 2004. [186]
202. Фром Э., Бегство от свободы, Минск, Харвест 2003. [36, 57]
203. Фром Э., Человек для себя, Минск, Харвест, 2003. [57]
204. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Основные положения, исследования и применение: Учеб. пос. Спб.; Москва, 1997. [75]
205. Чеканский А., Н. Фролова, Микроэкономика /Промежуточный уровень/, МГУ им. М. В. Ломоносова, Москва, ИНФРА – М, 2005. [248, 292, 293, 300]
206. Чернявский А., Информация как основа рационального выбора в экономике // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства, выпуск N 2, Москва, 2011. [78]
207. Рациональность действий и поведения экономического субъекта в контексте современной теории постнеклассической рациональности; Теория рационального выбора, Швери Р. // Вопросы экономики. 1997. № 3. С. 25 – 34. [137]
208. Швырев В., Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность. Москва, Прогресс-Традиция, 2003. [137]
209. Шлендера П., Кокина Ю., Экономика труда. Москва: Юристъ, 2002. [179]

210. Шумпетер Й., История экономического анализа, в 3 томах / Пер. с англ. под ред. В. Автономова, Санкт-Петербург “Экономическая Школа”, С-ПГУЭиФ, 2004. [14, 15, 29, 45, 80, 161, 162, 356, 246]
211. Шумпетер Й., Теория экономического развития. Москва, Прогресс, 1982. [29, 80]
212. Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена / Пер. с англ., Москва, ИНФРА-М, 2004. [261]
213. Юрьева Т., Социальная экономика. Москва, Дрофа, 2001. [213]
214. Ядгаров Я., История экономических учений. Изд. 4-е, перераб. и доп. – Москва: ИНФРА – М, 2000. [185]
215. Ярощевский М., История Психологии. Москва, Мысль, 1985. [234]
216. Angner E., A Course in Behavioral Economics, New York, Palgrave Macmillan 2012.
217. Akerlof G., Shiller R., Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism. Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2009.
218. Brue S., The Evolution of Economic Thought, The Dryden Press, 5th edn, 1994. [356]
219. Buniatyan M., Ghukasyan G., A. Martirosyan, Market Supply And Demand Spiral Curves According to the Institutional Theory of Economic Development. International Academy of Sciences and Higher Education, London, Great Britian. International Scientific Analytical Project. “Solution of a Social Requirements and Objective Reality Issues in Economic and Juridical Sciences”. Materials digest of the XXXIV International Research and Practice Conference and the III stage of the Championship in jurisprudence, economic sciences and management. (London, October 11 – October 16, 2012). Published by IASHE London 2013, p 120 – 122. [293, 304]
220. Casio W., Aguinis H., Applied Psychology in Human Resource Management, London, Pearson EL, 2014.
221. Choices, Values and Frames / Edited by Daniel Kahneman, Amos Tversky. Business Research for Decision Making, Boston, PWS – Kent Publishing Company, 1991. [262]

222. Choices, Values and Frames, Edited by Daniel Kahneman, Amos Tversky, UK, Cambridge University Press, 2003. [66]
223. Cialdini R., Influence Science and Practice. New York, Boston, Pearson Education Inc., 2009.
224. Constructing Knowledge Societies: New Challenges for Tertiary Education. The World Bank, Washington, D.C., 2002. [118]
225. Dawis D., Cosenza R., Business Research for Decision Making, Boston, PWS – Kent Publishing Company, 1991.
226. Economics and Psychology / Edited by Bruno F., Stutzer A., London, Mit Press, 2007.
227. Friedman M., A Theory of the Consumption Function, USA, Princeton University Press, 1957. [196, 197]
228. Gillis M., D. Perkins, M. Roemer, D. Snodgrass, Economics of Development, 4-th Edition, New York, 1996. [345]
229. Gneezy U., List J., The Why Axis: Hidden Motives and the Undiscovered Economics of Everyday, New York, Public Affairs TM, 2013.
230. Gross E., Work and science. N. Y., Crowell, 1958.
231. Homo institutus. Человек институциональный / Под ред. О. В. Ивашкова, Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2005. [22]
232. IMF Working Paper, Strategy, Policy, and Review Department. Classifications of Countries Based on Their Level of Development: How it is Done and How it Could be Done, Lyng Nielsen, WP/11/31, 2011 International Monetary Fund.
233. Judgment under uncertainty: Heuristics and biases / Edited by D. Kahneman, P. Slovic, A. Tversky, Cambridge University Press, 2001. [249]
234. Kahneman D., Thinking, Fast and Slow. New York, Farrar Straus and Giroux, 2011.
235. Katona G., Psychological Economics, N.Y., Elsevier Science LTD, 1975. [11, 227]
236. Leibenstein Harvey, Economic Backwardness and Economic Growth. Studies in the Theory of Economic Development. New York, 1957. [83]
237. Leontief W., Input – Output Economics, Second Edition, USA, New York, Oxford University Press, 1986. [350]

238. Mayo E., *The Social Problems of an Industrial Civilization*. London: Routledge and Kegan Paul, 1949.
239. Miller R., Blair P., *Input – Output Analysis, Foundations and Extensions*, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 2009.
240. Mirowski Ph., *Physics and the “Marginalist Revolution”*, in *Against Mechanism // Cambridge Journal Of Economics*. N 8, 1984, p. 368 – 379. [214, 254]
241. Myers D., *Psychology in Modules*, New York, WP, 2013.
242. Myrdal G., *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations*, New York, W & N 1968. [341]
243. Nurkse R., *Problems of Capital Formation in Under Development Countries*, Oxford, OUP, 1955. [83]
244. Parker Ph., *Physioeconomics. The Basis for Long-Run Economic Growth*, The MIT Press, 2000. [71]
245. Polanyi K., *Aristotle Discovers the Economy // Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*. Glencoe: Free Press, 1957. [43]
246. Richard T. Froyen, University Of North Carolina at Chapel Hill, *Macroeconomics, Theories and Policies*, New Jersey 1999. [202]
247. Robert J. Shiller, *Irrational Exuberance*, Second Edition, Revised and Updated, Broadway Books, New-York 2005.
248. Rostow W., *Politics and the Stages of Growth*. Cambridge. The University Press. 1971.
249. Sargent T., Wallace N., *Rational Expectations And The Theory Of Economic Policy*, Minneapolis, UMP, 1986.
250. Schein E., *Organizational Culture and Leadership*. San Francisco, JBW Print, 2010.
251. Schumpeter J., *History of Economic Analysis*, New York, 1954. [192]
252. Staley Ch., *A History of Economic Thought: From Aristotle to Arrow*, Blackwell, 1992. [356]
253. Tracy B., *The Psychology of Selling*, Dallas, Thomas Nelson, 2004.
254. Wendel S., *Designing for Behavior Change*, N. Y., O’Reilly Media Inc., 2014.

255. Yeghiazaryan M., Martirosyan A., Theoretical Basis of the Institutional Explanation of the Consumption Function, International Academy Of Sciences and Higher Education, London, Great Britain. International Scientific Analytical Project. Solution of a Social Requirements and Objective Reality Issues in Economic and Juridical Sciences. Materials digest of the XXXIV International Research and Practice Conference and the III stage of the Championship in jurisprudence, economic sciences and management (London, October 11 – October 16, 2012). Published by IASHE London 2013, p 67 – 69. [203]
256. Yeghiazaryan M., Martirosyan A., The Institutional Bases of Economic Development of the Third World Countries, Konferencji. Rozwoj Nauk Humanistycznych Materiały Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej, Poznan, 2012 Y 31 st 27.02.2012 – 29.02.2012, p. 44 – 48. [287, 349]
257. Yeghiazaryan M., Martirosyan A., Specific features of accumulation and reproduction of human capital in the republic of Armenia. Informatization of Society: Socio-Economic, Socio-Cultural And International Aspects. Materials of the IV international scientific conference on January 15 – 16, 2014, Prague, p. 22 – 26.
258. Yeghiazaryan M., Martirosyan A., Socio-Economic Aspects of the Health Care System Development in the Republic of Armenia. Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. Scientific Journal. N I, 2014 (January-February), Volume 2, p. 129 – 133.
259. Zweig F., Economic Ideas: A Study of Historical Perspectives, N. Y., Prentice Hall, 1950. [356]
260. <http://armstat.am> (Ազգային վիճակագրության ծառայության պաշտոնական կայք)
261. <http://economics.wideworld.ru> (Ուրալի պետական տեխնիկական համալսարանի տնտեսագիտական գրականության կայք)
262. <http://ek-lit.narod.ru> (Տնտեսագիտական գրականության գրադարանի կայք)
263. <http://filosof.historic.ru> (Փիլիսոփայության էլեկտրոնային գրադարանի կայք)
264. <http://gallery.economicus.ru> (Տնտեսագիտական գրականության գիտական տեղեկատվական կայք)

265. <http://government.ru> (ՌԴ կառավարության պաշտոնական կայք)
266. <http://gtmarket.ru> (Հումանիտար տեխնոլոգիաների կենտրոնի տեղեկատվական-վերլուծական կայք)
267. www.isea.ru (Տնտեսագիտության և իրավունքի Բայկալի պետական համալսարանի պաշտոնական կայք)
268. <http://mipt.ru> (Մոսկվայի ֆիզիկա-տեխնիկական պետական ինստիտուտի պաշտոնական կայք)
269. <http://postnauka.ru> (Գիտական հոդվածների, ուղղությունների, տեղեկատվության տարածման էլեկտրոնային հարթակ)
270. <http://princeton.edu> (Պրինսթոնի համալսարանի պաշտոնական կայք)
271. www.psyjournals.ru (Հոգեբանական գիտական ամսագրերի և գրականության կայք)
272. <http://rbc.ru> (Գործնական տեղեկատվական էլեկտրոնային հարթակ)
273. <http://royallib.com> (Էլեկտրոնային գրքերի և գրականության կայք)
274. <http://uchebnikonline.ru> (Հասարակագիտական և բնագիտական դասագրքերի էլեկտրոնային գրադարան)
275. <http://usib.ru> (Ուրալ-սիբիրյան բիզնես ինստիտուտի պաշտոնական կայք)
276. <http://worldbank.org> (Համաշխարհային Բանկի պաշտոնական կայք)]
277. <https://www.cba.am> (ՀՀ Կենտրոնական բանկի պաշտոնական կայք)
278. <http://www.businessdictionary.com> (Գործարար գրականության էլեկտրոնային բառարանի կայք)
279. <http://www.eclib.ru> (Տնտեսագիտական գրականության էլեկտրոնային գրադարանի կայք)
280. <http://www.econ.ohio-state.edu> (Օհիոյի պետական համալսարանի պաշտոնական կայք)
281. <http://economy.gov.ru/minec/main> (ՌԴ տնտեսական զարգացման նախարարության պաշտոնական կայք)
282. <http://www.economy.kz> (Ղազախստանի տնտեսական հետազոտությունների ինստիտուտի պաշտոնական կայք)

283. <http://www.gks.ru> (ՌԴ պետական վիճակագրության ծառայության պաշտոնական կայք)
284. <http://www.glazev.ru> (ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի տնտեսական անվտանգության հարցերով խորհրդական, Ռուսաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի ակադեմիայի ակադեմիկոս, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Ս. Գլազևի պաշտոնական կայք)
285. <http://www.globalinnovationindex.org> (Գլոբալ նորարարությունների (գործակցի) հաշվարկման գիտական, տեղեկատվական կայք)
286. <http://www.grandars.ru> (Տնտեսագիտական հանրագիտարանի կայք)
287. <http://www.honda.ru> (Հոնդա ընկերության Ռուսաստանի պաշտոնական կայք)
288. <http://www.hse.ru> (ՌԴ Տնտեսագիտության բարձրագույն դպրոցի պաշտոնական կայք)
289. <http://www.iea.ru> (ՌԴ Տնտեսագիտական վերլուծությունների կայք)
290. <http://www.mfa.am> (ՀՀ Արտաքին նախարարության պաշտոնական կայք)
291. <http://www.mineconomy.am> (ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարության պաշտոնական կայք)
292. <http://www.minenergy.am> (ՀՀ Էներգետիկայի և բնական պաշարների նախարարության պաշտոնական կայք)
293. <http://www.minfin.am> (ՀՀ Ֆինանսների նախարարության պաշտոնական կայք)
294. <http://www.monographies.ru> (Բնագիտության ոլորտական ակադեմիայի մենագրությունների, գիտական հոդվածների հրատարակման կայք)
295. <http://www.nissan.ru> (Ռուսաստանում Նիսան ընկերության պաշտոնական կայք)
296. <http://www.nobelprize.org> (Նոբելյան մրցանակների տրամադրման պաշտոնական կայք)
297. <http://www.rae.ru> (Ռուսաստանի բնագիտական ակադեմիայի կայք)
298. <http://www.renault.ru> (Ռուսաստանում Ռենո ընկերության պաշտոնական կայք)
299. <http://www.toyota.ru> (Ռուսաստանում Տոյոտա ընկերության պաշտոնական կայք)
300. <http://www.statinfo.biz> (Երկրների, շուկաների, խոշոր կազմակերպությունների տնտեսական վիճակագրության էլեկտրոնային հարթակ)

301. <http://www.undp.org> (Միացյալ ազգերի զարգացման ծրագրի պաշտոնական կայք)
302. <http://www.vestifinance.ru> (Համառուսական պետական հեռուստատեսային և ռադիո ընկերության ֆինանսական տեղեկությունների տրամադրման պաշտոնական կայք)
303. <http://www.vopreco.ru> (Տնտեսագիտության հարցեր ամսագրի պաշտոնական կայք)

Հավելված 1. Զարգացած և անցումային տնտեսությամբ երկրների ՄԱԿ-ի դասակարգման առանձնահատկությունները:

Տեսագործնական վերլուծությունների հիման վրա Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության կողմից ներկայացվում է Մարդկային Զարգացման Ինդեքսը: Վերջինս հաշվարկվում է բոլոր երկրների բազային ցուցանիշների, վիճակագրական տվյալների վերլուծության համադրելի մեթոդաբանությամբ: Բազային ցուցանիշներից յուրաքանչյուրը բնութագրում է մարդկային զարգացման մի ուղղություն՝ երկարակեցությունը, կրթական մակարդակը և կենսամակարդակը³⁷⁶: Միացյալ Ազգերի Կազմակերպությունը Մարդկային զարգացման ինդեքսն օգտագործվում է, որպես երկրների դասակարգման ցուցանիշ³⁷⁷: Այս տեսական ճշմարտություններից ելնելով՝ տնտեսական համակողմանի վերլուծությունների իրականացման նպատակադրման փոխլրացման սկզբունքով ՄԱԿ-ը տալիս է զարգացած և անցումային տնտեսությամբ երկրների դասակարգումը³⁷⁸:

Զարգացած երկերը ըստ համաշխարհային տնտեսության մեջ ունեցած նշանակության բաժանվում են հետևյալ խմբերի՝

- ❖ Գլխավոր կամ Մեծ ութնյակի երկներ՝ ԱՄՆ, Ճապոնիա, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Իտալիա, Կանադա և 1997 թվականից՝ Ռուսաստան:
- ❖ Տնտեսական և գիտատեխնիկական (զարգացման) բարձր մակարդակ ունեցող Արևմտյան Եվրոպայի 14 երկները: Սրանք ՆԱՏՕ-ի անդամ կամ չեզոք երկրներ են՝ Շվեդիա, Շվեյցարիա, Ավստրիա և այլն:

³⁷⁶ Տե՛ս Մարդկային զարգացման զեկույց 2002 թ.: Ժողովրդավարության խորացումը մասնատված աշխարհում: Նյու Յորք, 2003, էջ 25 – 26:

³⁷⁷ Այն երկրներում, որտեղ

- ❖ մարդկային զարգացման ինդեքսը մեծ է 0.9 միավորից՝ համարվում են առավել զարգացած երկրներ,
- ❖ ինդեքսը 0.8 – 0.9 միավորի միջակայքում է՝ դասվում են զարգացած երկրների շարքին,
- ❖ ինդեքսը 0.5 – 0.799 միջակայքում՝ համարվում են զարգացող երկրներ,
- ❖ ինդեքսը չի գերազանցում 0.5-ի շեմը՝ համարվում են թույլ զարգացող երկրներ:

³⁷⁸ Ըստ ՄԱԿ-ի տնտեսական զարգացման բաղադրիչները, չափանիշները ներկայացնելիս օգտվել ենք Միացյալ ազգերի կազմակերպության պաշտոնական տվյալներից և փորձագետների վերլուծություններից: <http://www.undp.org>, <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/mdg/amilion-voices-the-world-we-want/>, IMF Working Paper, Strategy, Policy, and Review Department. Classifications of Countries Based on Their Level of Development: How it is Done and How it Could be Done, Lynge Nielsen, WP/11/31, 2011 International Monetary Fund.

- ❖ Տնտեսական և գիտատեխնիկական (զարգացման) բարձր մակարդակ ունեցող խաղաղ օվկիանոսյան տարածաշրջանի երկրներ՝ Ավստրալիա և Նոր Զելանդիա:
- ❖ Արևմտյան Ասիայի «վիշապ» կամ «վագր» երկրներ՝ Հարավային Կորեա, Սինգապուր, Թայվան, Հոնգ Կոնգ և այլն:

Ըստ ՄԱԿ-ի դասակարգումների զարգացող երկրները բաժանվում են երեք խմբի՝ արագ զարգացող, նավթ չարտահանող զարգացող երկրներ և Նավթ Արտահանող երկրների Կազմակերպության (The Organization of the Petroleum Exporting Countries /OPEC/) անդամ պետություններ³⁷⁹: Միացյալ Ազգերի Կազմակերպությունը կողմից տնտեսական վերլուծությունների նպատակից ելնելով, զարգացող երկրները տարանջատում է.

- Զուտ վարկատու երկրներ՝ Բրունեյ, Քաթար, Քուվեյթ, Լիբիա, Օման, Սաուդյան Արաբիա:

Զուտ վարկառու երկրներ՝ մյուս բոլոր զարգացող երկրները:

Բացի այս՝ զարգացող երկրները կարող են տարանջատվել՝

- Էներգետիկ ռեսուրսներ արտահանող երկրների՝ Ալժիր, Անգոլա, Բահրեյն, Վենեսուելա, Վիետնամ, Եգիպտոս, Գաբոն, Ինդոնեզիա, Իրան, Իրաք, Կամերուն, Կոլումբիա, Կոնգո, Քուվեյթ, Լիբիա, Մեքսիկա, Նիգերիա, Օման, Սաուդյան Արաբիան, Սիրիան, Տրինիդադ և Տոբագո, Էկվադոր,
- Էներգակիրներ ներմուծող երկրների՝ մյուս բոլոր զարգացող երկրները:

Միացյալ Ազգերի կազմակերպության իրականացրած վերլուծություններում առանձնացվում են թույլ զարգացող երկրները՝ Աֆղանստանը, Անգոլան, Բանգլադեշը, Բուրկինա Ֆասոն, Բուրունդիան, Բուրանդ, Վանուատուն, Թաիթին, Գամբիան, Գվինեան, Զիբուտին, Գվինեա - Բիսաուն, Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետությունը (նախկինում Զաիր), Զամբիան, Եմենը, Կաբո Վերդեն, Կամբոջան, Կիրիբատին, Կոմորոսը, Լաոսը, Լեսոտոն, Լիբերիան, Մադագասկարը, Մավրիտանիան, Ռուանդան, Սամոան, Սոմալին,

³⁷⁹ Զարգացող երկրների թվին են դասվում այն պետությունները, որոնք ունեն ժողովրդավարության, ազատ շուկայական տնտեսության, արդյունաբերականացման, սոցիալական ծրագրերի և մարդու իրավունքների պաշտպանության ցածր մակարդակ: Սակայն այս բաղադրիչների առնչությամբ միջազգային կառույցների գնահատականները կարող են միմյանցից էապես տարբերվել:

Սուդանը, Սիերա Լեոնեն, Տոգոն, Տուվալուն, Ուգանդան, Կենտրոնական Աֆրիկյան Հանրապետությունը, Չադը, Հասարակածային Գվինեան, Եթովպիան և այլն:

Խորհրդային միության փլուզումից ՄԱԿ-ը այս դասակարգման շրջանակներում ավելացրեց ևս մեկ դաս՝ անցումային տնտեսություն ունեցող երկրներ, որում ներառված են նախկին սոցիալիստական երկրները:

Բացի դրանից՝ Համաշխարհային Բանկը ևս տարանջատում է տնտեսական զարգացման բաղադրիչները, ըստ այդմ ներկայացնելով երկրների դասակարգման յուրատեսակ համակարգ³⁸⁰:

Համաշխարհային Բանկը սահմանում է տնտեսական զարգացման հետևյալ հիմնական բաղադրիչները.

Երկրները տարանջատվում են ըստ մեկ շնչին բաժին ընկնող եկամտի մեծության.

- Մեկ շնչին ընկնող ազգային եկամտի մեծության:
- Ցածր եկամուտ ունեցող երկրներ՝ մեկ շնչին բաժին ընկնող տարեկան եկամուտը 1 035 ԱՄՆ դոլար և պակաս / 36 երկիր /:
- Միջինից ցածր եկամուտ ունեցող երկրներ՝ մեկ շնչին բաժին ընկնող տարեկան եկամուտը 1 036 – 4 085 ԱՄՆ դոլար / 48 երկիր /:
- Միջինից բարձր եկամուտ ունեցող երկրներ՝ մեկ շնչին բաժին ընկնող տարեկան եկամուտը 4 086 – 12 615 ԱՄՆ դոլար / 55 երկիր /:
- Բարձր եկամուտ ունեցող երկրներ՝ մեկ շնչին բաժին ընկնող տարեկան եկամուտը՝ 12 616 ԱՄՆ դոլար և ավելի / 75 երկիր /:
- ✓ Համաշխարհային Բանկը զարգացած երկրների շարքում առանձին նշում է Տնտեսական Համագործակցության և Զարգացման Կազմակերպության (Organisation for Economic Cooperation and Development) անդամ պետությունները:

³⁸⁰ Ըստ Համաշխարհային Բանկի՝ տնտեսական զարգացման բաղադրիչները, չափանիշները ներկայացնելիս օգտվել ենք ՀԲ-ի պաշտոնական տվյալներից և փորձագետների վերլուծություններից: <http://www.worldbank.org/documents>, <http://www.openknowledge.worldbank.org>, IMF Working Paper, Strategy, Policy, and Review Department. Classifications of Countries Based on Their Level of Development: How it is Done and How it Could be Done, Lyng Nielsen, WP/11/31, 2011 International Monetary Fund.

- ✓ Քանի որ Համաշխարհային Բանկը հիմնականում զարգացող երկրներին տրամադրում է վարկային գծեր, ապա երկրները ըստ արտաքին պարտքի մեծության տարանջատում է հետևյալ խմբերի՝
 - արտաքին պարտքի բարձր մակարդակ ունեցող երկրներ,
 - արտաքին պարտքի միջին մակարդակ ունեցող երկրներ,
 - արտաքին պարտքի ցածր մակարդակ ունեցող երկրներ:

Արտաքին պարտքի բարձր մակարդակը նշանակում է, որ երկիրը գերազանցել է հետևյալ կրիտիկական ցուցանիշները՝

- ❖ Արտաքին պարտքը գերազանցում է ՀՆԱ-ի 80 տոկոսը,
- ❖ Արտաքին պարտքի սպասարկման ընթացիկ մեծությունը գերազանցում է արտահանման ծավալները առավել քան 220 տոկոսով:
- ✓ Համաշխարհային բանկի անդամ չհանդիսացող երկրների համար, ըստ արտաքին պարտքի, դասակարգումը այլ կերպ է իրականացվում՝ երկիրը գերազանցել է հետևյալ կրիտիկական ցուցանիշները.
 - Արտաքին պարտքը գերազանցում է համախառը ներքին արդյունքի 50 տոկոսը:
 - Արտաքին պարտքի մեծության հարաբերակցությունը արտահանմանը գերազանցում է 275 տոկոսը:
 - Արտաքին պարտքի սպասարկման ընթացիկ մեծությունը գերազանցում է արտահանման ծավալները առավել քան 30 տոկոսով:

Հավելված 2. Երկրների բարգավաճման ինդեքսը 2010 – 2016 թվականներին՝ ըստ Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամի, Համաշխարհային Բանկի և «Լեզատում» միջազգային գիտահետազոտական ինստիտուտի տվյալների (№1 – №8 ցուցանիշները մեկնաբանված են աշխատանքի 1.3 գլխում):

Հ./Հ.	Ե Ր Կ Ի Ր	№ 1	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5	№ 6	№ 7	№ 8
1.	Նորվեգիա	1	6	12	4	5	6	2	1
2.	Շվեյցարիա	2	4	1	27	3	11	15	8
3.	Կանադա	4	16	8	3	11	7	1	6
4.	Շվեդիա	6	1	4	14	12	3	4	10
5.	Նոր Զելանդիա	17	15	2	1	20	15	5	2
6.	Դանիա	23	2	3	18	14	8	9	3
7.	Ավստրալիա	10	11	7	2	17	16	3	4
8.	Ֆինլանդիա	26	3	5	6	16	4	17	7
9.	Նիդեռլանդներ	20	8	10	12	7	17	14	5
10.	Լյուքսեմբուրգ	14	5	6	46	1	10	7	17
11.	ԱՄՆ	24	13	11	5	2	31	16	9
12.	Իռլանդիա	33	14	14	11	15	5	8	11
13.	Իսլանդիա	41	7	18	13	13	2	6	13
14.	Գերմանիա	9	18	17	15	4	21	12	15
15.	Ավստրիա	15	17	15	17	9	14	19	14

16.	Միացյալ Թագավորություն	28	9	9	30	19	22	13	12
17.	Բելգիա	25	24	16	16	10	20	18	21
18.	Սինգապուր	3	12	13	37	18	13	53	34
19.	Հոնգ Կոնգ	18	10	23	43	30	1	24	28
20.	Ֆրանսիա	22	21	19	19	8	30	21	42
21.	Ճապոնիա	5	25	21	21	6	25	48	23
22.	Թայվան	16	22	33	10	25	9	31	30
23.	Իսպանիա	44	29	26	8	24	27	23	27
24.	Սլովենիա	53	23	30	9	26	12	25	37
25.	Մալթա	37	19	20	45	34	29	22	20
26.	Հարավային Կորեա	19	20	31	7	21	18	64	66
27.	Պորտուգալիա	63	31	37	33	29	19	20	43
28.	Արաբական Միացյալ Էմիրություններ	13	26	36	39	35	24	54	48
29.	Չեխիա	38	27	35	24	27	23	50	46
30.	Ուրուգվայ	42	53	29	51	40	28	10	52
31.	Կոստա-Ռիկա	40	44	32	53	48	46	11	44
32.	Իտալիա	52	39	40	36	22	39	38	29
33.	Քուվեյթ	11	33	42	56	37	33	49	58
34.	Լեհաստան	49	42	39	38	32	26	55	31
35.	Չիլի	30	38	24	59	49	37	27	67

36.	Էստոնիա	65	28	25	35	41	35	71	40
37.	Կիպրոս	57	30	22	32	31	51	46	86
38.	Սլովակիա	67	36	43	23	28	36	75	47
39.	Իսրայել	29	32	27	25	33	113	112	19
40.	Պանամա	31	35	61	61	51	48	35	41
41.	Հունգարիա	83	52	38	22	38	32	68	71
42.	Տրինիդադ և Տոբագո	64	34	46	76	58	42	29	78
43.	Լիտվա	94	40	45	28	43	34	101	54
44.	Մալազիա	8	45	34	40	53	64	110	80
45.	Արգենտինա	58	57	92	47	42	52	32	57
46.	Բրազիլիա	32	49	59	77	62	82	26	69
47.	Ղազախստան	45	55	97	41	60	66	52	22
48.	Լատվիա	73	37	41	29	45	45	96	93
49.	Բուլղարիա	88	43	71	49	47	40	57	87
50.	Սաուդյան Արաբիա	21	46	55	50	46	84	131	26
51.	Չինաստան	7	66	65	54	68	92	111	25
52.	Թաիլանդ	12	62	57	71	59	96	129	16
53.	Խորվաթիա	79	51	51	52	36	38	93	116
54.	Հունաստան	80	48	52	34	23	43	134	107
55.	Ռումինիա	82	50	67	48	63	47	66	114

56.	Ջամայկա	124	56	63	85	74	58	30	59
57.	Մոնղոլիա	102	60	78	55	93	44	74	38
58.	Բելառուս	114	67	124	20	39	50	104	24
59.	Մեքսիկա	27	73	66	82	52	104	81	76
60.	Շրի Լանկա	74	88	48	44	76	121	60	35
61.	Ռուսաստան	50	47	115	26	44	98	114	62
62.	Վիետնամ	43	68	64	87	79	53	88	92
63.	Ուզբեկստան	71	92	119	66	65	63	78	18
64.	Ուկրաինա	72	61	121	31	86	55	107	36
65.	Բելիզ	66	74	72	94	64	71	58	55
66.	Ֆիլիպիններ	39	79	56	73	98	112	44	61
67.	Կոլումբիա	47	63	60	80	80	130	51	53
68.	Պարագվայ	34	94	109	99	88	73	33	45
69.	Ինդոնեզիա	35	87	77	83	94	70	105	32
70.	Դոմինիկյան Հանրապետություն	76	76	90	90	89	97	36	60
71.	Մոնտենեգրո	126	59	68	72	50	41	97	121
72.	Բոստվանա	96	69	28	92	104	68	41	109
73.	Նիկարագուա	56	107	95	88	85	74	43	82
74.	Էկվադոր	54	78	101	69	82	105	45	115

75.	Պերու	48	77	79	81	84	91	70	113
76.	Սերբիա	127	82	82	62	54	69	72	102
77.	Հարավային Աֆրիկա	85	41	53	91	105	106	82	65
78.	Վենեսուելա	60	89	127	58	69	110	84	68
79.	Մակեդոնիա	119	65	74	75	56	72	90	106
80.	Ղրղզստան	89	84	117	68	73	89	106	33
81.	Ադրբեջան	55	70	110	79	91	78	109	79
82.	Մարրոկո	36	81	69	107	78	94	94	90
83.	Ալբանիա	98	80	91	70	57	49	108	126
84.	Վրաստան	99	72	44	67	92	60	73	138
85.	Սալվադոր	69	90	73	95	83	83	85	100
86.	Բոլիվիա	46	98	98	86	102	95	34	105
87.	Թուրքիա	70	54	50	89	55	99	130	128
88.	Հորդանան	110	64	58	64	66	77	136	108
89.	Մոլդովա	125	71	99	60	81	75	115	91
90.	Գվատեմալա	68	85	85	102	99	100	76	75
91.	Թունիս	86	58	86	84	70	56	122	137
92.	Լատու	51	102	80	103	113	62	80	77
93.	Նամիբիա	97	96	47	100	115	85	39	99

94.	Տաջիկստան	100	108	111	65	96	57	113	70
95.	Հայաստան	116	75	89	42	87	65	117	129
96.	Հոնդուրաս	90	99	107	93	77	79	89	103
97.	Բոսնիա և Հերցեգովինա	117	91	113	78	61	61	127	104
98.	Լիբանան	93	83	104	63	72	87	124	125
99.	Ալժիր	61	95	103	74	71	108	132	96
100.	Գանա	123	101	62	109	100	67	79	112
101.	Իրան	91	93	120	57	67	123	126	120
102.	Նեպալ	92	111	100	104	97	101	77	95
103.	Բանգլադեշ	77	106	88	101	95	109	65	132
104.	Սենեգալ	95	117	83	121	108	88	42	94
105.	Ռուանդա	108	103	49	111	103	86	99	127
106.	Հնդկաստան	62	104	54	97	109	120	100	133
107.	Զամբիա	103	110	87	110	134	117	59	56
108.	Եգիպտոս	101	86	105	98	75	116	142	89
109.	Նիգեր	84	139	81	139	111	76	47	85
110.	Կամբոջա	78	105	75	106	107	90	118	135
111.	Մալի	121	125	112	140	122	59	61	39
112.	Բուրկինա Ֆասո	109	124	84	130	125	81	40	98

113.	Բենին	132	131	76	118	112	54	28	140
114.	Ուգանդա	105	112	106	117	126	134	91	51
115.	Կամերուն	87	116	128	112	124	103	92	111
116.	Քենիա	133	97	108	115	117	127	98	73
117.	Տանզանիա	111	121	102	119	123	115	116	49
118.	Կոնգո	59	120	132	108	127	102	87	134
119.	Մալավի	134	128	70	116	106	114	95	101
120.	Ջիբութի	130	134	93	131	116	80	102	88
121.	Մոզամբիկ	106	115	94	127	135	111	63	117
122.	Սիրիա	129	119	96	96	90	137	133	124
123.	Նիգերիա	112	113	129	126	121	135	103	63
124.	Հիմբաբվե	120	122	141	105	120	133	120	72
125.	Մավրիտանիա	136	118	130	128	118	93	125	81
126.	Եթովպիա	122	135	118	122	130	128	69	122
127.	Լիբերիա	141	129	126	135	137	124	62	74
128.	Սուդան	113	109	134	125	119	138	139	50
129.	Իրաք	75	130	137	113	101	132	141	110
130.	Կոտ դի Վուար	81	127	135	138	133	131	37	136
131.	Պակիստան	107	100	123	124	110	140	135	130

132.	Անգոլա	115	126	133	129	131	129	137	97
133.	Հաիթի	142	138	140	114	136	118	138	64
134.	Գվինեա	138	137	136	134	132	119	83	131
135.	Եմեն	131	123	131	133	114	126	140	119
136.	Տոգո	139	132	125	120	128	107	86	142
137.	Բուրունդի	140	136	116	123	138	122	119	139
138.	Աֆղանստան	135	114	142	137	129	139	123	123
139.	Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետություն	118	141	138	132	139	142	128	84
140.	Կենտրոնական Աֆրիկյան Հանրապետություն	128	142	122	142	140	136	67	141
141.	Չադ	104	140	139	141	142	141	121	118

Հավելված 3. Երկրների վարկանիշային ցուցակը ըստ սթրեսի և դեպրեսիայի աստիճանի՝ Արժույթի միջազգային հիմնադրամի, Համաշխարհային բանկի, Բլումբերգ միջազգային կազմակերպության տվյալների (2010 – 2016 թթ.)

№	Երկրներ	Ինդեքս	Սպանությունների թիվը 100.000 մարդու հաշվով	Եկամուտների անհավասարությունը /Ջինի գործակիցը/	Կաշառառության ընկալումը հասարակությունում	Գործազրկության մակարդակը	Օդի աղտոտվածությունը, Մ ³ հաշվով	Կյանքի սպասվող տևողությունը
1.	Նիգերիա	70.1	12.2	48.8	27	23.9	123.6	53
2.	Հարավային Աֆրիկա	70	31.8	63.1	43	25.7	51.6	58
3.	Սալվադոր	57.6	69.2	48.3	38	5.7	51.7	72
4.	Մոնղոլիա	55.4	8.7	36.5	36	6.1	279	68
5.	Գվատեմալա	55.1	38.5	55.1	33	4.1	48.2	69
6.	Կոլումբիա	53.6	31.4	58.5	36	10.3	70.9	78
7.	Պակիստան	52.7	7.8	30	27	9.2	197.7	67
8.	Ջամայկա	52.3	40.9	45.5	38	13	47.6	75
9.	Մակեդոնիա	52	1.9	43.2	43	30	70	75
10.	Բոլիվիա	51.5	8.9	53	34	5.4	82	67
11.	Իրան	51.4	3	44.5	28	13.4	124.3	73

12.	Վենեսուելա	51.1	45.1	39	19	7.8	40.8	75
13.	Բոսնիա և Հերցեգովինա	50.2	1.5	36.2	42	27	117.1	76
14.	Հնդկաստան	48.9	3.5	36.8	36	9.9	109	65
15.	Եգիպտոս	46.4	1.2	30.8	32	13.6	138	73
16.	Մեքսիկա	46.3	23.7	48.3	34	4.8	55.2	75
17.	Բրազիլիա	45.3	21	51.9	43	6.	40.1	74
18.	Ֆիլիպիններ	45.2	5.4	43	34	7.	47.3	69
19.	Բանգլադեշ	45	2.7	32.1	26	5.	120	70
20.	Էկվադոր	45	18.2	47.7	32	5.8	34.6	76
21.	Թունիս	44.8	1.1	40	41	16.7	80.5	76
22.	Պանամա	44.3	21.6	51.9	38	4.2	40.5	77
23.	Բուլղարիա	44.2	2	45.3	41	12.4	60.4	74
24.	Պերու	44.2	10.3	48.1	38	6.8	74.5	77
25.	Ինդոնեզիա	43.8	8.1	36.8	32	6.1	54.9	69
26.	Ռուսաստան	43.8	10.2	41.7	28	5.5	32.5	69
27.	Շրի Լանկա	43.4	3.6	49	40	4.9	77	75
28.	Սերբիա	42.7	1.2	27.8	39	23	43.4	74
29.	Չինաստան	42.3	1	47.4	39	4.1	98	76

30.	Հունաստան	41.8	1.5	33	36	27	44.4	81
31.	Արգենտինա	40.1	3.4	44.5	35	7.1	38	76
32..	Թուրքիա	38.5	3.3	40.2	49	9.4	66.3	76
33.	Կոստա - Ռիկա	37.8	10	50.7	54	6.5	27.5	79
34.	Լատվիա	37.5	3.1	35.2	49	13.3	38.8	74
35.	Թաիլանդ	37.1	4.8	40	37	7	41	74
36.	Խորվաթիա	36.1	1.4	32	46	15.2	33.2	77
37.	Հարավային Կորեա	35.9	2.6	41.9	56	3.3	61	69
38.	Լիտվա	35.8	6.6	35.5	54	12	21.4	74
39.	Ռումինիա	35.6	2	33.2	44	7.	42.4	74
40.	Չիլի	34.4	3.7	52.1	72	6.5	61.6	79
41.	Բելառուս	34.1	4.9	27.2	31	6	24	71
42.	Մավրիտոս	33.9	2.5	39	57	8.	11.7	74
43.	Պորտուգալիա	33.8	1.2	38.5	63	18.3	27.9	80
44.	Իսպանիա	33.1	0.8	32	65	27	29.4	82
45.	Սլովակիա	33.1	1.5	26	46	14.3	27.1	76
46.	Լեհաստան	32.8	1.1	34.1	58	11	32.7	76
47.	Ուրուգվայ	32.4	5.9	45.3	72	6.5	39	77

48.	Իտալիա	30.4	0.9	31.9	42	12	36.7	82
49.	Չեխիա	30.3	1.7	31	49	8.1	28.6	78
50.	Հունգարիա	30	1.3	24.7	55	10.5	27.3	75
51.	Իսրայել	28.6	2.1	39.2	60	7.	59	82
52.	Էստոնիա	28.1	5.2	31.3	64	7.8	11.1	76
53.	Կիպրոս	27.3	1.7	29	66	12.1	52.9	81
54.	ԱՄՆ	25.7	4.8	45	73	7.7	18.2	79
55.	Մալթա	25.4	1	27.4	57	6.4	35	80
56.	Սլովենիա	24.6	0.7	23.8	61	9.8	29.9	80
56.	Միացյալ Թագա- վորություն	24.6	1.2	40	74	7.8	23.4	80
58.	Իռլանդիա	24.3	1.2	33.9	69	14.2	15.2	81
59.	Ֆրանսիա	22.8	1.1	32.7	71	11.2	26.9	82
60.	Ճապոնիա	19.9	0.4	37.6	74	4.1	22	83
61.	Բելգիա	19.4	1.7	28	75	8.	26.3	80
62.	Սինգապուր	19.2	0.3	47.8	87	2.	29	82
63.	Ավստրիա	17.1	0.6	26.3	69	4.6	25.5	81
64.	Նիդեռլանդներ	16.9	1.1	30.9	84	6.3	25.7	81
65.	Կանադա	16.6	1.6	32.1	84	7.3	21.1	82

66.	Գերմանիա	16.6	0.8	27	79	5.7	24.5	81
67.	Իսլանդիա	15.4	0.3	28	82	5.	24	82
68.	Ֆինլանդիա	14.9	2.2	26.8	90	8.1	19	81
69.	Դանիա	13.8	0.9	24.8	90	7.6	27.2	79
70.	Ավստրալիա	12.2	1	30.3	85	5.3	13.2	82
71.	Շվեդիա	12.1	1	23	88	8.1	25	82
72.	Շվեյցարիա	9.2	0.7	29.6	86	3.2	22.2	83
73.	Լյուքսեմբուրգ	7.1	2.5	26	80	6.3	17.5	82
74.	Նորվեգիա	5.4	0.6	25	85	3.1	22.0	81

Հավելված 4. Տնտեսական զարգացման սոցիալ-հոգեբանական, քաղաքական, գիտատեխնիկական կողմերը

Հայաստանի Հանրապետությունը միանալով «Եվրասիական տնտեսական միության մասին» 2014 թվականի մայիսի 29-ի պայմանագրին, ինչպես նաև վավերացնելով՝ Մաքսային միության և Միասնական տնտեսական տարածքի իրավապայմանագրային համակարգի ձևավորման շրջանակներում կնքված ու Եվրասիական տնտեսական միության իրավունքի մաս կազմող այլ միջազգային պայմանագրերը՝ հաստատելով իր շահագրգռվածությունը, 2015 թվականի հունվարի 2-ին դարձավ Եվրասիական տնտեսական միության անդամ պետություն:

Այս հարցի վերաբերյալ գիտական, քաղաքական շրջանակներում տեսակետները փեղկվեցին. Մի մասը այս քայլը համարում է ՀՀ տնտեսության կործանման ջանք, մյուսները՝ ՀՀ տնտեսական զարգացմանն ուղղված առաջանցիկ հնարավորություն:

Այս մոտեցումների հենքում, ընկած առաջին հայացքից իրարամերժությամբ հանդերձ, առկա են ընդհանուր եզրեր և փոխլրացմամբ ներկայացված մոտեցումներ:

Հայաստանը մուտք է գործում 182.7 մլն բնակչությամբ միասնական շուկա, հնարավորություն է ստանում արտադրելու և մատչելի գներով (արտոնյալ պայմաններով) վաճառելու ապրանքներ՝ նախատեսված Եվրասիական տնտեսական միության երկրների համար: Եթե իրատեսորեն գնահատենք Հայաստանը ներկայում էական դժվարությունների կարող է հանդիպել Եվրոպական շուկայի համար նախատեսված չափորոշիչներով ապրանքներ արտադրելու դեպքում: Բացի այս անհրաժեշտ է հաշվի առնել ՀՀ տնտեսության շրջափակումը և ընդհանուր սահմանների բացակայության պայմաններում տրանսպորտային ծախքերի «ուռճացումը»: Վերլուծելով հիմնական-գործընկեր երկրների տեսակարար կշիռները Հայաստանի Հանրապետության արտահանման մեջ, կարելի է արձանագրել, որ զարգացող, Ասիական ու ԱՊՀ երկրներին բաժին է ընկնում՝ 53 տոկոսից ավելին: Այս տիրույթում պետք է նկատել, որ ՀՀ արտահանման մեջ Ռուսաստանի տեսակարար կշիռը կազմում է շուրջ 20 տոկոս: Միևնույն ժամանակ, պետք է արձանագրել, որ Եվրասիական տնտեսական միության մյուս երկրներ՝ Բելա-

ռուս, Ղրղզստան, Ղազախստան, արտահանումը կազմում է շուրջ 1 տոկոս: Ներկրման տեսանկյունից ևս գրեթե նույն պատկերն է՝ 55 տոկոսից ավելին ներկրվում են զարգացող երկրներից³⁸¹: (Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ թեև տվյալ պարագայում ներկրվող ապրանքների որակն ավելի բարձր չէ, զարգացած երկրներում արտադրվող մոտակա փոխարինիչների համեմատությամբ, սակայն այդ ապրանքներն ավելի մատչելի են Հայաստանի բնակչության համար, որտեղ աղքատության ցուցանիշը շուրջ 32 տոկոս է կազմում³⁸²): Այս ամենից զատ պետք է հաշվի առնել ինստիտուցիոնալ ընդհանրություններն ու փոխառնչությունները, Ռուսաստանում գտնվող հայկական մեծ սփյուռքի (առավել քան 1.2 միլիոն) առկայությունը, Ռուսաստանից տնտեսական կախվածությունը՝ Ռուսաստանի ներդրումները ՀՀ տնտեսությունում գերազանցում են 5 միլիարդ դոլարի սահմանագիծը, լեռնամետալուրգիայի, էներգետիկ արդյունաբերության շուրջ 80 տոկոսը պատկանում է ռուսական ընկերություններին³⁸³, ներհոսող տրանսֆերտների մեծությունը՝ այն մոտավոր հաշվարկներով տատանվում է 750 – 850 միլիոն դոլարի սահմանագծում և կազմում է ընդհանուր տրանսֆերտների շուրջ 78 տոկոսը³⁸⁴ և արդյունքում քաղաքական որոշման կայացման հիմքերն ավելի պարզ են դառնում: Միաժամանակ, պետք է հաշվի առնել այն, որ զարգացող երկրներ ապրանքների ու ծառայությունների արտահանումը «հավերժական ու միակ» նպատակը լինել չի կարող, քանի որ այն կարող է խաթարել տնտեսական զարգացման ապահովման հենքերը:

Այս առումով անհրաժեշտ է օգտագործել ասիական շուկայում ապրանքների իրացման հնարավորությունները և ստացված շահույթն ուղղել Եվրոպական (չափորոշիչներով) շուկայի համար անհրաժեշտ ապրանքների արտադրությունների ձևավոր-

³⁸¹ <http://armstat.am/file/doc/99493858.pdf>, էջ 472 – 476

³⁸² http://armstat.am/file/article/5.poverty_2015a_2.pdf, էջ 32 – 37:

³⁸³ Мигранян А., Маргарян А., Ткаченко М., Специфика интеграционного сотрудничества Армении со странами ЕАЭС, Постсоветский Материк, научно-аналитический журнал института стран СНГ, № 4(8), Москва 2015, стр. 101.

³⁸⁴ Мигранян А., Маргарян А., Ткаченко М., Специфика интеграционного сотрудничества Армении со странами ЕАЭС, Постсоветский Материк, научно-аналитический журнал института стран СНГ, № 4(8), Москва 2015, стр. 105.

մանը (տիպական կարող է լինել Հնդկաստանի, Հարավային Կորեայի և հատկապես Չինաստանի փորձը):

Եվրասիական երկրներում էժան հումքի ձեռքբերման, ինչպես նաև ազգային արժույթի արժեզրկման շնորհիվ ավելի մարչելիության, շնորհիվ, պետք է ընդլայնել հումքի, օժանդակ նյութերի ներկրումը և զարգացնել վերամշակող արտադրությունը:

Ի հարկե ընդհանուր սահմանների բացակայությունը կարող է նվազեցնել Եվրասիական տնտեսական ինտեգրման սոցիալ-ինստիտուցիոնալ նշանակությունը, սակայն պետք է հաշվի առնել, որ մի շարք (գործընկեր) երկրներ՝ ինչպիսիք են Ռուսաստանը, Չինաստանը, Գերմանիան և այլն, զբաղեցնում են մեծ տեսակարար կշիռ մեր ներկրման և արտահանման կառուցվածքում, ամենևին չունենալով ընդհանուր սահմաններ ՀՀ-ի հետ: Միևնույն ժամանակ Եվրոպական միության հետ ինտեգրման պարագայում ևս մոտավորապես այս նույն խնդիրը կարող է ծագել, քանի որ Հայաստանի Հանրապետությունը չունի ընդհանուր սահմաններ նաև Եվրոպական միության երկրներ հետ: Տնտեսական դիվանագիտության տեսանկյունից և ընդհանրապես ինստիտուցիոնալ առումով թուրք-հայկական փակ սահմանների պայմաններում տարիներ շարունակ Թուրքիան համարվում է Հայաստան ներկրող երկրների ցանկում 5-րդը, վերծին տարիներին՝ 4-ը, այն դեպքում, երբ Հայաստանի Թուրքիա պաշտոնապես ոչին չի արտահանվում: Այս տեսանկյունից ժամանակի հրամայականն է ներկրման փոխարինման քաղաքականության մշակումը, ներդրումը տնտեսությունում:

Նոր ատոմակայանի շինարությունը, Նաիրիտ և մի շարք այլ արտադրական համալիրի վերագործարկումը, Իրանից էներգակիրների ներկրման խրախուսման քաղաքականությունը կարող է նպաստել ՀՀ տնտեսական աճին ու անկախացմանը, ըստ այդմ էլ նպաստելով ինստիտուցիոնալ զարգացմանը:

ՀՆԱ-ի մեծությունը	Տ ա ր ե թ ի վ ը									
	1995 թ.	1997 թ.	2000 թ.	2003 թ.	2005 թ.	2007 թ.	2008 թ.	2009 թ.	2014 թ.	2015 թ.
Հայաստան	1.468	1.639	1.912	2.807	4.900	9.206	11.662	8.648	11.644	10.561
Ազրբեջան	3.052	3.963	5.273	7.276	13.245	33.050	48.852	44.291	75.198	53.047
Վրաստան	2.694	3.511	3.057	3.991	6.411	10.173	12.795	10.767	16.509	13.965

ՀՆԱ-ի մեծությունը (գնողունակության համարժեքության ինդեքս)	Տ ա ր ե թ ի վ ը									
	1995 թ.	1997 թ.	2000 թ.	2003 թ.	2005 թ.	2007 թ.	2008 թ.	2009 թ.	2014թ.	2015 թ.
Հայաստան	5.098	5.775	7.116	10.659	14.219	19.373	21.116	18.266	24.347	25.329
Ազրբեջան	18.601	20.647	28.446	40.725	60.162	107.072	120.933	133.318	167.671	171.214
Վրաստան	7.931	10.094	11.445	14.882	18.312	23.811	24.840	24.084	34.304	35.610

ՀՆԱ-ի կառուցվածքը. Ըստ այդմ սահմանվում է ծառայությունների տեսակարար կշիռը համախառը ներքին արդյունքում 70 և ավելի տոկոս, արդյունաբերությանը՝ գրեթե 20 տոկոս, մնացյալը՝ բաժին է հասնում գյուղատնտեսությանը:

Վերջին տասնամյակներում ՀՀ տնտեսությունում արդյունաբերության տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ի կառուցվածքում էապես կրճատվել է՝ 1990 թվականին 52 տոկոսից 2016 թվականի կազմելով շուրջ **27 տոկոս**³⁸⁵: Դիտարկվող ժամանակահատվածում Ազրբեջանի տնտեսությունում 1990 թվականին արդյունաբերության տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ի կառուցվածքում կազմել է շուրջ 33 տոկոս, 2016 թվականին՝ շուրջ **35 տոկոս**, սակայն նկատելի են տնտեսական անկայունությունը և տատանումները³⁸⁶: Այսպես օրինակ, 1994 թվականին՝ այն շուրջ 28 տոկոս է, 2004 թվականին՝ շուրջ 55 տոկոս, 2008 թվականին՝ շուրջ 70 տոկոս, 2014 թվականին՝ շուրջ 58 տոկոս: Այս տեսանկյունից ՀՀ տնտեսությունը համեմատաբար կայուն է, թեպետ նկատելի են որոշակի պարբերաշրջանային դրսևորումներ: 1990 թվականին արդյունաբերության տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ի կառուցվածքում կազմում էր շուրջ 52 տոկոս, մինչդեռ 1993 թվականին այն կազմեց շուրջ 27 տոկոս, 1994 թվականին՝ շուրջ 37 տոկոս: Որոշակի տատանումներով՝ 1998 թվականին կազմեց շուրջ 31 տոկոս, 2005 թվականին՝ շուրջ 45 տոկոս, որից հետո այն կայուն նվազում է: Այս տեսանկյունից Վրաստանում մինչև 1991 թվականները այն տատնվել է 35 տոկոսից 37 տոկոսի սահմանագծում, որից հետո տեղի է ունեցել կտրուկ անկում: 1994 թվականին այն կազմել է շուրջ 10 տոկոս, 1997 թվականին՝ շուրջ 24 տոկոս: Վերջին տասնամյակում այն տատնվել է մոտավորապես 22-ից 27 տոկոսային շեմի

³⁸⁵ <http://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS?locations=AM>

³⁸⁶ <http://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS?locations=AZ>

շրջանակներում: Ներկայում այն կազմում է շուրջ **24 տոկոս**³⁸⁷: Պետք է արձանագրել, որ համաշխարհային ՀՆԱ-ում այն կազմում է շուրջ 27 տոկոս, իսկ օրինակ որոշ զարգացող երկրներում՝ Վանատու, Թուվալու, Ռուանդա և այլն, արդյունաբերության տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ի մեջ կազմում է համապատասխանաբար 9.1, 9.2 և 14.3 տոկոս³⁸⁸, բայց սա ամենևին չի նշանակում, որ այդ երկրներն ավելի զարգացած են քան անդրկովկասյան դիտարկվող հանրապետություններն են: Այս տեսանկյունից կարևոր ենք համարում տնտեսական համաչափ զարգացումը, պարբերաշրջանների համապատասխան անցման ապահովմամբ:

Համաշխարհային ՀՆԱ-ում գյուղատնտեսության տեսակարար կշիռը մեծապես կրճատվում է: Վերջին 20 տարում 8 տոկոսից նվազել է 4 տոկոսով³⁸⁹: Հայաստանում 51 տոկոսից նվազել է, կազմելով շուրջ **20 տոկոս**³⁹⁰: Այս տեսանկյունից ուշագրավ են Ազրբեջանի տնտեսությունում տեղի ունեցող զարգացումները՝ գյուղատնտեսության տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ի մեջ նվազել է շուրջ 4.5 անգամ, 33 տոկոսից կազմելով շուրջ **7 տոկոս**³⁹¹: Սա պայմանավորված է նավթարդյունաբերության զարգացմամբ, գազի արդյունահանման ավելացմամբ և ՀՆԱ-ի մեջ այս ոլորտի տեսակարար կշռի ընդլայնմամբ: Ընդհուպ մինչև 2010 թվականը Ազրբեջանի ՀՆԱ-ում շուրջ 50 տոկոսը բաժին էր ընկնում վարելիքաէներգետիկ ոլորտին³⁹²: Թեև ժամանակագրական դիտարկվող տիրույթում տասնյակ անգամներ ընդլայնվել է նավթի, գազի, վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսների արդյունահանումը, այնուամենայնիվ այս բնագավառից մեծ է կախվածությունը և վերջին տարիների տնտեսական աճի միտումների հապաղումը, ինչպես նաև 2015 թվականի տնտեսական անկումը բացատրվում է հենց այս բնագավառի ցուցանիշների վատթարացմամբ³⁹³:

³⁸⁷ <http://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS?locations=GE>

³⁸⁸ <http://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS>

³⁸⁹ <http://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS>

³⁹⁰ <http://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=AM>

³⁹¹ <http://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=AZ>

³⁹² http://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/indexen.php, <http://www.azstat.org/MEsearch/search?departament=3&lang=en>:

³⁹³ http://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/indexen.php

ՀՆԱ	Տ ա ր ե թ ի վ ը						
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015*
	35,601.5	42,465.0	52,082.0	54,743.7	58,182.0	59,014.1	54,352.1
Նավթագազային սեկտոր	16,065.5	20,409.5	25,829.9	24,487.3	23,778.1	21,405.2	15,346.2
Ոչ նավթագազային սեկտոր	16,726.0	19,179.0	23,196.1	26,864.4	30,525.9	33,195.9	34,500.9
Զուտ արտահանում	2,810.0	2,876.5	3,056.0	3,392.0	3,878.0	4,413.0	4,505.0

Վրաստանում ևս նկատելի են շեշտակի նվազման միտումներ՝ 66 տոկոսից այն նվազել է. կազմելով՝ **9 տոկոս**³⁹⁴: Այս առումով Հայաստանում գյուղատնտեսության տեսակարար կշռի համեմատաբար բարձր ցուցանիշը անդրկովկասյան մյուս հանրապետությունների համեմատ կարելի է նաև դրական համարել, քանի որ տնտեսական անվտանգության տեսանկյունից անհրաժեշտ է ինքնաբավ պետության ձևավորումը: Հաշվի առնելով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, գյուղատնտեսական մթերքների պահանջարկը, ապա կարելի է զարգացնել տնտեսության այս ճյուղը, որը նույնիսկ «լոկոմոտիվ» կարող է լինել էկոգրոսաշրջության ընդլայնման համար:

Համաշխարհային ՀՆԱ-ի մեջ վերջին 20 տարում ծառայությունների տեսակարար կշիռը 58 տոկոսից աճել է, կազմելով 68 տոկոս: Հայաստանում այս ոլորտի աճի միտումը պահպանվել է՝ 19 տոկոսից կազմելով շուրջ **53 տոկոս**³⁹⁵: Ազդեցանում ևս նկատելի է տնտեսությունում ծառայությունների տեսակարար կշռի աճ: Այն 39 տոկոսից նվազել է 2008 թվականին կազմելով շուրջ 23 տոկոս, որից հետո, որոշակի տատանմամբ, այնուամենայնիվ նկատելի է կտրուկ աճ և ներկայում այն կազմում է շուրջ **58 տոկոս**³⁹⁶: Վրաստանում այս տեսանկյունից տնտեսական գործընթացների կայունություն է նկատվում: Վերջին 20 տարիներին նկատվում է ծառայությունների մակարդակի աճ, շուրջ 20 տոկոսից այն ավելի քան 3 անգամ աճել է, մոտավորապես կազմելով **66 տոկոս**³⁹⁷:

Պաշտպանության ծախսերը ՀՆԱ հարաբերակցությունը. վերջին տաս տարվա ընթացքում Ազդեցանի ռազմական ծախսերն աճել են ավելի քան 165 տոկոսով,

³⁹⁴ <http://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=GE>

³⁹⁵ <http://data.worldbank.org/indicator/NV.SRV.TETC.ZS?locations=AM>

³⁹⁶ <http://data.worldbank.org/indicator/NV.SRV.TETC.ZS?locations=AZ>

³⁹⁷ <http://data.worldbank.org/indicator/NV.SRV.TETC.ZS?locations=GE>

(կազմելով 3.702 միլիարդ ամերիկյան դոլար), և այս ցուցանիշով Ադրբեջանը գրավում է 11-րդ տեղն աշխարհում³⁹⁸:

**Անդրկովկասյան հանրապետությունների ռազմական ծախքերի մեծությունը
(մլն ամերիկյան դոլար)³⁹⁹**

	1996	1998	1999	2002	2004	2007	2009	2012	2013	2014	2015
Հայաստան	119	150	161	157	199	338	409	401	451	458	493
Ադրբեջան	174	228	298	385	581	1.519	1.804	3.376	3.414	3.427	3.702
Վրաստան	139	84	65	80	130	1.165	675	472	396	416	405

**Անդրկովկասյան հանրապետությունների ռազմական ծախքերի մեծությունը ՀՆԱ-ի
մեջ տոկոսային հարաբերակցությամբ**

	1996	1998	1999	2002	2004	2007	2009	2012	2013	2014	2015
Հայաստան	7.45	7.92	8.73	6.61	5.56	3.67	4.73	3.78	4.06	3.95	4.68
Ադրբեջան	5.48	5.13	6.51	6.17	6.69	4.6	4.07	4.91	4.64	4.56	6.98
Վրաստան	4.49	2.65	2.32	2.36	2.54	11.45	6.27	2.98	2.45	2.52	2.9

Տնտեսական զարգացման բաղադրատարրերի դիտարկման, ցուցանիշների առանձնացման համատեքստում կարևորվում է սոցիալական, քաղաքական, գիտատեխնիկական, տեղեկատվական ունիկացիոն զարգացման «շերտերի» վերլուծությունը, որն իրականացվել է միջազգային կառույցների՝ ԱՄՀ-ի, ՀԲ-ի, Հումանիտար տեխնոլոգիաների տեղեկատվական, վերլուծական ռեսուրսների կիրառման և մի շարք այլ ինստիտուտների մշակած մեթոդաբանության և տվյալների հիման վրա⁴⁰⁰:

Սոցիալական զարգացման ցուցանիշները.

– **Մարդկային (ներուժի) զարգացման ցուցանիշ** (Human Development Index⁴⁰¹): Այն «համախմբված» ցուցանիշների ամբողջություն է, որը հաշվարկվում է Ազգերի Միացյալ Կազմակերպության միջազգային փորձագետների համատեղ աշխատանքի

³⁹⁸ <http://books.sipri.org/files/FS/SIPRIFS1604.pdf>, Մթոքփոխմի միջազգային խաղաղության հետազոտության ինստիտուտի տվյալներ:

³⁹⁹ <https://www.sipri.org/sites/default/files/Milex-constant-USD.pdf>

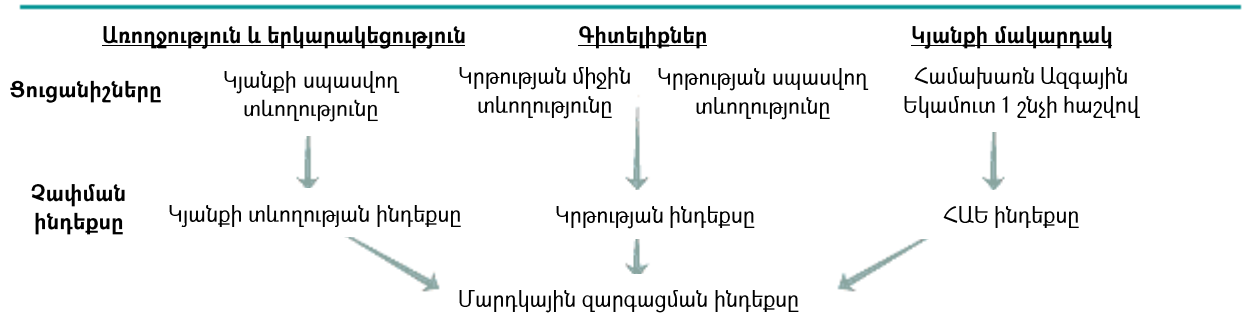
⁴⁰⁰ <http://gtmarket.ru/countries>, <http://hdr.undp.org>, <http://data.worldbank.org>, <https://www.imf.org/Data>

⁴⁰¹ http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf

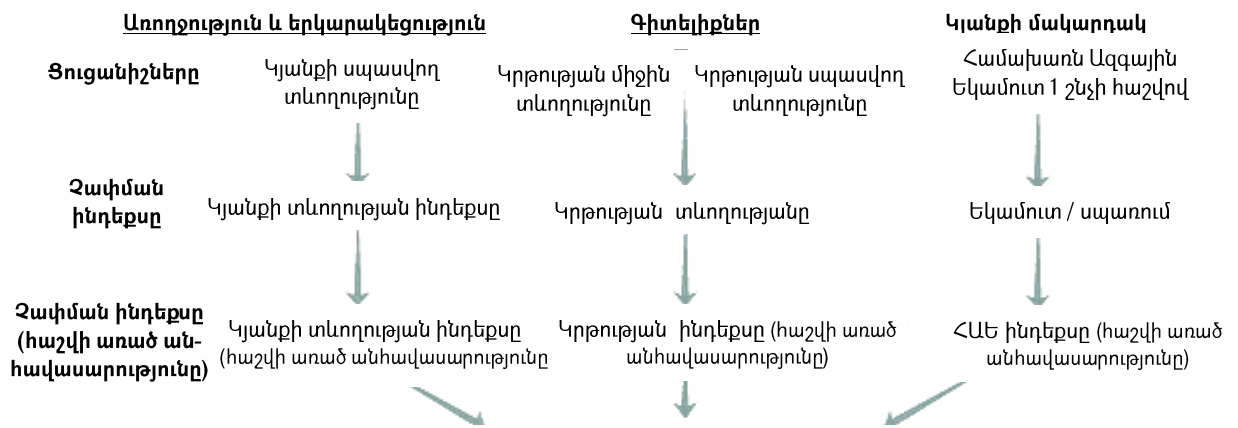
արդյունքում: Հաշվի են առնվում ազգային վիճակագրական ծառայությունների և միջազգային կազմակերպությունների վերլուծություններն ու վիճակագրական նյութերը: Այս ցուցանիշը հաշվարկելիս էական տեղ է հատկացվում առողջ կյանքին ու երկարակեցությանը, կրթության ստացման և պահանջմունքների բավարարման հնարավորություններին, հասարակական կյանքի մի շարք այլ բնագավառներին: Միջազգային տնտեսական գործակցության և տնտեսական փոխհարաբերությունների զարգացման արդի շրջանում այն փոխլրացնում է տնտեսական զարգացումը բնութագրող 1 շնչին բաժին ընկնող Ազգային եկամտի և բացարձակ մեծությամբ ՀՆԱ-ի ցուցանիշներն հիմք դիտարկող ընդունված մոտեցումներին: 2010 թվականից սկսած այս ցուցանիշի բնորոշման մեջ կատարվեցին որոշ փոփոխություններ: Առանցքայնորեն առանձնացվեցին երեք հիմնական բաղադրիչները. Հասարակական բարեկեցության և բարգավաճման հնարավորությունների ապահովումը, սոցիալական արդարության, մարդու իրավունքների հարգումը և ունահարման բացառումը: Կարևորվում է կյանքի միջին և սպասվող տևողությունը, կրթության ստացման մատչելիությունը, դպրոցականների միջին ցուցանիշը, սովորելու միջին տարիների ցուցանիշը, բուհական և մասնագիտական կրթություն ստանալու հնարավորությունը, տարիների ցուցանիշը, Համախառն Ազգային եկամտի բացարձակ մեծությունը, մեկ շնչին բաժին հասնող համախառն և զուտ ազգային եկամտի մեծությունը: Վերոգրյալ փոխառնչությունների հիման վրա այն հիմք է դիտվում հասարակական զարգացման աստիճանի բնորոշման գործում:

Այս ցուցանիշի մշակման գործում մեծ է պակիստանաբնակ տնտեսագետ Մահբուբ Ուլ-Հակի ավանդը, ում մոտեցումները նախորդ դարում համարվում էին խիստ արմատական, ներկայում՝ մեծապես ընդունելի: Անշուշտ, այն ունի նաև իր թերությունները, քանի որ «գործուն է համարվում» հասարակական բարիքների, ապրանքների ու ծառայությունների բաշխման միջինացման միտումը, որի դեպքում ապրանքների ու ծառայությունների բաշխման անհամաչափությունը արտացոլված չէ:

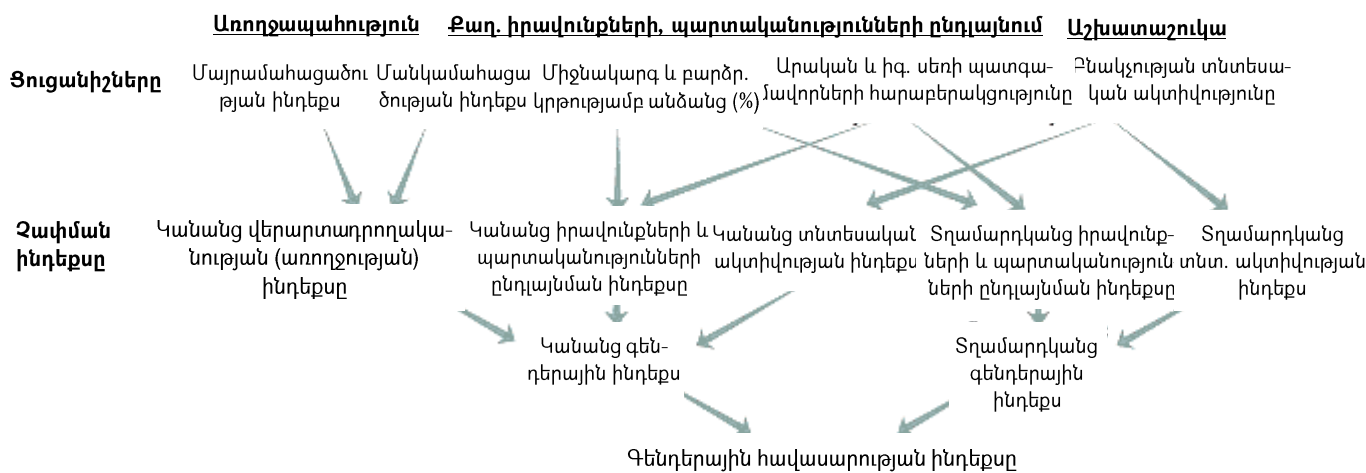
Մարդկային Զարգացման Համաթիվ

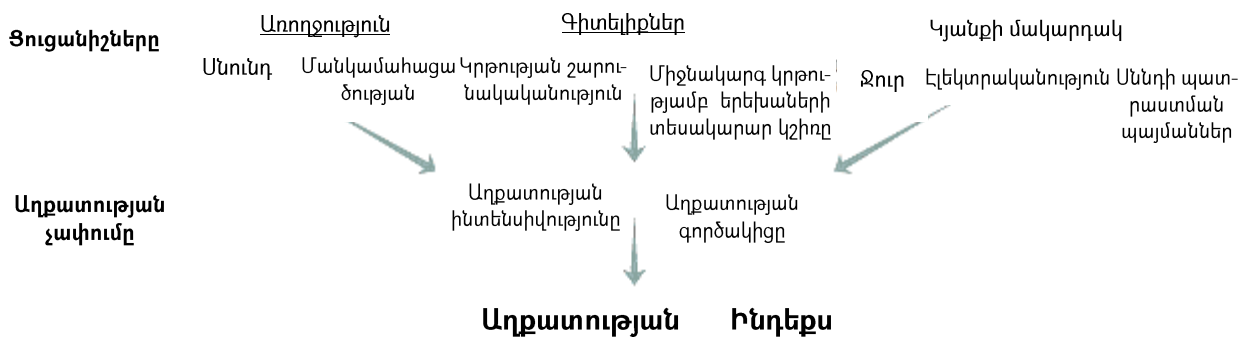
Մարդկային Զարգացման Համաթիվ (հաշվի առած անհավասարություններ)

Գենդերային Անհավասարության Ինդեքս

(Բազմամակարդակ) Աղքատության Համաթիվ

– **Բնակչության թվաքանակը, երկարակեցությունը և մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի մեծությունը.** Աշխարհում աճել է կյանքի սպասվող տևողությունը: 1990 թվականին այն կազմել է մոտավորապես 65 տարի, 2015 թվականին՝ 71 տարի: Հայաստանի բնակչության թվաքանակը բազիսային 1990 թվաքանակի համեմատությամբ կրճատվել է շուրջ 15 տոկոսով՝ ավելի քան 500.000-ով, 3.544 միլիոն մարդուց կազմելով 3.017 միլիոն մարդ: Հայաստանում 1990-ական թվականներին նկատելի է կյանքի սպասվող տևողության նվազման միտում: Այն մոտավորապես կազմել է 67.7 տարի, որից հետո արձանագրվել է աճի միտում: Կյանքի սպասվող տևողությունը ներկայում շուրջ 75 տարի է⁴⁰²: Այդ նույն ժամանակահատվածում Ազրբեջանի բնակչությունը աճել է շուրջ 34.8 տոկոսով՝ ավելի քան 2.4 միլիոնով, 7.159 միլիոն մարդուց կազմելով ավելի քան 9.651 միլիոն մարդ: Կյանքի սպասվող տևողությունը նվազել է 1988 – 1993 թվականներին, մոտավորապես կազմելով 64 տարի, որից հետո նկատվել են աճի միտումներ և ներկայում այն շուրջ՝ 71 տարի է⁴⁰³: Վրաստանի բնակչությունը նվազել է շուրջ 23.4 տոկոսով՝ ավելի քան 1.1 միլիոնով, 4.802 միլիոն մարդուց կազմելով 3.679 միլիոն մարդ: Դիտարկվող ժամանակահատվածում կյանքի սպասվող տևողությունը աճել է 70 տարուց կազմելով մոտավորապես 75 տարի⁴⁰⁴:

– **Սոցիալական առաջընթացի ցուցանիշը** (The Social Progress Index)⁴⁰⁵ մշակվել է տակավին վերջին տարիներին Մ. Պորտերի կողմից, ով սոցիալական հրատապ զարգացման միջազգային վերլուծական նախագծի նախագահն է: Այս ցուցանիշի հաշվարկներում հաշվի են առնվում Համախառն Ներքին Արդյունքի, Համախառն Ազգային Եկամտի, Զուտ Ազգային Եկամտի, մեկ շնչի հաշվով վերոգրյալ ցուցանիշների մեծությունները, հասարակության կենսական, հիմնական պահանջմունքների բավարարման հնարավորությունները, հասարակական բարեկեցության ապահովումը, հասարակական զարգացման հնարավորությունները և այլ շուրջ 50 ցուցանիշներից բաղկացած համակարգը: Հասարակական կարծիքի փորձագիտական հարցմանը տրվում է 12 տոկոս կշիռ, փորձագիտական գնահատականներին՝ 25 տոկոս կշիռ,

⁴⁰² <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?locations=AM>

⁴⁰³ <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?locations=AZ>

⁴⁰⁴ <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?locations=GE>

⁴⁰⁵ <http://www.socialprogressimperative.org/>

միջազգային կառույցների հրատարակած վիճակագրական տեղեկատվությանը 61 տոկոս կշիռ: Բացի այդ հաշվի է առնվում սխալականության հնարավորությունը տոկոսային արտահայտմամբ: Այս ցուցանիշը ներկայացվում է 0 – 100 միջակայքում: Առավելագույնը համարվում է Նորվեգիայի, Շվեդիայի ցուցանիշներն են, որոնք համապատասխանաբար կազմում են 88.36, 88.06: Մեկ խոսքով 100 միավորի շեմը որ մի երկրում ապահովված չէ: Բացի այս 31 միավորից ցածր շեմ ունեցող երկրների ցանկը չի լուսաբանվում:

– **Բարգավաճման ցուցանիշը** (The Prosperity Index) հաշվարկվում է 2000-ական թվականներից⁴⁰⁶, որում դիտարկվում են երկրների բարեկեցությունը և բարգավաճման հնարավորությունները: Վերլուծությունում դիտարկվում են շուրջ 80 ցուցանիշներ, որոնք ներառված են ութ ենթախմբերում, որոնք ցույց են տալիս տնտեսական բարեկեցության և բարգավաճման աստիճանը տարբեր ոլորտներում, ինչպիսիք են՝ տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունները և առանձնահատկությունները, տնտեսության և ճյուղերի կառավարումը և կառավարելիության հնարավորությունը, կրթական ոլորտի, առողջապահության բնագավառի ձեռքբերումները և բարեփոխումները, ձեռնարկատիրության և ձեռներեցության անվտանգության, քաղաքացիների անվտանգության, անձնական ազատության և այլն, որոնցում դիտարկվում են 104-ից ավելի ցուցանիշներ⁴⁰⁷:

– **Երջանկության համաշխարհային ցուցանիշի** (The Happy Planet Index) օգնությամբ 2006 թվականից գնահատվում է տարբեր ազգերի համատեղ գոյակցության ընթացքում երջանիկ կյանքի ապահովման հնարավորությունը⁴⁰⁸: Այս ծիրում կարևորվում է տնտեսական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործմամբ տնտեսական աճի, առաջընթացի, բարգավաճման ապահովումը, որով պայմանավորված **կարող է ապահովվել** հասարակության անդամների երջանիկ գոյակցությունը: Կարևոր նշանակություն է տրվում աշխատանքային պայմաններին, կյանքի (սպասվող) տևողությանը, օրենքի առջև հասարակության անդամների հավասարությանը և այլ ցուցանիշներին:

– **Համաշխարհային մասշտաբով կրթության (մակարդակի) ցուցանիշը** (Education Index) հաշվարկվում է Ազգերի Միացյալ Կազմակերպության զարգացման

⁴⁰⁶ <http://www.prosperity.com/>

⁴⁰⁷ <http://www.prosperity.com/about/methodology>

⁴⁰⁸ <http://happyplanetindex.org/> (New Economic Fond, Friends of the Earth, World Development Movement)

ծրագրերի շրջանակներում⁴⁰⁹, որում հաշվի է առնվում չափահաս բնակչության գրագիտության աստիճանը և կրթված ու (միջնակարգ ու բարձրագույն) կրթություն ստացող անձանց տեսակարար կշիռը ընդհանուր բնակչության թվաքանակում: Այս պարագայում թերևս լիարժեք հաշվի չի առնվում կրթության որակը, ժամանակահատվածը, տարբեր երկրներում տվյալ երկրի քաղաքացիների կրթություն ստանալու հնարավորություններն ու առանձնահատկությունները:

– **Կրթական ծախսերի (Expenditure on Education) ցուցանիշը** հաշվարկելիս համատեղ դիտարկվում են կրթության ստացման վրա կատարվող բոլոր՝ հասարակական, մասնավոր պետական, ծախսերի հանրագումարը⁴¹⁰, արտահայտված ՀՆԱ-ի նկատմամբ տոկոսային առնչությամբ⁴¹¹: «Վերլուծական այս կառույցում որպես պատուհան» առանձնացվում է հասարակական շերտավորմամբ պայմանավորված տարբեր խավերի կրթական ծախսերի տարբերությունները և դրանց փոփոխության միտումները:

– **Առողջապահության ծախսերի (Expenditure on Health) ցուցանիշը** հաշվարկելիս դիտարկվում է առողջապահովման համար կատարվող պետական և մասնավոր ծախսերի հանրագումարը՝ արտահայտված ՀՆԱ-ի մեծության տոկոսային հարաբերակցությամբ⁴¹²: Այս առումով կարևոր տեղ է հատկացվում առողջության, կյանքի ապահովագրությանը, որն էլ սոցիալական զարգացման մեջ առանցքային նշանակություն է ստացել, քանի որ ցույց է տալիս պետության, մասնավոր ինստիտուտների, հասարակության ուշադրությունը, մտահոգությունը առողջության ապահովման, երկարակեցության առնչությամբ: Առողջության Ապահովման Համաշխարհային կազմակերպության այս ցուցանիշի հաշվարկներում որպես թերություն կարելի է առանձնացնել այս ուղղությամբ կատարվող ծախսերի հանրագումարային մեծության դիտարկումը, որում հաշվի չի առնվում հասարակության տարբեր շերտերի համար առողջապահական ծառայությունների մատչելիությունը, ինչպես նաև կատարվող ծախսերի

⁴⁰⁹ <http://hdr.undp.org/>

⁴¹⁰ <http://gtmarket.ru/ratings/expenditure-on-education/info#armenia> Տեղեկատվությունը թարմացվել է 30.10.2016 թվականին:

⁴¹¹ <http://data.worldbank.org/>

⁴¹² <http://apps.who.int/nha/database> (World Health Organization (WHO), National Health Account Statistics)

տարաբերությունը, հարաբերակցությունը, բարեգործական կազմակերպությունների կողմից կատարվող վճարներն ու փոխհատուցումները:

– **Բնապահպանության արդյունավետության ցուցանիշը** (The Environmental Performance Index) ներկայացվել է 2006 – 2007 թվականին և ներկայում հաշվարկվում է Յելի համալսարանի Բնապահպանության քաղաքականության և իրավունքի գերազանցության կենտրոնի մասնագետների և միջազգային փորձագետների կողմից⁴¹³: Կարևոր նշանակություն է տրվում շրջակա միջավայրի վիճակին, բնական ռեսուրսների կառավարմանը, օգտագործման արդյունավետության հիմնահարցերին՝ մարդկային ներուժի զարգացման համատեքստում և այս ցուցանիշով ներկայում փոխարինվում է բնապահպանության կայունության գործակիցը (The Environmental Sustainability Index)⁴¹⁴, որը հաշվարկվում էր 2 (որոշ դեպքերում 3) տարին մեկ Միացյալ Ազգերի կազմակերպության զարգացման ծրագրերի գրասենյակի կողմից: Բնապահպանության արդյունավետության ցուցանիշի հաշվարկման պարագայում դիտարկվում են 10 ենթաբաժիններ և ավելի քան 21 ցուցանիշներ, որոնք վերաբերում են շրջական միջավայրի՝ օդի, ջրային ռեսուրսների որակին, աղտոտվածության աստիճանին, գյուղատնտեսության զարգացմանը, էկոլոգիապես մաքուր սննդի արտադրությանը, մարգագետինների, անտառների էկոլոգիական մաքրությանը, անխնա շահագործմանը, ձկնաբուծությանը, ձկնորսությանը, այս ուղղությամբ կատարվող պետական ծախսերին, դրանց արդյունավետությանը և այլն:

– **Գենդերային հավասարության ցուցանիշը** (The Gender Equity Index) ներմուծվել է 1990-ականների ավարտին Միացյալ Ազգերի կազմակերպության զարգացման ծրագրերի գրասենյակի կողմից⁴¹⁵: Առանցքային տեղ է տրվում վերարտադրողական առողջության, քաղաքացիների իրավունքների և հնարավորությունների, աշխատաշուկայում գործունեություն ծավալող տնտեսավարող սուբյեկտների հավասարությանը և հնարավորությունների «գործարկմանը», պահպանմանը:

– **Մանկամահացածության գործակիցը** (Child Mortality Rate) համաշխարհային առումով՝ ըստ երկրների, հաշվարկվում է Ազգերի միացյալ կազմակերպության

⁴¹³ <http://epi.yale.edu/>

⁴¹⁴ <http://gtmarket.ru/ratings/environmental-performance-index/info#armenia>

⁴¹⁵ <http://hdr.undp.org/>

կողմից⁴¹⁶, հաշվի առնելով ազգային վիճակագրական ծառայությունների տրամադրված վիճակագրական տվյալները, Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության, Համաշխարհային Բանկի և այլ միջազգային ինստիտուտների տրամադրված տվյալներն ու վերլուծությունները: Այս պարագայում հաշվի է առնվում 1000 նորածիններին մինչև 1 տարեկան հասակում մանկամահացածության տեսակարար կշիռը: Սա արտացոլում է ազգի սոցիալ-դեմոգրաֆիական վիճակը, մատուցվող բժշկական ծառայությունների, ինչպես նաև կյանքի որակը, որը մարդկային զարգացման ցուցանիշների համակարգում կարևոր տեղ է զբաղեցնում:

– **Բարեգործության գործակիցը** (The World Giving Index) ցույց է տալիս տվյալ երկրում, ազգի, հասարակության վերաբերմունքը բարեգործությանը, մասնակցությունը բարեգործությունների կատարմանը⁴¹⁷: Այս գործակիցը ներդրվել է 2010 թվականից անգլիական բարեգործական կազմակերպությունների պատվերով և հաշվարկվում է Գալապ ինստիտուտի մշակած մեթոդաբանության հիման վրա, որում առանցքային տեղ է տրվում հասարակական կարծիք ուսումնասիրությանը, հարցումների իրականացմանը⁴¹⁸: Այս ոլորտում մասնագիտացված միջազգային փորձագետների համոզմամբ բավականին բարդ է արժանահավատ տվյալների հայթայթումը, հարցումների ընթացքում անկեղծության ապահովումը: Ինքնական բարեգործության կատարման հարցերից զատ ներկայացվում են հարցադրումներ երկրի, սոցիալական վիճակի, բարեկեցության, գոհունակության վերաբերյալ: Թերություն է առանձնացվում այն, որ տարբեր երկրներում, հասարակություններում, հասարակական տարբեր շերտերում բարեգործության ընկալման, կատարման վերաբերյալ մոտեցումներն ու հասարակական գնահատականները խիստ տարբերվում են: Հաշվի չի առնվում բարեգործության չափի, հաճախականության և եկամտի, հարստության մեծության հարաբերակցությունը, բարեգործություն կատարող անձի աշխատունակության հնարավորությունները, աշխատաժամանակի մեծությունը, բացի այս բարեգործությունը կարող է կատարվել նյութական տեսքով, ապրանքների, ծառայությունների և այլ ձևերով: Աղյուսակում այս ցուցանիշի ներքո դիտարկվում է նաև ենթացուցանիշներ ա) Բնակչության տեսա-

⁴¹⁶ <http://www.childmortality.org/>

⁴¹⁷ <http://www.cafonline.org/worldgivingindex>

⁴¹⁸ <http://gtmarket.ru/ratings/world-giving-index/info#armenia>

կարար կշիռը, որը անհրաժեշտության դեպքում պատրաստ է անձանոթին օգնություն տրամադրել, բ) Բնակչության տեսակարար կշիռը, որը նվիրատվություն է կատարում բարեգործության նպատակով, գ) Բնակչության տեսակարար կշիռը, որը մասնակցում է կամավորական գործունեությանը:

– **Գլոբալացման գործակիցը** (Index of Globalization)⁴¹⁹ ներկայացվում է Շվեյցարիայի Տնտեսագիտական ինստիտուտի⁴²⁰ կողմից, որին մասնակցում են Շվեյցարիայի դաշնային տեխնոլոգիական ինստիտուտի (Swiss Federal Institute of Technology), Գերմանիայի Հեյդելբերգի Ռուպիերթ-Կարլսի համալսարանի (Ruprecht-Karls-University Heidelberg, Germany), Համաշխարհային Բանկի, Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամի և միջազգային այլ կազմակերպությունների առաջատար մասնակիցները: Այս «համակցված» գործակցի հաշվարկմամբ հնարավորություն է ընձեռվում համաշխարհային տիրույթում գնահատել և համեմատել երկրների ապրանքների, ծառայությունների, ռեսուրսների արտահանման և ներկրման ծավալները, հնարավորությունները, ազգային տնտեսությունների ինտեգրման աստիճանը⁴²¹: Այս տեսանկյունից ներկայացվում է շուրջ երկու տասնյակից ավելի ցուցանիշ, որոնք տրոհվում են երեք մակարդակի, ցույց տալով գլոբալացման տնտեսական տեսանկյունը (միջազգային տնտեսական գործակցության, ապրանքաշրջանառության ծավալների, գործարար ակտիվության, միջազգային ներդրումների, հարկային, մաքսային վարչարարության տեսանկյունից), սոցիալական առումները (ցույց տալով համաշխարհային առումով մշակութային ինտեգրման, զբոսաշրջության ծավալների, միջազգային փոխանցումների, նամակագրության, կապի հեռահաղորդակցության տեսակարար կշիռները), քաղաքական ասպեկտները (արտացոլելով քաղաքական կայունությունը, տարբեր երկրներում ներկայացուցչությունների, դեսպանատների, հյուպատոսությունների տեսակարար կշիռը, միջազգային պայմանագրերի կնքման, հաստատման ծավալները):

⁴¹⁹ <http://globalization.kof.ethz.ch/>

⁴²⁰ <https://www.kof.ethz.ch/publikationen.html#2002>

⁴²¹ <http://gtmarket.ru/ratings/kof-globalization-index/info#armenia>

Գլոբալացման գործակցի հաշվարկներում տնտեսական տեսանկյան թնորոշմանը տրվում է 36 տոկոսի կշիռ, սոցիալական առումով կատարված գնահատման տեսակարար կշիռը կազմում է 39 տոկոս, քաղաքականը՝ 25 տոկոս:

– **Ուրբանիզացման մակարդակի վարկանիշի** (Urban Population Rate) հաշվարկը կատարվում է Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության տնտեսական և սոցիալական հարցերի գրասենյակի կողմից (The United Nations Department of Economic and Social Affairs)⁴²², որում հաշվարկվում է երկրներում քաղաքաբնակչության տեսակարար կշիռը ընդհանուր բնակչության համեմատությամբ: Փոխառնչությունների այս տիրույթում քաղաքաբնակչության թվաքանակի աճը մեկնաբանվում է որպես արդյունաբերական ինչպես նաև հետարդյունաբերական հասարակարգերի ձևավորման բնական հետևանք: Զարգացած երկրներում քաղաքաբնակչության թվաքանակը գերազանցում է գյուղաբնակչության թվաքանակը, սակայն զարգացող մի երկրներում ուրբանիզացման միտումները գերազանցում են զարգացած երկրներում դրսևորվող միտումներին⁴²³: Կարելի է նկատել, որ Լատինական Ամերիկայի երկրների ուրբանիզացման մակարդակը մոտենում է եվրոպական երկրների դրսևորվող միտումներին, միևնույն ժամանակ կենտրոնական Աֆրիկայի և արևելյան Ասիայի երկրներում ուրբանիզացման մակարդակը ցածր տեսակարար կշիռ է կազմում:

⁴²² <http://www.un.org/en/development/desa/>

⁴²³ <http://gtmarket.ru/ratings/urbanization-index/info#armenia>

Անդրկովկասյան հանրապետությունների սոցիալական զարգացման համաթիվը

	Հայաստան	Ադրբեջան	Վրաստան
Մարդկային զագացման վարկանիշ	85-րդ ցուցանիշ՝ 0.733	78-րդ ցուցանիշ՝ 0.751	76-րդ ցուցանիշ՝ 0.754
Կյանքի սպասվող տևողությունը	74-րդ ցուցանիշ՝ 74.7	112-րդ ցուցանիշ՝ 70.8	68-րդ ցուցանիշ՝ 74.9
Բնակչության թվաքանակի փոփոխությունը (1990 – 2016 թթ)	- 15 տոկոս՝ - 500.000 մարդ	+ 34.8 տոկոս՝ + 2.000.000 մարդ	-23.4 տոկոս՝ - 1.100.000
Բնակչության թվաքանակի փոփոխությունը (2015 – 2016 թթ)	172-րդ ցուցանիշ՝ 0.2 %	88-րդ ցուցանիշ՝ 1.4 %	193-րդ ցուցանիշ՝ - 0.6 %
Սոցիալական առաջընթացի վարկանիշ	61-րդ ցուցանիշ՝ 65.70	76-րդ ցուցանիշ՝ 62.62	60-րդ ցուցանիշ՝ 65.89
Բարգավաճման վարկանիշ	99-րդ ցուցանիշ՝ 54.27	103-րդ ցուցանիշ՝ 53.43	84-րդ ցուցանիշ՝ 56.88
Երջանկության վարկանիշ	53-րդ ցուցանիշ՝ 46.003	80-րդ ցուցանիշ՝ 40.885	55-րդ ցուցանիշ՝ 45.972
Կրթության մակարդակի վարկանիշ	68-րդ ցուցանիշ՝ 0.705	69-րդ ցուցանիշ՝ 0.704	40-րդ ցուցանիշ՝ 0.787
Կրթական ծախսերի վարկանիշ	119-124-րդ ցուցանիշ՝ 3.2 տոկոս	119-124-րդ ցուցանիշ՝ 3.2 տոկոս	119-124-րդ ցուցանիշ՝ 3.2 տոկոս
Առողջապահության ծախսերի վարկանիշ	147-րդ ցուցանիշ՝ 5 տոկոս	120-րդ ցուցանիշ՝ 6 տոկոս	33-րդ ցուցանիշ՝ 9 տոկոս
Բնապահպանության արդյունավետության գործակից	37-րդ ցուցանիշ՝ 81.60	111-րդ ցուցանիշ՝ 64.96	31-րդ ցուցանիշ՝ 83.78
Գենդերային հավասարության գործակից	60-րդ ցուցանիշ՝ 0.325	62-րդ ցուցանիշ՝ 0.340	61-րդ ցուցանիշ՝ 0.330
Մանկամահացածության գործակից	94-րդ ցուցանիշ՝ 15.6	137-րդ ցուցանիշ՝ 38.5	104-րդ ցուցանիշ՝ 18.3
Բարեգործության գործակից	113-րդ ցուցանիշ՝ 21 ա) 47 %, բ) 17 %, գ) 8 %	69-րդ ցուցանիշ՝ 30 ա) 44 %, բ) 17 %, գ) 28 %	116-րդ ցուցանիշ՝ 20 ա) 47 %, բ) 6 %, գ) 7 %
Գլոբալացման գործակից	94-րդ ցուցանիշ՝ 54.72	64-րդ ցուցանիշ՝ 61.56	86-րդ ցուցանիշ՝ 56.71
Ուրբանիզացման վարկանիշ	111-րդ ցուցանիշ՝ 62.8	137-րդ ցուցանիշ՝ 53.5	131-րդ ցուցանիշ՝ 54.4

Քաղաքական զարգացման ցուցանիշները.

– Պետական կառավարման որակի ցուցանիշը (Governance Matters)⁴²⁴

հաշվարկվում է Համաշխարհային Բանկի մասնագետների կողմից, որում դիտարկվում են 100-ավոր գործոններ ու ենթագործոններ, ազգային վիճակագրական ծառայությունների հաշվետվությունները, միջազգային կառույցների վիճակագրությունը, փորձագետների վերլուծությունները: Այն հաշվարկվում է 1996 թվականից և ցույց է տալիս պետական կառավարման որակն ու արդյունավետությունը: Տարեցտարի այսօրինակ վերլուծությունները բարելավվում են և ներկայում այդ 100-ավոր գործոնները միավորված են 6 խմբերում (Worldwide Governance Indicators)⁴²⁵: ա. Հասարակության կարծիքը հաշվի առնելը և պետական կառավարման մարմինների հաշվետու լինելը (Voice and Accountability) արտացոլում է քաղաքական գործընթացների տարաբնույթ ասպեկտները, քաղաքացիական իրավունքները, ազատությունը, կուսակցությունների կայացածությունը, քաղաքական ազատությունը,

⁴²⁴ <http://info.worldbank.org/governance/wgi/>

⁴²⁵ <http://gtmarket.ru/ratings/governance-matters/governance-matters-info#armenia>

զանգվածային լրատվական միջոցների ազատության աստիճանը, խոսքի ազատությունը, ժողովրդավարական ընտրությունների միջոցով պետական կառավարման մարմինների ձևավորման հնարավորությունը: բ. Քաղաքական կայունությունը և բռնության բացակայությունը (Political Stability and Absence of Violence) գործակիցը արտացոլում է պետական հաստատությունների գործունեության կայունությունը, անկայունությունը, կառավարության և ընտրված քաղաքական կուրսի փոփոխության հնարավորությունը՝ ոչ սահմանադրական, ինչպես նաև բռնաճնշումների կիրառման ճանապարհով: գ. Կառավարության գործունեության արդյունավետության (Government Effectiveness) գործակիցը արտացոլում է պետության կողմից վարվող քաղաքականության նկատմամբ վստահությունը, պատական հաստատություններում աշխատող պաշտոնյաների իրազեկության, մասնագիտական պատրաստվածության, հասանելիության, ինքնուրույնության աստիճանն ու հնարավորությունները: դ. Օրենսդրության որակը, կայացածության աստիճանը (Regulatory Quality) արտահայտվում է վարվող քաղաքականությամբ, դատական, օրենսդիր, գործադիր մարմինների ինքնուրույնությամբ, համագործակցությամբ, առևտրական, տնտեսական հարաբերությունների, գների մակարդակի և ֆինանսական հատվածի գործունեության վերահսկողության անհամաչափությամբ: ե. Օրենքի գերակայության (Rule of Law) գործակցով չափվում է տարաբնույթ տնտեսավարող սուբյեկտների վստահությունը օրենսդրական գործընթացների, դաշտի նկատմամբ, ընդունված օրենքների արդյունավետության, օրենսդրությունը գործելու հնարավորության, դատական, օրենսդիր, գործադիր մարմինների գործունեության արդյունավետության, ոստիկանության գործունեության նկատմամբ վստահության աստիճանը, գործարքների կնքման և գործարքային պարտավորությունների կատարման հնարավորությունները: զ. Կաշառառության աստիճանը (Corruption Grade), վերահսկողության հնարավորությունները, հասարակությունում կաշառառության նկատմամբ վերաբերմունքը, հասարակական, տնտեսական, պետական գործունեության տարաբնույթ ոլորտներում կաշառառության տարածման աստիճանը, չափերը, կաշառառության ազդեցության հնարավորությունը տնտեսական աճի ու զարգացման վրա: Յուրանիշների այս համախումբը հաշվարկելիս,

Համաշխարհային Բանկի փորագետների առաջարկությամբ, երկրների աստիճանակարգում չի կատարվում, այլ միայն ուշադրություն է հատկացվում այն ոլորտների, որնց գործունեության բարելավման անհրաժեշտություն է նկատվում:

– **Ժողովրդավարության վարկանիշը** (The Democracy Index)⁴²⁶ մշակվել է (2006 թ.) անգլիական տնտեսագիտական, քաղաքագիտական վերլուծություններ կատարող կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ (The Democracy Index, Democratic Audit UK, Discovering Democracy Units), որին մասնակցել են Համաշխարհային Բանկի, Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամի և այլ կազմակերպությունների առաջատար ներկայացուցիչներ: Այս գործում առանցքային դերակատարություն ունի Տնտեսագետ անգլիական ամսագրի վերլուծական բաժինը, որը հաշվի առնելով սոցիոլոգիական հարցումները, տնտեսագիտական, քաղաքագիտական վերլուծությունները մշակել է շուրջ 6 տասնյակ կարևոր ցուցանիշներ, որոնք խմբավորվել են 5 հիմնական ուղղություններում՝ ընտրական գործընթացներ և բազմակարծություն, պետական մարմինների գործունեություն, քաղաքացիների, կուսակցությունների քաղաքական մասնակցություն, քաղաքական մշակույթ և կուսակցությունների կայացածություն, քաղաքացիական ազատություններ: Արդյունքում երկրներում գործող վարչակարգերն ըստ ժողովրդավարության աստիճանակարգման դասակարգվում են 4 մակարդակներում՝ ամբողջական, լիարժեք ժողովրդավարություն (10 – 8), անբավարար ժողովրդավարություն (7.99 – 6), հիբրիդային վարչակարգ (5.99 – 3.99), բռնատիրություն (3.98 – 0): Այս հաշվարկները, արդյունքներն ունեն խորհրդատվական բնույթ:

– **Երկրի պաշտպանունակության՝ հայտնի է նաև երկրի թուլության** (Failed or Fragile States Index)⁴²⁷, վարկանիշ, որը բնութագրում է պետության հնարավորությունները (կարողություններն ու անկարողությունները) պաշտպանելու տարածքային ամբողջությունը, վերահսկելու, կառավարելու ժողովրդագրական, քաղաքական եւ տնտեսական իրավիճակը: Այն հաշվարկվում է Խաղաղության հիմնադրամի նախաձեռնությամբ ու համատեղությամբ⁴²⁸ (հասարակական, քաղաքական ամսագիր Foreign Policy, WB, IMF) մշակված մեթոդաբանությամբ: Տվյալ ցուցանիշը երկրում ռիսկային իրա-

⁴²⁶ <http://www.eiu.com/>

⁴²⁷ <http://global.fundforpeace.org/index.php>

⁴²⁸ <http://gtmarket.ru/ratings/failed-states-index/>

վիճակի, ներքին ու արտաքին կոնֆլիկտների նախազգուշացման հնարավորություններ է ստեղծում, որը հաշվի առնելով կարող են փոփոխություններ մշակվել երկրների վարվող ռազմավարություններում: Հաշվի առնելով այն, որ միջազգային պրակտիկայում բացակայում են երկրի թուլության (Fragile States) միանշանակ սահմանումները և սատարաբնույթ շահարկումների տեղիք է տալիս, ուստի Խաղաղության Հիմնադրամի կողմից մշակված սկզբունքները հիմք են ծառայում այս հիմնահարցի շրջանակներում որոշակի հստակություն մտցնելու գործում: Թույլ է համարվում այն պետությունը, որն ի վիճակի չէ կատարելու իր (տնտեսական, քաղաքական, իրավական և այլ) գործառույթները, ի վիճակի չէ վերահսկելու իր տարածքները, պահպանելու տարածքային ամբողջականությունը, ապահովելու օրինական (լեգիտիմ) կառավարության ձևավորում, որոշումների կայացում, օրենսդրական դաշտի ձևավորում, հետամուտ լինի օրենքների կատարմանը, միջազգային ասպարեզում հանդես գալու որպես լիարժեք ինքնուրույն պետական միավոր: Այս վարկանիշի հաշվարկման դեպքում տեղեկատվական յուրահատուկ հոսքերի (Conflict Assessment System Tool) համակարգման, սոցիոլոգիական հարցումների ու վերլուծություններ մշակման ու իրականացման հիման վրա մշակվել են (երկրի թուլության) 12 չափանիշներ, որոնք խմբավորված են երեք խմբերում՝ տնտեսական (հաշվի է առնվում երկրի (համաչափ) զարգացվածությունը, տնտեսական կայունությունը), սոցիալական (ժողովրդագրական փոփոխությունները, արտագաղթի, ներգաղթի ժամանակագրությունն ու փոխառնչությունները, անհանդուրժողականության աստիճանը), քաղաքական (հասարակական ծառայությունների քանակական, որակական ցուցանիշները, մարդու իրավունքների պաշտպանվածությունն ու խախտման ցուցանիշները, հասարակական տարբեր շերտերի լոբինգի դրսևորումները, մյուս երկրների հետ փոխազդեցությունը և ազդեցության դրսևորումները)⁴²⁹: Փոխառնչությունների այս տիրույթում առանձնացվում են ռիսկերի կրիտիկական, կարմիր (114 - 100), վտանգավոր, նարնջագույն (99.9 - 70), ցածր, դեղին մակարդակի (69.9 - 30) և գրեթե բացակայությամբ, կանաչ գոտում (29.9 - 0) գտնվող երկրներ:

⁴²⁹ Հաշվի են առնվում քաղաքական ղեկավարության, իրավապահ մարմինների, մարդու ազատության, պաշտպանության առանձնահատկությունները:

– **Խաղաղության (խաղաղապահության) գլոբալ վարկանիշը** (Global Peace Index)⁴³⁰ հաշվարկվում է երկրում իրականացվող բռնարարքների և արտաքին ասպարեզում զավթողական (ագրեսիվ) քաղաքականության իրականացման հիման վրա: Այն հաշվարկվում է 2007 թվականից Տնտեսագետ անգլիական ամսագրի վերլուծական բաժնի, Սիդնեյի Խաղաղության և Տնտեսագիտության ինստիտուտի նախաձեռնությամբ, միջազգային մի շարք կառույցների փորձագետների, նորբլյան մրցանակակիրների, հասարակական, քաղաքական, ռազմական գործիչների՝ Խաղաղության Նորբլյան մրցանակակիր, ԱՄՆ նախագահ Զ. Քարթերի, Ֆինլանդիայի նախագահ Մ. Աիթիսարի, Տիբեթի առաջնորդ Դալայ Լամայի, ՄԱԿ-ի նախկին քարտուղար Քոֆի Անանի և այլոց համատեղ ջանքերով: Այս վարկանիշը կազմելիս հաշվի են առնվում շուրջ երկու տասնյակից ավելի որակական ու քանակական ցուցանիշներ, որոնք խմբավորված են երեք հիմնական խմբերում՝ *ներքին ու միջազգային կոնֆլիկտների առկայությունն ու մասշտաբները*, զոհերի առկայությունն ու քանակությունները, *երկրի ներսում կայունությունն ու անվտանգության ապահովման հնարավորությունները*, փախստականների առկայությունն ու քանակական տվյալները, հանցագործությունների և ինքնասպանությունների ծավալները, ահաբեկչության դեպքերն ու սպառնալիքները, *պետության ռազմականացման մակարդակը*, ռազմական բյուջեի և ՀՆԱ-ի հարաբերակցությունը, զենքի ու զինամթերքի ներկրման ու արտահանման հարաբերակցությունը, մեկ շնչի հաշվով ռազմական ոլորտում՝ պաշտպանական, իրավապահ և ազգային անվտանգության մարմիններում, աշխատակիցների թվաքանակը և այլն: Ընդհանուր գնահատականում Խաղաղության, Խաղաղապահության ներքին միջավայրի գնահատականի տեսակարար կշիռը կազմում է 60 տոկոս, արտաքին միջավայրի գնահատականը՝ 40 տոկոս է⁴³¹:

– **Ահաբեկչության գլոբալ վարկանիշը** (The Global Terrorism Index)⁴³² ցույց է տալիս երկրում ահաբեկիչների գործունեության ակտիվությունը, ահաբեկչության կատարման հավանականությունը: Այս ցուցանիշի հաշվարկման նախաձեռնության և մեթոդաբանության մշակմամբ են հանդես եկել Սիդնեյի Խաղաղության և Տնտեսագիտության ինստի-

⁴³⁰ <http://www.visionofhumanity.org/>

⁴³¹ <http://gtmarket.ru/ratings/global-peace-index/global-peace-index-info#>

⁴³² <http://www.visionofhumanity.org/>

տուտի, ԱՄՆ-ի Մերիլենդ նահանգի համալսարանի, Միջազգային կառույցների առաջատար մասնագետները: Ողղակի թե՛ անուղղակի ահաբեկչությանը վերաբերող տեղեկավորությունը, վերլուծություններում դուրս բերված արդյունքները չորս հիմնական բաժիններում՝ ահաբեկչության դրսևորումները և քանակական մեծությունը, զոհերի՝ մահացածների, վիրավորների թվաքանակը, նյութական վնասի չափը:

– **Մամուլի ազատության (Freedom of the Press) վարկանիշը** արտացոլում է զանգվածային տեղեկատվական միջոցների ազատության աստիճանը⁴³³: Վարկանիշը կառուցելիս ընդունվում է, որ տարբեր երկրներում, ազգերում գոյություն ունեն մշակութային, ազգային և մի շարք այլ տարբերություններ, սակայն այս պարագայում հաշվի է առնվում Մարդու իրավունքների հանընդհանուր դեկլարացիայի 19-րդ հոդվածը, որ յուրաքանչյուր մարդ ունի կամքի ազատության, կամքի ազատ արտահայտման իրավունք, տեղեկատվության ազատ փնտրման, ստացման, տարածման իրավունք: Հաշվի է առնվում միջազգային փորձագետների վերլուծությունները, ազգային վիճակագրական ծառայությունների տրամադրված տվյալները և այլն, ըստ որի մշակվել է 100-ից ավելի ցուցանիշներ՝ խոսքի ազատություն, զանգվածային տեղեկատվական միջոցների կառավարական վերահսկողության չափը, լրագրողների աշխատելու պայմանները, նրանց հանդեպ ճնշումները, տնտեսական, քաղաքական, իրավական միջավայրը և այլն: Այս ցուցանիշի 0 – 30 միջակայքին համապատասխան գնահատականը երկրին բնորոշվում է մամուլի ազատությամբ, 31 – 60 միջակայքը՝ մասամբ ազատ, 61 – 100՝ անազատ:

– **Կաշառառության (հանրային) ընկալման վարկանիշը** (The Corruption Perceptions Index)⁴³⁴ արտացոլում է կաշառառության տարածման աստիճանը պետական հատվածում: Վարկանիշի մշակման գործում մեծ մասնակցություն է ունեցող Թրանսպարենսի ինթերնաթիոնալ (Transparency International) կազմակերպությունը, որում հիմնվել են ազգային վիճակագրական ծառայությունների, մասնագիտացած կազմակերպությունների և միջազգային կառույցների տրամադրված տվյալների, հարցման արդյունքների, դատական գործընթացների ու վերլուծությունների վրա:

⁴³³ <http://freedomhouse.org/>

⁴³⁴ <http://cpi.transparency.org/>

Միևնույն ժամանակ ընդունվում է, որ այդ տվյալներում կարող են լինել իրականության աղճատումներ, քանի որ վերոգրյալի արդյունավետությունը պայմանավորված է իրավապահ մարմինների գործունեությամբ, տվյալների հասանելիությամբ, տարբեր աղբյուրներից ստացված տվյալների հիման վրա միջինացմամբ ցուցանիշների հաշվարկմամբ, հանրային մտածության և ընկալման առանձնահատկություններով ու այլ գործոններով: Հաշվի է առնվում ստացված ցուցանիշների ստանդարտ շեղումը, վստահության միջակայքը, տեղեկատվության հասանելիությունը, աղբյուրները, որոնց հիման վրա վերլուծությունը փորձ են կատարել իրական տվյալների հիման վրա: Կաշառառության տարածման, ընդլայնման աստիճանը, հանրային ընկալման մակարդակը գնահատվում է 0-ից (կաշառառության ամենաբարձր աստիճանն է) 100 միավորով (կաշառառության ամենացածր աստիճանն է):

Անդրկովկասյան հանրապետությունների քաղաքական զարգացման համաթիվը

	Հայաստան	Ադրբեջան	Վրաստան
Պետական կառավարման որակի գործակից	ա. 29.38, բ. 49.76, գ. 57.89, դ. 58.85, ե. 45.02, զ. 39.71	ա. 10.9, բ. 33.18, գ. 38.76, դ. 34.93, ե. 30.33, զ. 18.66	ա. 54.5, բ. 30.81, գ. 69.38, դ. 73.68, ե. 53.55, զ. 66.51
Ժողովրդավարության վարկանիշը	114-րդ ցուցանիշ՝ 4.09, հիբրիդային վարչակարգ	139-րդ ցուցանիշ՝ 3.15, բռնատիրական վարչակարգ	93-րդ ցուցանիշ՝ 5.53, հիբրիդային վարչակարգ
Երկրի պաշտպանունակության վարկանիշը	109-րդ ցուցանիշ՝ 69.6, դիսկերի ցածր մակարդակ	81-րդ ցուցանիշ՝ 76.3, դիսկերի վտանգավոր մակարդակ	72-րդ ցուցանիշ՝ 78.9, դիսկերի վտանգավոր մակարդակ
Խաղաղության (խաղաղապահության) գլոբալ վարկանիշը	110-րդ ցուցանիշ՝ 2.218	134-րդ ցուցանիշ՝ 2.450	85-րդ ցուցանիշ՝ 2.057
Ահաբեկչության գլոբալ վարկանիշը	116-րդ ցուցանիշ՝ 0.115	93-րդ ցուցանիշ՝ 1.381	71-րդ ցուցանիշ՝ 2.373
Մամուլի ազատության վարկանիշը	136-րդ ցուցանիշ՝ 61 (անազատ)	188-րդ ցուցանիշ՝ 87 (անազատ)	93-րդ ցուցանիշ՝ 61 (մասամբ ազատ)
Կաշառառության (հանրային) ընկալման վարկանիշը	95-րդ ցուցանիշ՝ 35	119-րդ ցուցանիշ՝ 29	48-րդ ցուցանիշ՝ 52

Տնտեսական զարգացման ցուցանիշները.

– Համախառը ներքին արդյունքի (Gross Domestic Product) մեծությունը⁴³⁵

հաշվարկելիս հիմք է դիտվել Համաշխարհային Բանկի ներկայացված տվյալները, որում կատարվում են որոշակի ճշգրտումներ տվյալ տարվա տվյալներին վերաբերող տեղեկատվությունը հրատարակելու հետո շուրջ 1 տարվա ընթացքում:

Մեկ շնչի հաշվով համախառը ներքին արդյունքի մեծությունը (GDP per capita) հաշվարկելիս հիմք են դիտարկվել Համաշխարհային Բանկի հրատարակած

⁴³⁵ <http://www.worldbank.org/>, <http://data.worldbank.org/data-catalog/GDP-ranking-table> (World Development Indicators: Gross Domestic Product)

տվյալները⁴³⁶: Մեթոդական տեսանկյունից կարելի է առանձնացնել այն, որ միջինացման միտումների դիտարկման պարագայում չի առանձնացվում այն որ հասարակության տարբեր շերտեր էապես տարբեր մակարդակի եկամուտներ են ստանում, հնարավոր են շրջական միջավայրի աղտոտման դրսևորումներ, որոնք հաշվի չեն առնված ՀՆԱ-ի կամ մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի մեծությունում, հաշվի չի առնվում տնային տնտեսությունների արտադրած արտադրանքի, սովերային արտադրությունում արտադրված ապրանքների մեծությունը, որը կարող է չափվել երկրնիշ ցուցանիշներով, ազատությունը և հանգստի ժամանակը: Ըստ Համաշխարհային Բանկի սահմանած մեթոդաբանության այն երկրներում, որտեղ 1 շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի մեծությունը գերազանցում է 12.616 ԱՄՆ դոլարի մեծությունը համարվում են մեկ շնչի հաշվով բարձր եկամուտ ունեցող երկրներ, 1.036 ԱՄՆ դոլարից 12.615 ԱՄՆ դոլար եկամտի դեպքում՝ միջին եկամուտ ունեցող երկրներ, 1.035 ԱՄՆ դոլարից ցածր եկամտի դեպքում՝ ցածր եկամուտ ունեցող երկրներ:

– Տնտեսական ազատության վարկանիշը (Index of Economic Freedom)

ներկայացվում է Վոլ Սթրիթ ամսագրի, Հերիթագ հիմնադրամի վերլուծական կենտրոնի⁴³⁷, միջազգային կառույցների նախաձեռնությամբ: Ցուցանիշը հաշվարկելիս կարևոր տեղ է հատկացվում տնտեսական ազատականացմանը, այս ինստիտուտի պահպանմանը, կամ (մասնավոր հատվածի) տնտեսական գործունեության պետական չմիջամտությանը՝ ապրանքների ու ծառայությունների բաշխման, սպառման խնդիրներին: Տնտեսական ազատականացման վարկանիշը, շուրջ 180 երկրների կտրվածքով, ներկայացվում է 1995 թվականից, որում 10 «ստուգողական» ենթացուցանիշների՝ սեփականության իրավունքները, կաշառառության մակարդակը, հարկաբյուջետային ազատությունը, կառավարության գործունեությունը և տնտեսությունում պետական միջամտության աստիճանը, գործարարությամբ զբաղվելու ազատությունը, աշխատանքի ազատությունը, մոնետար (դրամավարկային) ազատությունը, առևտրա(տնտեսա)կան ազատությունը, ներդրումների ազատությունը, ֆինանսա(տնտեսա)կան ազատությունը, միջին թվաբանական մեծության

⁴³⁶ <http://databank.worldbank.org/data/download/GNIPC.pdf>

⁴³⁷ <http://www.heritage.org/index/>

հաշվարկման հիման վրա քննարկվում է տնտեսական ազատականացման ցուցանիշը: Յուրաքանչյուր ենթացուցանիշի գնահատականը 0-ից 100 միջակայքում է, որում 0-ն անազատության բարձրագույն աստիճանն է, 100-ը՝ ազատության բարձրագույն աստիճանը: Արդյունքում այս ենթացուցանիշները մեկտեղվում են, որի հիման վրա հաշվարկվում է միջին թվաբանական մեծությունը՝ տնտեսական ազատականացման վարկանիշը, որտեղ երկրները դասակարգված են 5 հիմնական խմբերում՝ (80 – 100] միավորի հիման վրա երկիրը բնորոշվում է տնտեսապես ազատ, (70 – 80] միավորի հիման վրա՝ առավելապես տնտեսապես ազատ, (60 – 70] միավորի հիման վրա՝ չափավոր ազատ, (50 – 60] միավորի հիման վրա՝ առավելապես տնտեսապես ոչ ազատ, 50 միավորից ցածր գնահատականի արժանանալու դեպքում՝ տնտեսապես անանզատ: Հիմք ընդունելով տնտեսագիտության դասական ուղղության հիմնարար սկզբունքներն ընդունվում է, որ տնտեսական ազատականացման և տնտեսական աճի, զարգացման միջև առկա է ուղիղ կախվածություն: Այս մոտեցման կողմնակիցների համոզմամբ տնտեսական ազատականացման բարձր աստիճանը նպաստում է բնակչության բարեկեցության բարձրացմանը: Յուրաքանչյուր խմբում ներառված երկրներում բնակչության բարեկեցությունը շուրջ 2 անգամ գերազանցում է նախորդ խմբում ներառված երկրների բնակչության բարեկեցությունը: Քանի որ ընդունվում է այն գաղափարը, որ պետությունը լավագույն տնտեսավարող սուբյեկտը չէ, ուստի և տնտեսական ազատականացման ընձեռնամբ հնարավորություն է ստեղծվում ընդլայնելու ՀՆԱ-ի մեծությունը, աճի տեմպերը:

– Գլոբալ մրցունակության վարկանիշը (The Global Competitiveness Index)⁴³⁸

հաշվարկվում է 2004 թվականից Գլոբալ մրցունակության կենտրոնի, Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի⁴³⁹, միջազգային մի շարք այլ կառույցների հաշվարկների հիման վրա, որոնցում կարևոր տեղ է տրվում ազգային տնտեսությունների մրցունակության ապահովմանը, ինչը արտահայտվում է տնտեսական աճի, զարգացման կայուն տեմպերի, ինտելեկտուալ սեփականության իրավունքների, դատական համակարգի զարգացման ապահովմամբ ու պահպանմամբ: Այս խնդրում

⁴³⁸ <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index/>

⁴³⁹ <https://www.weforum.org/>

բացասական է դիտվում պետական միջոցների անարդյունավետ օգտագործումը, բաշխումը, գնաճի բարձր միտումների առկայությունը և այլն: Հաշվարկների մեթոդաբանության մշակելիս հիմք են դիտվել Կոլումբիայի համալսարանի պրոֆեսոր Խավիեր Սալա Մարթինի 2004 թվականին հրատարակած աշխատանքները: Գործակից հաշվարկելիս օգտագործվում են 110-ից ավելի փոփոխականներ, որոնց միջոցով հնարավոր է բնութագրել երկրի տնտեսական մրցունակության աստիճանը՝ տնտեսական զարգացման տարբեր փուլերում: Հաշվարկներում կարևոր տեղ է հատկացվում ինստիտուցիոնալ, բիզնես միջավայրի սոցիոլոգիական հարցումներին, ազգային, միջազգային վիճակագրական տեղեկատվությանը: Այդ փոփոխականները խմբավորված են 12 խմբերում՝ ինստիտուտների որակը, ենթակառուցվածքները, մակրոտնտեսական կայունությունը, առողջապահությունը և (նախա)դպրոցական կրթությունը, ապրանքների և ծառայությունների, արտադրության գործոնների շուկաների արդյունավետությունը, ֆինանսական շուկաների զարգացածության մակարդակը, տեխնոլոգիական զարգացման մակարդակը, ներքին շուկայի սահմանափակությունը, կազմակերպությունների մրցունակության աստիճանը, գիտատեխնիկական նորարարությունների առկայությունը և ներուժը: Ուշագրավ է այն, որ այս «փոփոխականներից» յուրաքանչյուրը առանձին-առանձին չի բնորոշում երկրի տնտեսության մրցունակության աստիճանը:

– **Գործարարությամբ զբաղվելու (Doing Business)⁴⁴⁰ գործակիցը** 2002 թվականից է հաշվարկվում Համաշխարհային Բանկի առաջատար փորձագետների մշակած մեթոդաբանության հիման վրա⁴⁴¹: Այն հաշվի է առնվում գործարարության զբաղվելու պայմանները, կարգավորման օրենսդրական դաշտը, փոքր և միջին բիզնեսի ձևավորման, զարգացման, փակման իրավիճակներն ու պայմանները: Այս առնչությամբ հավաքագրվում և վերլուծվում են զարգացող, զարգացած և անցումային տնտեսությամբ երկրներում տնտեսական գործունեության առանձնահատկությունների, կարգավորման յուրահատկությունների, գործարար միջավայրի, ինստիտուցիոնալ «համայնապատկերի» վերաբերյալ տեղեկատվություններ, որի հիման վրա

⁴⁴⁰ <http://doingbusiness.org/>

⁴⁴¹ <http://www.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2017>

սահմանվում են տնտեսական գործունեության կարգավորման առաջնահերթությունները: Վարկանիշն ներառում է շուրջ 190 երկրների գործարարությամբ զբաղվելու միջավայրի վերաբերյալ ցուցանիշներ: Աշխատանքային խնբում ընդգրկված են 7000-ից ավելի միջազգային փորձագետներ, գիտնականներ, մասնագետ-խորհրդատուներ, որոնց կողմից սահմանված է 10 ենթացուցանիշներ՝ կազմակերպությունների գրանցման (ա), փակման, լիկվիդացման (ժ), շինարարությամբ զբաղվելու թույլատվության (բ), էլեկտրամատակարարման ծառայություններից օգտվելու (գ), սեփականության (իրավունքի) ձեռքբերման (դ), վարկավորման և վարկային միջոցներից օգտվելու (ե), ներդրումների և ներդրողների իրավունքների պաշտպանվածության (զ), հարկաբյուջետային թափանցիկության (է), միջազգային տնտեսական գործակցության (ը), պայմանագրերի կնքման և ի կատար ածելու (թ) պարզության հնարավորությունների առնչությամբ: Այդ ենթացուցանիշների արդյունքների միջին թվաբանական մեծության հիման վրա սահմանվում է գործարարությամբ զբաղվելու գործակիցը: Երկրների վարկանիշավորման համակարգում բարձր տեղ զբաղեցնելը մեկնաբանվում է որպես գործարարությամբ զբաղվելու համար բարենպաստ միջավայրի առկայություն, ցածր տեղ զբաղեցնելը՝ հակառակը: Փոժառնչությունների այս տիրույթում հարակից դիտարկվում են նաև սեփականության իրավունքի պաշտպանության միջազգային (The International Property Right Index), միջազգային տնտեսական գործակցության մեջ երկրի ներգրավման (The Global Enabling Trade Index), ԱՄՆ դոլարով արտահայտված երկրներում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների բացարձակ մեծության (Foreign Direct Investment Index In Nominal (Absolute) Value) և այլ գործակիցներ: Բացի այս վերլուծվում են մեկ շնչի հաշվով էլեկտրաէներգիայի օգտագործման (կվ/ժ) ծավալները, պարենային, էներգետիկ, տրանսպորտային (և այլն) անվտանգության ցուցանիշները (The Global Food, Transport, Energy Security (and s. o.) Indexes):

– ***Սեփականության իրավունքի պաշտպանության միջազգային վարկանիշը*** հաշվարկվում է⁴⁴² Սեփականության իրավունքի պաշտպանության միջազգային միության (The Property Rights Alliance) կողմից: Ցուցանիշը տրիոլում է երեք

⁴⁴² <http://www.internationalpropertyrightsindex.org/>

մակարդակների՝ իրավական և քաղաքական միջավայրի, սեփականության իրավունքի ֆիզիկական պաշտպանության, ինտելեկտուալ սեփականության պաշտպանության գործակիցներ⁴⁴³։ Այն ներկայացվում է 2007 թվականից, սակայն մեծ հնչեղություն է ստացել և միջազգային կազմակերպությունների կողմից կիրառվում է տնտեսական զարգացման բնութագրերում։

– **Միջազգային տնտեսական գործակցության մեջ երկրի ներգրավման վարկանիշը** (The Global Enabling Trade Index) ներկայացվում է Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի կողմից⁴⁴⁴։ Այս տիրույթում գնահատվում է երկրի «արտաքին և ներքին» տնտեսական քաղաքականությունը, հաշվի առնելով տարաբնույթ տնտեսվարող սուբյեկտների շրջանում (Ազգային վիճակագրական ծառայությունների և միջազգային կառույցների կողմից) կատարված հարցումները (Executive Opinion Survey)։ Այս հետազոտության մեջ ներկայացված են հիմնական չորս ցուցանիշներ՝ ներքին շուկայի ազատականացման («բաց լինելու») աստիճանը, ադմինիստրատիվ կառավարումը, գործարար միջավայրը, տրանսպորտի և հեռահաղորդակցման ենթակառուցվածքները, որոնց հիման վրա մեծապես բնութագրվում է երկրի տնտեսական ինտեգրման և միջազգային գործակցության մակարդակը, նկարագրվում՝ երկրների տնտեսությունների ուժեղ և թույլ կողմերը։

– **Երկրներում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների** (Foreign Direct Investment) անվանական, բացարձակ մեծությամբ, ընթացիկ գներով, ամերիկյան դոլարով արտահայտված, գլոբալ վարկանիշը⁴⁴⁵։ Հաշվի առնելով միջազգային կառույցների՝ Արժույթի միջազգային հիմնադրամ (Balance of Payments Statistics), Միացյալ ազգերի կազմակերպության (World Investment Report), կողմից ներկայացված վիճակագրությունը, սահմանված պայմանները կարևորվում են օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների միջոցով սպառման շուկաների, արտադրության աշխարհագրության ընդլայնման հնարավորությունների ընձեռումը։ Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների միջոցով տվյալ երկրի տարածքում օտարերկրյա ֆինանսական կապիտալի օգնությամբ իրագործվում են ֆինանսական, ներդրումային նախագծեր, որոնք որպես կանոն

⁴⁴³ <http://gtmarket.ru/ratings/international-property-right-index/>

⁴⁴⁴ <http://www.weforum.org/getr>

⁴⁴⁵ <http://datacatalog.worldbank.org/>

օտարերկրյա ներդրողների շահույթ ստանալու նպատակով իրականացված երկարաժամկետ ներդրումներ են, որոնց չափը փոքր չէ տվյալ կազմակերպության կանոնադրական կապիտալի տասն տոկոսից⁴⁴⁶, ինչը հնարավորություն է ընձեռում ազդեցություն ունենալ տնտեսական որոշումների կայացման գործընթացում:

– **Երկրների մեկ շնչի հաշվով էլեկտրաէներգիայի սպառման վարկանիշը** կազմելիս հաշվի է առնվում կիլովատ/ժամով արտահայտված էլեկտաէներգիայի սպառման ծավալները, որում ներկայում մեծ տեղ է հատկացվում այլընտրանքային էներգիայի արտադրության սպառման ծավալներին: Թեև վերջին մասով հստակ վիճակագրությունը խիստ սակավ է⁴⁴⁷:

Աղյուսակ 3.

Անդրկովկասյան հանրապետությունների տնտեսական զարգացման համաթիվը

	Հայաստան	Ադրբեջան	Վրաստան
ՀՆԱ	135-րդ ցուցանիշ՝ 10.529	68-րդ ցուցանիշ՝ 53.049	116-րդ ցուցանիշ՝ 13.965
1 շնչի հաշվով ՀՆԱ	140-րդ ցուցանիշ՝ 3.880	108-րդ ցուցանիշ՝ 6560	134-րդ ցուցանիշ՝ 4.160
Տնտեսական աճ	3 %	1.1%	2.8%
Տնտեսական ազատության վարկանիշը	54-րդ ցուցանիշ՝ 67.0	91-րդ ցուցանիշ՝ 60.2	23-րդ ցուցանիշ՝ 72.6
Գլոբալ մրցունակության վարկանիշը	79-րդ ցուցանիշ՝ 4.1	37-րդ ցուցանիշ՝ 4.6	59-րդ ցուցանիշ՝ 4.3
Գործարարությանը զբաղվելու վարկանիշը	38-րդ ցուցանիշ՝ ա. 9, բ. 81, գ. 76, դ. 13, ե. 20, զ. 53, է. 88, ը. 48, թ. 28, ժ. 78:	65-րդ ցուցանիշ՝ ա. 5, բ. 127, գ. 105, դ. 22, ե. 118, զ. 32, է. 40, ը. 83, թ. 44, ժ. 86:	16-րդ ցուցանիշ՝ ա. 8, բ. 8, գ. 39, դ. 3, ե. 7, զ. 22, ը. 54, թ. 16, ժ. 106:
Սեփականության իրավունքի պաշտպանության միջազգային վարկանիշը	(4.2) ա. 4.2, բ. 5.9, գ. 2.5:	(4.4) ա. 3.8, բ. 6.2, գ. 3.2:	(4.1) ա. 4.1, բ. 6.0, գ. 2.3:
Միջազգային տնտեսական գործակցության մեջ երկրի ներգրավման վարկանիշը	53-րդ ցուցանիշ՝ 4.3	77-րդ ցուցանիշ՝ 3.9	36-րդ ցուցանիշ՝ 4.5
Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների վարկանիշը	122-րդ ցուցանիշ՝ 370.196.773.40	57-րդ ցուցանիշ՝ 2.619.437.000	92-րդ ցուցանիշ՝ 949.335.749.90
Մեկ շնչի հաշվով էլեկտրաէներգիայի սպառման վարկանիշը	82-րդ ցուցանիշ՝ 1606.366 կվ/ժ	83-րդ ցուցանիշ՝ 1603.431 կվ/ժ	79-րդ ցուցանիշ՝ 1742.948 կվ/ժ

Գիտատեխնիկական զարգացման ցուցանիշները.

– **Գիտելիքահենք տնտեսության ձևավորման վարկանիշի** (The Knowledge Economy Index) միջոցով բնութագրվում է աշխարհի զարգացած, զարգացող երկրների տնտեսական զարգացման գիտելիքահենք լինելու մակարդակը: Այս վարկանիշը ներկայացվում է 2004 թվականից Համաշխարհային Բանկի կողմից մշակված

⁴⁴⁶ <http://gtmarket.ru/research/foreign-direct-investment-index/>

⁴⁴⁷ <http://www.iea.org/statistics/>

մեթոդաբանության (Knowledge for Development — K4D, The Knowledge Assessment Methodology — KAM)⁴⁴⁸ հիման վրա⁴⁴⁹, որում առանցքային գնահատվում է երկրների կողմից գիտելիքի ստեղծման, ընկալման, ընդունման և տարածման հնարավորությունները: Փոխառնչությունների այս մակարդակում հատկապես կարևորվում է գիտելիքահենք տնտեսական զարգացման մոդելի անցման հիմքերի ձևավորումը. կիրառական են 100-ից ավելի ցուցանիշների մշակումը, ներկայացումը, որոնք համախմբված են 4 հիմնական խմբերում: Ա. Տնտեսական, ինստիտուցիոնալ միջավայրի գործակիցը (The Economic Incentive and Institutional Regime), որը գործարար, տնտեսական, ինստիտուցիոնալ միջավայրի, հասարակության կողմից գիտելիքների ձևավորման, տարածման արդյունավետության գնահատականն է: Բ. Կրթության և մարդկային ռեսուրսների (Education and Human Resources) գործակիցը, որը երկրի հասուն բնակչության, նրանց կողմից գիտելիքների ստեղծման, տարածման մասնակցության աստիճանն է ու գնահատականը: Գ. Ինովացիաների համակարգի (The Innovation System) առկայության հնարավորությունը, ներդրման, զարգացման ուղենիշները բնութագրվում է գիտահետազոտական կենտրոնների առկայությամբ, գործունեությամբ, միջազգային համաձայնագրերի կնքմամբ, այս ոլորտում աշխատողների բացարձակ և հարաբերական մեծությամբ, նորարարությունների գրանցման, կիրառության քանակությամբ, գիտական ամսագրերի քանակությամբ, հրատարակումների առկայությամբ, միջազգային նշանակությամբ: Դ. Տեղեկատվական և հեռահաղորդակցման տեխնոլոգիաների առկայությանը (Information and Communication Technology — ICT), զարգացման մակարդակը, որը նպաստում է տեղեկատվության արդյունավետ մշակմանը և տարածմանը: Այս գործակիցների առնչությամբ ներկայացվում են առանձին գնահատականներ 1-ից 10 միջակայքում: Որքան բարձր է գնահատականը, այնքան բարձր է գնահատված երկրի գիտելիքահենք տնտեսական զարգացման մակարդակը: Այս ամենի հիման վրա հաշվարկվում է միջին թվաբանականը և ներկայացվում է մեկ միասնական ցուցանիշ: Ներկայում այն տրոհված բնորոշվում է

⁴⁴⁸ <http://gtmarket.ru/ratings/knowledge-economy-index/knowledge-economy-index-info#>

⁴⁴⁹ <http://www.worldbank.org/kam>

գիտելիքի գործակցի (The Knowledge Index — KI) և գիտելիքահենք տնտեսության գործակցի (The Knowledge Economy Index — KEI) միջոցով:

– **Նորարարությունների գլոբալ վարկանիշը** (The Global Innovation Index) ներկայացվում է միջազգային գործարար դպրոցի (INSEAD) կողմից⁴⁵⁰: Նորարարությունների գլոբալ գործակիցը հաշվարկվում է 2007 թվականից և բաղկացած է 80 ենթագործակիցներից, որոնց միջոցով բնորոշվում է երկրի տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակներում նորարարությունների զարգացման աստիճանը, փոխառնչությունները, ծախսեր-արդյունք հարաբերակցությունը:

– **Արտոնագրերի գրանցման քանակական ցուցանիշների միջազգային վարկանիշը** (World Intellectual Property Indicators) ներկայացվում է Մտավոր սեփականության համաշխարհային կազմակերպության կողմից⁴⁵¹: Մտավոր սեփականության արտոնագրման վիճակագրությամբ նորարարությունների կատարման հնարավորությունների ներուժի, տեխնոլոգիական զարգացման բացահայտման ուղղությամբ «առաջամարտիկներից է» Ազգերի Միացյալ Կազմակերպությունը, որը իր հաշվարկներում հիմք է դիտարկում ազգային արտոնագրային ծառայությունների ներկայացրած տվյալները: Արտոնագրերի գրանցման միջազգային վարկանիշը ներկայացնելիս վերլուծվում են արտոնագրերի գրանցման ընդհանուր թվաքանակը, ինչպես նաև ռեզիդենտ և ոչ ռեզիդենտ ներկայացուցիչների ներկայացրած հայտերի հարաբերակցությունը:

– **Գիտահետազոտական ակտիվության մակարդակի վարկանիշը** (Science and Engineering Activity Indicators) հաշվարկվում է ըստ գրախոսվող գիտական ամսագրերում հրատարակված աշխատանքների, դրանց վրա կատարված հղումների հիման վրա: Այս վարկանիշը ներկայացվում է ԱՄՆ-ի Ազգային գիտական ֆոնդի հատուկ հաշվետվություններում⁴⁵²: Փոխառնչությունների այս տիրույթում կարևորվում է գիտահետազոտական և փորձառական (կոնստրուկտորային) աշխատանքների

⁴⁵⁰ <http://www.globalinnovationindex.org/>

⁴⁵¹ <http://www.wipo.int/>

⁴⁵² <http://www.nsf.gov/statistics/>

Ֆինանսավորման պետական և մասնավոր ծախսերի հանրագումարը, որն արտահայտվում է ՀՆԱ հարաբերակցությամբ⁴⁵³:

– **Տեղեկատվական, կոմունիկացիոն տեխնոլոգիաների զարգացման վարկանիշը** (ICT Development Index)⁴⁵⁴ հաշվարկվում է 2007 թվականից, որը բնութագրում է համաշխարհային մասշտաբով երկրների տեղեկատվական, էլեկտրոնային կոմունիկացիոն տեխնոլոգիաների զարգացման բացարձակ, հարաբերական մակարդակները: Հաշվի են առնվում այդ տեխնոլոգիաների մատչելիությունը, օգտագործման հնարավորությունները, գործնական նշանակությունը, կատարված հետազոտությունները, նորարարությունները, նորարարությունների ներդրման առկայությունը և այլն:

– **Համացանցի պատրաստակիցության վարկանիշը** (Networked Readiness Index)⁴⁵⁵ բնութագրում է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման համաշխարհային մակարդակը՝ ըստ երկրների: Գործնականում, համակարգված այն ներկայացվում է 2003 թվականից: Հաշվի առնելով տեղեկատվական տեխնոլոգիաների դերը, տեղեկատվական հոսքերի շրջանառության ապահովման, տրանսակցիոն ծախսերի նվազեցման, գործարար ակտիվության խթանման, նորարարությունների զարգացման, ներդրման, տնտեսական ռեսուրսների արտադրողականության բարձրացման խնդրում, կարևոր տեղ է հատկացվում տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման և երկրի բարեկեցության ապահովման փոխառնչությանը: Այս վարկանիշի հաշվարկման պարագայում մշակվել են ավելի քան հինգ տասնյակ ենթագործակիցներ, որոնք խմբավորված են հիմնական երեք ուղղություններում՝ ա. Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման ինստիտուցիոնալ (սոցիալ-տնտեսական) պայմանների առկայությունը, ապահովումը, բ. Հասարակության, գործարար շրջանակների, պետական կառավարման շրջանակներում տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կիրառման նկատմամբ հետաքրքրվածությունը, օգտագործման պատրաստակամությունը, գ. Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կիրառության մակարդակն ու հնարավորությունները:

⁴⁵³ <http://www.uis.unesco.org/>

⁴⁵⁴ <http://www.itu.int/>

⁴⁵⁵ <http://www.weforum.org/gitr>

– **Համացանցի զարգացման մակարդակը** (Internet Development Level)⁴⁵⁶

Ներկայացնելիս առանցքային տեղ է հատկացվում 100 մարդու հաշվով համացանցից օգտվելու աստիճանը՝ մարտահրավերները, օբյեկտիվ, սուբյեկտիվ պատճառները, արգելքներն ու սահմանափակումները:

– **Պետական կառավարման համակարգում էլեկտրոնային միջոցների կիրառության գործակիցը** (The UN Global E-Government Development Index)⁴⁵⁷ ՄԱԿ-ի կողմից 2003 թվականին: Հաշվի է առնվում ինտերնետ ապահովման ծածկույթը, որակն ու մատչելիությունը, ենթակառուցվածքների առկայությունը:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների գիտաբեխնիկական զարգացման համաթիվը

	Հայաստան	Ադրբեջան	Վրաստան
Գիտելիքահենք տնտեսության վարկանիշ	71-րդ ցուցանիշ՝ KEI=5.08, KI=4.84	79-րդ ցուցանիշ՝ KEI=4.56, KI=4.96	68-րդ ցուցանիշ՝ KEI=5.19, KI=4.49
Նորարարությունների գլոբալ վարկանիշը	65-րդ ցուցանիշ՝ 36.1	101-րդ ցուցանիշ՝ 29.6	74-րդ ցուցանիշ՝ 34.5
Արտոնագրերի գրանցման միջազգային վարկանիշը	80-րդ ցուցանիշ՝ Արտոնագրերի ընդհանուր թվաքանակը՝ 140, որից ռեզիդենտներ՝ 121, ոչ ռեզիդենտների՝ 19:	76-րդ ցուցանիշ՝ Արտոնագրերի ընդհանուր թվաքանակը՝ 205, որից ռեզիդենտներ՝ 193, ոչ ռեզիդենտների՝ 12:	64-րդ ցուցանիշ՝ Արտոնագրերի ընդհանուր թվաքանակը՝ 398, որից ռեզիդենտներ՝ 138, ոչ ռեզիդենտների՝ 260
Գիտահետազոտական ակտիվության մակարդակի վարկանիշը	75-րդ ցուցանիշ՝ 184.6	80-րդ ցուցանիշ՝ 148.7	86-րդ ցուցանիշ՝ 117.6
Գիտահետազոտական և փորձառական աշխատանքների ծախսերը	64-րդ ցուցանիշ՝ 0.27	66-րդ ցուցանիշ՝ 0.25	69-րդ ցուցանիշ՝ 0.23
Տեղեկատվական, կոմունիկացիոն տեխնոլոգիաների զարգացման վարկանիշը	76-րդ ցուցանիշ՝ 5.32	67-րդ ցուցանիշ՝ 5.79	78-րդ ցուցանիշ՝ 5.25
Համացանցի պատրաստալիներության վարկանիշը	58-րդ ցուցանիշ՝ 4.2	57-րդ ցուցանիշ՝ 4.3	60-րդ ցուցանիշ՝ 4.1
Համացանցի զարգացման մակարդակը	109-րդ ցուցանիշ՝ 39.16	79-րդ ցուցանիշ՝ 54.20	113-րդ ցուցանիշ՝ 36.94
Պետական կառավարման համակարգում էլեկտրոնային միջոցների կիրառության վարկանիշը	61-րդ ցուցանիշ՝ 0.5897	68-րդ ցուցանիշ՝ 0.5472	56-րդ ցուցանիշ՝ 0.6047

Պարենային անվտանգության գործակիցը (The Global Food Security Index), երկրների վարկանիշը վերլուծելիս հիմք է դիտվել միջազգային տնտեսական կառույցների (Economist Intelligence Unit) հետազոտությունները, ներկայացրած

⁴⁵⁶ <http://www.itu.int/>

⁴⁵⁷ <http://www.unpan.org/>

վիճակագրական նյութերը⁴⁵⁸, որոնք համակարգված հաշվարկվում են 2012 թվականից: Պարենային անվտանգությունը բնորոշվում է այնպիսի պայմանների ձևավորմամբ, որ տվյալ երկրի բնակիչներն ունեն ֆիզիկական, սոցիալական, տնտեսական հնարավորություններ ձեռքբերելու, սպառելու առողջ, ֆիզիկապես լիարժեք կյանք ապահովելու համար անհրաժեշտ պարենամթերք: Այս տիրույթում պարենի հասանելիության, սպառման մակարդակը, պարենամթերքի առկայությունը և բավարար քանակությանը, որակական հատկանիշները, անվտանգությամբ հանդերձ բնորոշում են պարենային անվտանգության ապահովման հնարավորությունը: Փոխառնչությունների այս տիրույթում մշակվել են շուրջ 28 ցուցանիշներ, որոնց մեծությունները հրատարակվում են 2 տարին մեկ անգամ:

⁴⁵⁸ <http://foodsecurityindex.eiu.com/>

Հավելված 5. Մարդու էության և վարքագծի սոցիալ-հոգեբանական մեկնաբանությունը

Մարդկային էակը աշխարհի գալով սոցիալ-հասարակական մատրիցայում գրավում է ուրույն տեղ ազդելով հասարակության անդամների վրա. ցանկանալով լինել անհատականություն, միևնույն ժամանակ կրում է հասարակության, որոշակի խավի, «շրջանակի» ազդեցությունը: Մարդը լինելով հասարակական էակ՝ հասարակական ընկալման, փոխշփումների կարիք ունի: (Մարդը որպես կենսաբանական օրգանիզմ կարող է զարգանալ առանց հասարակական շփումների, սակայն հոգեբանական, բանականախոհության, լեզվամտածողության ձևավորման, գիտելիքների ձեռքբերման և մի շարք այլ տեսանկյուններից այդ էվոլյուցիան անհնար է լիարժեք պատկերացնելը): Անշուշտ, սոցիալական աստիճանակարգումը մարդու զարգացման, լեզվամտածողության, արժեքների ու արժեհամակարգի ձևավորման համար հասարակական ձեռքբերում է և ունի մեծ նշանակություն: Մարդը գիտակցաբար, թե ենթագիտակցաբար ցանկանում է լինել հասարակական որոշակի խավի, շերտի ներկայացուցիչ-անդամը, կրելով այդ «համակարգի» ազդեցությունը, վարքաբանորեն ընդօրինակելով ընդունված «չափանիշները», պահպանում է այդ ամենի ազդեցության իներցիան, իսկ ոմանք էլ՝ եզակիները, այդ ամենը փոխելու մտադրություններ են ունենում, նույնիսկ գործնականում տվյալ ուղղությամբ կատարում են որոշակի քայլեր, նախաձեռնում են գործողություններ:

Հասարակագիտական տեսանկյունից, միակողմանիորեն կարելի է ենթադրել որ մարդկային զարգացումը պայմանավորված է բնածին անատոմիական, (նեյրո)ֆիզիոլոգիական, անհատական, ժառանգական հատկանիշներով, («նյարդային կառուցվածքային մեքենայի» յուրահատկություններով): Մարդու էության, անձի զարգացման հիմնահարցը հոգեբանության մեջ ենթադրում է բազմաբնույթ հարցադրումների, ենթահարցերի ու փոխառնչությունների առկայություն, որոնք վերաբերում են իրավիճակային վերլուծությանը, կանխատրամադրվածությանը, ժառանգականությանը, հասարակական, սոցիալական միջավայրի առանձնահատկություններին և այլ գործոններին: Միևնույն ժամանակ մարդու հոգեկան ներաշխարհը, անհատի կարողությունները, հոգե-

բանական հատկանիշները ձևավորվում և զարգանում են կյանքի ընթացքում, «ինստի-տուցիոնալ» միջավայրում, որից դուրս անհատի զարգացումը, նույնիսկ երկու ոտքով լիարժեք տեղաշարժվելու հնարավորությունները սահմանափակվում և կասկածի տակ են դրվում: Ցանկացած անհատ անցնում է սոցիալական ինքնակողմնորոշման փուլը, որով պայմանավորված հասարակական դերի, սոցիումում ինքնաիրացման և այլ «դրսևորումների» ընտրություն է կատարում⁴⁵⁹: Այս տեսանկյունից ուսումը, գիտությունն ու կրթությունը ներթափանցում են հասարակական կյանքի բոլոր բնագա-վառները, փոխելով անհատի կյանքն ու ապագայի հեռանկարները⁴⁶⁰:

Անձի բնածին և ձեռքբերովի հատկությունների քննարկման տիրույթում ներկայում առանձնացվում են *կենսագենետիկական, սոցիոգենետիկական և բիոսոցիալական* ուղ-ղությունները: *Առաջին դեպքում* բնածին կարողություններին, առանձնահատկություն-ներին, ժառանգականությանը առանցքային նշանակություն է տրվում, որով պայմանա-վորված կանխորոշվում է անհատի զարգացման ուղին: Այս ուղղության շրջանակներում

⁴⁵⁹ Մարդը կյանքի ընթացքում կարող է կորցնել և զարգացնել որոշակի հատկանիշներ: Օրինակ՝ այն երեխաները, ովքեր ինչ-ինչ պատճառներով մանկությունը անցկացրել են մարդկային, սոցիալական, հասարակական միջավայրից դուրս, չառնչվելով մարդկային էակների հետ, ամբողջ կյանքի ընթացքում որպես կանոն լիարժեք չեն կարողացել խոսել, գրել և կարդալ (սինդրոմ Մաուզլի): Միևնույն ժամանակ՝ նրանց մոտ ավելի զարգացած են լինում զգայարանները, իսկ դիմացկունությամբ գերազանցում են իրենց հասակակիցներին: http://www.factruz.ru/brain_human/children-mowgli.htm, История и Археология - Человеческий мозг. Дети Маугли, А. Аров.

⁴⁶⁰ Սոցիալ-հոգեբանական, դիֆերենցիալ հոգեբանական, խարակտերոլոգիական, համեմատականորեն մասնակի բնույթի հոգեբանական այլ ուսումնասիրությունների մեջ, իհարկե, վերլուծվում են անձի առան-ձին որակները, անձնային կառույցի տարբեր մասերն ու ենթահամակարգերը, գործառույթներն ու գործ-ընթացները, սակայն անձը դրանց պարզ, մեխանիկական հանրագումարը չէ և այսպիսի մոտեցմամբ չի կարելի հասնել անձի մասին ամբողջական պատկերացման ձևավորմանը: Այսպիսի դիրքորոշմամբ էլ անձի հոգեբանությունը մոտենում է անձի էության վերլուծությանն ու գնահատմանը, քանի որ անձի ուսումնասիրությունը մեկ բան է, անհատական որակների, հոգեկան մասնակի կազմավորումների ուսումնասիրությունը միանգամայն ուրիշ: Հետևաբար անձի անհատական որակների և անհատի անձ-նային որակների ուսումնասիրությունները պետք է համակարգվեն այնպես, որ հնարավոր լինի անձի առանձնահատուկ կեցության հոգեբանական էության բացահայտումը: Սա, թերևս, անձի հոգեբանու-թյան հիմնական խնդիրն է, որի լուծմանն էլ ուղղված են պերսոնոլոգիայի հետ առնչվող հոգեբանա-կան տեսությունների ջանքերը: Անձի հոգեբանության համար կարևորված են՝ անձի կառուցվածքի, զար-գացման շարժիչ ուժերի, գործոնների և պայմանների, դրանց հարաբերակցության, մոտիվացիայի, ակ-տիվության բնույթի և աղբյուրների, վարքի բովանդակության, անհատական տարբերությունների, հո-գեախտաբանության և հոգեկան առողջության հիմնախնդիրները: http://etm.gspi.am/wp/wp-content/uploads/2016/բակալավր_առկա/Մանկավարժության_ֆակուլտետ/Հոգեբանություն/2/1/Անձի_հո-գեբանություն.pdf, Ա. Հակոբյան, Դասախոսություն 1, 2. Անձի հոգեբանությունը որպես հոգեբանական գիտության բնագավառ, Անձի հասկացությունը հոգեբանության մեջ, անձի տեսությունները ընդհանուր չափանիշների տեսանկյունից, Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվան Պետական Մանկավարժական ինստի-տուտ, Հոգեբանության ամբիոն, Անձի հոգեբանություն, դասախոսություններ, 2015 թ., էջ. 5 - 6:

երեխայի հոգեկան զարգացումը, անձի հասունացումը ընթանում է ինքնաբուխ, ուրույն ձևով: Դաստիարակությունը կարող է ընդամենը դանդաղեցնել կամ արագացնել անձի զարգացումը: Վերոգրյալով պայմանավորված բացատրվում են մարդկային վախերի, բնազդների առաջացումը: *Երկրորդ ուղղությունում* կարևորվում է սոցիալական, հասարակական միջավայրը, որում ձևավորվում, դաստիարակվում է անհատը: (Մեթոդական տեսանկյունից որևէ գործոնի «ֆետիշացումը» համակողմանի վերլուծությունների համար կաշկանդող նշանակություն է ստանում): Թվում է, թե այս դիրքորոշումը ավելի առաջադեմ է, բայց այստեղ կրկնվում է նախորդ քննարկվող ուղղության սխալը⁴⁶¹: Վերջապես, *երրորդ դեպքում* քննարկվում են վերոգրյալ մոտեցումները համատեղ: Կարևորվում է ժառանգականությանը, ինչպես նաև սոցիալական, հասարակական միջավայրի դերը անհատի զարգացման գործում: Ներմուծվում է «անձի անհատական ակտիվություն» հասկացությունը⁴⁶²: Իսկապես, տարաբնույթ սոցիալ-հասարակական իրավիճակներում, հասարակության տարբեր ներկայացուցիչների պարագայում միանշանակ անհնար է առանձնացնել այդ տեսություններից որևէ մեկի միարժեք գործողության

⁴⁶¹ Միջավայրը դիտվում է որպես միակ որոշիչ գործոն և համարվում է, որ անձի ուսումնասիրման համար բավական է վերլուծել այն միջավայրի առանձնահատկությունները, որտեղ նա ապրել է: Նրանում ձևավորված վարքը, վերաբերմունքը մյուս մարդկանց նկատմամբ այլևս չեն փոփոխվի ողջ կյանքի ընթացքում: Փաստորեն երկու ուղղություններում էլ անտեսվում է անձի ակտիվության դերը: Անտեսվում է այն փաստը, որ նույնանման սոցիալական միջավայրում ձևավորվում են երկու իրենց բոլոր անձնային որակներով խիստ տարբերվող մարդիկ և հակառակը, նման համոզմունքներ, աշխարհայացք, սոցիալական վարք ունեցող մարդիկ ձևավորվում են տարբեր սոցիալական միջավայրում: Ա. Հակոբյան, Դասախոսություն 1, 2. Անձի հոգեբանությունը որպես հոգեբանական գիտության բնագավառ, Անձի հասկացությունը հոգեբանության մեջ, անձի տեսությունները ընդհանուր չափանիշների տեսանկյունից, Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվան Պետական Մանկավարժական ինստիտուտ, Հոգեբանության ամբիոն, Անձի հոգեբանություն, դասախոսություններ, 2015 թ., էջ. 9 - 10:

⁴⁶² Այսինքն, քննարկվում են ոչ միայն ժառանգական նախադրյալների և սոցիալական միջավայրի ներգործությունների նշանակությունը, այլև այն ներքին ակտիվության նշանակությունը, որն ուղեկցում է ներգործությունների ընկալման և վերամշակման գործընթացը: Բացի այդ նշվում է, որ երկու հիմնական գործոններն այնքան փոխկապակցված, փոխներթափանցված են, որ միայն տեսականորեն կարելի է դրանք բաժանել: Եթե մարդու կենսաբանական զարգացումն ընթանում է կենսաբանական էվոլյուցիայի համաձայն, ապա հոգեբանական զարգացումը՝ պատմական, հասարակական, մշակութային օրինաչափությունների համաձայն: Բնական հատկություններն, իրենք չձևելով հոգեբանական որակներ, հիմք են ծառայում դրանց զարգացման համար: Երեխայի օրգանիզմի որոշակի կառուցվածքը, նրա ֆիզիոլոգիական հասունացումը անհրաժեշտ են հոգեկան զարգացման համար, բայց դրանք չեն կարող կանխորոշել, թե որ հոգեկան որակները պետք է զարգանան: Դա կախված է արդեն կյանքի և դաստիարակության պայմաններից: Ա. Հակոբյան, Դասախոսություն 1, 2. Անձի հոգեբանությունը որպես հոգեբանական գիտության բնագավառ, Անձի հասկացությունը հոգեբանության մեջ, անձի տեսությունները ընդհանուր չափանիշների տեսանկյունից, Մ. Նալբանդյանի անվան Պետական Մանկավարժական ինստիտուտ, Հոգեբանության ամբիոն, Անձի հոգեբանություն, դասախոսություններ, 2015 թ., էջ. 9 - 10:

հնարավորությունը, այլ գործուն են՝ տարատեսակ «մեխանիզմներ», ինչը կարող է տեսությունների փոխառնչման արգասիք լինել:

Հոգեբանական ուղղությունում մարդու էության, վարքաբանական առանձնահատկությունների վերաբերյալ քննարկումները ծավալվում են դարեր շարունակ և որպես արդյունք կարող ենք եզրակացնել, որ այս հիմնահարցի վերաբերյալ բացակայում են միարժեք մոտեցումները, գոյություն ունեն տրամագծորեն տարբեր, ընդհուպ իրարամերժ տեսություններ:

Դիցուք, 2. Ֆրոյդի հոգեվերլուծական համակարգում տրվում է անձի էության եռամակարդակ՝ «նա», «ես», «գեր-ես», գիտակցական, ենթագիտակցական, անգիտակցական, կառուցվածքի հիմնավորում, որում առանձնահատուկ տեղ է հատկացվում ոչ բանական, թերևս ինստիտուցիոնալ-տնտեսագիտական ձևաչափում արտահայտված, հարափոփոխ ու սահմանափակ բանականության դրևորումներով հանդերձ, բնազդային, ագրեսիվ ու ռիսկախույս, ենթագիտակցական ու անգիտակցական մղումներով իրականացվող քայլերին: Հոգեվերլուծական այս համակարգում կարևորվում են ինքնապահպանման /ոչնչացման/, պահանջմունքների բավարարման, բավականության, բավարարվածության ստացման փոխազդեցությունները: Պահանջմունքների բավարարմամբ, բավականության, բավարարվածության ստացմամբ օրգանիզմը անընդհատ լիցքաթափվում է, պահպանում է իր կենսաբանական հավասարակշռությունը⁴⁶³:

Քանի որ մարդն ապրում, գործունեություն է ծավալում հասարակական կարգի, ինստիտուցիոնալ սահմանափակումների պայմաններում ապա պահանջմունքների բավարարման ընթացքում կարող են առաջանալ «խզումներ»: Չբավարարված պահանջմունքները անհետ չեն կորչում, այլ ազդում են մարդու վարքագծի, հոգեկան ներաշխարհի վրա⁴⁶⁴: Պահանջմունքների բավավարումը բերում է հոգեներաշխարհի կայունացմանը, նոր պահանջմունքների ձևավորմանը, ինչը դրական է ազդում մարդու կենսագործունեության վրա: Ինչ վերաբերում է պահանջմունքների չբավարարմանը ապա այդօրինակ

⁴⁶³ <http://etm.gspi.am/wp/wpcontent/uploads/2016/%D5%B4%D5%A1%D5%A3%D5%AB%D5%BD%D5%BF%D6>, Հոգեբանության ժամանակակից տեսությունները, /դասախոսություններ/, Բեյքության Մ., Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտ, 2016 թ., էջ 3:

⁴⁶⁴ http://royallib.com/read/freyd_zigmund/vospominanie_vosproizvedenie_i_pererabotka.html#0, 3. Фрейд, Воспоминание, воспроизведение и переработка.

շարունակվող հոգեվիճակները⁴⁶⁵ կարող են ընդհուպ ելք գտնել նյարդային խանգարումների, նևրոզների, հոգեկան շեղումների, գիշերային երազների և առօրյա կյանքի հոգեախտաբանական երևույթների ձևով: Այսպիսով, տնտեսվարող սուբյեկտը հասարակական, սոցիալական, տնտեսական միջավայրում կարող է գտնվել տարաբնույթ իրավիճակներում՝ գործունեություն ծավալել ընդհուպ անորոշության ու ռիսկային պայմաններում, իսկ ինստիտուցիոնալ-տնտեսական համակարգը ազդելով մարդու անձնային էության, ներաշխարհի, վարքի բովանդակության վրա, ուղղակի թե անուղղակի կարող է փոխել պահանջմունքների առաջացման, դրսևորումների ու բավարարման պայմաններն ու ուղիները: (Արդյունաբերական հասարակարգում պահանջմունքներն մեծ հաշվով որպես տրված մեծություն էին դիտվում և ուսումնասիրվում էին օգտակարության ստացման, բավարարվածության ապահովման հնարավորությունները: Գիտական մտքի զարգացմամբ, նոր գիտակարգերի ձևավորմամբ, ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության առաջացմամբ, հետարդյունաբերական հասարակարգի էվոլյուցիայով պայմանավորված կարևորվում է պահանջմունքների ճանաչումը, բավարարման պայմանների, վերահսկելու և գնահատելու մեխանիզմների հետազոտությունը)⁴⁶⁶:

Դիցուք, մարժինալիզմի շրջանակներում, ինչպես կարգային, այնպես էլ քանակական հայեցակարգերում, ապրանքի օգտակարությունը բնորոշվում է որպես ապրանքը

⁴⁶⁵ Ինչ վերաբերում է մարդու պահանջմունքների, ցանկությունների, նպատակների և իդեալների կործանմանը, պետք է առանձնացնել, քանի որ մարդը երկար ժամանակ չի կարող անհանգիստ ու լարված վիճակում մնալ, ապա Ֆրոյդը առաջ քաշեց հոգեբանական պաշտպանության հարցը: Հոգեբանական պաշտպանության միջոցով չբավարարված պահանջմունքներ ունեցող մարդը ինչ-որ ձևով իրեն տանջող տհաճ ապրումները ու զգացմունքները արտամղում է գիտակցությունից և ձեռք բերում հոգեկան լիցքաթափում, թեթևություն: <http://etm.gspi.am/wp/wpcontent/uploads/2016/%D5%B4%D5%A1%D5%A3%D5%AB%D5%BD%D5%BF%D6>, Հոգեբանության ժամանակակից տեսությունները, /դասախոսություններ/, Բեյքոյան Մ., Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտ, 2016 թ., էջ 3 – 4:

⁴⁶⁶ Այս հիմնախնդիրը արդիական է այն առումով, որ ժամանակակից «սպառողական տրոհում» շուկայագիտության շրջանակներում բացի կոնկրետ արտադրանքի վաճառքից և շահույթի ստացումից առավել կարևոր ուշադրություն է դարձվում սպառողական վարքի վրա ազդող գործոնների ուսումնասիրությանը և առավել շեշտադրվում է ներքին հոգեբանական գործոնների կարևորությունը սպառողական որոշման կայացման, վերջինիս գնումային պահանջմունքների բավարարման և դրանց վերահսկման ուղիների հետազոտման տեսանկյունից: Սպառողական վարքը հանդիսանալով մարքեթինգի կարևոր բաղադրամաս, վերլուծության է ենթարկվում տարբեր գիտակարգերի կողմից: Սպառողական վարքը բավականին ուսումնասիրված է տնտեսագիտական գիտությունների ներքո, սակայն միայն տնտեսագիտական մոտեցումները չեն ապահովում սպառողական վարքի ողջ բովանդակային կողմը: Աղասյան Ն., Սպառողի պահանջմունքների բավարարումը որպես մարքեթինգային ռազմավարության արդյունավետության ապահովման գործոն: «Տեսական և կիրառական հոգեբանության արդի հիմնախնդիրները» 5-րդ միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան: «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2015 թ., էջ. 13 – 14:

սպառելիս ստացված բավարարվածություն և այս տեսանկյունից համադրվում են ֆիզիոլոգիական ու հոգեբանական, առաջին անհրաժեշտության ու պերճանքի, և մի շարք այլ պահանջմունքների բավարարման համար արտադրվող ապրանքներն ու ծառայությունները, որոնք դիտվում են որպես բավարարվածություն ապահովող բարիքներ: Գործնականում այդ պահանջմունքների դրսևորման, բավարարման պայմանները, տնտեսվարող սուբյեկտի հոգեբանական սպասումներն ու հոգեվիճակները տարբեր են: Տնտեսա(գիտա)կան տեսանկյունից դասական ընկալմամբ ապրանքի գնի բարձրացումը բերում է պահանջարկի մեծության նվազեցմանը և հակառակը, գնի նվազեցումը՝ պահանջարկի մեծության ընդլայնմանը: Բացի այս, եկամուտների մակարդակի նվազեցմամբ պայմանավորված որոշակի ցածրակարգ ապրանքների պահանջարկի մեծությունը կարող է աճել, արդյունքում կարող է տեղի ունենալ այդ ապրանքի գնի աճ: Այս դեպքում տեղի կունենա պահանջարկի մեծության ընդլայնում, գնի բարձրացում, որն ի սկզբանե պայմանավորված էր եկամուտների մեծության փոփոխությամբ: Այսպիսի իրավիճակում ամենևին չի կարելի ակնկալել, որ բոլոր ցածրակարգ ապրանքների գները կաճեն: Ինչպես նաև, հոգեբանական տեսանկյունից ճոխության ապրանքի գնի բարձրացումը, որոշակի միջակայքում կարող է բերել հեղինակության աստիճանի բարձրացմանը, որն էլ ի հաշիվ մյուս ապրանքների սպառման փոխարինման կարող է բերել տվյալ ապրանքի պահանջարկի մեծության ընդլայնմանը:

Փոխառնչությունների այս տիրույթում ինստիտուցիոնալ-հոգեբանական տեսանկյունից գիտակցականի, անգիտակցականի, ենթագիտակցականի վերաբերյալ քննարկումները շարունակական են, որով պայմանավորված հնարավորություն է ընձեռվում առավել համակողմանի վերլուծել մարդու էությունը, վարքագիծը, ինչպես նաև՝ տնտեսվարող սուբյեկտի վարքաբանական յուրահատկությունները: Այս համատեքստում, Կ. Յունգի վերլուծական հոգեբանության հիմնարար սկզբունքները ինքնության առանձնահատուկ դրույթակարգով, ոգեղեն շունչ են հաղորդում անձի վերաբերյալ պատկերացումներին⁴⁶⁷: Այս առումով Կ. Յունգի հոգեվերլուծական տեսությունում անգիտակցականը նույնիսկ չի դիտարկվում որպես վերացական կատեգորիա⁴⁶⁸, այլ

⁴⁶⁷ <http://www.psychologos.ru/articles/view/karl-gustav-yung>, Карл Густав Юнг, архетип.

⁴⁶⁸ Юнг К., Очерки по психологии бессознательного, Москва, КогитоЦентр, 2010.

երկմակարդակ՝ անհատական և կոլեկտիվ անգիտակցականի փեղկում է տեղի ունենում: Անհատական անգիտակցականի մեջ ներառված են վիճաբանությունները, հիշողությունները, որոնք տարաչափ գիտակցված են եղել, սակայն տարիների ընթացքում որոշակիորեն մոռացված, «ճշգրտված ու ճնշված են դառնում»:⁴⁶⁹ Անհատական անգիտակցականն իր մեջ ունի համակարգեր, կամ հուզականորեն լիցքավորված մտքեր, զգացմունքներ և հիշողություններ, որոնք դուրս են հանվել անհատի կողմից իր կամ ցեղի ժառանգական փորձից: Յունգը պնդում էր, որ անհատական անգիտակցականի բովանդակությունը ամեն մարդու մոտ յուրօրինակ է և անգիտակցականը մեծ ազդեցություն է ունենում մարդու կյանքի վրա, սակայն նա գտնում էր, որ այդ ազդեցությունն իրականացվում է ուղղակիորեն, առանց միջնորդվածության կամ վերափոխման⁴⁷⁰: Կոլեկտիվ անգիտակցականը մարդու հոգեկանի այն մասն է, որը պայմանավորված չէ տվյալ մարդու սեփական փորձով, այլ «ժառանգվում» է նախնիներից: Այն մարդկության ընդհանուր փորձն է: Կոլեկտիվ անգիտակցականը անգիտակցականի առավել խորքում գտնվող շերտն է, այն ավելի խորն է քան անձնական անգիտակցականը: Կոլեկտիվ անգիտակցականում են գտվում բոլոր արքետիպերը⁴⁷¹: Այս տեսանկյունից մարդը դիտվում է «անհատականություն, յուրատեսակ կառույց»՝ իր վարքաբանական առանձնահատկություններով: Միևնույն ժամանակ Ա. Ադլերի անհատական հոգեբանության շրջանակներում այլևս չկա խորը հակադրություն անգիտակցականի և գիտակցության միջև: Անձը ամբողջական, ինքնահամաձայնեցված, ինքնորոշվող, ստեղծագործ անհատն է, որի կառուցվածքն արտահայտված է «կյանքի ոճի» համակարգում և որն անընդհատ ձգտում է կատարելագործել աշխարհն ու իրեն, կերտել իր ճակատագիրը՝ մշտապես ձգտելով «գերազանցության»՝ «ներքևից-վերև» անդադար շարժման իմաստով⁴⁷¹: Տնտեսական գործընթացների մեկնաբանություններում շատ հաճախ, հատկապես

⁴⁶⁹ <http://shenavan-aragatsotn.schoolsite.am/wpcontent/uploads/sites/1234/2017/02/%D5%B3%D86%D4%B3.pdf>, Հոգեբանություն, Կառլ Գուստավ Յունգեր, Անհատական անգիտակցական:

⁴⁷⁰ <http://shenavan-aragatsotn.schoolsite.am/wpcontent/uploads/sites/1234/2017/02/%D5%B3%D86%D4%B3.pdf>, Հոգեբանություն, Կառլ Գուստավ Յունգեր, Կոլեկտիվ անգիտակցական:

⁴⁷¹ Ա. Հակոբյան, Դասախոսություն 1, 2. Անձի հոգեբանությունը որպես հոգեբանական գիտության բնագավառ, Անձի հասկացությունը հոգեբանության մեջ, անձի տեսությունները ընդհանուր չափանիշների տեսանկյունից, Մ. Նալբանդյանի անվան Պետական Մանկավարժական ինստիտուտ, Հոգեբանության ամբիոն, Անձի հոգեբանություն, դասախոսություններ, 2015 թ., էջ. 6:

տնտեսագիտության դասական դպրոցի ավանդույթների համաձայն, մարդիկ, որպես տնտեսվարող սուբյեկտներ, դիտվում են մաթեմատիկական (գեր)ճշգրիտ հաշվարկներ կատարող էակներ: Գործնականում այդ առավելագույնաչափը, որոշ դեպքերում նվազագույնաչափը կրող մարդկային էակները, տնտեսվարող սուբյեկտները պարզապես գոյություն չունեն: (Մարդիկ տնտեսական գործունեության ընթացքում ձևակերպում են առավելագույն օգտակարության, շահույթի ստացման հարցադրումներ և/կամ ներկայացնում են նվազագույն ծախսումների, ծախսերի ու ծախքերի ապահովման խնդրադրումներ): Անշուշտ, մարդու գլխուղեղը, վարքաբանական առանձնահատկությունները դեռևս լիարժեք բացահայտված չեն, սակայն առկա է որոշակի, ընդհուպ իրարամերժ, փորձառություն և այս առնչությամբ բազմաբովանդակ տեսական գիտելիքներ են կուտակվել: Հոգեբանական տեսանկյունից պետք է հաշվի առնել անձի էությունը, մարդու սոցիալ-հասարակական կարգավիճակը, տնտեսական գործընթացների ինստիտուցիոնալ առանձնահատկությունները, որոնցով պայմանավորված «անհատը վերածվում է» արտադրող, վաճառող, մյուս դեպքում՝ գնորդ, սպառող տնտեսվարող սուբյեկտի: Այս առանձնահատկություններով⁴⁷² կարող է գործել «գնորդ-սպառողի ինքնուրույնության կանխադրույթը» և/կամ «արտադրող-վաճառողի ինքնուրույնության կանխավարկածը»: Մերօրյա բանաձևմամբ, մի դեպքում պահանջարկն է ձևավորում իր իսկ առաջարկը, մյուս դեպքում առաջարկն է ձևավորում իր իսկ պահանջարկը: Փոխառնչությունների դիտարկվող տիրույթում տնտեսական գործունեության չափման հոգեբանական հիմքը անձի պահանջմունքներն են և դրանց բավարարման մակարդակները: Ա. Մասլոուն անձին տեսնում է ամբողջական, միասնական, անկրկնելի, բացառիկ

⁴⁷² Եթե դիտարկենք սպառողի ներքին հոգեբանական կառուցվածքը և վերջինիս վարքի վրա ազդող գործոնները, ապա պետք է սպառողին դիտարկել որպես անձ, որը մարքեթինգային գործունեության ընթացքում վերածվում է սպառողի: Անձի՝ վեջինիս պահանջմունքների և դրդապատճառների խորքային վերլուծությունը, որը հոգեբանական գիտակարգում խորքային հետազոտության է ենթարկվել Ա. Մասլոուի, Զ. Ֆրոյդի հետազոտություններում, կարող է էապես ազդել սպառողական վարքի ներքին գործոնների՝ մոտիվացիոն ոլորտի, անձնային և էթնոմշակութային առանձնահատկությունների հոգեբանական վերլուծության տեսանկյունից: Աղասյան Ն., Սպառողի պահանջմունքների բավարարումը որպես մարքեթինգային ռազմավարության արդյունավետության ապահովման գործոն: «Տեսական և կիրառական հոգեբանության արդի հիմնախնդիրները» 5-րդ միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան: «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2015 թ., էջ 14:

էության մեջ⁴⁷³ և այս տեսության մեջ առանցքային նշանակություն են տալիս պահանջ-մունքների բացահայտմանը, ձևավորմանը, կառուցվածքային առանձնահատկությունների, աստիճանակարգմանը, ինչպես նաև բավարարման պայմաններին ու հնարավորություններին: Այս փոխառնչությամբ է որոշվում մարդու էությունը, առաջընթացը, կենսագործունեությունը, տեղն ու դիրքը հասարակությունում: Բացի այս, մասնագիտական գրականությունում առանձնացվում են ապրանքի վերաբերյալ պատկերացումների, սպասելիքների ձևավորման, գնման և սպառման իրավիճակները⁴⁷⁴: Առաջին դեպքում գովազդով, ընկերների, հարևանների, բարեկամների, զանգվածային լրատվական և այլ միջոցներով պատկերացումներ, որոշակի սպասումներ ու կարծիքներ են ձևավորվում կոնկրետ ապրանքների, դրանց հատկությունների, ֆիզիոլոգիական, հոգեբանական կամ պերճանքի պահանջմունքների բավարարման հնարավորությունների վերաբերյալ: Այս համադրությունների արդյունքում կոնկրետ պահանջմունքի բավարարման նպատակով ապրանքի և/կամ ծառայության գնման վերաբերյալ որոշում է կայացվում, որին հաջորդում է սպառման փուլը և այս պարագայում ձևավորված պատկերացումները, սպասումներն էապես կարող են տարբերվել իրական ցանկություններից: Դիցուք՝ Ռ. Օլիվերի «սպասումների բացառման» մոդելում ներկայացվում է այնպիսի տեսակետ, որ գնորդի բավարարվածությունը բնորոշվում է նախագնումային սպասելիքների և սպառման իրական արդյունքների համադրությամբ⁴⁷⁵:

Ինչևէ, ակնհայտ են տնտեսագիտական վերլուծությունների հոգեբանացման «միտումները», սակայն վարքաբանությամբ կամ վարքագծագիտությամբ փոխարինման

⁴⁷³ Ա. Հակոբյան, Դասախոսություն 1, 2. Անձի հոգեբանությունը որպես հոգեբանական գիտության բնագավառ, Անձի հասկացությունը հոգեբանության մեջ, անձի տեսությունները ընդհանուր չափանիշների տեսանկյունից, Մ. Նալբանդյանի անվան Պետական Մանկավարժական ինստիտուտ, Հոգեբանության ամբիոն, Անձի հոգեբանություն, դասախոսություններ, 2015 թ., էջ. 7:

⁴⁷⁴ Алешина И., Поведение потребителей, Москва: Экономистъ, 2006, стр. 341. (Այս մոտեցումները կարևորվում են ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության հոգեբանական կողմնորոշումները շարադրելիս):

⁴⁷⁵ Richard L. Oliver, «A Cognitive Model of the Antecedents and Consequences of Satisfaction Decisions», Journal of Marketing Research, 17 (November 1980), p. 460-469. Գնահատումը տեղի է ունենում ոչ միայն գնումից առաջ, այլև՝ հետո: Այդպիսի գնահատումը, որը կոչվում է հետգնումային գնահատում կամ գնահատում ըստ սպառման արդյունքների, որն իրենից ներկայացնում է որոշումների կայացման գործընթացի հերթական փուլ: Հիմնվելով սպառման փորձի վրա սպառողները կարող են ամրապնդել կամ փոխել իրենց դիրքորոշումները սպառվող ապրանքի վերաբերյալ: Աղասյան Ն., Սպառողի պահանջմունքների բավարարումը որպես մարքեթինգային ռազմավարության արդյունավետության ապահովման գործոն: «Տեսական և կիրառական հոգեբանության արդի հիմնախնդիրները» 5-րդ միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան: «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2015 թ., էջ 15:

դրսևորումները, թերևս կարող են կաշկանդել տնտեսական գործընթացների վերլուծությունների ընթացքը, տնտեսագիտական մտքի զարգացման գործընթացը: Այս տեսանկյունից ընդունելով այն, որ հասարակական գիտությունները ստեղծվել են մարդու էության խորագնին ուսումնասիրության, ճանաչման հիման վրա մարդկանց միջև հասարակական հարաբերությունների օրինաչափությունների, առանձնահատկությունների բացահայտման համար, տնտեսագիտությունը, որպես այդպիսին, չպետք է դիտարկել միայն որպես գների և շուկայի մասին գիտություն, որի առարկան մարդու գործունեությունն է՝ իր բոլոր ուղղություններով, դրսևորումներով, որում առանցքային տեղ է տրվում ինստիտուտների ձևավորմանը, զարգացմանը և տնտեսական գործընթացներում ազդեցությանը, փոխազդեցությունների հնարավորությանը⁴⁷⁶: Ինստիտուտները փոփոխվում են այն պատճառով, որ կրում են մարդկային հոգեբանության, տեխնիկայի, արտադրության տեխնոլոգիական գործոնների և գիտատեխնիկական առաջընթացի (փոխ)ազդեցությունը: Այն իրենից ներկայացնում է երկակի հոգեբանական–տեխնոլոգիական հիմնադրույթ, որը ներկայում ընկած է տնտեսական աճի և արդյունաբերական, հետարդյունաբերական քաղաքակրթության հիմքում⁴⁷⁷:

Ինչպես ինստիտուցիոնալիստներն են ակնարկում, որ տնտեսագիտությունը ներկայացվում է, որպես ընտրության վերաբերյալ գիտություն, իսկ այն վերացարկվում է իրականությունից հեռանալու աստիճան, այն տեսանկյունից, որ ընդունվում է, որ տնտեսական ընտրության հարցում առանցքային են եկամուտների մեծությունը և ապրանքների ու ծառայությունների գներն ու որոշ դեպքերում որակական հատկանիշները: Ինչպես նաև, թե արտադրողներն են որոշում արտադրական ինչպիսի գործոններ օգտագործեն, ինչ ու ինչպիսի քանակությամբ ապրանքներ ու ծառայություններ արտադրեն, երբ ապրանքների ու ծառայությունների, տնտեսական ռեսուրսների գների և արտադրական հատույցի մեծությունները տրված են: Գործնականում սա փոփոխական մեծություն է: Բացի այս ընդունվում է, որ ինչպես գնորդները, սպառողները, այնպես էլ արտադրողները, վաճառողներն առաջնորդվում են առավելագույն օգտակարության և

⁴⁷⁶ <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5890/5891>. Торстейн Беблен и его книга “Теория праздного класса”. Вступительная статья С. Сорокиной.

⁴⁷⁷ Носова. С., «Экономическая теория. Дистанционное обучение: учеб. Пособие», Москва, «КНОРУС», 2013, стр. 254.

առավելագույն շահութաբերության ստացման սկզբունքներով: Իհարկե, գործնականում այս դրույթը ևս մշտապես չի կարող կենսունակ լինել: Այս առումով բուն ընտրության կատարման գործընթացը, մեթոդական կողմերը, գործնական դրևորումները լիարժեք արտացոլված չեն տնտեսագիտական ուսումնասիրություններում: Արդյունքում, մարդիկ և նրանց տնտեսական ընտրության ջանքներն ու գործընթացները, ներկայացվում են, որպես (անհատական, շուկայական և/կամ ամբողջական) առաջարկի ու պահանջարկի կորեր և դրանց վերացարկված փոխառնչություններ: Արդյունքում, այդ բանական առավելագույնաչափ կրողը իրականությունից հեռու է այնքանով, որքանով, որ պարզապես կարող է գրեթե գոյություն չունենալ: Փոխառնչությունների այս տիրույթում տնտեսական համակարգի և ընդհանրապես տնտեսվարող միավորների գործունեությունը վերլուծելիս ու ընկալելիս, վերագրյալից զատ, կարևոր տեղ է տրվում վերգործարքային ծախսումների գոյության փաստին, դրսևորմանը, հոգեբանական հիմքերի առկայությանը:

Հավելված 6. Պահանջարկի և առաջարկի փոխառնչության սարդոստայնանման մոդելը պաշարների առկայության և բացակայության պայմաններում:

Դիտարկենք սարդոստայնանման մոդելը պաշարների բացակայության դեպքում: Դիցուք արտադրված ապրանքներն ամբողջությամբ վաճառահանվում են շուկայում⁴⁷⁸:

Նշանակենք S_t -ով և D_t -ով առաջարկը և պահանջարկը ժամանակի t պահին: Վերլուծությունը պարզեցնելու նպատակով ենթադրենք, որ առաջարկը և պահանջարկը գծայնորեն են կախված գնից: Հաշվի առնելով, որ առաջարկի մեծությունը ժամանակի t պահին պայմանավորված է $(t - 1)$ պահին առկա P_{t-1} գնի մեծությամբ, իսկ պահանջարկի մեծությունը՝ t պահին առկա P_t գնի մեծությամբ, ապա սարդոստայնանման մոդելը կներկայացվի հետևյալ հավասարումների տեսքով:

$$\left\{ \begin{array}{l} S_t = c P_{t-1} + d, \quad c > 0 \\ D_t = a P_t + b, \quad a < 0 \\ S_t = D_t \end{array} \right. \quad \begin{array}{l} (4.1.1') \\ (4.1.2'') \\ (4.1.3''') \end{array}$$

Բանաձև 4.1.1

Հավասարումների այս համակարգից հետևում է.

$$c (P_{t-1} - P^*) = a (P_t - P^*)$$

Բանաձև 4.1.2

Նշանակենք t պահին շուկայական գնի շեղումը հավասարակշիռ գնից δ_t -ով՝ $P_t - P^* = \delta_t$, որտեղից էլ կհետևի՝ $\delta_t = \frac{c}{a} \delta_{t-1}$ ռեկուրենտ առնչությունը: Այս առնչությունից կարելի է ստանալ t պահին ապրանքի p_t գնի կախվածությունը սկզբնական պահի δ_0 շեղումից՝

⁴⁷⁸ Тарасевич Л., Гребенников П., Леусский А., Микроэкономика: Москва: Юрайт, 2006, с. 99 – 102.

$$p_t = p^* = (-1)^t \cdot \left| \frac{c}{a} \right|^t \cdot \delta_0 :$$

Բանաձև 4.1.3

Այս առնչությունից ելնելով՝ կարելի է եզրակացնել, թե ինչպես կփոխվեն մոդելի փոփոխականները, երբ $t \rightarrow \infty$: Ակնհայտ է, որ հնարավոր են հետևյալ երեք դեպքերը.

1. Երբ $\left| \frac{c}{a} \right| < 1$, տվյալ ապրանքի շուկայական գինը ժամանակի ընթացքում մարող տատանումներով ձգտում է իր հավասարակշռված արժեքին ($p_t \rightarrow p^*$) ⁴⁷⁹:
2. Երբ $\left| \frac{c}{a} \right| = 1$, տվյալ ապրանքի շուկայական գինը հավասարաչափ տատանվում է իր հավասարակշռված արժեքի շուրջ:
3. Երբ $\left| \frac{c}{a} \right| > 1$, շուկայական գինը ժամանակի ընթացքում ավելի ու ավելի մեծ չափով է շեղվում իր հավասարակշռ արժեքից:

Առաջին դեպքում տվյալ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը կայուն է, այսինքն՝ պատահական ազդեցությունների արդյունքում հավասարակշռ արժեքից շեղված գինը որոշակի ժամանակից կվերականգնվի: Մյուս երկու դեպքում հավասարակշռությունը կայուն չէ:

Այսպիսով, պաշարների բացակայության դեպքում սարդոստայնանման մոդելում հավասարակշռությունը կայուն է, երբ $c + a < 0$, և անկայուն՝ երբ $c + a \geq 0$ (քանի որ $c < 0$, $a > 0$):

$c + a < 0$ (կամ նույն $|c| < |a|$) պայմանը գործնականում համապատասխանում է այն դեպքին, երբ առաջարկի մեծությունը ավելի թույլ է արձագանքում գնի փոփոխությանը, քան պահանջարկը, ինչը բերում է տվյալ ապրանքի շուկայում կայուն հավասարակշռության:

Պաշարների առկայության դեքայում կոնկրետ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը այլ կերպ կհաստատվի: Այս մեղոլում արտադրության ծավալը t պահին,

⁴⁷⁹ Կոորդինատային հարթության վրա ժամանակի տարբեր պահերի համար (գին, առաջարկի մեծություն) և (գին, պահանջարկի մեծություն) զույգերին համապատասխանող կետերը միացնելիս ստացվում է սարդոստայնանման պատկեր, որտեղից էլ մոդելի անվանումն է:

ինչպես և նախորդ մոդելում, կախված է ապրանքի $(t - 1)$ պահի գնից, սակայն պահանջարկի մեծությամբ պայմանավորված վաճառվող ապրանքների քանակությունը կարող է փոփոխվել, ի հաշիվ տվյալ ապրանքի պաշարների կամ ներմուծման ծավալների փոփոխության: Եթե առաջարկի մեծությունը գերազանցում է պահանջարկի մեծությանը ($S_t > D_t$), ապա տեղի է ունենում պաշարների ավելացում, հակառակ դեպքում՝ կրճատում: Պաշարների առկայությամբ մոդելում, ի տարբերություն պաշարների բացակայությամբ մոդելի, պահանջարկն է որոշում առաջարկը: Նշանակենք Q_t -ով պաշարների մեծությունը ժամանակի t պահին: Հետևաբար պաշարների աճը t պահին կկազմի՝

$$\Delta Q_t = Q_t - Q_{t-1} = S_t - D_t :$$

Բանաձև 4.1.4

Ենթադրենք, ապրանքի շուկայական գինը կաճի, եթե ժամանակի t պահին առաջարկը լրացվում է ի հաշիվ պաշարների մեծության և կնվազի՝ հակառակ դեպքում: Այդ դեպքում շուկայական գինը t պահին կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ:

$$p_t = p_{t-1} - \lambda \cdot \Delta Q_t = p_{t-1} - \lambda \cdot (S_t - D_t) :$$

Բանաձև 4.1.5

Այստեղից λ գործակցի համար կստանանք $\lambda = \frac{p_{t-1} - p_t}{S_t - D_t}$ (4.1.6) բանաձևը և

հետևյալ մեկնաբանությունը. λ գործակիցը ցույց է տալիս առաջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտի կողմից վաճառվող ապրանքի գնի փոփոխությունը ΔQ_t -ի մեկ միավոր փոփոխության դեպքում:

Եթե հաստատուն պահանջարկի դեպքում առաջարկի մեծությունը ավելացել է մեկ միավորով (այսինքն՝ $\Delta Q_t = S_t - D_t$ աճել է մեկ միավորով), ապա առաջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտի կողմից վաճառվող ապրանքի շուկայական գինը նվազում է λ մեծությամբ: Եթե հաստատուն պահանջարկի դեպքում առաջարկի մեծությունը նվազել է մեկ միավորով (այսինքն՝ մեծությունը նվազել է մեկ միավորով) ապա գինը կաճի λ մեծությամբ: Եթե ենթադրենք, որ այս մոդելում առաջարկի և

պահանջարկի ֆունկցիաները ներկայացվում են (4.1.1') տեսքով, ապա, օգտագործելով (4.1.5) բանաձևը, հավասարակշիռ P^* գնից շուկայական P_t գների շեղումների համար ստանում ենք ստանում ենք հետևյալ ռեկուրենտ բանաձևը՝

$$\delta_t = \frac{1 - \lambda \cdot c}{1 - \lambda \cdot a} \delta_{t-1}$$

Բանաձև 4.1.7

Այս բանաձևից պարզ է, որ տվյալ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը կայուն է այն դեպքում, երբ $\left| \frac{1 - \lambda \cdot c}{1 - \lambda \cdot a} \right| < 1$: Բանաձև 4.1.8

Մեկնաբանենք այս պայմանը λ - ի տարբեր արժեքների համար:

Հեշտ է ստուգել, որ $c < 0$, $a > 0$ պայմաններում $\frac{1 - \lambda \cdot c}{1 - \lambda \cdot a}$ կոտորակի արժեքը փոքր է մեկից λ գործակցի բոլոր արժեքների համար:

Քանի որ $1 - \lambda a > 0$, ապա $0 < \frac{1 - \lambda \cdot c}{1 - \lambda \cdot a} < 1$, երբ $\lambda \in (0, \frac{1}{c})$: Ուստի այս դեպքում տվյալ ապրանքի շուկայական գինը ժամանակի ընթացքում մոնոտոն է մոտենում հավասարակշիռ գնին (աջից կամ ձախից):

Երբ տեղի ունի $-1 < \frac{1 - \lambda \cdot c}{1 - \lambda \cdot a} < 0$ պայմանը, շուկայական գինը ժամանակի ընթացքում մոտենում է հավասարակշիռ գնին մարող տատանումներով:

Այստեղ տարբերակենք երկու դեպք.

Երբ $c + a < 0$, հավասարակշռությունը կայուն է $\lambda \in (\frac{1}{c}, +\infty)$ արժեքների համար:

Երբ $c + a > 0$, հավասարակշռությունը կայուն է $\lambda \in (\frac{1}{c}, \frac{2}{c + a})$ արժեքների համար⁴⁸⁰:

Պաշարների բացակայությամբ և առկայությամբ սարդոստայնանման մոդելների վերլուծության արդյունքները համադրելու համար առանձնացնենք հետևյալ երկու հնարավոր դեպքերը. $c + a < 0$ և $c + a > 0$:

⁴⁸⁰ Հեշտ է ստուգել, որ $\frac{1}{c} < \frac{2}{c + a}$, որ երբ $c > 0, a < 0$:

$c+a < 0$ դեպքում պաշարների բացակայությամբ մոդելում հավասարակշռությունը կայուն է, իսկ պաշարների առկայությամբ մոդելում այն նույնպես կայուն է λ գործակցի բոլոր դրական արժեքների համար: Ընդ որում՝ $\lambda \in (0, \frac{1}{c})$ արժեքների համար p_i շուկայական գինը մոնոտոն ձևով է մոտենում p^* հավասարակշռված գնին, իսկ $\lambda \in (\frac{1}{c}, +\infty)$ արժեքների համար՝ մարող տատանումներով:

$c+a > 0$ դեպքում պաշարների բացակայությամբ մոդելում հավասարակշռությունը անկայուն է: Սակայն այն դեպքում, երբ $\lambda \in (\frac{1}{c}, \frac{2}{c+a})$, պաշարների առկայությամբ մոդելում կձևավորվի մարող տատանումներով կայուն հավասարակշռությունը

Այսպիսով, համադրելով երկու մոդելներից ստացված արդյունքները, եզրակացնում ենք, որ

Եթե որևէ ապրանքաշուկայում առանց պաշարների առկայության ձևավորվել է կայուն հավասարակշռություն, ապա շուկայական հավասարակշռության կայունությունը կպահպանվի նաև պաշարների առկայության պայմաններում՝ $\lambda > 0$ պարամետրի բոլոր արժեքների համար: Սակայն $\lambda \in (0, \frac{1}{c})$ արժեքների համար տեղի կունենա շուկայական գնի մոնոտոն զուգամիտություն p^* հավասարակշռված գնին, իսկ $\lambda \in (\frac{1}{c}, +\infty)$ դեպքում՝ մարող տատանումներով:

Եթե, որևէ ապրանքաշուկայում պաշարների բացակայության պայմաններում հավասարակշռությունը անկայուն է, ապա այն կարելի է վերածել մարող տատանումներով կայուն հավասարակշռության՝ ապահովելով $\lambda \in (\frac{1}{c}, \frac{2}{c+a})$ պայմանը:

Այսպիսով, ավելացնելով կամ կրճատելով տվյալ ապրանքի ներմուծման ծավալները (սահմանելով ազատ ռեժիմ կամ ներմուծման սահմանափակումներ), հնարավոր կլինի ապահովել պաշարների այնպիսի մակարդակ, որը կնպաստի տվյալ ապրանքի շուկայում կայուն հավասարակշռությանը:

Քանի որ հավասարակշռության պայմանները տվյալ ապրանքի շուկայում որոշվում են λ գործակցով, այսինքն՝ պաշարների ծավալների փոփոխության նկատմամբ

վաճառողի արձագանքով, ապա շուկայական հավասարակշռությունը կայուն է, երբ առաջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտի արձագանքը շուկայի կառուցվածքային փոփոխություններին աննշան է, ուստի ժամանակի կարճատև հատվածում, դիտարկված սահմանափակումների շրջանակներում, ապրանքների պաշարների փոփոխությունը կարող է սկզբունքային ազդեցություն չթողնել ապրանքների գների փոփոխության վրա:

Անշուշտ, ժամանակի երկարատև տիրույթում գները կարող են ճկուն լինել՝ արտահայտելով տնտեսության ինստիտուցիոնալ և արտադրության կառուցվածքային փոփոխությունների փոխազդեցությունները: Իհարկե, ասվածին որպես հակափաստարկ կարող են դիտվել բանական, վիճակագրական կամ հարմարվողական սպասումների առկայությունը տնտեսությունում:

Պաշարների առկայության դեպքում կոնկրետ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը այլ կերպ կհաստատվի: Այս մոդելում ապրանքի արտադրության ծավալը t պահին, ինչպես և նախորդ մոդելում, կախված է ապրանքի $(t - 1)$ պահի գնից, սակայն պահանջարկի մեծությամբ պայմանավորված վաճառվող ապրանքների քանակությունը կարող է փոփոխվել ի հաշիվ պաշարների փոփոխության: Եթե առաջարկի մեծությունը գերազանցում է պահանջարկի մեծությանը ($S_t > D_t$), ապա տեղի է ունենում պաշարների ավելացում, հակառակ դեպքում՝ կրճատում: Պաշարների առկայությամբ մոդելում ի տարբերություն պաշարների բացակայությամբ մոդելի՝ պահանջարկն է որոշում առաջարկը: Նշանակենք Q_t -ով պաշարների մեծությունը ժամանակի t պահին: Հետևաբար, պաշարների աճը t պահին կկազմի՝

$$\Delta Q_t = Q_t - Q_{t-1} = S_t - D_t:$$

Բանաձև 4.1.9

$$\left\{ \begin{array}{ll} S_t = cP_{t-1} + d, & c > 0 \\ D_t = aP_t + b, & a < 0 \\ S_t = D_t \end{array} \right. \quad \begin{array}{l} (4.1.10') \\ (4.1.10'') \\ (4.1.10''') \end{array}$$

Բանաձև 4.1.10

Ենթադրենք, ապրանքի շուկայական գինը կաճի, եթե ժամանակի t պահին առաջարկը լրացվում է ի հաշիվ պաշարների մեծության և կնվազի՝ հակառակ դեպքում: Հետևաբար՝ շուկայական գինը t պահին կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ.

$$P_t = P_{t-1} - \lambda \Delta Q_t = P_{t-1} - \lambda(S_t - D_t), \text{ որտեղ } \lambda > 0:$$

Բանաձև 4.1.11

λ -ն դրական մեծություն է, ցույց է տալիս առաջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտի կողմից վաճառվող ապրանքի գնի փոփոխությունը ΔQ_t -ի մեկ միավոր փոփոխության դեպքում:

Եթե հաստատուն պահանջարկի դեպքում առաջարկի մեծությունը ավելացել է մեկ միավորով (այսինքն՝ $\Delta Q_t = S_t - D_t$ աճել է մեկ միավորով), ապա առաջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտի կողմից վաճառվող ապրանքի շուկայական գինը նվազում է λ մեծությամբ: Եթե հաստատուն պահանջարկի դեպքում առաջարկի մեծությունը նվազել է մեկ միավորով (այսինքն՝ պաշարի մեծությունը նվազել է մեկ միավորով), ապա՝ գինը կաճի λ մեծությամբ:

Հավասարակշիռ P^* գնից շուկայական P_t գների շեղումների համար ստանում ենք հետևյալ ռեկուրենտ բանաձևը՝

$$\delta_t = \frac{1-\lambda c}{1-\lambda a} \delta_{t-1}$$

Բանաձև 4.1.12

Մեկնաբանելով այս պայմանը՝

1. Տվյալ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը կայուն է, երբ $\frac{1-\lambda c}{1-\lambda a} \in (0; 1)$,

ինչը տեղի ունի $\lambda < \frac{1}{c}$ արժեքների համար:

2. Տվյալ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը կայուն է, P_t գնի փոփոխությունների, ոչ մոնոտոն փոփոխությունների, ոչ մոնոտոն մարող տատանումներով, երբ $\frac{1-\lambda c}{1-\lambda a} \in (-1; 0)$, ինչը տեղի ունի՝

$\lambda \in (\frac{1}{c}; \frac{2}{a+c})$ արժեքների համար, երբ $a + c > 0$,

$\lambda \in (\frac{1}{c}; +\infty)$ արժեքների համար, երբ $a + c < 0$:

3. Տվյալ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը կայուն չէ այն ժամանակ, երբ $\frac{1-\lambda c}{1-\lambda a} \geq 1$ կամ $\frac{1-\lambda c}{1-\lambda a} \leq -1$:

$\frac{1-\lambda c}{1-\lambda a} \geq 1$ պայմանը տեղի չունի λ փոփոխականի ոչ մի արժեքի համար:

$\frac{1-\lambda c}{1-\lambda a} \leq -1$ պայմանը տեղի ունի $\lambda \in (\frac{2}{a+c}; +\infty)$ արժեքների համար, երբ $a + c > 0$:

Պաշարների բացակայության և առկայությամբ սարդոստայնանման մոդելների վերլուծության արդյունքները համադրելու համար առանձնացնենք հետևյալ երկու հնարավոր դեպքերը՝ $c + a < 0$ և $c + a > 0$:

$c + a < 0$ դեպքում պաշարների բացակայությամբ մոդելում հավասարակշռությունը կայուն է: Պաշարների առկայությամբ մոդելում հավասարակշռությունը կայուն է λ փոփոխականի բոլոր դրական արժեքների համար: Ընդ որում՝ $\lambda \in (0; \frac{1}{c})$ արժեքների համար P_t շուկայական գինը մոնոտոն ձևով մոտենում է P^* հավասարակշիռ գնին, իսկ $\lambda \in (\frac{1}{c}; +\infty)$ ՝ ոչ մոնոտոն:

$c + a > 0$ դեպքում պաշարների բացակայությամբ մոդելում հավասարակշռությունը անկայուն է: Սակայն այն դեպքում, երբ $\lambda \in (\frac{1}{c}; \frac{2}{a+c})$, պաշարների առկայությամբ մոդելում կձևավորվի մարող տատանումներով կայուն հավասարակշռություն (նշենք որ $\frac{2}{a+c} > \frac{1}{c}$):

Հետևաբար, եթե որևէ ապրանքաշուկայում առանց պաշարների առկայության ձևավորվել է կայուն հավասարակշռություն, ապա շուկայական հավասարակշռության կայունությունը կպահպանվի նաև պաշարների առկայության պայմաններում՝ $\lambda > 0$ պարամետրի բոլոր արժեքների համար:

Սակայն $\lambda \in (0; \frac{1}{c})$ դեպքում կունենանք մոնոտոն զուգամիտություն P^* -ին, իսկ $\lambda \in (\frac{1}{c}; +\infty)$ դեպքում՝ մարող տատանումներով զուգամիտություն P^* -ին:

Եթե որևէ ապրանքաշուկայում պաշարների բացակայության պայմաններում հավասարակշռությունը անկայուն է, ապա այն կարելի է վերածել մարող տատանում-

ներով կայուն հավասարակշռության՝ ապահովելով $\lambda \in \left(\frac{1}{c}; \frac{2}{a+c}\right)$ պայմանը⁴⁸¹: Այս մոդելի շրջանակներում ժամանակի t պահին ինչպես պահանջարկի, այնպես էլ առաջարկի կորերը դիտվում են որպես t պահի գնից կախված գծային ֆունկցիաներ: Ըստ այդմ էլ սահմանվում է ներքոգրյալ պայմանը, հավասարումների համակարգը):

$$\begin{cases} D_t = a P_t + b; & a < 0 & (4.1.13') \\ S_t = c P_t + d; & c > 0 & (4.1.13'') \\ \Delta Q_t = S_t - D_t & & (4.1.13''') \end{cases}$$

Բանաձև 4.1.13

Այլ կերպ ասած տվյալ մոդելի շրջանակներում գնի փոփոխությունը պայմանավորված է պաշարների փոփոխությամբ.

$$P_t = P_{t-1} - \lambda \Delta Q_{t-1} = P_{t-1} - \lambda(S_{t-1} - D_{t-1})$$

Բանաձև 4.1.14

Եթե ժամանակի $(t - 1)$ պահին ΔQ_{t-1} պաշարը կրճատվել է, ապա ժամանակի t պահին վաճառողը կբարձրացնի ապրանքաշուկայում վաճառվող ապրանքի գինը: Այսպիսով, հավասարակշիռ P^* գնից շուկայական P_t գների շեղումների համար ստանում ենք հետևյալ ռեկուրենտ բանաձևը՝

$$\delta_t = (1 - \lambda(c - a))\delta_{t-1}$$

Բանաձև 4.1.15

Մեկնաբանելով (4.1.10) բանաձևը հավասարակշռության պայմանները կարելի է ձևակերպել հետևյալ կերպ.

1. Տվյալ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը կայուն է, երբ $1 - \lambda(c - a) \in (0; 1)$, ինչը տեղի ունի $\lambda \in (0; \frac{1}{c-a})$ արժեքների համար:

⁴⁸¹ Այս մոդելի շրջանակներում ժամանակի t պահին ինչպես պահանջարկի, այնպես էլ առաջարկի կորերը դիտվում են որպես t պահի գնից կախված գծային ֆունկցիաներ: Ըստ այդմ էլ սահմանվում է ներքոգրյալ պայմանը, հավասարումների համակարգը:

2. Տվյալ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը կայուն է P_t գնի փոփոխությունների ոչ մոնոտոն մարող տատանումներով, երբ $1 - \lambda(c - a) \in (-1; 0)$, ինչը տեղի ունի $\lambda \in \left(\frac{1}{c-a}; \frac{2}{c-a}\right)$ արժեքների համար:

3. Տվյալ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը կայուն չէ, այն ժամանակ երբ $1 - \lambda(c - a) \geq 1$ կամ $1 - \lambda(c - a) \leq -1$, ինչը տեղի ունի $\lambda \in \left(\frac{2}{c-a}; +\infty\right)$ արժեքների համար:

Շուկայական հավասարակշռության հաստատման այլ նկարագրություն. երբ շուկայում գնորդի առաջարկած գինը գերազանցում է վաճառողի առաջարկած գնին, ապա առաջարկի մեծությունը ավելանում է:

Գնորդի առաջարկած (P_{D_t}) գնի մեծությունը դուրս է բերվում պահանջարկի ֆունկցիայից.

$$P_{D_t} = \frac{x_t - b}{a}$$

Բանաձև 4.1.16

Վաճառողի առաջարկած (P_{S_t}) գնի մեծությունը՝ առաջարկի ֆունկցիայի.

$$P_{S_t} = \frac{x_t - d}{c}$$

Բանաձև 4.1.17

Որտեղ X_t – արտադրության ծավալն է, ինչն էլ պաշարների բացակայությամբ մոդելում հավասարվում է առաջարկի մեծությանը, այսպիսով՝

$$\begin{cases} S_t = c P_t + d, & c > 0 \\ D_t = a P_t + b, & a < 0 \end{cases} \quad \begin{matrix} (4.1.18') \\ (4.1.18'') \end{matrix}$$

Բանաձև 4.1.18

Եթե ժամանակի $(t - 1)$ պահին $P_{D_{t-1}} > P_{S_{t-1}}$, ապա t պահի առաջարկն աճում է.

$$X_t = X_{t-1} - \mu (P_{S_{t-1}} - P_{D_{t-1}}), \quad \mu > 0$$

Բանաձև 4.1.19

μ գործակիցը ցույց է տալիս տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից ժամանակի $(t - 1)$ պահին առաջարկ և պահանջարկ ներկայացնող ապրանքի գների հարաբերակցության

փոփոխությամբ պայմանավորված առաջարկի մեծության փոփոխությունը ժամանակի t պահին:

Նշանակենք Y_t -ով ժամանակի t պահի առաջարկի մեծության շեղումը X^* հավասարակշիռ քանակից.

$$Y_t = X_t - X^*$$

Բանաձև 4.1.20

Այդ դեպքում վաճառողի P_{S_t} և գնորդի P_{D_t} կողմից առաջարկվող գների շեղումները հավասարակշիռ P^* գնից ժամանակի t պահին կկազմեն՝

$$P_{D_t} - P^* = \frac{Y_t}{a}$$

Բանաձև 4.1.21

$$P_{S_t} - P^* = \frac{Y_t}{c}$$

Բանաձև 4.1.22

Վերոգրյալ երեք բանաձևերի ձևափոխումից կստանանք առաջարկվող ապրանքի քանակության շեղումը հավասարակշիռ քանակությունից՝

$$Y_t = (1 - \mu \left(\frac{1}{c} - \frac{1}{a} \right)) Y_{t-1}$$

Բանաձև 4.1.23

Մեկնաբանելով (4.1.18) բանաձևը՝ հավասարակշռության պայմանները կարելի է ձևակերպել հետևյալ կերպ:

1. Տվյալ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը կայուն է, երբ $(1 - \mu \left(\frac{1}{c} - \frac{1}{a} \right)) \in (0; 1)$, ինչը տեղի ունի $\mu \in \left(0; \frac{ac}{a-c} \right)$ արժեքների համար:

2. Տվյալ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը կայուն է P_t գնի փոփոխությունների ոչ մոնոտոն մարող տատանումներով, երբ $(1 - \mu \left(\frac{1}{c} - \frac{1}{a} \right)) \in (-1; 0)$, ինչը տեղի ունի $\mu \in \left(\frac{ac}{a-c}; \frac{2ac}{a-c} \right)$ արժեքների համար:

3. Տվյալ ապրանքի շուկայում հավասարակշռությունը կայուն չէ այն ժամանակ, երբ $(1 - \mu \left(\frac{1}{c} - \frac{1}{a} \right)) \geq 1$ կամ $(1 - \mu \left(\frac{1}{c} - \frac{1}{a} \right)) \leq -1$, ինչը տեղի ունի $\mu \in \left(\frac{2ac}{a-c}; +\infty \right)$ արժեքների համար:

λ -ն դրական մեծություն է, ցույց է տալիս առաջարկ ներկայացնող տնտեսվարող սուբյեկտի կողմից վաճառվող ապրանքի գնի փոփոխությունը ΔQ_t -ի մեկ միավոր փոփոխության դեպքում:

μ գործակիցը ցույց է տալիս ժամանակի t պահին առաջարկի մեծության փոփոխությունը՝ պայմանավորված տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից ժամանակի $(t - 1)$ պահին առաջարկ և պահանջարկ ներկայացնող ապրանքի գների հարաբերակցության փոփոխությամբ:

Հավելված 7. Էլեկտրական շարժիչով և «հիբրիդային» մեքենաների արտադրության արդյունքում ծախքերի նվազեցման հնարավորությունները:

Գիտական մտքի թռիչքի և գիտատեխնիկական առաջընթացի արդյունքների ներդրման առնչությամբ այս տիրույթում համադրենք նույն դասի էլեկտրական և բենզինային շարժիչով ու հիբրիդային մեքենաների գներն ու օգտագործման ծախքերը: (Դիտարկվում է 1 լիտր բենզինի (նվազագույն) գինը 1.1 պայմանական դրամական միավոր, 1 կվ/ժ էլեկտրաէներգիայի գինը 0.07 պայմանական դրամական միավոր):

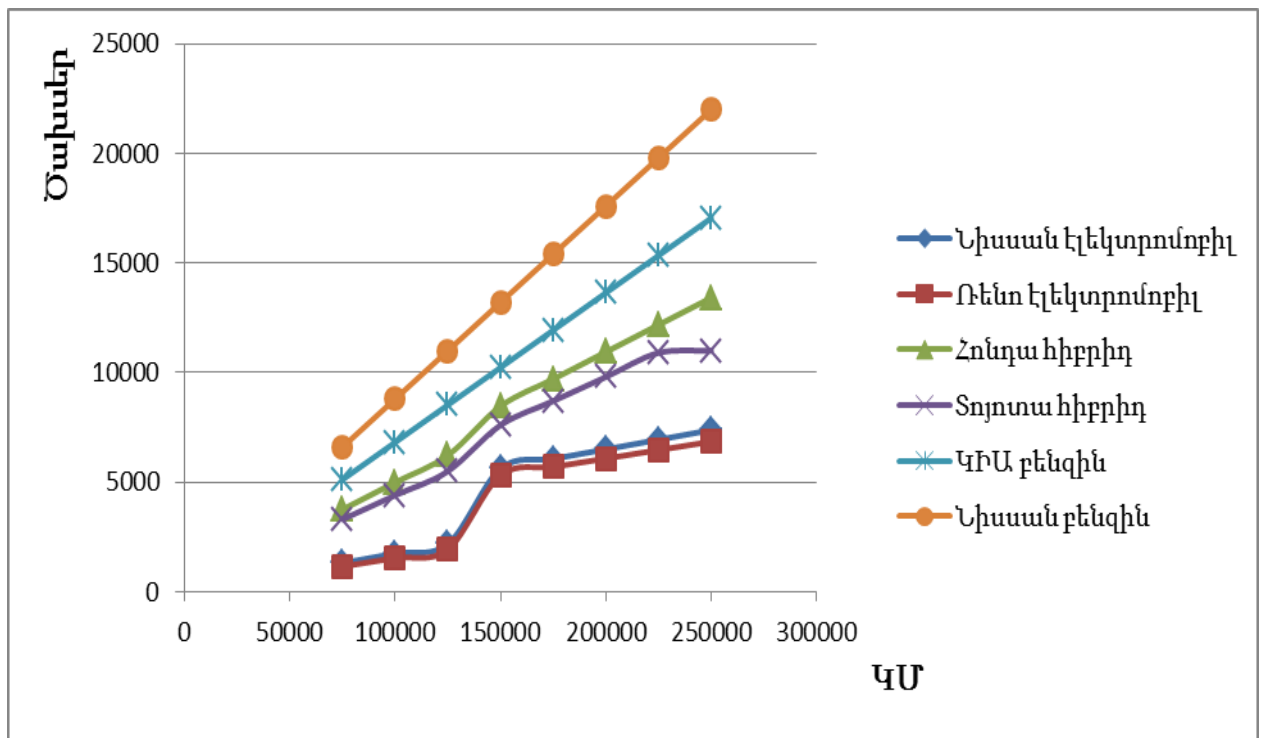
Աղյուսակ 4.2.1 Հիբրիդային, էլեկտրական և բենզինային շարժիչով մեքենաների⁴⁸² գներն ու օգտագործման ծախքերը:

Ավտոմեքենայի անվանումը	Գինը	100 կմ. ծախսը	Զիաուժը	3 տարի (75000 կմ.)	4 տարի (100000 կմ.)	5 տարի (125000 կմ.)	6 տարի (150000 կմ.)	7 տարի (175000 կմ.)	8 տարի (200000 կմ.)	9 տարի (225000 կմ.)	10 տարի (250000 կմ.)
Նիսան (Nissan LEAF) Էլեկտրոմոբիլ	27000	25 կվ/ժ	107	1312	1750	2188	5626 (2188+3000+438)	6064	6502	6940	7378
Ռենո (Renault Z. E.) Էլեկտրոմոբիլ	22000	22 կվ/ժ	101	1155	1540	1925	5310 (1925+385+3000)	5695	6080	6465	6850
Հոնդա (Honda Insight EX w/Navi (CVT) Հիբրիդ	24000	4,5 լ. բենզին	102	3750	4988	6226	8464 (6226+1238+1000)	9702	10940	12178	13416
Տոյոտա (Toyota Prius) Հիբրիդ	25000	4 լ. բենզին	98	3300	4400	5500	7600 (5500+1100+1000)	8700	9800	10900	11000
ԿիԱ (KIA Ceed) Բենզին	24000	6,2 լ. բենզին	89	5115	6820	8525	10230	11935	13640	15345	17050

⁴⁸² Հիբրիդային և բենզինային շարժիչով մեքենաների օ•տա•ործման ծախքերը հաշվարկելիս, թերևս, պետք է հաշվի առնել շրջակա միջավայրի աղտոտման աստիճանը: Սա էապես կավելացնի այդ մեքենաների օգտագործման ծախքերը՝ առավել նախընտրելի դարձնելով էլեկտրական շարժիչով մեքենաների օգտագործումը: Վերոգրյալ ծախքերը հաշվարկելիս հիմք են դիտարկվել՝ <http://www.nissan.ru/>, <http://www.toyota.ru/>, <http://www.renault.ru/>, <http://www.honda.co.ru/>, ավտոարտադրողների պաշտոնական կայքերի և Հայաստանում այդ ընկերությունների պաշտոնական ներկայացուցիչների համապատասխան մասնագետների ներկայացրած տվյալները:

Նիսսան (Nissan Tiida) Բենզին	20000	8 լ. բենզին	126	6600	8800	11000	13200	15400	17600	19800	22000
---------------------------------	-------	----------------	-----	------	------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Աղյուսակ 4.2.1-ից ակնհայտ է, որ բենզինային շարժիչով մեքենաները ներկայումս ավելի ծախսատար են դիտվում քան հիբրիդային, առավել ևս էլեկտրական շարժիչով մեքենաները: Եթե մեքենայի օգտագործման հինգերորդ տարում բենզինային շարժիչով մեքենաների ծախքերը գերազանցում են հիբրիդային և էլեկտրական մեքենաների ծախքերը շուրջ 2 անգամ, ապա օգտագործման տասներորդ տարում գերազանցում են համապատասխանաբար՝ 1,6 և 3 անգամ:

Գծապատկեր 4.2.3 Տարբեր շարժիչներով ավտոմեքենաների օգտագործման ծախքերի դինամիկան՝ ըստ վազքի:

Գծապատկեր 4.2.3-ում գրաֆիկորեն արտապատկերված է հիբրիդային, էլեկտրական և բենզինային շարժիչներով շահագործվող ավտոմեքենաների ծախսատարությունը՝ ըստ վազքի: Գծապատկերից ակնհայտ է, որ բենզինային շարժիչով ավտոմեքենաների օգտագործման ծախքը ըստ վազքի զգալիորեն գերազանցում է հիբրիդային և էլեկտրական շարժիչ ունեցող ավտոմեքենաների ծախքերից: Ընդ որում՝ այդ տարբերությունն ունի աճման միտում: Խնայողության տեսանկյունից առա-

ջին տեղում էլեկտրական շարժիչով ավտոմեքենաներն են, իսկ երկրորդ և երրորդ տեղերում՝ համապատասխանաբար հիբրիդային և բենզինային շարժիչով ավտոմեքենաները:

Այժմ համեմատության համար ավտոմեքենաների ծախքերում ներառենք նաև դրանց գնման և ընթացիկ շահագործման ծախսերը: Այս դեպքում կուտակային մեթոդով հաշվարկված ծախքերը ըստ վազքի կարտահայտվեն աղյուսակ 4.2.2-ում:

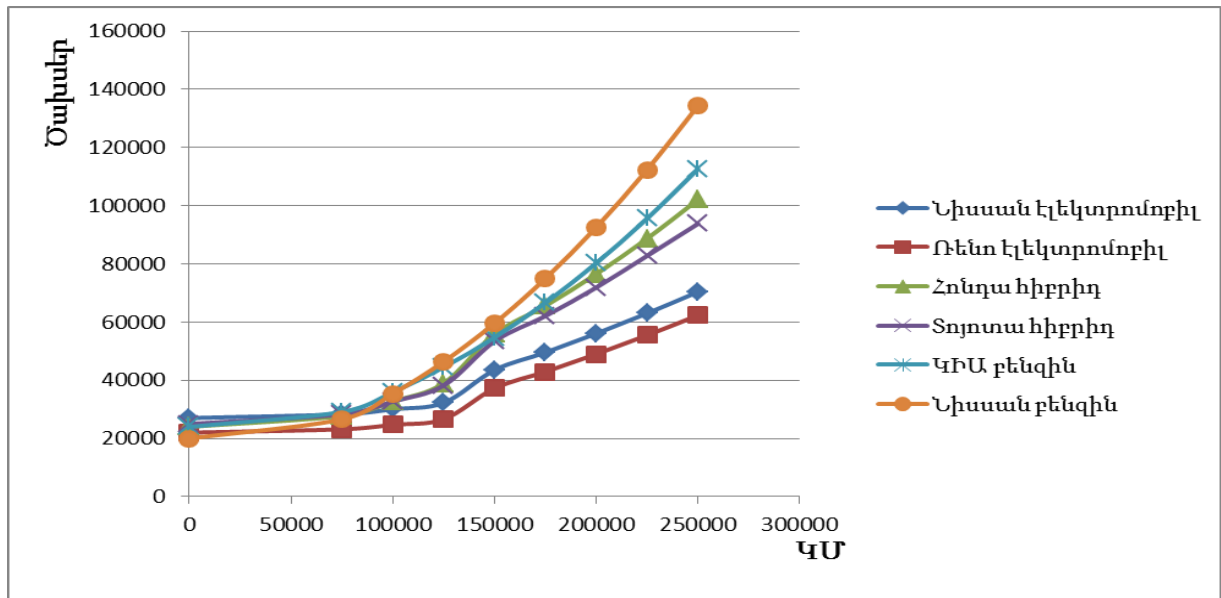
Աղյուսակ 4.2.2 Հիբրիդային, էլեկտրական և բենզինային շարժիչներով ավտոմեքենաների համախառը ծախքերը՝ հաշվարկված կուտակային եղանակով:

-----	Նիսսան էլեկտրոմոբիլ	Ռենո էլեկտրոմոբիլ	Հոնդա հիբրիդ	Տոյոտա հիբրիդ	ԿԻԱ բենզին	Նիսսան բենզին
Վազք (կմ)	Համախառը ծախքեր					
0	27000	22000	24000	25000	24000	20000
75000	28312	23155	27750	28300	29115	26600
100000	30062	24695	32738	32700	35935	35400
125000	32250	26620	38964	38200	44460	46400
150000	43502	37240	55892	53400	54690	59600
175000	49566	42935	65594	62100	66625	75000
200000	56068	49015	76534	71900	80265	92600
225000	63008	55480	88712	82800	95610	112400
250000	70386	62330	102128	93800	112660	134400

0 կիլոմետր վազքի դեպքում ընդհանուր ծախքերում ներկայացված են համապատասխան մոդելային շարքի նոր, նույն տարեթվի մեքենաների վաճառքի պաշտոնական գները: Ակնհայտ է, որ սկզբնական գնման շրջանում ավտոմեքենաների գներն էապես չեն տարբերվում: Սակայն օգտագործման ընթացքում մեծապես ավելանում են բենզինային շարժիչով մեքենաների օգտագործման ծախքերը⁴⁸³: Այս

⁴⁸³ Նաև բարդություններ են ի հայտ գալիս էլեկտրական շարժիչով մեքենաների օգտագործման դեպքերում, քանի որ նույնիսկ զարգացած երկրներում ապահովված չեն այդ մեքենաների օգտագործման համար անհրաժեշտ ենթակառուցվածքները:

տվյալների հիման վրա եթե ներկայացնենք կուտակային ծախքերը՝ ըստ վազքի (արտահայտած կիլոմետրերով), գրաֆիկորեն կստանանք գծապատկեր 4.2.4-ը:

Գծապատկեր 4.2.4 էլեկտրական, հիբրիդային և բենզինային շարժիչներով ավտոմեքենաների ընդհանուր ծախքերի դինամիկան՝ ըստ վազքի:

Ակնհայտ է, որ ավտոմեքենաների օգտագործման և վազքի մեծացմանը համատեղ, այս դեպքում ևս բենզինային շարժիչով ավտոմեքենաների կուտակային ծախքերը գերազանցում են հիբրիդ և էլեկտրական շարժիչներով ավտոմեքենաների ընդհանուր ծախքերի մեծությունը: Այս դեպքում ևս խնայողության տեսանկյունից առաջին տեղում էլեկտրական շարժիչով ավտոմեքենաներն են:

Նույնիսկ եթե անտեսենք նավթի, գազի գների շարունակական աճը և գների մակարդակի սպասվող բարձրացման վերաբերյալ մասնագետների կանխատեսումները, այդ ռեսուրսների սակավությունը և էլեկտրական շարժիչով մեքենաների համապատասխան բաղադրիչների գների նվազեցման միտումները, այնուամենայնիվ, նկատելի է գրեթե 2.5 – 3 անգամ օգտագործման ծախքերի տարբերությունը:

Հավելված 8. Էլեկտրաէներգիայի գնի նվազեցման ընտրանքային դիտարկման արդյունքները:

ՀՀ տնտեսության համար կատարված ընտրանքային հետազոտության նպատակը եղել է «ծախսեր-թողարկում» պայմանական աղյուսակի կազմումը, որը սակայն բավարար չէ տնտեսության ընդհանուր պատկերը լիարժեք արտացոլելու համար: Ընտրանքում⁴⁸⁴ ներառվել են 1174 ֆինանսական, առևտրական կազմակերպություններ և 498 ոչ առևտրական կազմակերպություններ: Հետազոտության արդյունքները սխալ կլինի ուղղակիորեն տարածել ամբողջությամբ ՀՀ տնտեսության վրա: Չնայած դրան՝ ընտրանքային դիտարկման հիման վրա կատարված հաշվարկները հնարավորություն են տալիս ուրվագծելու հետազոտվող երևույթի ընդհանուր պատկերը, ուստի, որոշ մոտավորությամբ հանդերձ, մեր կատարած հաշվարկների արդյունքները կարող են ծառայել ընդհանուր կանխատեսումների համար: Ընտրանքում ներառված կազմակերպություններում հիմնական գործունեության համար օգտագործված ապրանքների, աշխատանքների ու ծառայությունների ընդհանուր ծավալը 2005 թվականին եղել է 527524,3 մլն դրամ, որի մեջ էլեկտրաէներգիայի ծախսը կազմել է 24815,238 մլն դրամ՝ ընդհանուր ծախքերի 21,16 տոկոսը:

Պատկերն այլ է Ռուսաստանի Դաշնության դեպքում, որտեղ, ներկայումս ևս, Պետական վիճակագրության ֆեդերալ ծառայությունը մակրոմակարդակով հաշվարկում և կազմում է արտադրական միջնյուղային հաշվեկշիռն արտահայտող աղյուսակներ, որոնք մեր հաշվարկներին հաղորդում են ճշգրտության մեծ հուսալիություն: Այդ ծառայության տվյալներից ելնելով՝ տնտեսության ներարտադրական ծախքերում էլեկտրական և ջերմային էներգիայի ընդհանուր ծախքը՝ 6,99 տոկոս է: Հատկապես էներգիայի ծախսը միջինից բարձր է նավթ-արդյունահանող արդյունաբերությունում (13,45%), գազի արդյունաբերությունում (9,44%), ածխի արդյունաբերությունում (9,92%), այլ վառելիքների

⁴⁸⁴ ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Զեկույց. Կազմակերպությունների օգտագործած արտադրանքի (ապրանքների, աշխատանքների ու ծառայությունների) և պաշարների վերաբերյալ միանվագ դիտարկման, Երևան, 2007, էջ 5 – 36:

արդյունաբերությունում (9,49%), սև և գունավոր մետալուրգայում (7,85%, և 8,87%), քիմիական և նավթաքիմիական արդյունաբերությունում (12,66%), անտառային, փայտամշակման և ցելյուլոզային թղթի արդյունաբերությունում (7,15%), շինանյութերի արդյունաբերությունում (10,83%), կոմունալ և բնակչության կենցաղային սպասարկման (28,07%), առողջապահության, ֆիզիկական պատրաստվածության և սոցիալական ապահովության, կրթության, մշակույթի և արվեստի (10,51%) ոլորտներում: Ընդհանուր առմամբ, էլեկտրաէներգիայի և ջերմաէներգիայի ծախսերը հարաբերականորեն մեծ են տնտեսության արդյունաբերական ոլորտում (8,03%)⁴⁸⁵:

Եթե մեր հաշվարկներում հիմք վերցնենք ակադեմիկոս Պ. Հերոնու «Արև» նախագծում շարադրված ծախսերի նվազման միտումները, իսկ որպես էլեկտրաէներգիայի ինքնարժեքի նվազման չափ պայմանականորեն դիտարկենք նվազագույն 40 տոկոսը, ապա գնի նման փոփոխությունը, համաձայն (5.1.1) բանաձևի, կհանգեցնի Հայաստանի Հանրապետությունում դիտարկված կազմակերպությունների համար ընդհանուր արտադրական ծախսումների 8,46%-ով նվազման, ինչը բավական բարձր ցուցանիշ է:

$$ԻՓ = \text{ՕՌՏԿ} \times \text{ՕՌՁԳՓ} / 100 \quad (5.1.1),$$

որտեղ՝

ԻՓ – Միջին ծախսերի (կամ պայմանականորեն ինքնարժեքի) փոփոխությունն է,

ՕՌՏԿ – օգտագործվող ռեսուրսի տեսակարար կշիռն է,

ՕՌՁԳՓ – օգտագործվող ռեսուրսի ձեռքբերման գնի փոփոխությունն է:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանի Դաշնությանը, ապա էլեկտրաէներգիայի գնի 40 տոկոս նվազեցումը կհանգեցնի մակրոտնտեսական առումով միջանկյալ ծախսերի 2,8 տոկոսով նվազման: Էներգետիկ ծախսերի նվազման միտումն այս դեպքում կլինի նավթարդյունահանող արդյունաբերությունում՝ 5,38%, գազի արդյունաբերությունում՝ 3,8%, ածխի արդյունաբերությունում՝ 4%, սև և գունավոր մետալուրգայում՝ 3,1%, և 3,6%, քիմիական և նավթաքիմիական արդյունաբե-

⁴⁸⁵ Федеральная служба гос. Статистики (Ростат); Система таблиц “Затрат-выпуск” России за 2003 год; Статический сборник, Москва, 2006, с. 65 – 67.

րությունում՝ 5%, անտառային, փայտամշակման և ցելյուլոզային թղթի արդյունաբերությունում՝ 2.9%, շինանյութերի արդյունաբերությունում՝ 4.3%, կոմունալ և բնակչության կենցաղային սպասարկման ոլորտում՝ 11.2%, առողջապահության, ֆինանսական պատրաստվածության և սոցիալական ապահովության, կրթության, մշակույթի և արվեստի ոլորտում՝ 4.2%: Ընդհանուր առմամբ, էլեկտրաէներգիայի և ջերմաէներգիայի ծախսի նվազումը տնտեսության արդյունաբերական ոլորտում կլինի 3,3%: Ինչպես երևում է աղյուսակ 5.1.1-ից, տնտեսության մեջ ներարտադրական միջանկյալ սպառման 81,77%-ը արդյունաբերական ոլորտի արտադրանք է, ինչը նշանակում է, որ արդյունաբերության մեջ ինքնարժեքի⁴⁸⁶ նվազեցումն էական ազդեցություն կունենա մակրոտնտեսական առումով գների ընդհանուր մակարդակի վրա⁴⁸⁷:

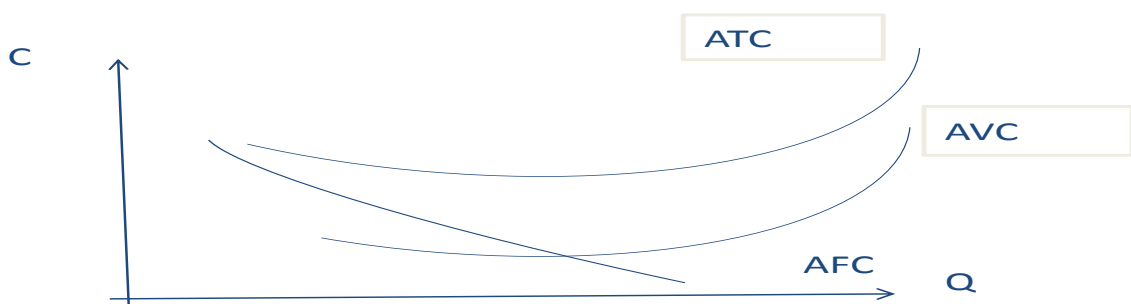
⁴⁸⁶ Իհարկե ժամանակակից ընկալմամբ ինքնարժեք հասկացության փոխարեն (կամ որոշ դեպքերում համատեղ, որպես հոմանիշ) դասական ընկալմամբ կիրառական է միջին համախառը ծախսեր (ATC) տերմինը: Այն կարելի է ներկայացնել համախառը ծախսերի (TC) և արտադրության ընդհանուր (TC) ծավալի հարաբերակցությամբ:

$$ATC = \frac{TC}{Q} \quad 5.1$$

Ինչպես նաև, միջին համախառը ծախսերը բնորոշվում է միջին փոփոխուն ծախսերի (AVC) և միջին հաստատուն ծախսերի (AFC) գումարի տեսքով:

$$ATC = AFC + AVC = \frac{(FC+VC)}{Q} \quad 5.2$$

5.1 և 5.2 բանաձևերը բովանդակային առումով նույն արդյունքն են ցույց տալիս:

Գծապատկեր 5.1

Միջին համախառը, միջին հաստատուն և միջին փոփոխուն ծախսերը:

Անշուշտ, ինքնարժեք հասկացությունը բնորոշելիս (հաշվարկելիս) վերոգրյալ տարանջատումները, բանաձևումները կարող են անհրաժեշտ պայման չհամարվել:

⁴⁸⁷ <http://www.ecfor.ru/pdf.php?id=2001/5/0>, Некрасов А., Синяк Ю., Узяков М., Электроэнергетика России: Экономика и Реформирование.

**Աղյուսակ 5.1.1. Միջանկյալ սպառման համար օգտագործած արտադրանքի
(ապրանքների, աշխատանքների և ծառայությունների) տեսակարար կշիռը՝ ըստ
տնտեսության ճյուղերի 2003 թվականին⁴⁸⁸:**

№	Տնտեսության ճյուղ	Օգտագործվող ռեսուրսների տեսակարար կշիռը
01	Էլեկտրական և ջերմային էներգիա	8.03
02	Նավթաարդյունահանող արդյունաբերություն	8.82
03	Նավթա(վերա)մշակող արդյունաբերություն	5.85
04	Բնական գազի արդյունաբերություն	5.64
05	Ածուխ	3.48
06	Վառելանյութ և տորֆ	0.02
07	Սև մետաղներ	9.17
08	Գունավոր մետաղներ	9.1
09	Քիմիական և նավթաքիմիական արդյունաբերություն	6.2
10	Մեքենաներ և սարքավորումներ, մետաղամշակման արդյունաբերություն	9.53
11	Անտառային, փայտամշակման և ցելյուլոզային թղթի արդյունաբերություն	3.53
12	Շինանյութերի արդյունաբերություն (ներառյալ ապակեգործության և հախճապակու արտադրություն)	1.39
13	Թեթև արդյունաբերություն	1.88
14	Սննդի արդյունաբերություն	8.36
15	Այլ ոլորտների արդյունաբերություն	0.77
16	Արդյունաբերություն՝ ընդամենը	81.77
17	Շինարարություն	2.24
18	Գյուղատնտեսություն	6.44
19	Տրանսպորտ և կապ	2.25
20	Միջնորդական-առևտրային ծառայություններ (ներառյալ հասարակական սննդի ծառայություններ)	2.88
21	Այլ տեսակի ծառայություններ	0.74
22	Կոմունալ և բնակչության կենցաղային սպասարկման ոլորտ	0.91
23	Առողջապահության, ֆիզիկական պատրաստվածության և սոցիա- լական ապահովության, կրթության, մշակույթի և արվեստի ոլորտ	0.08
24	Գիտության, երկրաբանության, գեոդեզիայի ծառայություն	1.34
25	Ֆինանսական միջնորդություն, ապահովագրություն, կառավարում և հասարակական կազմակերպություններ	1.36
26	Ընդհանուր միջանկյալ սպառում	100

⁴⁸⁸ Федеральная служба гос. Статистики (Ростат); Система таблиц “Затраты-выпуск” России за 2003 год; Статистический сборник, Москва, 2006, с. 66.

Աղյուսակ 5.1.2-ում արտապատկերված է 1999 – 2012 թվականների համար ՀՆԱ դեֆլատորի, էլեկտրաէներգիայի, գազի, բենզինի՝ ըստ տարիների գների փոփոխության դինամիկան՝ արտահայտված տոկոսներով⁴⁸⁹:

Աղյուսակ 5.1.2 ՀՆԱ դեֆլատորի, էլեկտրաէներգիայի, գազի, հեղուկ գազի, բենզինի գների փոփոխության դինամիկան 1999 – 2012 թվականների համար⁴⁹⁰:

Տարեթիվ	ՀՆԱ դեֆլատոր (դոլարով արտահայտված)	Էլեկտր. գին (կվտ/ժ)	Գազի գին (մ ³)	Բենզինի գին (լիտր)
2014	102.7	101,52	104.22	105,45
2013	103.4	97,85	102,21	107,51
2012	101,20	94,92	100,00	108,89
2011	110,02	98,33	107,32	125,00
2010	117,55	111,11	132,26	110,77
2009	110,02	108,00	110,71	108,33
2008	102,34	104,60	110,96	91,46
2007	102,30	99,58	116,46	90,86
2006	107,64	104,35	110,17	108,41
2005	99,51	88,46	100,00	107,07
2004	109,99	104,00	115,69	110,28
2003	105,42	100,00	100,00	113,25
2002	97,93	96,15	100,00	97,65
2001	106,40	108,33	100,00	110,87
2000	102,90	96,00	100,00	115,00
1999	103,66	104,17	100,99	105,82

⁴⁸⁹ <http://www.worldbank.org/en/research/>, <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTDEBTDEPT-/0,contentMDK:21870580~pagePK:64166689~piPK:64166646~theSitePK:469043,00.html>.

⁴⁹⁰ Տվյալները վերցված են Հայաստանի համապատասխան տարիների վիճակագրական տարեգրքերից, <http://armstat.am/am/?nid=45>:

Դիտարկված ժամանակահատվածի համար այդ երկու փոփոխականների՝ ՀՆԱ դեֆլատորի և էլեկտրաէներգիայի գնի դինամիկայի առնչությունը բավականին բարձր է⁴⁹¹:

⁴⁹¹ ՀՆԱ-ի դեֆլատորի և էլեկտրաէներգիայի գնի դինամիկայի կորելյացիոն վերլուծություն.

		էլեկտր. գին (կվտ/ժ)	ՀՆԱ դեֆլատոր (դոլարով արտահայտված)
էլեկտր. գին (կվտ/ժ)	Pearson Correlation	1	,730**
	Sig. (2-tailed)		,003
	N	14	14
ՀՆԱ դեֆլատոր (դոլարով արտահայտված)	Pearson Correlation	,730**	1
	Sig. (2-tailed)	,003	
	N	14	14

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,995 ^a	,990	,987	,58572

a. Predictors: (Constant), VAR00004, VAR00001, VAR00002

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	350,234	3	116,745	340,296	,000 ^b
	Residual	3,431	10	,343		
	Total	353,665	13			

a. Dependent Variable: ՀՆԱ դեֆլատոր (դոլարով արտահայտված)

b. Predictors: (Constant), Բենզինի գին (լիտր) , էլեկտր. գին (կվտ/ժ), Գազի գին(մ³)

Մեր կարծիքով, այդ կապն իրականում շատ ավելի ուժեղ է, սակայն ստացվող առնչությունները թույլ են ժամանակագրական շարքերի սակավության պատճառով, ինչպես նաև ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության շրջանաներում սահմանված մեթոդաբանության շրջանակներում «առնչության այդ գործակիցը» կարող է աճել՝ պայմանավորված պետության արդյունավետ միջամտությամբ:

Coefficients^a

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
1 (Constant)	2,517	3,367		,747	,472
Էլեկտր. զին (կվտ/ժ)	,333	,033	,396	10,230	,000
Գազի զին(մ ³)	,317	,021	,577	14,771	,000
Բենզինի զին (լիտր)	,327	,018	,567	17,977	,000

a. Dependent Variable: ՀՆԱ դեֆլյատոր (դոլարով արտահայտված)

Հավելված 9. Զարգացող ու զարգացած երկրների տնտեսական հարաբերությունների կառավարման հնարավորությունները և հոգեբանական սպասումները հետճգնաժամային փուլում:

Շուկայական չորս մոդելների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ զուտ մրցակցային շուկաները, որպես կանոն, իրենց հիմնական բնութագրիչներով առավել արդյունավետ են⁴⁹²: Այսինքն՝ զուտ մրցակցային շուկաներում սահմանափակ քանակության ռեսուրսները միտում ունեն բաշխվելու այնպես, որ առավելագույն չափով բավարարվեն հասարակության պահանջմունքները⁴⁹³: Սակայն գործնականում այլ պատկեր է ստացվում: Հատկապես զարգացող երկրների տնտեսական մոդելներն առնչվում են մենաշնորհային մրցակցային տնտեսակարգի գործունեությանը⁴⁹⁴: Այս պարագայում շուկայում հաստատվում է համեմատաբար ցածր գին՝ ի համեմատություն օլիգոպոլիստական, մենաշնորհային շուկայական իրավիճակների, թեև շուկայում հաստատված գինը բարձր կլինի՝ կատարյալ մրցակցայինից⁴⁹⁵: Ի համեմատություն զուտ մրցակցային տնտեսական կառույցի՝ այս դեպքում գործում են ֆինանսական, արտադրական, տնտեսական լրացուցիչ արգելքները: Անհրաժեշտ է մրցակիցների արտադրանքից տարբերվող արտադրանքի թողարկում, տեսականու ապահովում, գովազդային արշավի կազմակերպում, վարկանիշի ձևավորում և այլն: Արդյունքում արտադրողների միջև ծավալվում է նաև ոչ գնային մրցակցություն: Այս ամենը թույլ է տալիս ապօրանքի գնային գործոնին

⁴⁹² Տե՛ս Եղիազարյան Մ., Մարտիրոսյան Ա., Միկրոտնտեսագիտություն. Շուկայական տնտեսակարգերը: Երևան, 2013:

⁴⁹³ Վերոգրյալ վերացարկումային պայմանների ընդունմամբ, զուտ մրցակցային շուկայում երբ հաստատված է երկարատև հավասարակշռություն, ապրանքի գինը ճշտորեն հավասար է արտադրող սուբյեկտի միջին ընդհանուր ծախքերի նվազագույն մեծությանը: Մրցակցային շուկայում հեռագնա առումով, արտադրվող ապրանքի (P) գինը հավասար է սահմանային (MR) հասույթին, հավասար է «միջին ծախքերի (ATC) նվազագույն մեծությանը»: Սահմանային ծախքերի (MC) կորը հատում է միջին համախառն ծախքերի (ATC) կորը նվազագույն կետում: Արդյունքում, փաստորեն, ստացվում է, որ երկարաժամկետ հատվածում ունենք եռակի հավասարություն՝ $MR(P)=ATC_{\min}=MC$: Երկարաժամկետ հատվածում նմանօրինակ եռակի հավասարության հաստատումը նախ և առաջ նշանակում է, որ զուտ մրցակցային շուկայում գործունեություն ծավալող կազմակերպությունը, թեպետ կարճաժամկետ հատվածում կարող է ստանալ տնտեսական շահույթ, կամ կրել վնասներ, սակայն երկարաժամկետ հատվածում միայն ստանում է նորմալ շահույթ:

⁴⁹⁴ Нуреев Р., Очерки по истории институционализма, Ростов-на-Дону, “Содействие – XXI век”; Гуманитарные перспективы, 2010, с. 302 – 357.

⁴⁹⁵ Макконнелл К., Брю С., Экономикс / Пер. с англ., Москва, ИНФРА-М, 2009, с. 541.

ուշադրության հատկացումից անցում կատարել սպառողների մեջ ապրանքից, վարկանշանից հոգեբանական կախվածության ձևավորմանը: Ակնկալելի է պահանջարկի մեծացում, ինչը հնարավորություն է ընձեռում սահմանելու ավելի բարձր գին, շուկայում վերահսկողություն և ընդլայնելու վաճառքի ծավալները: Մեծաթիվ արտադրողների առկայությունը և մոտակա, բայց ոչ լիարժեք փոխարինիչների բազմազանությունը կմոտեցնեն տվյալ կառույցի գործունեության սկզբունքները բացարձակ մրցակցային շուկայական մոդելի գործունեության տրամաբանությանը: Քանի որ թողարկվում է ոչ թե միատեսակ ու միակարգ, այլ՝ տարբերակված, տարատեսակ, տարակարգ ապրանքատեսականի, ապա ժամանակի երկարատև հատվածում որոշ արտադրողներ կարող են արտոնագրել այնպիսի ապրանքանիշներ, ապրանքանշաններ, որոնց նկատմամբ ձևավորվում է հոգեբանական համապատասխան վերաբերմունք, ընդհուպ՝ կախվածություն: Շահելով սպառողների վստահությունը՝ մրցակիցների թողարկած ապրանքները գնորդները հոգեբանորեն չեն ընկալում որպես համարժեք փոխարինիչներ: Գնելով, օգտագործելով այլ ապրանքներ, որոնք համարվում են մոտական փոխարինիչներ, այնուամենայնիվ սպառողը ստանալով համապատասխան ֆիզիոլոգիական բավարարվածություն, հոգեբանորեն բավարված է կոնկրետ ապրանքի ու ծառայության սպառման պարագայում: Այս պայմաններում, գործնականում ճյուղ մուտք գործելը ավելի բարդ է, քանի որ ֆինանսական, տնտեսական այլաբնույթ խոչընդոտներին համատեղ էապես բարդանում է սպառողական շուկաների գրավումը՝ պայմանավորված վերոգրյալ հոգեբանական պայմանների ազդեցությամբ: Ենթադրաբար, այս ինչպես և օլիգոպոլիստական տնտեսական կառույցի դեպքում չի ապահովվի ո՛չ արտադրական, ո՛չ բաշխման արդյունավետություն, քանի որ գինը գերազանցում է միջին համախառն ծախքերի նվազագույն մեծությունը: Նաև շուկայում հաստատված հավասարակշիռ գինը գերազանցում է սահմանային ծախքերի մեծությունը: Սա նշանակում է հասարակությանը տրամադրվում են ավելի թանկ ապրանքներ, քան դրանք կթողարկվեին բացարձակ մրցակցության պայմաններում, քանի որ առկա են նաև ավելցուկային արտադրական հզորություններ⁴⁹⁶:

⁴⁹⁶ Եղիազարյան Մ., Շուկայական տնտեսական համակարգի անվտանգության ապահովումը և կառավարության տնտեսական գործառույթների ինստիտուցիոնալ նշանակությունը // Այլընտրանք, Եռամսյա գիտական հանդես, Ապրիլ – Հունիս, 2014, էջ 47 – 54:

Ապրանքի հստակ արտահայտված տարբերակումը գնորդներին, սպառողներին տալիս է առերևույթ ընտրության առավել լայն հնարավորություն: Վերջինը նպաստում է գնորդների, սպառողների տարաբնույթ նախապատվությունների առավել ամբողջական բավարարմանը⁴⁹⁷: Ընդ որում, որքան ավելի տարբերակված է ապրանքը, այնքան ավելի քիչ առաձգական է տվյալ մենաշնորհային մրցակցային շուկայական կառույցում գործունեություն ծավալող կազմակերպության ապրանքների պահանջարկի կորը, հետևաբար վաճառվող ապրանքի գինն ու ծավալներն ավելի փոքր են բացարձակ մրցակցային կառույցում ձևավորված մակարդակից: Այսինքն՝ որքան ավելի լայն է սպառողական ընտրության տեսականին, այնքան ավելի զգալի են ավելցուկային արտադրական հզորությունները: Մենաշնորհային մրցակացությամբ շուկայի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն ոչ միայն ձեռնտու չէ սպառողներին՝ գնի՝ զուտ մրցակցային գնի մակարդակից բարձր լինելու հետևանքով, այլ հաճախ ձեռնտու չէ նաև արտադրողներին, քանի որ վերջիններս երկարաժամկետ հատվածում հարկադրված են բավարարվել միայն նորմալ շահույթով:

Հետևաբար, բնական կլինի ակնկալել, որ արտադրողները «միջոցներ» կձեռնարկեն, որպեսզի ընդլայնեն ստացվող շահույթի մեծությունը երկարաժամկետ հավասարակշռության վիճակում, որի դեպքում արտադրողը ստանալով տնտեսական շահույթ, կարող է օգտագործել այդ գումարի մի մասը, որպեսզի պահպանի իր շուկայական առավելությունները: Այդ իսկ նպատակով արտադրողը կարող է ձգտել կատարելագործել թողարկվող ապրանքատեսականին, ազդել սպառողի տնտեսական ընտրության վրա

⁴⁹⁷ Ձեռնարկատիրական կոշտ մրցակցությունը ենթադրում է, որ ընկերությունները մշտապես մշակում են նոր ապրանքներ և ծառայություններ, որպեսզի ձեռք բերեն նոր շուկաներ: Սպառողներն օգուտ են ստանում, քանի որ նրանց պահանջմունքներն ավելի ճշգրիտ են հասցեավորվում: Գիտելիքահենք տնտեսության պայմաններում արտադրությունը գրեթե խնդրահարույց չէ. հիմնական խնդիրը սպառողի վերաբերյալ գիտելիքն է, շուկա առաքված ապրանքի վերաբերյալ տեղեկատվությունը, որի վրա ծախսվում է ժամանակի մինչև 20 տոկոսը՝ որևէ ապրանքի նկատմամբ պահանջարկի ի հայտ գալուց մինչև այն առաքելը շուկա: Ներկայումս՝ ինտերնետի սրընթաց տնտեսության ժամանակ, մարդիկ խոսում են «Web-տարում» (The 1999 State New Economy Index) (մոտ երեք ամիս) տեխնոլոգիական զարգացման մասին, քանի որ խաղի կանոններն այդքան արագ են փոխվում: Արագության այս մեծացումից շահում են սպառողները, որոնց համար ստեղծված են ընտրության մեծ հնարավորություններ՝ ըստ ժամանակի (օրինակ, բանկի կողմից շուրջօրյա սպասարկում, շուրջօրյա էլեկտրոնային առևտուր), ըստ ապրանքների և ծառայությունների (բազմաթիվ ամսագրեր և հեռուստակայաններ և այլն) և ըստ սպառող-բիզնես հաղորդակցման տեսակի (հեռախոս, էլեկտրոնային փոստ և այլն): Վարդանյան Գ., Գիտելիքահենք տնտեսություն. հնարավորություններ և մարտահրավերներ: Երևան: «Գիտություն», 2008, էջ 40 – 41:

իրականացնելով ազդարձային լայնածավալ արշավներ և այլն: Այդ պարագայում առկա են գիտատեխնիկական նորարարությունների ֆինանսավորման և ներդրման լրացուցիչ հնարավորություններ, արդյունքում՝ միջին համախառն ծախքերի նվազեցում: Ի վերջո, թեպետ նկատելիորեն կարող են ավելանալ արտադրողի ծախքերը, սակայն, շեշտվում է հոգեբանական ակնկալիքը՝ էապես մեծացնել ապրանքի նկատմամբ շուկայական պահանջարկը, որն էլ, իր հերթին, մեծացնելու է արտադրողի հասույթը ավելի, քան վերոգրյալ ուղղությամբ միջոցառումները մեծացնում են արտադրողի ծախքերը:

Այս ամենի նպատակը տնտեսական շահույթի ամրապնդումը, պահպանումը և/կամ մեծացումն է: Ուստի և անհրաժեշտ է պետական միջամտություն, տնտեսության պետական վերահսկողություն, կառավարում՝ որպեսզի գործի դասական մոդելին բնորոշ ռեսուրսների արդյունավետ բաշխման մեխանիզմը և շուկայական գների ձևավորումն իրականացվեն բացարձակ մրցակցային իրավիճակին համապատասխան տրամաբանությամբ: Դա հոգեբանական տեսանկյունից կփարատի տնտեսությունում առկա անորոշությունը և կնպաստի ներդրումների ու սպառման ծավալների մեծացմանը⁴⁹⁸:

Տնտեսական զարգացման և ճգնաժամերի պարբերաբար կրկնման արդի ժամանակշրջանում ուշագրավ միտումներ կան տնտեսության կառավարմանը ու կառավարելիությանը նպաստող գործոնների բացահայտման գործում: Վերլուծությունների այս տիրույթում կքննարկենք զարգացող երկրների տնտեսական փորձը, հիմնական շեշտը դնելով ասիական երկրների վրա, որտեղ կրկնօրինակվում են բազում ապրանքանշաններ, արտադրվում են համաշխարհային հայտնի ապրանքանիշների կրկնօրինակների բավական մեծ ծավալ: Բացի այդ, ասիական այդ երկրների բնակչության թվաքանակը կազմում է աշխարհի բնակչության առավել քան 50 տոկոսը⁴⁹⁹: Միայն Հնդկաստանի և Չինաստանի բնակչությունը⁵⁰⁰ առավել քան 2,5 միլիարդ է՝ աշխարհի բնակչության

⁴⁹⁸http://economicus.ru/cgiise/gallery/frame_rightn.pl?type=in&links=../in/mill/lectures/mill_l2.txt&img=lectures_small.jpg&name=mill, Глава 32. Дж. С. Милль, Функции государства. Այս մասին իր մտահոգություններն է արտահայտել Զ. Ս. Միլը, ով կատարյալ մրցակցային շուկայական մոդելը չէր համարում տրված մեծություն, այլ կարևորում էր այն պայմանների ուսումնասիրությունը, որոնց «գործողությամբ» պայմանավորված՝ տնտեսությունում կհաստատվի կատարյալ մրցակցություն:

⁴⁹⁹ http://ostranah.ru/_lists/population.php.

⁵⁰⁰ <http://www.nbu.gov.ua/polit/04geonsm.htm>.

առավել քան 33 տոկոսը: Այս երկրները ոչ միայն ապրանքների ու ծառայությունների իրացման մեծածավալ շուկաներ են, այլև ապրանքների ու ծառայությունների արտադրման լայն հնարավորություններ են ընձեռում՝ շնորհիվ մեծաքանակ աշխատուժի, աշխատավարձի ցածր մակարդակի և մի շարք այլ առավելությունների՝ ձևավորելով ցածր գներով, մրցունակ, որակյալ ապրանքների արտադրություն: Թեպետ վերջին տարիներին փոխոխություններ են նկատվում Չինաստանի վարած տնտեսական քաղաքականության մեջ: Փորձ է կատարվում «գրավել ու մենաշնորհել շուկաները»: Օգտագործվում է պահանջարկի կորի ողջ «տարածությունը», արտադրվում են բազմատիպ, բազմակարգ ապրանքների համախմբություններ, փոխարինիչներ տարբեր գնորդների, սպառողների, տարբեր եկամուտների տեր անձանց համար: Ժամանակի ընթացքում Չինաստանի տնտեսվարողները, թողարկելով տարաբնույթ ապրանքներ, մասնագիտանում են այդ գործընթացում՝ հնարավորություն ստանալով թողարկել նորանոր ապրանքանիշերով ու ապրանքանշաններով ապրանքներ:

Դիցուք, Հնդկաստանի տնտեսական զարգացման գործում մեծ կարևորություն ունեն ոչ միայն բազմամիլիոն աշխատուժի առկայությունը, աշխատանքի մասնագիտացման հնարավորությունները, այլև երկրի վարած տնտեսական քաղաքականությունը, ըստ որի առանցքային նշանակություն ունի բարձր տեխնոլոգիաների ներդրումն ու կիրառությունը տնտեսությունում: Ինդիերն այն է, որ ասիական աշխարհամասում⁵⁰¹, ինչպես նաև ողջ աշխարհում, Չինաստանի տնտեսական հաջողությունների, առաջընթացի ու զարգացման համեմատությամբ Հնդկաստանում նկատվող ինստիտուցիոնալ-տնտեսական հաջողությունները որոշակիորեն ետին պլան են մղվել: Մինչդեռ համաշխարհային մի շարք փորձագետների համոզմամբ՝ մոտավորապես 2050 թվականին Հնդկաստանը կարող է դառնալ աշխարհի երրորդ խոշոր երկիրը համախառն ներքին արդյունքի բացարձակ մեծությամբ: (Հնդկաստանի Բանգալորյան «սիլիկոնային հարթավայրում» ինժեներների քանակը 30000-ով գերազանցում է Ամերիկայի Կալիֆորնիայի նահանգի «սիլիկոնային հարթավայրի» ինժեներների քանակը, կազմելով շուրջ 150000 մասնագետ: Այս ոլորտի արտահանման ծավալները չափվում են

⁵⁰¹ Մ. Եդիագարյան, Լ. Խաչատրյան, Ա. Մարտիրոսյան, Ա. Հակոբջանյան, Ա. Խանդամիրյան, Տնտեսական պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 150 – 152:

միլիարդավոր դոլարներով. 2002 թվականին ոլորտի արտահանման ցուցանիշը հատեց 10 միլիարդ դոլարի, 2008 թվականին՝ 17 միլիարդ դոլարի սահմանագիծը, 2015 թվականին՝ 23 միլիարդ դոլարի սահմանագիծը: Տվյալ ոլորտին բնորոշ են աճի ու զարգացման բարձր տեմպերը և հաշվի առնելով աշխատուժի առատությունը՝ ընդհուպ առաջիկա տասնամյակում ոլորտի աշխատակիցների քանակը կհասի 500.000-ի սահմանագիծը⁵⁰²: Աշխատավարձի ոչ շատ բարձր մակարդակը (աշխատավարձի մակարդակների միջև ութ անգամ տարբերություն է արձանագրվում զարգացած երկրների համեմատ) հիմնախնդիրների լուծման, ծրագրերի իրականացման, ծրագրավորման ընթացքում հնարավորություն է ընձեռում միաժամանակ ներգրավելու մի քանի մասնագետների: Կոլեկտիվ աշխատանքի ու որոշումների կայացման շնորհիվ հնարավորություն է ընձեռվում էապես բարձրացնելու աշխատանքի արտադրողականությունը: ԱՄՆ-ում նմանօրինակ գործընթացի կազմակերպումը բարդ է ու ծախքատար: Միայն 2002 թվականին Հնդկաստանի «սիլիկոնային հարթավայր» ամերիկյան ընկերությունների տեղափոխման արդյունքում արձանագրվել է գրեթե 11 միլիարդ դոլարի խնայողություն: Այս աշխարհամասում տնտեսության անհամաչափ ու «կտրտված» զարգացման արդյունքում (սա բնորոշ է Ասիական աշխարհամասի գրեթե բոլոր երկրներին)⁵⁰³, կենցաղավարման ու ազգային ավանդույթների առկայության պայմաններում⁵⁰⁴ այս ձեռքբերումները լղոզվում և ինչ-որ չափով անտեսվում են: Երկրում պետական վերա-

⁵⁰² <http://stra.teg.ru/lenta/innovation/1239>.

⁵⁰³ Դիցուք, չլուծված են մնում բարեփոխումների ընթացքում ավելի է սրվում ՉԺՀ-ի համար բնութագրական արտադրություններում կիրառվող անհավասար կառուցվածքները, որոշ դեպքերում տեխնոլոգիական խզվածքը: Երկրի տնտեսապես առավել զարգացած արևելյան մերձափնյա շրջանը գրավում է տարածքի 11 տոկոսը: Միևնույն ժամանակ այդ տարածքի բնակչության թիվը կազմում է ամբողջ բնակչության 37 տոկոսը: 1990-ականների սկզբում այստեղ արտադրվում էր ՀՆԱ-ի շուրջ 56 տոկոսը: Կենտրոնական մասում արտադրությունը տալիս էր ՀՆԱ-ի 30 տոկոսը, սակայն տնտեսական աճը արագացրեց ծովափնյա և «ներքին ծայրամասային շրջանների» միջև շերտավորումը: 1995 թվականին երկրի արևմտյան մասի ՀՆԱ-ն աճեց ավելի քան 8 տոկոսով, մինչդեռ կենտրոնական մասում գրանցվել է տնտեսական աճի 9.5 տոկոս ցուցանիշ, իսկ ծովափնյա հատվածում՝ 15 տոկոս: Երկրի տարբեր մարզերում բնակչության մեկ շնչին հասնող եկամուտների մակարդակը առավել քան 3 անգամ տարբերվում է: Այդ առանձնահատկությունները և մեծ ռեզիդուալ կղզիացումը տնտեսական զարգացման գործում բերեցին տնտեսվարման տարբերությունների առաջացմանը: Այս ամենով հանդերձ՝ բարդություն է դիտվում օտար լեզուների իմացությունը, երկրում տարածվածության աստիճանը: http://vasilieva.narod.ru/ptpu/2_6_00.htm, Дингуй Х., Китай: подходы и особенности экономических преобразований.

⁵⁰⁴ Բազում ավանդապատումների ու առասպելների հերոսների հանդեպ յուրահատուկ, ֆետիշացված վերաբերմունքը ձևավորում է աշխարհընկալման բարդ համակարգը ու դեռ վաղ տարիքից մտածողությունը մարզված է բազմամակարդակ մտքերի վերլուծության գործում:

հսկողության պայմաններում ընձեռվում են մասնագիտացման ու վերամասնագիտացման տարաբնույթ հնարավորություններ, թեպետ կրթության կազմակերպման գործընթացում առկա են որոշակի բարդություններ՝ կրթությունը անհրաժեշտ է հասու դարձնել հասարակության լայն խավերին, ինչպես նաև խորացնել կրթություն-աշխատաշուկա կապը: Հնդկաստանում մեծ ձեռքբերում են համարում անգլերենի տարածվածության աստիճանը ժողովրդի շրջանում: Հնդկաստանում ֆինանսական միջոցներն ուղղվում են աղքատության հաղթահարմանը և հեռագնա առաջընթացի ապահովմանը: Հնդկաստանի և Չինաստանի միջև մշտապես առկա են եղել մրցակցային հարաբերություններ: Եթե, Չինաստանում միջինում տնտեսական աճը կազմում է 8 – 9 տոկոս, ապա, Հնդկաստանում՝ 5 – 6 տոկոս, և այս առումով Չինաստանի արդի տնտեսական վիճակը առավել բարվոք ապագա է խոստանում երկրի բնակիչներին: Վերջին տասնամյակում միջազգային տնտեսական փոփոխությունների շարքում առավել մեծ ուշադրություն է հատկացվում Չինաստանի տնտեսական զարգացման ռազմավարությանը՝ էժան աշխատուժ, մեծաքանակ ապրանքատեսականի⁵⁰⁵: Այս ռազմավարության շնորհիվ այսօր Չինաստանը արտահանման ծավալներով համարվում է համաշխարհային առաջատար: Այսպես օրինակ՝ 2008 – 2009 թթ. Միացյալ Նահանգների առևտրային հաշվեկշռի պակասուրդի 39 տոկոսը Չինաստանի հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունների արդյունք էր: Միացյալ Նահանգների շուկայում «արտադրված է Չինաստանում» տարբերանշանը կարելի է հանդիպել յուրաքանչյուր երրորդ, իսկ ամբողջ աշխարհում յուրաքանչյուր ութերորդ ապրանքի վրա⁵⁰⁶: Փաստորեն Ամերիկան, հանդիսանալով սպառման շուկա, ապրանքային յուրատեսակ կախվածության մեջ է չինական ապրանքների առաջարկից: Այլ է արժույթային քաղաքականությունը՝ ներկայացնելով սեփական արժույթը բավական ցածր գնանշմամբ, ներգրավելով մեծ քանակությամբ ԱՄՆ արժույթ և միաժամանակ պահպանելով արտահանման մեծ ծավալները՝ Չինաստանը ցանկանում է բացահայտել ու ընդլայնել երկրում թողարկված ապրանքների սպառողական շուկաները: Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը ցույց տվեց, որ անհրաժեշտ է դիսկը դիվերսիֆիկացնել, չբավարարվել մեկ երկրի սպառման շուկայով: Այլ կերպ ասած՝ Չի-

⁵⁰⁵ http://scsgroup-consult.com/ru/articles/kitai_na_mirovom_rynke_chast_3, Китай на мировом рынке. Часть 3.

⁵⁰⁶ <http://russian.china.org.cn/russian/48211.htm>, Выход китайских товаров на мировой рынок.

նաստանը ձևավորում է «միջազգային շուկաների գրավմամբ, սպառման վրա հիմնված տնտեսություն», ապակենտրոնացնելով սպառողական շուկաները⁵⁰⁷: Չինաստանում բարեփոխումների իրականացման գործում էական նշանակություն ունեցավ ոչ տնտեսական՝ սոցիալ-քաղաքական, բարոյահոգեբանական և այլ գործոնների հիման վրա համապատասխան հենքի ձևավորումը: Բարեփոխումների սկզբնական շրջանում այնպիսի ճյուղեր էին ընտրվում, որոնք ապահովում էին ներդրված միջոցների արագ վերադարձ, շահութաբերության համեմատաբար բարձր մակարդակ: Բարոյահոգեբանական տեսանկյունից կարևոր էր համարվում կոռ աշխատանքային կոլեկտիվի ձևավորումը, որտեղ յուրաքանչյուրը հստակ պատկերացնում էր իր կատարած աշխատանքի ծավալը, նշանակությունը, դերը կազմակերպության զարգացման գործում: Բարեփոխումների իրականացման մեջ առանցքային էր «էկոլոցիոն սկզբունքի» մշակումը, համապատասխան ճյուղերում և տարածքային միավորումներում⁵⁰⁸: Զարգացած և զարգացող երկրների փոխհարաբերությունների ընթացքը փոփոխությունների է ենթարկվել՝ սկսած 2007 թվականից նկատվող տնտեսական ճգնաժամից: Ուշագրավ է, որ զարգացող երկրները տնտեսական անվտանգության տեսանկյունից որոշ դեպքերում կարողանում էին դիմակայել տնտեսական ճգնաժամի բացասական ազդեցությանը, ինչը շատ դեպքերում չէր կարելի ասել զարգացած մի շարք երկրների համար⁵⁰⁹:

Ինչևէ, համաշխարհային ֆինանսատնտեսական արդի ճգնաժամը, ինչպես հայտնի է, գերարտադրության հետևանք էր, զարգացող երկրներում ուղեկցվեց արտադրությունների կրճատման, տնտեսական անկման տարաբնույթ դրսևորումներով: Նախկին անկման, ճգնաժամային երևույթների համեմատությամբ տեղի ունեցավ անշարժ գույքի՝ բնա-

⁵⁰⁷ Զարգացման այս տեսլականից է բխում այն, որ, Չինաստանը պետք է ստեղծի նաև «սեփական սպառման վրա հիմնված տնտեսություն»: Սա ժամանակատար է, սակայն ակնհայտ է, որ համաշխարհային տնտեսությունում այժմ ընթանում են պատմական իրադարձություններ, որոնք կարող են նոր տնտեսությունների, մտածողությունների, տեսությունների ձևավորման տեղիք տալ:

⁵⁰⁸ Նախկին ԽՍՀՄ-ում ընտրվեց «շոկային թերապիան», ինչը «նույն՝ շոկային թափով» բերեց տնտեսական անկման ու անորոշության: Վերջապես, կարևոր էր բարեփոխման գաղափարական ապահովումը, սոցիալ-հոգեբանական հիմքերի ձևավորումը: ԽՍՀՄ-ի պարագայում այն հիմնված չէր նախկին արժեհամակարգի վրա, իսկ Չինաստանի դեկալարությունը թույլ չտվեց էապես խարխուլել գաղափարախոսական դիրքորոշումները, քաջ գիտակցելով, որ այդ ուղին մարդկանց տանում է կողմնորոշումների կորստի և հոգեբանական տեսանկյունից ստեղծում է անորոշության մթնոլորտ:

⁵⁰⁹ <http://siteresources.worldbank.org/INTRANETTRADE/Resources/239054-1126812419270/1668207-1282573753114/PREMNote133.pdf>.

կարանների, շենքերի ու շինությունների, շարժական գույքի՝ մեքենաների, սարքավորումների գների անկում: Ուշագրավ է, որ այս գործընթացն ուղեկցվում էր տարատեսակ՝ առաջին անհրաժեշտության ապրանքների ու հումքի, էներգակիրների գների աճով: Այս ամենը անկումային տրամադրությունների և հոգեբանական բացասական սպասումների հետևանք է: Գերարտադրության ճգնաժամի հաղթահարմանը, ըստ նեոդասական տեսության, նպաստում է գների, աշխատավարձի ճկունությունը⁵¹⁰: Անշարժ գույքի, մեքենաների, սարքերի, սարքավորումների և մի շարք այլ այսօրինակ ապրանքների ու ծառայությունների գների մակարդակի նվազեցումը նպաստում է ճգնաժամի հաղթահարմանը, իսկ ըստ տնտեսագիտական դասական տեսության՝ այն ճգնաժամի հետևանք է դիտվում: Ճգնաժամի հաղթահարմանը, հետճգնաժամային վերականգնմանը նպաստող հանգամանք է զարգացող երկրներում թողարկվող արտադրությունների աճի միտումը՝ հիմնված զարգացող երկրներում աշխատավարձի ցածր մակարդակի, գիտատեխնիկական նորարարությունների ներդրման, արդյունքների «կրկնօրինակման» վրա: Սա հնարավորություն է ընձեռում ավելի արագ տեմպերով հաղթահարելու «գերարտադրության ճգնաժամի» տնտեսական հետևանքները: Թեկուզ միայն այն, որ զարգացող երկրներում կենտրոնացված է աշխարհի բնակչության շուրջ երկու երրորդը, այստեղից բխող սոցիալ-տնտեսական, ինստիտուցիոնալ հետևանքներով: Այս երկրներում առկա մարդկային և բնական ռեսուրսների, տնտեսական ներուժի օգտագործման շնորհիվ հնարավոր է ակնկալել համախառն, այստեղից էլ՝ միջին ծախսերի նվազման միտում: Գերարտադրության պայմաններում բնական հետևանք է ակնկալել գների նվազման դրսևորումներ: Դիցուք ԱՄՆ-ում, Ճապոնիայում, Իտալիայում, Բելգիայում և մի շարք այլ զարգացած երկրներում 2008 – 2009 թվականներին, ըստ Համաշխարհային Բանկի տվյալների⁵¹¹, արձանագրվել է գնանկում: Գների այս մակարդակը, ընթացող միտումները կարելի էր պահպանել զարգացող ու զարգացած երկրների միջև առևտրատնտեսական կապերի խորացմամբ, առևտրաշրջանառության տեմպերի ավելացմամբ: Զարգացող այնպիսի երկրների, ինչպիսիք են Չինաստանը, Հնդկաստանը, Բրազիլիան և այլն,

⁵¹⁰ Милл Дж. С., Основы политической экономии / Пер. с англ. Москва, Прогресс, 1980; <http://ek-lit.narod.ru/smitsod.htm>; <http://ek-lit.narod.ru/ricsod.htm>; <http://eklit.narod.ru/saysod.htm>; <http://ek-lit.narod.ru/marsod.htm>; Фридмен М., Количественная теория денег, Москва, Эльф пресс, 1996.

⁵¹¹ <http://search.worldbank.org/all?qterm=Inflation+rate+England&title=&filetype>.

որոնք կարողացել են խորացնել առևտրատնտեսական կապերը զարգացող ու հատկապես զարգացած երկրների հետ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի պայմաններում տնտեսական աճ ու զարգացում են արձանագրել⁵¹²։ Ռեսուրսների գների, դիցուք՝ աշխատավարձի, ռենտայի ցածր մակարդակով պայմանավորված՝ հնարավոր է ցածր գներով ապահովել արտադրության «անհրաժեշտ» ծավալները, ինչն էլ իրական հիմքեր է ստեղծում ինչպես գերարտադրության պայմաններում առկա ավելցուկի, այնպես էլ նորաստեղծ արտադրությունների արդյունքների իրացման համար։ Ակնհայտ է դառնում քեյնսյան տեսության արդիականությունը (թեպետ միայն քեյնսյան, ինչպես նաև միայն մեկ ցանկացած ուղղություն կամ տեսության տնտեսական կազդուրման «դեղատոմսերով» տնտեսական զարգացման արդի փուլում անհնար է առողջացնել տնտեսական օրգանիզմը)։ Տնտեսագիտական մտքի արդի զարգացումներում ընդունվում է, որ այս դեպքում պետք է տեղի ունենա գների մակարդակի բարձրացում՝ աշխատուժի պահանջարկի մեծացման, տնտեսական անհամաչափ զարգացման և այլ այսօրինակ գործոնների ազդեցությամբ։ Սակայն հետճգնաժամային փուլում հնարավոր է պահպանել գների ցածր մակարդակը, արդեն շնորհիվ գիտատեխնիկական նորարարությունների առկայության և դրանց արդյունքների ներդրման, ուստի և ապահովվել ցածր գներով անհրաժեշտ ապրանքների ծավալը տնտեսությունում⁵¹³։ Սակայն տնտեսական զարգացման արդի ժամանակաշրջանում այլ պատկեր է ուրվագծվում։ Անտեսվում է այն, որ գիտատեխնիկական նորարարությունների կատարման, արդյունքների ներդրման պարագայում հնարավոր է ակնկալել գների մակարդակի նվազում տնտեսությունում։ Վերջապես գործուն է նաև ծավալի աճի դրական էֆեկտը։

Փոխառնչությունների վերոգրյալ տիրույթում փորձենք կիրառել Կոբ-Դուգլասի արտադրական ֆունկցիայի բանաձևումը։

⁵¹² <http://search.worldbank.org/all?qterm=Economic+growth&title=&filetype>.

⁵¹³ Մենք մուտք ենք գործում քաղաքակրթության նոր փուլ, որում շարժիչ ուժերը գիտելիքներով ստեղծվող արժեքներն են։ Сакайя Т., Стоимость, создаваемая знаниями или История будущего // Новая индустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева, Москва, Прогресс, 1999, с. 337 – 371. Փաստորեն, արժեքի աշխատանքային տեսությանը փոխարինելու է գալիս «գիտելիքներով արժեքի ստեղծումը»։ Экономика основанная на знаниях / Под. общ. ред. А. Гапоненко, Москва: Изд. РАГС, 2006, с. 11. Այսպիսով, ներկայումս տեղեկատվությունը և գիտելիքը փոխատեղում են կապիտալը և էներգիան՝ որպես հարստություն ստեղծելու առաջնային միջոցն, այնպես, ինչպես վերջին երկուսը փոխատեղել են հողը և աշխատանքը՝ շուրջ երկու հարյուր տարի առաջ։ Վարդանյան Գ., Գիտելիքահենք տնտեսություն. Հնարավորություններ և մարտահրավերներ։ Երևան, «Գիտություն», 2008, էջ 19։

$$Y = F(K, L) = A K^{\alpha} L^{1-\alpha} \quad (5.3.1)$$

Y-ը թողարկվող ապրանքի ծավալն է, ինչը ֆունկցիա է դիտվում (K) կապիտալից և (L) աշխատուժից⁵¹⁵:

A-ն զրոյից մեծ այնպիսի պարամետր է, որը ցույց է տալիս օգտագործվող տեխնոլոգիայի արտադրողականությունը:

$$MPL = (1-\alpha) A K^{\alpha} L^{-\alpha} \quad (5.3.2)$$

$$MPL = (1-\alpha) Y/L \quad (5.3.3)$$

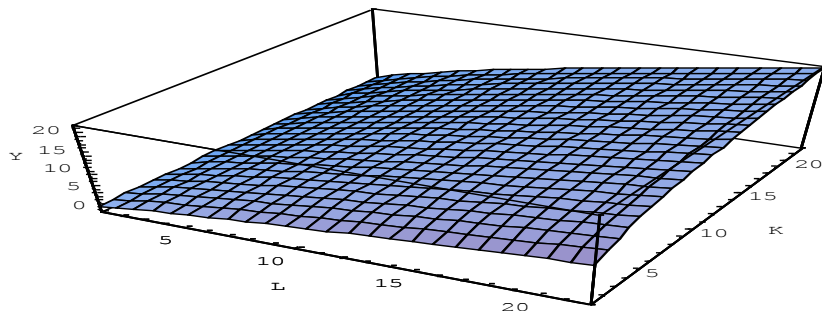
Y/L – աշխատանքի միջին արտադրողականությունն է,

$$MPK = \alpha A K^{\alpha-1} L^{1-\alpha} \quad (5.3.4)$$

$$MPK = \alpha Y/K \quad (5.3.5)$$

Y/K – կապիտալի միջին արտադրողականությունն է:

Տնտեսական զարգացման «առաջին փուլում» $\alpha < 1/2$, երկրորդ շրջանում $\alpha > 1/2$:
Երբ, $\alpha < 1/2$, $A > 1$, դիտարկվում է ծավալի աճի դրական էֆեկտ:

Գծապատկեր 5.3.1 Տնտեսական զարգացման առաջին շրջան՝ տնտեսությունը հիմնվում է աշխատատար ճյուղերի, արտադրությունների վրա:

⁵¹⁴ $Y = F(K, L) = A K^{\alpha} L^{\beta}$

Եթե $(\alpha + \beta) = 1$, ապա Կոբ-Դուգլասի արտադրական ֆունկցիան ունի մասշտաբի աճի հաստատուն էֆեկտ:

Եթե $(\alpha + \beta) < 1$, ապա՝ մասշտաբի աճի բացասական էֆեկտ:

Եթե $(\alpha + \beta) > 1$, ապա՝ մասշտաբի աճի դրական էֆեկտ:

Ակնհայտ է, որ տնտեսական զարգացման ներկայացված առաջին փուլում $\beta > \alpha$, երկրորդ փուլում $\alpha > \beta$: Մեր օրինակում կքննարկենք այն դեպքը, երբ $A > 1$:

⁵¹⁵ Մանրամասն տե՛ս Մենքյու Ն., Մակրոէկոնոմիկա: Թարգմ. անգլերենից, Երևան (Արտաքին տնտեսական կապերի և կառավարման ինստիտուտի հրատարակչություն), 1997, էջ 42 – 48, 65 – 66, 69 – 70:

Ակնհայտ է, որ աշխատուժն առավել մեծ չափով և առավել արտադրողական է կիրառվում տնտեսությունում, քան կապիտալը⁵¹⁶:

Տնտեսական զարգացման վերոգրյալ տրամաբանությամբ պայմանավորված, վերջապես տնտեսությունում գործում են սպեկուլյատիվ էֆեկտները, որոնց արդյունքում գների աճի ու նվազման տարաբնույթ միտումներ են արձանագրվում՝ ընդհուպ տնտեսական ճգնաժամի ու հետճգնաժամային իրավիճակներ: Տնտեսական աճի հետճգնաժամային, վերականգնման շրջանում, զարգացման հաջորդ փուլում գների ձևավորված (<<ցածր>>) մակարդակը հնարավոր է պահպանել գիտատեխնիկական նորարարությունների ներդրման ու կիրառության շնորհիվ:

Տնտեսական զարգացման հաջորդ փուլում, երբ կապառվի գերարտադրության պայմաններում արձանագրված ավելցուկը, ինչպես նաև զարգացող երկրում տնտեսական առաջընթացի որոշակի փուլում կնկատվի աշխատավարձի, ինչպես նաև գների մակարդակի բարձրացման միտում, ապա վերջինիս դրսևորումները կրկին հնարավոր է կանխել գիտատեխնիկական նորարարությունների ֆինանսավորման ու արդյունքների ներդրմամբ՝

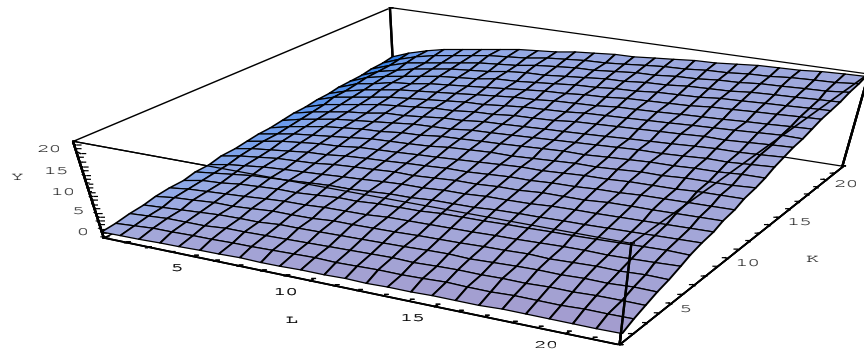
$$Y = F(K, L) = A K^{\alpha} L^{\beta}, \alpha > \beta \quad (5.3.6)$$

Այս հարցում կարող է մեծ լինել զարգացած երկրների դերակատարությունը, թեպետ այս հիմնախնդրի շրջանակներում չի կարելի անտեսել զարգացող երկրների ներուժի բացահայտման, օգտագործման հնարավորությունները⁵¹⁷: Ասվածի լավագույն ապացույցը, թերևս, ներկայում զարգացող երկրներում թեթև ու ծանր արդյունաբերության զարգացումն է, մեքենաշինության ու բազմաթիվ այլ ոլորտների ապրանքների ու «ծառայությունների» կրկնօրինակումը, ինչպես նաև բազմաթիվ փոխարինիչ ապրանքների ու ծառայությունների արտադրությունը: Այս փուլում առավել ընդգծված անհրաժեշտություն է առաջանում զարգացող ու զարգացած

⁵¹⁶ Գծապատկերը կառուցված է «Մաթեմատիկա» համակարգչային ծրագրի կիրառմամբ:

⁵¹⁷ Տե՛ս Աթոյան Կ., Միջազգային աշխատանքային միգրացիայի ազդեցությունը երկրի տնտեսության վրա, Բանբեր ՀՊՏՀ, N 3, Երևան, Տնտեսագետ հրատ., 2014, էջ 9 – 18: Ավետիսյան Ռ., Մխիթարյան Ժ., Օպտիմալ տնտեսական աճի երկսեկտոր մոդելը և նրա կիրառությունը: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2013, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 426 – 437:

երկրների միջև իրականացնել տնտեսական համագործակցության, ինտեգրման, գլոբալացման ծրագրեր⁵¹⁸:

Գծապատկեր 5.3.2 Տնտեսական զարգացման «երկրորդ շրջանը»՝ տնտեսությունը հիմնվում է կապիտալատար ճյուղերի, արտադրական կառուցվածքների վրա:

Ակնհայտ է, որ այս փուլում կապիտալն առավել արտադրողական կարող է կիրառվել տնտեսությունում, քան աշխատուժը:

Պետության տնտեսական քաղաքականության շնորհիվ անհրաժեշտ է դառնում ոչ միայն փարատել վատատեսական հոգեբանական սպասումները, այլև ձևավորել դրական սպասումների անհրաժեշտ մթնոլորտ:

⁵¹⁸ Э. де Сото, Иной путь. Невидимая революция в третьем мире, 1995, http://royallib.ru/book/de_soto_ernando/inoy_put_nevidimaya_revolyutsiya_v_tretem_mire.html; Мюрдаль Г., Современные проблемы “третьего мира”, Москва, Прогресс, 1972.